

**МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ ІВАНА ЧЕРНЯХОВСЬКОГО**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ
УКРАЇНИ**

1 (44) / 2015

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Рекомендовано
до друку вченою радою Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського
Протокол № 4 від 30 березня 2015 р.

Київ – 2015

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Івашенко Л. Я. – доктор педагогічних наук, професор
Маслов В. С. – доктор педагогічних наук, професор
Свистун В. І. – доктор педагогічних наук, професор
Стефаненко П. В. – доктор педагогічних наук, професор
Ягупов В. В. – доктор педагогічних наук, професор
Болтівець С. І. – доктор психологічних наук, професор
Корольчук М. С. – доктор психологічних наук, професор
Ложкін Г. Н. – доктор психологічних наук, професор
Малхазов О. Р. – доктор психологічних наук, професор
Осьодло В. І. – доктор психологічних наук, професор
Стасюк В. В. – доктор психологічних наук, професор
Лисенко О. Є. – доктор історичних наук, професор
Рибак М. І. – доктор історичних наук, професор
Сидоров С. В. – доктор історичних наук, професор
Шевчук В. П. – доктор історичних наук, професор
Мосов С. П. – доктор військових наук, професор
Семон Б. Й. – доктор технічних наук, професор
Богайчук В. Ж. – кандидат політичних наук, доцент
Мулява В. Д. – кандидат філософських наук, доцент

РЕДАКЦІЯ:

Редактор – **Стасюк В. В.**, доктор психологічних наук, професор
Відповідальний секретар – **Богайчук В. Ж.**, кандидат політичних наук, доцент

Засновник – Національний університету оборони України

Виходить 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію збірника КВ № 16922-5692 ПР від 15. 07. 2010 р.

Згідно постанови президії ВАК України від 01. 07. 2010 р. № 1-05/5 збірник “Вісник Національного університету оборони України” визнано фаховим виданням у галузі психологічних наук, та постанови президії ВАК України від 16. 12. 2009 р. № 1-05/6 у галузі педагогічних наук.

Вид видання – збірник наукових праць

Сфера розповсюдження – загальнодержавна

Адреса редакції:

Київ-049, Повітрофлотський проспект, 28

Телефон для довідок: 271-06-23, 271-06-29

ЗМІСТ

Питання психології

<i>Алещенко В. І.</i> Формування культури службових відносин у майбутніх офіцерів.....	7
<i>Барчій М. С., Фозекош А. В.</i> Особливості формування комунікативної культури майбутніх психологів у процесі первинної професіоналізації.....	14
<i>Березовська Л. І., Пукіш А. О.</i> Психологічні особливості управлінського та підприємницького потенціалу менеджерів.....	21
<i>Богдан Ж. Б., Солодовник Т. О.</i> Моделювання професійних і виробничих умов спілкування у студентів технічного профілю.....	27
<i>Василенко Я. О.</i> Ставлення до образу фізичного Я у підлітків.....	32
<i>Вінтоняк В. Ф.</i> Психолого-педагогічні умови формування професійної самосвідомості магістрів військового управління.....	37
<i>Вовк Н. П., Фомич М. В.</i> Гендерні особливості професійного становлення фахівців цивільного захисту у системі Державної служби України з надзвичайних ситуацій.....	43
<i>Горбенко Ю. Л., Горбенко А. Ю.</i> Інформаційно-психологічні і ментальні чинники російсько - українського протистояння.....	50
<i>Гриценко А. В.</i> Ризики впливу телевізійних та комп'ютерних технологій на розвиток психіки людини в добу інформаційного протистояння.....	57
<i>Гриценко М. В.</i> Специфіка професійної самореалізації майбутніх офіцерів державної служби України за надзвичайними ситуаціями.....	62
<i>Демідова Ю. Є.</i> Методичні складові формування курсу ергономічних дисциплін в системі підготовки фахівців-психологів.....	67
<i>Душка А. Л.</i> Регуляція уваги дошкільників в нормі та при відхиленні у психоемоційному розвитку.....	71
<i>Жидацька С. В.</i> Профілактика професійної деформації як чинник стабільності психологічної готовності працівника міліції.....	77
<i>Каменюк Ю. В., Алещенко В. І.</i> Психологічні засади формування патріотизму військовослужбовців Збройних Сил України.....	82
<i>Карачинський О. А.</i> Досвід аналізу соціально-демографічних даних при первинному психологічному вивченні військовослужбовців, призваних за мобілізацією.....	88
<i>Кобець О. В.</i> Психологічний профіль особистості працівника прокуратури.....	93
<i>Ковальська І. Е.</i> Копінг-стратегії поведінки у процесі забезпечення особистої безпеки прикордонників.....	99
<i>Коновалова О. В.</i> Теоретико-методологічні підходи до формування професійної мотивації (на прикладі студентів торговельно-економічного коледжу КНТЕУ).....	105
<i>Корецький С., Петьков В. А.</i> Особистість злочинця як об'єкт психологічного дослідження.....	112
<i>Кузьменко М. Д., Числіцька О. В.</i> Іпсативний інструментарій психологічного вивчення.....	117
<i>Кушніренко К. О.</i> Професіограма спеціалістів банківської сфери системи «людина-людина».....	122
<i>Левенець А. Є.</i> Активні та пасивні форми стресоподолання працівників кримінально-виконавчої служби.....	127
<i>Левицька Л. В.</i> Психологічні особливості студентів з інтрапсихічною спрямованістю особистісного реагування на хворобу.....	133
<i>Логвіновська Л. М.</i> Методи психічної саморегуляції функціональних станів стрільця з бойового пістолета.....	137
<i>Макаренко М. В., Лизогуб В. С.</i> Реакція на рухомий об'єкт як тест на визначення зрівноваженості нервових процесів.....	142
<i>Мацевко Т. М.</i> Управлінська компетентність офіцерів військово-соціального управління.....	148
<i>Мостова І. В.</i> Ефективність комплексної психокорекційної програми оптимізації адаптаційного входження студентів-економістів у навчальну діяльність.....	154
<i>Овсяннікова Я. О., Краснокутський М. І.</i> Помилкові дії спортсменів пожежно-прикладного спорту під час змагальної діяльності: причини та умови їх виникнення.....	160
<i>Орос О. Б.</i> Превентивні та корекційні можливості щодо проявів фізичного насильства серед дітей.....	166

Пенькова Н. Є. Прогнозування рівня цільової психологічної готовності військовослужбовців національної гвардії України до службово-бойової діяльності у процесі проведення антитерористичної операції з використанням методу експертної оцінки.....	172
Петьков В.А. Постановка психологічного діагнозу у контексті практичного дослідження...	178
Погоріла І. О. Формування медико-екологічної компетенції студентів - під час вивчення ними в курсі медичної біології отруйних рослин.....	183
Руденко М. В. Психолого-педагогічні аспекти дидактичної успішності курсантів початкових курсів.....	188
Середюк Т. В. Особливості розвитку професійних здібностей майбутніх практичних психологів.....	195
Стасюк В. В., Олійник Л. В. Психолого-педагогічної підготовки майбутніх магістрів військово-соціального управління: особливості організації.....	200
Стрїха С. В. Професіографічний аналіз діяльності психологів пенітенціарних установ....	207
Тангел А. А., Березовська Л. І. Психологічні особливості кар'єри особистості.....	212
Тептюк Ю. О. Індивідуально-психологічні та соціально-психологічні чинники як внутрішні і зовнішні умови розвитку стресостійкості фахівців із соціальної роботи.....	218
Томаржевська І. В. Шляхи подолання професійної деформації особистості спеціаліста соціономічної сфери.....	224
Томчук М. І., Самохвалов О. Б. Вплив вікових, соціальних чинників на розвиток професійних установок у майбутніх офіцерів силових структур	230
Франчук Ю. В. Чинники взаємовпливу професійної діяльності та сімейних відносин офіцерів-прикордонників.....	235
Харченко А. С. Феномен любові: філософсько - психологічний аналіз.....	240
Хміляр О. Ф. Символічна регуляція ціннісно-орієнтаційної сфери особистості.....	246
Чухраєва Г. В. Щодо психологічних особливостей службової діяльності жінок-слідчих МВС.....	254
Шелег Л. С. Досвід медико-психологічної реабілітації осіб, які страждають на психосоматичні розлади.....	259
Юр'єва Н. В. Семантичний та феноменологічний аналіз поняття «психологічні ресурси стресостійкості» фахівця ризиконебезпечних професій.....	265

Питання педагогіки

Мазниченко В. М. Навчання іноземних мов у контексті політики плюрилінгвізму.....	270
---	-----

Соціально - правові питання

Ванюшина О. Ф. Волонтерський рух в Україні: еволюція, сучасний стан та статус.....	275
ДО ВІДОМА АВТОРІВ.....	282

CONTENTS

Issues of psychology

<i>Aleshchenko V.</i> Actual problems of formation culture official relations for future officers.....	7
<i>Barchij M., Fozekosh A.</i> Features of forming the future psychologists communicative culture in the primary professionalisation process.....	14
<i>Berezovskaya L. I., Pukish A. O.</i> Psychological characteristics of managerial and business potential of managers.....	21
<i>Bohdan Zh., Solodovnyk T.</i> The design of professional and productive terms of communication for the students of technical profile.....	27
<i>Vasylenko Ya.</i> The attitude to body image in adolescent age.....	32
<i>Vintoniak V. F.</i> Psychological and pedagogical conditions for the development of self-consciousness of military management masters.....	37
<i>Vovk N. P., Fomych M. V.</i> Gender features of professional formation of experts of civil protection in the system of state emergency service of Ukraine.....	43
<i>Gorbenko Y. L., Gorbenko A. Y.</i> Information-psychological and mental factors of the Russian - Ukrainian war.....	50
<i>Gritsenko A.</i> The risk of television and computer technologies effect on human mentality development in the time of informational confrontation.....	57
<i>Grishenko M. V.</i> Specifics professional fulfillment of future officers of civil service of Ukraine for emergency situations.....	62
<i>Demidova Y.</i> Methods of forming elements of course ergonomic discipline in the system of training psychologists.....	67
<i>Duska A. L.</i> Attention regulation of psychical and mental development of preschool children in norm and deviation.....	71
<i>Zhydetskaia S. V.</i> Prevention of professional deformation as a factor of psychological readiness stability of a police officer.....	77
<i>Kamenyuk Y., Aleschenko V. I.</i> Psychological basis patriotism development of servicemen of the Ukrainian armed forces.....	82
<i>Karachinskiy A. A.</i> The experience of analysis of socio-demographic facts during the primary psychological study of servicemen called up for mobilization.....	88
<i>Kobets' O. V.</i> Psychological profile of personality of prosecutors.....	93
<i>Kovalska I. E.</i> Behavior coping-strategies in the process of border guards personal security providing.....	99
<i>Konovalova O. V.</i> Theoretical and methodological approaches before professional motivation (for example, students Trade and Economic College KNUTE).....	105
<i>Koretskiy S., Petkov V.</i> Identity of the offender as an object of psykholological research.....	112
<i>Kuzmenko M. D., Chislitska O. V.</i> Ipsative toolkit of the psychological study.....	117
<i>Kushnirenko K.</i> Professiograma of the specialists of the banking sphere in the system «human-human».....	122
<i>Levenets A. E.</i> Active and passive forms of overcoming the psychological stress of the employees of the penal service.....	127
<i>Levytska L V.</i> Psychological peculiarities of students with intra-psychological focus of personal reaction on the illness.....	133
<i>Logvinovskaya L. M.</i> Methods psychic self-regulation of the functional state of the battles hand gun.....	137
<i>Makarenko M. V., Lyzogub V. S.</i> Reaction to a moving object as a test to determine balance of nervous processes.....	142
<i>Matsevko T. M.</i> Administrative competence officers of military-social management.....	148
<i>Mostova I. W.</i> Effectiveness of complex adaptive optimization program psycho correctional entry students economists in training activities.....	154
<i>Ovsyannikova Ia O., Krasnokutskiy M. I.</i> Fire and applied sport athlete's errors during competitive activities: their causes and origin.....	160
<i>Oros O.</i> Preventive and corrective capabilities in cases of physical violence among children.....	166
<i>Penkova N.</i> Prediction of target psychological readiness military personnel to Ukraine national guard service and combat activities in the process of counter-terrorist operations using the method of expert evaluation.....	172

<i>Petkov V.</i> The psychological diagnosis in the context of the practical research.....	178
<i>Pogorila I. O.</i> Students medical and ecological competence formation during the studying of poisonous plants in the course of medical biology.....	183
<i>Rudenko M. V.</i> Psychological and pedagogical aspects of didactic success cadet initial courses..	188
<i>Seredyuk T.</i> Features of development of professional capabilities future practical psychologists.	195
<i>Stasyk V. V., Oleinik L. V.</i> Psychological and pedagogical preparation of future military and social management masters: particular organizations.....	200
<i>Striha S.</i> Professiography analysis of activity of psychologists of penal institutions establishments.....	207
<i>Tangel A. A., Berezovskaya L. I.</i> Psychological characteristics of individual careers.....	212
<i>Taptuk Y. A.</i> Individually-psychological and socio-psychological factors as internal and external conditions for the development of stress resistance of specialists in social work.....	218
<i>Tomarjevska I. V.</i> By overcoming professional deformation person specialist areas sotsionomichnoyi.....	224
<i>Tomchuck M. I., Samokhvalov O. B.</i> Influence of the age and casual factors on the development of the professional directions among the future officers of the forces structures annotation.....	230
<i>Franchuk Yu. V.</i> Factors of interaction of professional activity and family relations of officers-borderguards.....	235
<i>Kharchenko A. S.</i> The phenomenon of love: philosophical and psychological analysis.....	240
<i>Hmilar O. F.</i> Regulation symbolic value-orientation of a personality.....	246
<i>Tchuxraewa G. W.</i> In relation to psychological features of official activity of women-investigators.....	254
<i>Sheleg L. S.</i> The experience of medical-psychological rehabilitation of persons with psychosomatic disorders.....	259
<i>Yurieva N. V.</i> Semantically ta fenomenologichny analiz ponyattya «psychological resources stress resistance» specialist dangerous professions	265

Issues of pedagogy

<i>Maznychenko V.</i> Teaching foreign languages in the context of plurilingualism.....	270
---	-----

Social and legal issues

<i>Vaniushyna O.</i> Volunteerism in Ukraine: evolution, current state and status.....	275
INFORMATION FOR AUTHORS	282

Алещенко В. І., доктор психологічних наук, професор кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ НУОУ імені Івана Черняховського(м. Київ)

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ СЛУЖБОВИХ ВІДНОСИН У МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ

В статті розглядаються питання формування культури службових відносин як складного, специфічного явища, яке вимагає поглибленого аналізу, прийняття виважених рішень у системі підготовки військових кадрів. Автор досліджує сутність, найважливіші складові процесу формування культури службових відносин у курсантів. Сформульовані критерії і показники оцінки рівня їх сформованості, рекомендації органам військового управління, командуванню ВВНЗ щодо підвищення ефективності роботи з формування культури службових відносин у майбутніх офіцерів.

Ключові слова: формувати, культура, відносини, культура особистості, служба, курсанти, офіцери.

В статье рассмотрены некоторые проблемы формирования культуры служебных отношений как сложного, специфического явления, которое требует углубленного анализа, принятия взвешенных решений в системе подготовки военных кадров. Автор анализирует сущность формирования культуры служебных отношений у курсантов военных вузов, его критерии и показатели оценки. Сформулированы рекомендации органам военного управления, командованию ВВУЗ по повышению эффективности работы по формированию культуры служебных отношений у будущих офицеров.

Ключевые слова: формировать, культура, отношения, культура личности, служба, курсанты, офицеры.

Актуальність. Основою військової організації держави виступають Збройні Сили України (ЗС України). Складність завдань, виконання яких залежить від злагодженості та взаєморозуміння членів військової організації, висуває сьогодні високі вимоги до майбутніх офіцерів щодо оволодіння військово-професійними та спеціальними знаннями, формування в них високої внутрішньої культури, вміння ефективно взаємодіяти з людьми відповідно до прийнятих в суспільстві та у війську правил і норм життєдіяльності.

Аналіз досліджень та публікацій. Комплексний аналіз наукової розробленості в психолого-педагогічній літературі проблеми формування культури службових відносин у курсантів вищих військово-навчальних закладів (ВВНЗ) свідчить, що окремими авторами розглядалися різні аспекти їх навчання й виховання, підготовки в ході освітнього процесу. Системний підхід дослідження психологічних процесів, а також теоретичні положення, сформульовані військовими психологами В.С. Афаносенком [1], В.І. Осьодлом [12], О.Д. Сафінім, О.В. Тімченком, Г.Ю. Топольницькою [13], В.В. Ягуповим [15] та іншими дослідниками щодо закономірностей перебігу цих процесів у військових колективах [2, 3, 6, 10].

Разом з тим, цілісного дослідження процесу формування культури службових

відносин у курсантів ВВНЗ не проводилося. Недостатня наукова розробленість проблеми, відсутність ґрунтовних наукових публікацій на цю тему, в тому числі й у військовій пресі, її теоретична й практична значимість обумовили вибір теми статті.

Постановка завдання. Основні протиріччя в формуванні культури службових відносин мають місце між зростаючими вимогами до культури службових відносин військовослужбовців ЗС України і можливістю її формування в освітньому середовищі ВВНЗ; відсутність в рамках навчально-виховного процесу єдиних підходів до процесу формування культури службових відносин и необхідністю розробки критеріїв (показників) рівня культури службових відносин курсантів і його об'єктивної оцінки.

Все це зумовлює необхідність вирішення наступного завдання: здійснити аналіз проблеми формування культури службових відносин майбутніх офіцерів у ВВНЗ та запропонувати рекомендації щодо її вирішення.

Мета статті. Обґрунтувати сутність, найважливіші складові процесу формування культури службових відносин у курсантів, визначити критерії і показники оцінки рівня їх сформованості, запропонувати рекомендації щодо підвищення ефективності

роботи з формування культури службових відносин у майбутніх офіцерів.

Основний зміст. Культура службових відносин – складне, специфічне явище, що, в свою чергу, вимагає поглибленого аналізу. У зв'язку із чим доцільно охарактеризувати такі вихідні поняття, як «*формувати*», «*культура*», «*служба*» і «*відносини*».

Великий тлумачний словник сучасної української мови дає наступне визначення терміну «*формувати*», – виробляти в комуні-небудь певні якості, риси характеру і т. ін. [4]. Саме на це спрямований весь навчально-виховний процес у військових навчальних закладах і цілеспрямована, систематична взаємодія викладачів і курсантів. Їх спільна діяльність в рамках цього процесу виступає найважливішою умовою формування культури службових відносин.

Більш детального розгляду потребує поняття «*культура*». Сам термін «*культура*» черпає своє походження від латинського слова «*culture*», що в перекладі означає «*обробіток*», «*обробляти*», «*розвиток*». Культура: сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії; те, що створюється для задоволення духовних потреб людини; освіченість, вихованість; комплекс характерних інтелектуальних і емоційних рис суспільства; спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірування [4, 8].

Психологічні визначення культури акцентують увагу на психічних механізмах формування культури, на навчанні та наслідуванні при засвоєнні культури [11].

Не менше значення в розглядаємій нами проблемі має й поняття «*культура особистості*». Культура особистості як цілісне утворення визначається глибиною, широтою й мірою освоєння та засвоєння нею національних та загальнолюдських надбань матеріальної і духовної культури, перетворенням їх на свій внутрішній духовний світ і вмінням застосовувати у процесі життєдіяльності та спілкування з іншими людьми. У сучасній науковій літературі найчастіше дане поняття розглядається по окремих напрямках у відповідності зі сферами суспільного життя й діяльності особистості: гуманітарна культура; правова культура; фізична культура; психологічна, педагогічна культура; інформаційна культура та ін. Усі перераховані

структурні елементи культури можна об'єднати поняттям культури службових відносин, хоча якісь їх складові, безсумнівно, є змістом і загальної культури [13].

Також важлива роль у розумінні сутності культури службових відносин має і поняття «*служба*». У науковій літературі й у побуті найчастіше нам доводиться зустрічатися з такими словосполученнями, як «*державна служба*», «*військова служба*», «*церковна служба*». Найбільший інтерес для нас репрезентує поняття «*військова служба*». Військова служба розглядається як особливий вид державної служби в Україні, яка полягає в професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я та віком громадян України, пов'язаній із захистом Вітчизни. Також необхідно відзначити, що військова служба – це певна соціальна роль, яку виконує індивід у складі соціально-професійної групи, що само собою має на увазі наявність певних відносин у даній групі.

Відносини між курсантами – це складний і багатобічний, діалектично суперечливий і динамічний процес. Від взаєморозуміння в процесі спілкування залежить характер відносин, які складаються між курсантами, коли виникають довіра або недовіра, симпатія або антипатія, співчуття або байдужність. У процесі міжособистісного спілкування в курсантському середовищі відбувається формування характеру, зміцнюються життєві позиції, освоюються культурні цінності, відтворюються різні типи особистостей.

Особливістю формування культури службових відносин у курсантів військових вузів, як основи їх особистості, є те, що вони соціальні за своєю природою, але індивідуальні за формами вираження.

Аналіз наукових джерел, практичної психолого-педагогічної діяльності, результатів опитування керівного складу, науково-педагогічних працівників, курсантів ВВНЗ дозволив визначити *сутність формування культури службових відносин у майбутніх офіцерів. Культура службових відносин у курсантів – це ступінь засвоєння й реалізації в їхній практичній поведінці, повсякденному взаємовідношенні політичних, правових, моральних, естетичних і інших вимог сучасного демократичного суспільства, а також вимог військової присяги, статутів, звичаїв і традицій, які*

склалися в ЗС України [2, 9, 11.]. В освітньому середовищі вона являє собою процес, що сприяє розвитку в них моральних, етичних і естетичних якостей, а також культури мовлення, в якому виробляються у курсантів певні якості, риси характеру, форми та способи спілкування [авт.]

Практика показує, що зниження загальнокультурного рівня курсантів сприяє росту правопорушень у курсантському середовищі, розмиванню їх громадянської позиції. Найчастіше виникнення конфліктних ситуацій у військовому колективі курсантів прямо пов'язане зі станом культури службових відносин. Так, наукові дослідження свідчать про те, що серед основних причин конфліктів виділяються: невміння спілкуватися (взаємодіяти) (20%); прагнення зайняти соціально престижний статус у військовому колективі (боротьба за лідерство, визнання, авторитет) (17%); відстоювання власних честі й гідності, порушених прав (12%); дії, спрямовані на відновлення справедливості (7%) [5].

Підготовка курсантів до службового спілкування варто розуміється як формування в курсантів інтелектуальної, психічної і соціальної готовності до ефективної участі в спілкуванні й освоєння способів практичної реалізації цієї готовності. Вона передбачає формування трьох груп умінь, спрямованих: на розвиток мислення і мови курсантів; формування у майбутніх офіцерів соціальних настанов; формування у курсантів комунікативних умінь.

Таке розуміння сутності процесу формування культури службових відносин у курсантів військових вузів обумовлює його психолого-педагогічний зміст і структуру та включає такі елементи, як: рівень інтелектуального розвитку курсанта, що показує, наскільки він засвоїв закони розвитку природи й суспільства; зрілість його світогляду, у якому знаходять вираження його погляди на всесвіт і своє місце в ньому; розвиненість правової, моральної, етичної й естетичної свідомості особистості курсанта, знання психології людини, колективу й т. ін., що багато в чому визначає як повсякденна поведінка та спілкування курсанта, так і його здатність вирішувати службові завдання.

Метою формування культури службових відносин у курсантів є засвоєння

майбутнім офіцером твердих знань загальновійськових статутів, звичаїв і традицій, які склалися в ЗС України, формування навичок і вмінь реалізації моральних, правових і етичних вимог суспільства в службовій діяльності.

Основні завдання щодо культури службових відносин – формування моральних уяв і понять, правил культурної поведінки й носіння форми одягу при виконанні службових обов'язків.

Виходячи із заданих мети й завдань, необхідно дотримуватись *принципів* формування культури службових відносин у курсантів військових вузів. Аналіз сучасної психолого-педагогічної літератури дозволив виділити дві групи принципів: перша – принципи організації формування культури службових відносин у курсантів (гуманістична спрямованість; науковість; спадкоємність; послідовність; систематичність; наочність; естетизація життя курсантів); друга – принципи керівництва діяльністю курсантів (комбінація психолого-педагогічного управління з розвитком ініціативи й самостійності курсантів у процесі формування культури службових відносин; свідомість і активність курсантів; опора на позитивне в курсантові).

До функцій культури службових відносин можна віднести: трансляцію (передачу) соціального досвіду; пізнавальну (гносеологічну); регулятивну (нормативну); ціннісну (аксіологічну).

Таким чином, аналіз поняття «культури службових відносин» приводить до висновку, що це специфічний вид взаємин військовослужбовців, заснований на обміні діяльністю, інформацією, думками, почуттями, досвідом, умінями й навичками, матеріальними й духовними цінностями за допомогою мови й інших знакових систем. У загальній культурі особистості курсантів військових вузів соціально значимим є тільки те, що сприяє підвищенню ефективності військової діяльності та вихованню всебічної, гармонійно розвинутої особистості [2, 6].

Висока культура службових відносин є гостро необхідною професійною якістю майбутнього офіцера, покликаного бути не тільки керівником, але й вихователем своїх підлеглих. Справедлива вимогливість, принциповість, високий професіоналізм, єдність слова й справи, стройовий вишкіл, точність і акуратність офіцера сприяють

утвердженню статутних, перейнятих повагою до особистої гідності військовослужбовців, службових відносин. У свою чергу, брутальність, безтактність, пихатість, неохайність, невимогливість, байдужність до потреб і турбот людей служать живильним ґрунтом для безладу, неорганізованості й порушення правил статутних взаємин.

На жаль, на сьогодні у ЗС України є окремі офіцери, для яких правилами життя не стали статутні вимоги: "...дорожити честю та гідністю військовослужбовця ЗС України", "...постійно бути зразком високої культури, скромності й витримки, берегти військову честь...". Деяка частина офіцерів відірвана від своїх підлеглих, через малий життєвий досвід і низьку підготовку проявляють некомпетентність в роботі з підлеглими, моральну «глухоту» через особисту невихованість.

Отже формування у майбутніх офіцерів певних норм поведінки відповідно до вимог *Кодексу честі офіцера ЗС України* набуває сьогодні особливого значення. Важливою рисою військової честі є правдивість, обов'язковість, вірність слову. Коли говорять: "Честь маю", – то це означає правдивість і твердість намірів, вірність слову, відповідальність за його виконання, принциповість у відстоюванні позицій. Справа честі – порядність, поважне ставлення один до одного, ніколи, ні в чому, ні за яких умов не втратити високу честь захисника Вітчизни.

Одна з найбільш важливих складових формування культури службових відносин у курсантів військових навчальних закладів є *єдність поглядів командирів, науково-педагогічних працівників на виховання курсантів*. Така єдність – найважливіша категорія офіцерської честі, причому мова йде не тільки про єдність поглядів офіцерів і курсантів як першооснови моральної сили й непереможності нашої армії, але й дбайливому відношенні командирів і начальників усіх ступенів до своїх підлеглих. Саме єдність поглядів командирів (начальників) на виховання підлеглих є підставою та надійним гарантом взаємоповаги й довіри, без яких немає взаєморозуміння, внутрішньої зосередженості, бойової злагодженості та керованості у військовому колективі. Завдяки єдності поглядів виконання вимог і наказів командирів знаходить силу не тільки

юридичного, але й морального закону [1, 2, 6, 15].

Необхідною складовою частиною культури службових відносин у курсантів є *культура мовлення*. Законом України «Про основи державної мовної політики» (зі змінами, внесеними відповідно до Закону України від 6 листопада 2012 року № 5475-VI) ст. 29 передбачено, що мовою статутів, документації, діловодства, команд і іншого статутного спілкування в ЗС України й інших військових формуваннях, створених відповідно до законодавства України, є державна мова.

Відомий педагог В.О. Сухомлинський справедливо називав мовну культуру людини дзеркалом його духовної культури. Зовсім неприпустимо, щоб армійський колектив перетворювався у свого роду «школу лихослів'я». У різноманітних ситуаціях міжособистісної взаємодії лихослів'я часто-густо є виявом агресії, яка спрямована на образу або заподіяння шкоди іншій людині. У класифікації різноманітних агресивних реакцій, яку склав американський психолог А. Басе, лихослів'я («образу словом») можна визначити як реакцію «активну, пряму, вербальну» [16]. В аксіологічному ракурсі лихослів'ям можна вважати слова та висловлювання, які заперечують цінність людини, її значущість. Вживання інвективної лексики – це порушення норм суспільної моралі і є фактичним визнанням свого психологічного банкрутства, капітуляцією перед ситуацією замість її опанування.

Те ж саме має місце з *правовими аспектами службових відносин*. Коли вони перебувають в руслі правових вимог – Конституції України, загальновійськових статутів, інших нормативних документів, – можна, за інших рівних умов, класифікувати їх як висококультурні. І навпаки, коли в спілкуванні між курсантами існують нестатутні відносини, що підпадають під дію юридичних норм про кримінальну або адміністративну відповідальність, культура службових відносин явно не на висоті. Таким же чином можна було б проаналізувати місце в культурі службових відносин таких її елементів, як інтелектуальна та фізична культура.

Центральне місце в культурі службових відносин у курсантів належить моральним і естетичним аспектам. Сучасна людина все більш тонко реагує на стиль службових

відносин, недобррозичливий тон у відносинах між людьми, невихованість і безкультур'я. Свій найбільш яскравий прояв морального й естетичного в культурі спілкування знаходить у *військовому етикеті* [7, 10].

Відносини між військовослужбовцями повинні ґрунтуватися на *взаємній повазі* – у питаннях служби вони звертаються один до одного на “Ви”. Начальники та старші за військовим званням у питаннях служби до підлеглих і молодших звертаються за військовим званням і прізвиськом або тільки за званням, додаючи в останньому випадку перед званням слово “товариш”, а підлеглі і молодші за військовим званням звертаються до командирів і старших додаючи перед званням слово “товариш”.

Отже, розглянувши сутність і зміст формування культури службових відносин у майбутніх офіцерів, слід визначитись з *критеріями й показниками* оцінки рівня їх сформованості. В структурі формування культури службових відносин критеріями даного процесу виступають: *світоглядний, пізнавальний і поведінковий*.

Критерії і показники, наведені нижче (табл. 1), призначені для оцінки ефективності формування культури службових відносин у курсантів і можуть лягти в основу якісної й кількісної оцінки дослідно-

експериментальної роботи у ВВНЗ у рамках якої аналізується й оцінюється ефективність роботи посадових осіб різних категорій експериментальних курсантських підрозділів щодо формування культури службових відносин у курсантів.

Дослідницький задум застосування системи критеріїв і показників має на увазі наступне: три основні критерії є відбиттям організаційних складових процесу формування культури службових відносин у курсантів – на макрорівні, мезорівні, мікрорівні; *кожний із критеріїв характеризується трьома основними показниками*; кожний з показників вимірюється та оцінюється за власною шкалою, однак при цьому загальним для цих шкал є можливість інтерпретації даних у вигляді єдиної урівневої системи: низький рівень (до 3-х балів), середній рівень (від 3-х до 4-х балів), високий рівень (від 4-х до 5-ти балів).

Досягнути високої культури службових відносин у курсантів можна шляхом удосконалювання всіх цих складових, використовуючи все різноманіття форм і методів навчально-виховної роботи, підвищуючи повсякденну вимогливість до всіх суб'єктів спілкування.

Таблиця 1.

Критерії і показники оцінки рівня сформованості культури службових відносин у курсантів військових навчальних закладів

КРИТЕРІЙ	ПОКАЗНИКИ
1. СВИТОГЛЯДНИЙ	1. Усвідомлення цінностей культури службових відносин. 2. Мотивація до дотримання культури службових відносин. 3. Потреби в підвищенні рівня культури службових відносин.
2. ПІЗНАВАЛЬНИЙ	1. Знання організації дисциплінарної практики в підрозділі. 2. Уміння аналізувати й прогнозувати службові відносини. 3. Навичка оцінки культури службових відносин у підрозділі.
3. ПОВЕДІНКОВИЙ	1. Спрямованість поведінки й рівень військової дисципліни. 2. Уміння підкорятися й керувати. 3. Участь у службовій і позаслужбовій діяльності.

Зміст культури службових відносин у курсантів включає також багато інших елементів. Зокрема:

- рівень інтелектуального розвитку курсанта, що показує наскільки він засвоїв закони розвитку природи й суспільства;
- зрілість його світогляду, у якому знаходять вираження його погляди на всесвіт і своє місце в ньому;
- розвиненість політичної, правової, моральної й естетичної свідомості особистості курсанта, знання психології людини, колективу, що багато в чому

визначає як повсякденну поведінку та спілкування курсанта, так і його здатність вирішувати службові завдання.

Шляхами підвищення ефективності формування культури службових відносин у курсантів військових вузів слід визначити наступні:

- а) організаційний, основними умовами якого виступають: науково обґрунтоване планування заходів, спрямованих на формування культури службових відносин, прийняття результативних психолого-педагогічних рішень на основі вивчення

Питання психології

ціннісних установок і орієнтації курсантів; забезпечення органічної єдності навчання та виховання, культури у всіх її проявах; організація служби й навчання у відповідності з положеннями загальновійськових статутів тощо;

б) оптимізація методики формування культури службових відносин у курсантів військових вузів, умовами якої є: забезпечення особистої зразковості командирів (начальників), науково-педагогічного працівників в питаннях виконання службового та військового обов'язку, культури службових відносин, військової дисципліни; вибір ефективного підходу до здійснення виховання у всіх його функціях; індивідуальні й особистісні особливості суб'єктів навчально-виховного процесу;

в) підготовка суб'єктів освітнього процесу до формування культури службових відносин у курсантів військових вузів за умови: широкого використання суб'єктами соціологічних, психолого-педагогічних і інших дослідницьких методів у здійсненні своєї діяльності; володіння аналітичним мисленням; науково обґрунтованого «проблемного поля» конкретного курсанта; постійної роботи над підвищенням своєї професійної майстерності, культурного потенціалу і т. ін.

Також до них слід віднести і такі: удосконалення робочих програм і тематичних планів навчальних дисциплін; удосконалення методики проведення занять з курсантами; знання індивідуально-психологічних якостей курсантів та їх урахування в навчально-виховному процесі [3, 10].

Виходячи з вищевикладеного, *практичними рекомендаціями*, реалізація яких могла б сприяти подальшому підвищенню ефективності процесу формування культури службових відносин у курсантів військових вузів, можуть бути такі:

1. Департаменту військової освіти та науки Міністерства оборони України пропонується:

розробити цільову програму з формування культури службових відносин у курсантів військових вузів та розглянути її практичне впровадження в період проведення навчально-методичних зборів, інструкторсько-методичних занять в системі занять з командирської, воєнно-ідеологічної підготовки та інших заходів у ВВНЗ.

2. Командуванню вищих військових навчальних закладів пропонується:

з метою формування культури службових відносин у майбутніх офіцерів, реалізації відповідних технологій започаткувати навчальну дисципліну “Комунікативна культура офіцера” або навчальний курс “Формування вмінь службового спілкування у майбутніх офіцерів”;

узагальнювати й поширювати передовий досвід роботи посадових осіб по вихованню культури службових відносин у курсантів (не рідше одного разу в семестр);

виявляти та враховувати індивідуальні особливості офіцерів, які призначаються на посади командної ланки ВВНЗ, діагностувати їхні особистісні якості й підготовленість до роботи з курсантами;

у ході самостійної роботи рекомендувати курсантам приділяти більше часу вивченню навчально-методичних рекомендацій з питань, пов'язаних з формуванням культури службових відносин, що розкривають військові традиції офіцерського корпусу в різні історичні періоди;

включення у плани проведення культурно-виховних заходів з курсантами лекційних циклів, спрямованих на підвищення компетентності курсантів у сфері психологічних знань і міжособистісних стосунків;

Резюмуючи вищезазначене, слід окреслити, що подальше дослідження проблеми формування культури службових відносин у курсантів ВВНЗ доцільно проводити за наступними напрямками: професійна психолого-педагогічна підготовка командного складу військових навчальних закладів щодо формування культури службових відносин; розвиток професійно значущих якостей особистості курсанта в процесі формування культури службових відносин; розвиток культури службових відносин у військовослужбовців військової служби за контрактом.

Підготовка офіцера-лідера, спроможного організувати військовий колектив на якісне виконання поставлених завдань, створення серед підлеглих атмосфери сприятливих морально-етичних відносин, формування в майбутніх офіцерів необхідних морально-ділових якостей, норм поведінки є одними із головних завдань військових навчальних закладів.

Список літератури

1. Афанасенко В.С. Особистісні фактори ефективності управлінської діяльності військового керівника / В.С. Афанасенко : – дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Університет внутрішніх справ МВС України, – Харків, 2000.– 232 с.
2. Барабанщиков А.В. Педагогическая культура офицера / А.В. Барабанщиков. – М.: Воениздат, 1985. – 158 с.
3. Бисько И.А. «Педагогические основы взаимодействия преподавателей и курсантов в учебном процессе современной высшей военной школы» / И.А. Бисько. – Петродворец, ВВМУРЭ, 1992. – 98 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
5. Військово-соціологічні дослідження. // Взаємини у військовому колективі: ГУВР МО України, 2004. Справа №4. – С. 36–40.
6. Давыдов В.П. Исследование путей повышения эффективности воспитания курсантов высших военно-учебных заведений в процессе обучения В.П. Давыдов : дис. д-ра пед. наук. – М., 1977.
7. Захаренко С.В. Актуальные проблемы воинского этикета и культуры общения военнослужащих / С.В. Захаренко // Сборник научных статей соискателей, адъюнктов и аспирантов. – Новосибирск – 2010. – № 4 – С. 81–92.
8. Короткий енциклопедичний словник з культури. –К.: Україна, 2003.– С. 171.
9. Культура // Философия: Энциклопедический словарь. – М.: Гардарики. Под редакцией А. А. Ивина. – 2004.
10. Лямзин М.А. Развитие теории и практики военно-педагогической подготовки курсантов (слушателей) военных вузов / М.А. Лямзин: дис. д-ра пед. наук. М., 1997.
11. Матвеева Л.Л. Проблема визначення культури // Культурологія: курс лекцій: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / Л.Л. Матвеева – К.: Либідь, 2005. – 512 с
12. Осьодло В.І. Психологічні засади становлення суб'єкта військово- професійної діяльності: автореф. дис ... д-ра психол. наук / В. І. Осьодло – К., 2013 . – 463 с.
13. Топольницька Г.Ю. Психологічні умови формування культури міжособистісних відносин у курсантів-прикордонників: дис... канд. психол. наук: 19.00.09 / Національна академія держ. прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2006. – 222 с
14. Философский словарь. 2-е изд., испр. и доп. / под ред. М.М. Розенталя, П.Ф. Юдина. М.: Политиздат, 1968. – С. 432.
15. Ягунов В.В. Військова психологія: [підручник]. – Київ: Тандем, 2004. – 656 с.
16. Buss A. Agression Pays // The Control of Agression and Violence Cognitive and Physiological Factors. – N. J. and L.: Academic Press, 1977. – P. 7–8.

Aleshchenko V. doctor of psychological Sciences, senior research worker

ACTUAL PROBLEMS OF FORMATION CULTURE OFFICIAL RELATIONS FOR FUTURE OFFICERS

Explore some of the problems of forming official relations as complex, specific phenomenon, which requires an in-depth analysis, the adoption of balanced decisions in the system of training of military personnel.

By the example of their own long-term experience service, working in the educational space of military educational establishments examines the importance of purposeful and systematic interaction between teachers and students in the process of joint activities in the framework of the educational process as critical conditions creating a culture of business relations . Formulated its indicators, recommendations to military control, command VVNZ to improve the efficiency of their work with the formation of the culture of business relations in the future.

Keywords: form, culture, relationships, culture personality, service cadets, officers.

*Барчій М. С., старший викладач кафедри психології
Мукачівський державний університет (м. Мукачево)
Фозекош А. В., магістр психології Мукачівський
державний університет (м. Мукачево)*

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ПЕРВИННОЇ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

В статті розглядається питання формування комунікативної культури майбутніх фахівців-психологів в процесі первинної професіоналізації. Узагальнено результати теоретичного та емпіричного дослідження особливостей розвитку комунікативної культури майбутніх психологів у процесі професійної підготовки. Представлено комплексну модель формування комунікативної культури фахівців.

Ключові слова: комунікативна культура, професіоналізація, професійна підготовка, соціально-психологічний тренінг.

В статье рассматривается вопрос формирования коммуникативной культуры будущих специалистов-психологов в процессе первичной профессионализации. Обобщены результаты теоретического и эмпирического исследования особенностей развития коммуникативной культуры будущих психологов в процессе профессиональной подготовки. Предоставлено комплексную модель формирования коммуникативной культуры специалистов.

Ключевые слова: коммуникативная культура, профессионализация, профессиональная подготовка, социально-психологический тренинг.

Актуальність.

Вирішення проблеми формування комунікативної культури майбутніх фахівців передбачає врахування того факту, що цей процес органічно включається у професійну підготовку психологів протягом навчання у вищій школі. Такий підхід дозволяє встановити наявні переваги і недоліки професійно-комунікативної підготовки, сильні і слабкі сторони власного індивідуального стилю комунікативної взаємодії студентів, визначити та обґрунтувати шляхи їх оптимізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемою дослідження формування професійно-комунікативної компетентності особистості психолога-практика і його підготовки в умовах вищих навчальних закладів займалися О.І. Бондарчук, В.Г. Панок, Н.І. Пов'якель, Н. В.Чепелева [1; 5; 7]. У працях цих вчених висвітлюються питання актуальності особистісного зростання психолога в процесі професійної підготовки, наводяться конкретні системи їх підготовки у вузі до різних аспектів професійної діяльності, зокрема, професійного спілкування. В останні роки з'явилися дослідження, у яких проблема спілкування визначається у контексті формування особистості психолога і його підготовки в умовах вищих навчальних закладів. У працях вітчизняних та

зарубіжних авторів по-різному розуміють роль і місце спілкування, культури спілкування та мовленнєвого спілкування у професійній діяльності фахівця у сфері психології. Останні наукові та експериментальні дослідження, зокрема, Ю.В. Ємельянова, О.В. Кравченко, Л.А. Пономаренко, активізували обговорення різноманітних аспектів розвитку та формування комунікативної культури майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах, зокрема, студентів-психологів [2; 3; 6]. Результати цих досліджень на сьогоднішній день виступають основою для оптимізації особистісно-професійного розвитку майбутнього практичного психолога в процесі навчання у ВНЗ. Проте все ж залишається відкритим питання використання ефективних технологій формування комунікативної культури у студентів-психологів.

Мета дослідження – узагальнення теоретичного та емпіричного дослідження особливостей розвитку комунікативної культури майбутніх психологів в процесі навчання у ВНЗ.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив виокремити протиріччя процесу розвитку та формування комунікативної культури у студентів. У сучасному вищому навчальному закладі, де

навчання студентів регламентовано навчальними планами й програмами, комунікативна культура формуються в більшості випадків стихійно й не заплановано. У традиційному підході до формування цей процес залежить від індивідуальних особливостей студента, сформованості загальної культури й навичок комунікації, від особливостей темпераменту, характеру, уміння встановлювати підтримувати взаємозв'язок, взаєморозуміння, вступати в міжособистісний контакт, емпатійно ставитися до співбесідника, уміння рефлексувати свою поведінку. Формування комунікативної культури в умовах вищого навчального закладу повинно відбуватись інтегровано: під час вивчення дисциплін циклу професійної підготовки та цілеспрямованого застосування інноваційних психологічних технологій. Вказані обставини визначили головну мету нашого дослідження, яка полягає у вивченні психолого-педагогічних умов розвитку та формування комунікативної культури майбутніх психологів в процесі первинної професіоналізації.

З метою формування у студентів комунікативної культури викладачі дисциплін циклу професійної підготовки в своїй діяльності можуть застосовувати різноманітні методи навчання, найбільш ефективними з яких є активні методи. Реалізація технології формування комунікативної культури повинна відбуватися шляхом включення кожного студента до ситуації сумісної продуктивної діяльності за допомогою методів активного навчання, серед яких домінуюче місце займають: рішення комунікативних задач, ситуацій, а також участь у дискусіях, рольових і ділових іграх. Технологія формування комунікативної культури базується на організації особистісно-орієнтованого підходу у навчанні, який дозволяє кожному студенту знайти у ситуації сумісної продуктивної діяльності особисту і професійну сутність, створити власну модель комунікативної діяльності [4].

Зокрема, аналіз змістового та методичного арсеналу навчальних програм, дає змогу констатувати використання в професійному навчанні психологів елементів дискурсивної педагогіки та

імітаційних технологій навчання. Навчальний процес, побудований на основі дискурсу (організація навчальних дискусій та евристичних бесід) приховує в собі низку цінних педагогічних можливостей. По-перше, він робить викладання лекційного курсу більш обґрунтованим; навчає студентів мислити науково, діалектично; висловлювати та відстоювати власну думку, вдосконалювати культуру мовлення. По-друге, він завжди є емоційно насиченим, а тому підвищує інтерес та мотивацію до навчання, формує професійну спрямованість студентів.

Основним принципом підготовки занять із застосуванням імітаційних методів навчання є реалістичність, автономність та трансформативність. Такі заняття для студентів виступають своєрідною «репетицією» їхньої майбутньої професійної діяльності. До них можна віднести проблемно-рольові ігри, які відображають систему взаємодії «психолог-клієнт» та виступають ефективним методичним інструментом, за допомогою якого відбувається розвиток уміння будувати консультативний діалог, уміння формулювати професійні висловлювання. Змодельована професійна діяльність психолога у рольовій грі дозволяє студентам спроектувати справжнє професійне спілкування та відрефлексувати цілу низку своїх професійних здібностей та актуальних труднощів.

За результатами та висновками попередньо проведеного емпіричного дослідження нами було визначено особливості динаміки розвитку комунікативної культури у студентів-психологів у процесі фахової підготовки і встановлено, що рівень сформованості структурних компонентів комунікативної культури у своїй динаміці відзначається деякою нерівномірністю та наявною різницею у зміні показників відповідно до курсів навчання. Це показники, які описують індивідуальні комунікативно-характерологічні риси студентів-психологів, які, в свою чергу, є складовими індивідуально-особистісного компоненту комунікативної культури, зокрема: комунікативні здібності, відкритість до спілкування, відношення до людей, толерантність, чуйність, спостережливість. Вони в процесі навчання мають тенденцію

до зміни та оцінюються студентами вище відповідно до курсу навчання. Це свідчить про формування професійного «Я» студентів, загальної професіоналізації особистісних рис.

Виходячи з результатів дослідження, можна зробити висновок, що рівень комунікативної культури може розвиватися протягом навчання у ВНЗ при сприятливих соціальних та психолого-педагогічних умовах, наявності мотивації, а також при необхідності розвитку цих умінь відповідно до обраної професії (у даному випадку психолога). Ми можемо спостерігати ріст досліджуваних показників відповідно до курсу навчання, що свідчить про високу професійну спрямованість студентів та сприятливі психолого-педагогічні умови навчання, які сприяють:

- вдосконаленню, «професіоналізації» психічних процесів, станів, досвіду;
- актуалізації й усвідомленню студентами власного комунікативного потенціалу;
- формуванню професійного способу бачення проблемної ситуації й адекватного її вирішення;
- усвідомленню і прийняттю своєї соціально-професійної ролі та формуванню загальної комунікативної соціальної компетентності;
- зміцненню професійної самостійності і готовності до майбутньої практичної роботи.

Дослідження основних складових мотиваційно-вольової сфери дало нам змогу простежити відмінності в динаміці їх формування на різних курсах навчання та відзначити, що на старших курсах виявляються вищими прояви індивідуалізму в комунікативній спрямованості та проявляється тенденція небажання зближуватися з людьми на емоційній основі. Дослідження соціально-комунікативних рис особистості майбутнього психолога дозволило нам припустити, що процес усвідомлення та прийняття своєї соціально-професійної ролі та засвоєння індивідом систем спілкування, збагачення професійного досвіду веде за собою розвиток комунікативних схильностей, формування загальної комунікативної соціальної компетентності, що яскравіше проявляється на старших курсах. Проте проведений аналіз

статистичних відмінностей загалом відмічає тенденцію до зниження показників рівня емпатії та показників рівня сенситивності, чуттєвості.

Проаналізовані результати кореляційного та факторного аналізу показали, що на загальний рівень комунікативної культури суттєво впливають емоційно-вольові характеристики особистості та рівень її соціальної комунікативної компетентності. Її розвиток відбувається внаслідок вікової соціалізації особистості, цілеспрямованого свідомого тренування відповідних соціально-психологічних властивостей та накопичення власного досвіду міжлюдських стосунків і ефективної взаємодії у суспільному оточенні.

Отже, в процесі навчання у ВНЗ програма цільової підготовки з розвитку комунікативної культури майбутніх психологів має забезпечувати повноцінне суб'єктне включення до навчально-професійної діяльності за трьома основними напрямками: теоретична підготовка, практика оволодіння спеціальними технологіями професійної діяльності, особистісний розвиток, саморозвиток, самопізнання та самовдосконалення.

Особливості розвитку комунікативної культури студентів-психологів, зокрема, стихійність процесу становлення, вплив на нього об'єктивних та суб'єктивних чинників, нерівномірність динаміки формування репрезентують потребу у створенні більш цілеспрямованих методів формування комунікативної культури. Тактичним засобом професійно-комунікативної підготовки майбутнього психолога постають практично зорієнтовані технології навчання, що дають можливість сформуванню основне коло умінь, які реалізують суб'єкти професійної психологічної практики.

Розглядаючи процес розвитку та формування комунікативної культури психологів, головну увагу слід приділяти відпрацюванню практичних навичок і вмій. Тут принципове значення відіграють два основні положення. По-перше, сучасний підхід до проблеми розвитку та вдосконалення комунікативної культури студентів-психологів полягає в тому, що даний процес в значній мірі залежить від суб'єктивних чинників та розглядається як

Питання психології

саморозвиток і самовдосконалення на основі власного досвіду, самоаналізу та рефлексивності. По-друге, багатоаспектність та неоднозначність визначення поняття комунікативної культури, передбачають дотримання системно-структурного підходу до даної категорії, враховуючи незмінні критерії та елементи структури, а також складові, які мають поведінковий прояв. Операційні функції виконують комунікативна поведінка суб'єктів спілкування, в якій відображається дотримання етико-моральних принципів в міжособистісних взаємодіях та комунікативна компетентність як функціональний засіб комунікативної культури.

З огляду на це найбільш ефективним засобом формування комунікативної культури та її окремих елементів є соціально-психологічний тренінг. Соціально-психологічний тренінг спрямований на розвиток особистості, формування комунікативних умінь та навичок, засвоєння прийомів ефективної міжособистісної взаємодії. Саме соціально-психологічний тренінг є найперспективнішим методом комунікативної підготовки психологів, і основною метою проведеного формувального експерименту виступає розробка та апробація програми соціально-психологічного тренінгу з метою цілеспрямованого розвитку конкретних структурних компонентів комунікативної культури.

Згідно результатів емпіричного дослідження було проведено тренінгові

заняття із студентами старших курсів, в яких було визначено спадання динаміки розвитку емоційного компоненту комунікативної культури. Тренінгові заняття були спрямовані на розвиток емпатійних здібностей, підвищення рівня сенситивності, особистісної рефлексивності, що сприяє встановленню довірливого спілкування та досягнення високого ступеню взаєморозуміння. Розвиток емоційно-почуттєвої сфери майбутніх психологів передбачає інтегративне підвищення рівня комунікативної культури, адже емоційно-вольовий (емоційна саморегуляція, рівень самоконтролю, емоційна стійкість) та соціально-психологічний (емпатія, емоційна чуйність, рефлексивність) компоненти є невід'ємними складовими структури комунікативної культури, забезпечують її цілісність та повноту функціонування. У тренінгу взяли участь 12 студентів, які склали експериментальну групу. Контрольна група включала 12 осіб.

Контрольними методиками дослідження були «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (М. П. Фетискін, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов) та «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» (І. М. Юсупов).

Після реалізації програми соціально-психологічного тренінгу комунікативної культури, було здійснено аналіз динаміки змін досліджуваних показників за допомогою непараметричного критерію для порівняння двох залежних вибірок, а саме Т-критерій Вілкоксона (Таблиця 1).

Таблиця 1

Значення критерію Т-Вілкоксона для експериментальної групи (порівняння показників до – після тренінгу)

Шкала	Z	Апроксимація (2-х стороння ймовірність)
Відкритість до спілкування	-0,486	0,627
Логічне мислення	-0,973	0,331
Емоційна зрілість	-2,489	0,013
Ставлення до життя	-1,549	0,145
Сенситивність	-2,325	0,020
Вміння приймати рішення	-1,265	0,206
Самоконтроль	-2,292	0,022
Схильність до асоціальної поведінки	-1,890	0,059
Рівень емпатії	-2,460	0,014

За результатами аналізу динаміки змін досліджуваних показників до і після проведення тренінгу, статистично значимі

відмінності виявлено за шкалами «Емоційна зрілість» ($p=0,013$), «Сенситивність» ($p=$

0,020), «Самоконтроль» ($p = 0,022$), «Рівень емпатії» ($p = 0,014$).

Таким чином, зміни показників за шкалами «Емоційна зрілість» та «Самоконтроль», зафіксовані при експериментальному зрізі показників після проведення тренінгу, дозволяють відмітити вищий показник емоційної зрілості на $\approx 14\%$, а самоконтролю на $\approx 10\%$. Це дозволяє нам зробити висновок, що студенти експериментальної групи, взявши участь у тренінгу, стали більш емоційно зрілими в комунікативних взаємодіях, що виражається у здатності розуміти, усвідомлювати та вербалізувати власні емоції та емоції інших людей; здатності адекватно проявляти і виражати емоції та почуття в різних соціальних ситуаціях, враховуючи суспільні норми вираження емоцій, реальність самої ситуації, і власний емоційний стан; здатність приймати власні емоції і нести за них відповідальність. Тут знаходиться точка дотику із рівнем самоконтролю особистості, позаяк емоційна зрілість, за П. Фрессом, це сукупність характеристик емоційного реагування, які полягають у розвитку самоконтролю, здатності передбачати наслідки своєї комунікативної поведінки, керувати власним емоційним станом відповідно до встановлених суспільно-культурних норм. Саме тому, продуктивний рівень розвитку емоційно-вольового компоненту знаходитиме своє вираження в комунікативній культурі суб'єкта спілкування.

Також, згідно аналізу, показник сенситивності у досліджуваних після участі в тренінгу вищий на $\approx 12\%$, на основі чого ми можемо стверджувати, що в процесі міжособистісного спілкування у студентів експериментальної групи підвищився рівень орієнтації на відображення і розуміння партнера по спілкуванню та краще усвідомлення індивідуальних особливостей протікання соціально-перцептивних процесів, що допомагає актуалізувати краще пізнання самого себе, співрозмовника та ситуації спілкування в цілому. Досягнення оптимального рівня сенситивності виступало одним із основних завдань формульованого експерименту, адже, за результатами емпіричного дослідження, тенденція до підвищення рівня раціональності в судженнях на старших курсах, призводить до зниження загального рівня сенситивності.

Досягнення балансу між рівнем сенситивності та схильністю до раціоналізації, позитивно відображається на вміннях на основі досвіду, логічного аналізу та індивідуальної чутливості розпізнавати ситуації спілкування та досягати на основі цього конструктивної взаємодії та взаєморозуміння.

В процесі аналізу результатів порівняння досліджуваних показників до і після тренінгу, зафіксовано також позитивну зміну рівня емпатії – після тренінгу студенти демонструють на $\approx 4\%$ вищі показники, ніж до тренінгу. Такі результати є досить непоганими позитивними зрушеннями, опираючись на стислі терміни проведення тренінгової роботи. Адже досягнення продуктивного рівня емпатії для психолога-практика являється професійною необхідністю, позаяк специфіка діяльності вимагає від спеціаліста глибокого психологічного розуміння життєвої ситуації клієнта, здатності до емоційного відгуку та чуйності. В комунікативній взаємодії емпатія проявляється у вигляді співпереживання та співчуття та є одним із механізмів досягнення конгруентного спілкування.

Отримані результати дослідження засвідчують позитивні зміни в експериментальній групі рівня емоційної компетентності, підвищення показників сенситивності та емпатійних здібностей учасників, що підтверджує ефективність запропонованої програми. Варто зазначити, що у контрольній групі статистично значимих відмінностей не було зафіксовано.

Таким чином, нам вдалося досягти мети тренінгу, що засвідчило підвищення ряду показників. Адже високий рівень емоційної зрілості та самоконтролю допомагає проявляти всю неповторність індивідуального емоційного образу особистості в процесі спілкування, при цьому вирізняючись доречністю, адекватністю й відповідністю суспільно-культурним нормам. Вони виступають важливими регуляторами міжособистісних комунікативних взаємодій та лежать в основі емоційно-вольового компоненту комунікативної культури. А оптимальний рівень сенситивності та емпатії втілюється в ефективних соціально-перцептивних навичках, які сприяють досягненню взаєморозуміння та конгруентного спілкування, та виявляють високий рівень

соціальної комунікативної компетентності особистості.

Таким чином, формування комунікативної культури в умовах вищого навчального закладу повинно відбуватись інтегровано: під час вивчення дисциплін циклу професійної підготовки та цілеспрямованого застосування інноваційних психологічних технологій. Що стосується розвитку комунікативної культури протягом навчання у вищій школі, відзначено позитивний вплив процесу професіоналізації на формування її основних структур за умови використання дискурсивних та імітаційних методів під час організації навчально-професійної діяльності, заснованої на принципах особистісно-орієнтованого навчання.

Серед методичних рекомендацій, виконання яких сприяє оптимізації особистісно-професійного розвитку майбутнього психолога та розвитку в структурі його психологічної компетентності комунікативної культури, доцільно виділити наступні: врахування об'єктивних та суб'єктивних чинників розвитку комунікативної культури; впровадження в процес професійної підготовки цільових програм розвитку комунікативної культури, зокрема спецкурсів; організація навчально-виховного процесу з використанням інноваційних активних методів навчання; підвищення ефективності зв'язку теоретичної підготовки та професійної діяльності (взаємозв'язок теорії і практики); здійснення психологічного супроводу та аналізу ступеня сформованості професійно важливих якостей; застосування практично зорієнтованих методів навчання, зокрема тренінгових технологій в професійному навчанні психологів; розвиток особистості практичного психолога в цілісності, унікальності як природно-соціальної і культурно-професійної індивідуальності, активного суб'єкта діяльності; визнання майбутнього психолога суб'єктом безперервного процесу розвитку (саморозвитку), самопізнання, професійного функціонування (самореалізації), особистісно-професійного самовдосконалення.

Аналіз особливостей розвитку комунікативної культури як складової

психологічної компетентності майбутніх психологів підтверджує необхідність психологічного супроводу даного процесу та врахування основних чинників та умов розвитку комунікативної культури суб'єктів психологічної практики, передбачає використання комплексного підходу до її цілеспрямованого формування, який забезпечує найповнішу ескалацію даного процесу.

Таким чином, комунікативну культуру особистості психолога можна позиціонувати як прояв його комунікативного потенціалу у здатності підтримувати продуктивний характер комунікативного процесу при вирішенні професійних завдань. Вона зумовлюється розвитком і саморозвитком особистості, що виявляється у творчому характері освоєння кращих зразків комунікативної діяльності в процесі професійної підготовки. Водночас забезпечує ступінь соціальної активності особистості, соціальну значущість норм її поведінки, застосування відповідних засобів комунікативної діяльності.

У зв'язку з цим сучасна професійна підготовка повинна спрямовуватися на становлення духовно розвинутої культурної особистості, якій притаманне цілісне гуманістичне світосприйняття. Це можливо при наявності комунікативної культури, яка несе не тільки загальнокультурні ознаки, а й є проявом внутрішньої культури особистості.

Висновки. Формування комунікативної культури практичних психологів може бути забезпечена шляхом реалізації комплексної інтегрованої системи як фундаментальної, теоретичної підготовки, так і за допомогою формування практичних умінь, навичок за допомогою впровадження програм соціально-психологічного тренінгу, що сприяють психологічному оздоровленню, саморозвитку, самовдосконаленню й самопізнанню майбутніх фахівців. При цьому формування комунікативної культури як складової психологічної компетентності майбутніх психологів повинно базуватися на розвитку професійних умінь, навичок, ціннісних орієнтирів і професійно важливих якостей, що відбувається успішніше при дотриманні та врахуванні комплексу педагогічних та соціально-психологічних умов.

Список література

1. Бондарчук О.І. Психологічна компетентність фахівця: зміст та основні підходи / О.І. Бондарчук // Психологічні науки: зб. наукових праць. – К. : Міленіум, 2002. – Том 2. – Випуск 8. – С. 30 – 36.
2. Емельянов Ю.В. Активные групповые методы социально-психологической подготовки специалистов / Ю.В. Емельянов // Вопросы психологии. – 1993. – №4. – С. 69 – 73.
3. Кравченко Е. В. Развитие коммуникативной культуры учащихся в условиях гуманизации образования : дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Елена Вячеславовна Кравченко. – Саратов, 2004. – 183 с.
4. Островський І.А. Деякі теоретичні аспекти формування комунікативної культури студентів / І.А. Островський // Сучасні аспекти виховання студентської молоді : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., 8 – 9 квітня 2010 року. – Х. : ХНАМГ, 2010. – С. 154 – 155.
5. Пов'якель Н.І. Професіогенез саморегуляції професійного мислення в системі фахової підготовки практичних психологів : монографія / Н.І. Пов'якель. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 295 с.
6. Пономаренко Л. А. Комунікативна підготовка майбутнього психолога як підґрунтя успішності його професійної діяльності / Л. А. Пономаренко // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. XII, част. 7. – Київ, 2010. – С. 372 – 380.
7. Чепелева Н. В. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога / Н.В. Чепелева, Н.І. Пов'якель // Психологія: Зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. – Вип. 3. – С. 35 – 41.

Barchij M., senior lecturer of the psychology department

Fozekosh A., master degree of psychology

FEATURES OF FORMING THE FUTURE PSYCHOLOGISTS COMMUNICATIVE CULTURE IN THE PRIMARY PROFESSIONALISATION PROCESS

The article deals with the issue of the future professional psychologists' communicative culture in the process of primary professionalization. The results of theoretical and empirical research of future psychologists' development features of communicative culture in the process of professional training had been generalized.

It was established that the level of communicative culture develops in students studying at universities under favorable social, psychological and pedagogical conditions. The psychological and pedagogical conditions of development and communicative culture formation of future psychologists in the process of primary professionalization had been studied. A comprehensive model of forming communicative culture of professionals had been presented. Methodical guidelines for the development of practical psychologists' communicative culture had been formed.

Key words: communicative culture, professionalization, professional training, social and psychological training.

*Березовська Л. І., кандидат психологічних наук,
Доцент кафедри психології Мукачівського
державного університету (м. Мукачеве)
Пукіш А. О., магістрант Мукачівського державного
університету (м. Мукачеве)*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІНСЬКОГО ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ МЕНЕДЖЕРІВ

У статті розглядаються теоретичні підходи до поняття потенціалу особистості. Розкривається сутність управлінського та підприємницького потенціалу особистості. Представлено психологічну характеристику особистості менеджера. Проаналізовано індивідуально-психологічні риси управлінського та підприємницького потенціалу менеджерів.

Ключові слова: управлінський потенціал, підприємницький потенціал, менеджери.

В статье рассматриваются теоретические подходы к понятию потенциала личности. Раскрываются сущность управленческого и предпринимательского потенциала личности. Представлено психологическую характеристику личности менеджера. Проанализировано индивидуально-психологические черты управленческого и предпринимательского потенциала менеджеров.

Ключевые слова: управленческий потенциал, предпринимательский потенциал, менеджеры.

Актуальність дослідження. В сучасних умовах розвитку країни одним із стратегічних ресурсів стає інноваційний кадровий, управлінський, особистісний ресурс. Для впливу на соціально-економічний розвиток України необхідними стають зміни в системі підготовки менеджерів, що здатні працювати як в стабільних, так і в змінних, нестандартних та кризових умовах економіки; ставати не тільки керівниками-лідерами, але і соціальними інноваторами, створювати власні малі підприємства, що є особливо актуальним для сучасної України.

Метою дослідження є теоретичні підходи до проблеми психологічних особливостей управлінського та підприємницького потенціалу у менеджерів.

Результати дослідження.

Оскільки професійну діяльність здійснює людина, реальна особистість, застосовуючи всі свої знання, вміння, свої психологічні ресурси, то важливим є розглянути управлінський та підприємницький потенціал у менеджерів. Менеджер – людина, яка професійно здійснює функцію управління у ринковій системі відносин.

З погляду психології кожна професія вимагає різного рівня психічних властивостей особистості, спеціальних здібностей, інтелекту, уваги, волі, пам'яті і т.д. Для виконання визначеної діяльності необхідна наявність відповідних задатків, індивідуально-психологічних і особистісних

якостей. У літературі виділяється дев'ять значимих психологічних характеристик особистості менеджера: визначеність; усвідомленість; цілеспрямованість; вибірковість; тактовність; дієвість; вимогливість; критичність; відповідальність [7].

Різноманітні вимоги до спеціальної компетенції менеджерів умовно можна об'єднати у дві групи.

Перша група: розуміння природи управлінської роботи й процесів управління та здатність мислити масштабно, перспективно. Вона охоплює знання й уміння менеджерів, що необхідні для виконання професійної роботи менеджера: уміння обґрунтовувати й приймати рішення в ситуаціях, для яких характерна висока динамічність; висока інформаційність у питаннях розвитку галузі, у якій працює підприємство, рівень досягнень техніки, технології, конкурентності, динаміки попиту на продукцію та послуги і т.д.; уміння ефективно керувати ресурсами, планувати й прогнозувати роботу підприємства, оволодіння способами підвищення ефективності управління; уміння використовувати сучасні інформаційні технології, способи комунікацій і зв'язку.

Друга група: уміння працювати з людьми; володіння мистецтвом налагодження зовнішніх зв'язків; здатність до самооцінки, уміння робити правильний вибір, підвищувати кваліфікацію. Менеджери повинні мати специфічні якості,

що впливають на підвищення довіри й поваги з боку тих, із ким вони вступають у відносини: високе почуття обов'язковості й відданості справі; чесність у відношенні з людьми й довіра до партнерів; уміння чітко виражати свої думки й переконання; увага й турбота до людей незалежно від їхнього положення в ієрархії організації; здатність швидко поповнювати свої фізичні й духовні сили і критично оцінювати власну діяльність.

Сучасний менеджер повинен мати фундаментальні знання з макро- і мікроекономіки, наукового менеджменту, теорії розпорядництва і лідерства, соціології, психології та права, інформаційної технології і комп'ютерної техніки. Добра теоретична підготовка і досвід практичної роботи є передумовою того, щоб менеджер володів: мистецтвом керівництва, навичками роботи з людьми; політичною культурою; комплексним системним підходом до роботи; здібністю генерувати ідеї, трансформувати їх у практичній дії; творчою уявою, сучасним економічним мисленням; комп'ютерною грамотністю; правильним стилем життя роботи, культурою спілкування; іноземними мовами, насамперед англійською [10].

Перевірено, що успіх будь-якого підприємства на 85% залежить від бажання людей працювати, а також від їх взаємовідносин і вміння спілкуватися. Ці питання знаходяться в компетенції психології. Менеджеру і керівнику будь-якого рівня потрібна практична психологія і вміння використовувати знання різних психологічних дисциплін в своїй практичній діяльності та різноманітних життєвих ситуаціях. Щоб ефективність оволодіння знаннями, в тому числі і психологічними, була високою, людина повинна прийти до розуміння їх необхідності. Процес навчання (краще відразу поєднувати з практикою) повинен стати внутрішньою потребою кожної людини.

Досліджуючи політичні, соціальні, економічні та психологічні сили, які діють в різних країнах, і вивчаючи вплив цих сил на тих, хто займає управлінські посади, можна зробити корисні узагальнення про мінливість змісту роботи керівника. Ці узагальнення дозволяють передбачити ті здібності та вміння, які необхідні хорошому менеджеру нині і в майбутньому.

З огляду на те, що менеджер для успішного здійснення своєї професійної діяльності має володіти певними рисами, то для розуміння всебічного розвитку особистості майбутніх менеджерів необхідно розглянути не тільки загальні та спеціальні здібності, а і потенційні та актуальні. Часто поняття «потенціал» вживається не як науковий конструкт, а лише як синонім до термінів «ресурси», «можливості» (Г. Добров, А. Гладишевський, Н. Крилова, А. Селєзньов). Так, Артем'єва потенційні здібності розглядає як такі, що можна визначити як можливості розвитку індивіда, які проявляють тоді, коли перед ним виникають нові проблеми, нові завдання, що потрібно вирішити [1]. Такі здібності характеризують особистість в її потенційних можливостях, у силі її психологічних властивостей і особливостей. Однак, для прояву потенційних здібностей необхідними є відповідні умови, тобто вони не можуть проявлятися поза професійною діяльністю.

Науковці розкрили сутність поняття визначення потенціал особистості. Так, В.Н. Марков визначав потенціал як психологічний феномен, що інтегрально описує феномени мотивів і здібностей. Здібності індивіда відображають в цьому випадку вже реалізований потенціал, а мотивація особи визначає подальші перспективи розвитку потенціалу (нереалізована частина потенціалу) [9].

Д. А. Леонтьєв визначає термін «потенціал особистості» як базову індивідуальну характеристику, стрижень особи, особовий потенціал є інтегральною характеристикою рівня особової зрілості, який відображає міру подолання особою заданих обставин. При цьому особовий потенціал є стійкою сукупністю особистих властивостей, накопичених людиною в процесі життєдіяльності, що обумовлює її здібність (можливість) до оптимального здійснення діяльності [6].

Л. С. Виготський описує термін «потенціал особистості» в двох зонах. Зона актуального розвитку – це поточний рівень розвитку здібностей і новоутворень індивіда, тоді як зона найближчого розвитку виступає як потенціал розвитку, зона можливого зростання [3].

С.В. Величко визначає потенціал – це сукупність можливостей і здібностей людини

для освоєння професійної діяльності і вдосконалення у ній [2].

Основним у всіх підходах до розуміння сутності поняття «потенціал» є орієнтація на особовий аспект – рівень розвитку здібностей, освоєння професійної діяльності і вдосконалення в ній.

Категорія «управлінський потенціал» складна і неоднозначна. Аналіз праць провідних психологів засвідчив, що це поняття лишається мало дослідженим і викликає дискусії серед науковців.

У дисертаційному дослідженні Г.В. Дерябіної управлінський потенціал особистості трактується як «ресурс управлінських можливостей людини, здатність конкретної людини до здійснення управлінських дій, управлінської діяльності в цілому». Дослідниця визначила, що управлінцям властиве ділове спілкування, вони здатні до адекватної оцінки дійсності і самооцінки, мають готовність до виходу за межі повсякденного здорового глузду. Гнучкість і урівноваженість, недомінантність поведінки поєднується з особистою сконцентрованою на справі, відповідальністю і дисциплінованістю. Енергійність, оптимістичність поєднується з обов'язковістю, моральністю вчинків. У них виражена мотивація досягнення, схильність до новацій та експерименту при високому самоконтролі, передбаченні соціальних наслідків діяльності, але при високій емоційній напруженості і психологічній ціні управлінської праці [5].

Дослідники вважають, що діяльність управлінця визначається якістю його професійної підготовки, отже не сумою знань, умінь та навичок, а наявністю у нього комплексу відповідних особистісних властивостей, які забезпечують управління ситуацією. У сукупності ці управлінські якості і складають потенціал особистості управлінця як інтегрального утворення. При цьому дослідники схильні виокремлювати професійно значущі якості або групи якостей, які властиві управлінцям (К.О. Абульханова-Славська, В.Г. Асєєв, О.М. Борисова, В.В. Третьяченко, С.П. Дирін, А.П. Двінін, Н.А. Зайцева, А.І. Кітов, Т.В. Корнілова, Р.Л. Кричевський, Г.Х. Попов, А.П. Ситников, А.У. Хараш, В.Н. Чернишов, М. Вудвок, Д. Френсіс та ін.).

Попри те, що різні за своїм статусом

керівники можуть вносити певну специфіку в перелік якостей, необхідних управлінцю, у багатьох авторів наводяться риси, що є найбільш важливими для керівника. Загалом виокремлюється 4 основні блоки професійно значущих якостей керівника: 1) мисленнєві; 2) організаторські; 3) комунікативні; 4) особистісні якості.

Л. Е. Орбан-Лембрик вказує, що оцінюючи особистість та управлінську діяльність керівника, беруть до уваги його потенціал у цілому (природні задатки, здібності, обдарованість, талант, геніальність особистості, її психофізіологічні особливості, інтелектуальні можливості, соціальний статус) і культурний, моральний, комунікативний потенціал [11].

Управлінський потенціал визначається як сукупність ділових і особистісних якостей та можливостей керівника, які можуть бути приведені в дію й використані для вирішення управлінських завдань, досягнення поставлених цілей. Професійно значущі якості або групи якостей, властиві управлінцям, досліджували К. Абульханова-Славська, В. Асєєв, О. Борисова, Н. Зайцева, А. Кітов, Т. Корнілова, Р. Кричевський, В. Чернишов, М. Вудвок, Д. Френсіс та ін.

Виділяють одинадцять найважливіших якостей менеджера, які відносяться до управлінського потенціалу і які впливають на управлінську діяльність. До них відносяться здатність ефективно управляти собою та своїм часом; прояснити свої особисті цінності; визначення мети роботи, що виконується і власних цілей; постійне зростання і розвиток; здатність швидко та ефективно вирішувати проблеми; винахідливість та здатність гнучко реагувати на зміни ситуації; вплив на оточуючих, не застосовуючи прямі накази; використання нових сучасних управлінських прийомів; вміння використання людських ресурсів; вміння допомогти іншим в швидкому вивченні нових методів і оволодіння практичними навичками роботи; вміння створювати та удосконалювати групи, які здатні швидко ставати винахідливими і результативними у роботі.

Це узагальнені здібності та якості, якими повинен володіти менеджер. Та якщо детально розглядати це питання, то якості і риси керівника, що досягає успіху, можна поділити на психологічні, інтелектуальні, професійні та соціальні.

Психологічні якості: прагнення бути лідером, здатність до керівництва; сильні вольові якості; готовність до розумного ризику; прагнення успіху, честолюбство; здатність до домінування в екстремальних умовах; самодостатність особистості; комбінаторно-прогностичний тип мислення (варіативність, темп, гнучкість, інтуїтивність, логічність, прогностичність); стійкість проти стресу; адаптивність.

Інтелектуальні якості: прагнення до постійного самовдосконалення; схильність до сприйняття нових ідей і досягнень, здатність відрізнити їх від ілюзорних; панорамність мислення (системність, широта, комплексність) і професійна предметність (знання деталей і тонкощів управління); мистецтво швидко опрацьовувати, ранжувати інформацію і на цій основі приймати рішення; здатність до самоаналізу; вміння розуміти, приймати і використовувати з користю для справи думки, протилежні власній.

Психологічна освіта: професійні якості; вміння ефективно використовувати кращі досягнення науково-технічного прогресу; глибокі знання особливостей функціонування ринкової економіки; схильність і здатність віднаходити резерви людського чинника в підприємстві; вміння заохочувати персонал за добру роботу і справедливо критикувати; мистецтво приймати нестандартні управлінські рішення; уміння ефективно і раціонально розподіляти завдання і виділяти на них оптимальний час; діловитість, постійний вияв ініціативи, підприємливість.

Соціальні риси: уміння враховувати політичні наслідки рішень; схильність керуватися принципами соціальної справедливості; уміння встановлювати і підтримувати систему стосунків з рівними собі людьми; тактовність і ввічливість, переважання демократичності в стосунках з людьми; уміння залишатися цілим між тиском з гори і опором знизу; уміння брати на себе відповідальність; беззастережне виконання правил, які прийняті організацією; уміння заохочувати персонал до відвертості і групових дискусій.

Отже, управлінський потенціал розглядається як здатність керівника, впливати на причини та наслідки подій, на їхній розвиток і розробляти стратегію і тактику взаємодії зі співробітниками,

партнерами, суперниками в умовах ринку і постійно виникаючих проблемних ситуаціях. До складових управлінського потенціалу відносять певний рівень розвитку мотивації, інтелекту, креативності, наявність комунікативних та організаційних здібностей, асертивність, інтернальність [8].

З огляду на те, що менеджери часто вибирають підприємницьку діяльність, то у практичному економічному житті потенційні здібності особистості до підприємницької діяльності є особливо актуальними. Даною проблематикою зацікавилися першими представники економічної науки. В. Зомбарт наділяє підприємця такими властивостями, як завойовника (духовна свобода, воля, енергія, завзяття, постійність), організатора (здатність правильно оцінювати людей, змушувати їх працювати, координуючи їх дії), торговця (здатність вербуватися людей без особливого тиску, пробуджуючи у них інтерес до своєї продукції, викликати довіру).

Дослідження особистості підприємця, його характерні риси, здібності здійснювало ряд психологів та соціологів: І.Є. Задорожний, С.Г. Ложкін, С.Д. Максименко, Ю.Ф. Пачковський, С.К. Рошин, В.В. Спасенников, Г.В. Турецька, О.Є. Чирикова, Й. Шумпетер та інші [12; 14; 15; 16].

Й. Шумпетер вважає, що підприємця відрізняє особливий погляд на речі, причому головну роль відіграє не стільки інтелект, скільки воля та здібності виділяти певні моменти дійсності і бачити їх у реальному світі; здатність самостійно йти вперед, не лякаючись невизначеності і можливого опору; вплив на інших людей, який конкретизується поняттям «мати вагу, мати авторитет», «вміння викликати покору». Досягнення успіху у підприємстві вимагає від людини, передусім, наявності такої психологічної риси, як помічати і робити те, що не помічають і не роблять інші категорії та групи працездатного населення [12].

О.Є. Чирикова визначила особистісні риси підприємців, що забезпечують їм успішну діяльність у бізнесі: здатність швидко приймати непередбачувані рішення, уміння ризикувати, комунікативні переваги, агресивність характеру, інтуїтивні здібності, уміння працювати з людьми, стійкість поведінкових і ціннісних стратегій у різних ситуаціях. Також дослідник визначила адекватність самооцінок підприємців, що дає

їм можливість спокійно відноситися до своїх недоліків. Такі риси, як амбітність та егоїзм, на думку деяких опитаних підприємців, допомагали швидкому просуванню у бізнесі. Роботу бізнесменів у ринкових умовах вчена вважає роботою в умовах «підвищеної невизначеності» [16].

Г.В. Турецька за результатами проведених досліджень пише, що на думку північноамериканських дослідників, підприємцям притаманні такі особистісні особливості: реалістичне самооцінювання при виборі альтернатив, критичність в уяві про свої можливості з одночасно високим рівнем домагань, готовність йти на сміливий і водночас розумний ризик, перемагати вузькокон'юнктурне оцінювання і добре прогнозувати розвиток подій [15].

С.К. Рошин, досліджуючи підприємця-новатора, визначив, що вони мають наступні соціально-психологічні особливості: орієнтація на дію, близькість до споживача, автономія, продуктивність через людей, зіставлення контролю з автономією, централізацією та децентралізацією [14].

О.В. Данчева та Ю.М. Швалб виділяють десять психологічних якостей успішних бізнесменів: пошук можливостей та ініціативність, завзятість та наполегливість, орієнтація на ефективність і якість, втягнення у робочі контакти, цілеспрямованість, прагнення бути інформованим, систематичне планування та спостереження, здатність переконувати і встановлювати зв'язки, незалежність та самовпевненість [4].

Отже, визначені різними науковцями риси та здібності до підприємництва є досить різноплановим.

З огляду на зазначене заслуговує на увагу дослідження Ю.Ф. Пачковського, який на теоретичному рівні групує особистісні риси підприємця у чотири складові компоненти, які безпосередньо пов'язані із його професійною успішністю. До них належать: комунікативний компонент, особистісні параметри ділового спілкування, чинник ризику, адекватність реагування на не прогнозовані ситуації [12].

Отже, підприємницький потенціал розуміють як сукупність психологічних характеристик особистості, які обумовлюють успішність у підприємницькій діяльності. До структурних складових підприємницького потенціалу відносять професійну спрямованість, інтелектуальні якості

(невербальні та вербальні); емоційно-вольові якості (психоемоційний тонус та вольову наполегливість); комунікативні якості (товариськість, організаційно-лідерський потенціал, гнучкість); ділові якості (самостійність та підприємливість); інтернальність. Суттєвими психологічними ознаками підприємницького потенціалу є ризик, активність, творчість (інноваційна поведінка), лідерство.

Висновки.

Визначено, що у літературі виділяється дев'ять значимих психологічних характеристик особистості менеджера: визначеність; усвідомленість; цілеспрямованість; вибірковість; тактовність; дієвість; вимогливість; критичність; відповідальність.

Різноманітні вимоги до спеціальної компетенції менеджерів становлять дві групи. Перша група: розуміння природи управлінської роботи й процесів управління та здатність мислити масштабно, перспективно, тобто знання та уміння менеджерів, що необхідні для виконання професійної роботи менеджера. Друга група: уміння працювати з людьми; володіння мистецтвом налагодження зовнішніх зв'язків; здатність до самооцінки, уміння робити правильний вибір, підвищувати кваліфікацію.

Поняття «потенціал особистості» розуміється як орієнтація на особовий аспект – рівень розвитку здібностей, освоєння професійної діяльності і вдосконалення в ній.

Категорія «управлінський потенціал» особистості трактується як ресурс управлінських можливостей людини, здатність конкретної людини до здійснення управлінських дій, управлінської діяльності в цілому. Управлінський потенціал визначається як сукупність ділових і особистісних якостей та можливостей керівника, які можуть бути приведені в дію й використані для вирішення управлінських завдань, досягнення поставлених цілей. До складових управлінського потенціалу відносять певний рівень розвитку мотивації, інтелекту, креативності, наявність комунікативних та організаційних здібностей, асертивність, інтернальність.

Підприємницький потенціал розуміють як сукупність психологічних характеристик особистості, які обумовлюють успішність у підприємницькій діяльності. До структурних складових підприємницького потенціалу

відносять професійну спрямованість, інтелектуальні якості (невербальні та вербальні); емоційно-вольові якості (психоемоційний тонус та вольову наполегливість); комунікативні якості (товарииськість, організаційно-лідерський потенціал, гнучкість); ділові якості (самостійність та підприємливість); інтернальність. Суттєвими психологічними ознаками підприємницького потенціалу є ризик, активність, творчість (інноваційна поведінка), лідерство.

Список літератури

1. Артемьева Т.И. Методический аспект проблемы способностей. / Т.И. Артемьева. – М. : Наука, 1977. – 184 с.
2. Величко С.В. Модель психологической подготовки курсантов на основе личностного потенциала / С.В. Величко // Прикладная психология и психоанализ : электрон. науч. журн. – 2011. – № 1. – Режим доступа : <http://ppip.idnk.ru>
3. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.3 Проблемы развития психики / Под ред. А. М. Матюшкина. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
4. Данчева О.В. Практична психологія в економіці та бізнесі. / Ю.В. Данчева, Ю.М. Швалб. – К. : Лібра, 1999. – 270 с.
5. Дерябіна Г.В. Психологічні особливості розвитку управлінського потенціалу особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології / Інститут психології АПН України імені Г. С. Костюка / Г. В. Дерябіна. – К., 2008. – 19 с.
6. Леонтьев Д.А. Введение: личностный потенциал как объект изучения // Личностный потенциал: структура и диагностика / Под ред. Д.А. Леонтьева. – Смысл М, 2011. – С. 5–11.
7. Лукашевич Н.П. Психология труда : учеб.-метод. пособие / Н.П. Лукашевич, И.В. Сингаевская, Е.И. Бондарчук. – 2-е изд., доп. и перераб. // Под ред. Н.П. Лукашевича. – К. : МАУП, 2004. – 112 с.
8. Любчук О. К. Проблема становления управлінського та підприємницького потенціалу студентів як соціальних інноваторів. // О. К. Любчук // Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць. К. : НУОУ, 2013. – Вип. 2 (33). – С. 241–246.
9. Марков В.Н. Личностно-профессиональный потенциал кадров управления: психолого-акмеологическая оценка и оптимизация : дис. на соиск. учен. степени д. психол. наук : спец. 19.00.13. «Психология развития, акмеология». / В.Н. Марков. – М., 2004. – 453 с.
10. Осовська Г.В. Основи менеджменту : навч. посібник, для студентів вищих навчальних закладів. – К.: «Кондор», 2003 – 664 с.
11. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління : посібник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 568 с.
12. Пачковський Ю.Ф. Психологія підприємництва : навч. посібник. 3-є вид. // Ю.Ф. Пачковський – К. : Каравела, 2012. – 416 с.
13. Підприємництво: психологічні, організаційні та економічні аспекти : навч. посіб. / С. Д. Максименко, А. А. Мазаракі, Л. П. Кулаковська, Т. Ю. Кулаковський. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 720 с.
14. Рощин С.К. Психология успешного предпринимательства в США. / С.К. Рощин. // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14 – № 5. — С. 56–69.
15. Турецкая Г.В. Страх успеха: психологическое исследование феномена. / Г.В. Турецкая. // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19, № 1. – С. 37–46.
16. Чирикова А.Е. Психологические особенности личности российского предпринимателя. / А.Е. Чирикова. // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19, № 1 – С. 62–74.

*Berezovskaya L. I., candidate of psychological sciences
Pukish A. O., master's degree of psychology*

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MANAGERIAL AND BUSINESS POTENTIAL OF MANAGERS

In the article theoretical approaches of the concept of the individual potential, understood as the focus on the personal aspect - the level of ability, professional development activities and improve it. Essence of managerial and business potential of the individual. Administrative capacity - human resource management capabilities, the ability of the individual to exercise administrative actions, administrative activity in general. The business potential - a set of psychological characteristics that lead to success in business. Presented by psychological characteristics of the individual manager. Analyzed individual psychological traits managerial and business potential managers. The components of management capacity is a certain level of motivation, intelligence, creativity, communication and organizational skills, assertiveness, internation. The essential features of psychological entrepreneurial potential is a risk activity, creativity (innovative behavior) leadership.

Keywords: management skills, business potential, managers.

Богдан Ж. Б., кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами, НТУ «Харківський політехнічний інститут» (м. Харків)
Солодовник Т. О., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами, НТУ «Харківський політехнічний інститут» (м. Харків)

МОДЕЛЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ І ВИРОБНИЧИХ УМОВ СПІЛКУВАННЯ У СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНОГО ПРОФІЛЮ

У статті розглядається сутність професійного спілкування в вищому технічному навчальному закладі, моделювання реальних професійних та виробничих умов спілкування, а також підвищення пізнавальної активності студентів у процесі спілкування за допомогою методів активного навчання у ході професійної та психолого-педагогічної підготовки.

Ключові слова: моделювання, спілкування, професійне спілкування, професійні та виробничі умови, студенти технічного профілю, комунікативна активність, ділові та рольові ігри.

В статье рассматривается суть профессионального общения в высшем техническом учебном заведении, моделирование реальных профессиональных и производственных условий общения, а также повышение познавательной активности студентов в процессе общения при помощи методов активного обучения в ходе профессиональной и психолого-педагогической подготовки.

Ключевые слова: моделирование, общение, профессиональное общение, профессиональные и производственные условия, студенты технического профиля, коммуникативная активность, деловые и ролевые игры.

Загальна постановка проблеми. У сучасному суспільстві майже не існує професій, в яких професійне спілкування не займає належного місця. Звичайно, деякі професії, такі як лікар, психолог, викладач, використовують спілкування як основний інструмент професійної діяльності. Проте, конкурентоспроможний фахівець, незалежно від того, яким видом діяльності він займається, повинен володіти професійним спілкуванням. Необхідність встановлення контактів, вміння налагоджувати професійні відносини, комунікації різного виду з колегами, партнерами, підлеглими вимагають володіння навичками професійного спілкування і культурою спілкування на високому рівні.

Важливе місце професійне спілкування займає і у діяльності фахівців інженерного профілю. Зважаючи на те, що однією з функцій, які виконує інженер у процесі професійної діяльності, є управлінська, що вимагає безпосередньої взаємодії з підлеглими, можна стверджувати, що професійне спілкування є необхідною складовою їх успішної діяльності.

Аналіз сучасних досліджень. Аналіз науково-педагогічної літератури свідчить про те, що проблемам підготовки майбутніх фахівців присвячені роботи вітчизняних та російських вчених (М. Згуровський, О. Коваленко, Г. Півняк, О. Романовський, Л. Товажнянський та ін.); питання

професійного спілкування фахівців висвітлюються у дослідженнях Л. Барановської, С. Гончаренка, Л. Нечепоренко, Н. Ничкало та інших науковців.

Метою статті є моделювання професійних і виробничих умов спілкування студентів технічного профілю.

Ми дотримуємося думки І.О. Зимньої, яка під спілкуванням розуміє «складний, багатоплановий процес встановлення й розвитку контактів між людьми, породжений потребами в спільній діяльності й включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття й розуміння іншої людини» [1, с. 324]. Зважаючи на таке тлумачення спілкування, можна зазначити, що спілкування – це складне соціально-психологічне явище, яке є однією з умов формування та розвитку особистості, ефективною взаємодією між людьми у всіх сферах життєдіяльності, пов'язаною з почуттями, емоціями, переживаннями, роздумами, а професійне спілкування – комплекс комунікативних знань, умінь, навичок у поєднанні з професійною компетентністю, який допомагає фахівцю встановлювати взаємодію та вирішувати професійні проблеми і завдання, що виникають у виробничому процесі.

Формуванню навичок професійного спілкування майбутніх фахівців технічного профілю повинно приділятися достатньо

уваги у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу, тому що воно є однією з умов спільної діяльності людей у колективі. Одним з ефективних методів формування професійного спілкування є моделювання реальних професійних і виробничих умов з метою залучення кожного студента до практичної комунікативної діяльності.

Під педагогічним моделюванням прийнято розуміти розробку цілей, (загальної ідеї) створення педагогічних систем, процесів або ситуацій та основних шляхів їх досягнення [2]. Під моделюванням професійних і виробничих умов спілкування ми будемо вважати реальне відтворення комунікативних ситуацій, за допомогою яких студенти будуть вчитися ефективно спілкуватися й оволодівати уміннями й навичками професійного спілкування, використовуючи власний життєвий і навчально-професійний досвід.

А. Вербицький виділяє 3 навчальні моделі, за якими будуються завдання для студентів, що відтворюють власне навчальну діяльність, квазіпрофесійну й навчально-професійну діяльність [3, с. 68-70]:

- **семіотичні навчальні моделі** включають систему завдань, що передбачають роботу з текстом. Такі завдання орієнтовані на індивідуальне присвоєння знань.

- **в імітаційних навчальних моделях** навчальні завдання передбачають вихід студента за межі власне текстів шляхом співвіднесення «вичерпуваної» з них інформації з ситуаціями майбутньої професійної діяльності, де ця інформація виступає у функції засобу її регуляції.

- **в соціальних навчальних моделях** завдання отримують динамічне розгортання у спільних колективних формах роботи. При цьому включається механізм спілкування й взаємодії, в результаті чого у студентів (а також викладачів) з'являється новий досвід – результат спільних зусиль.

Моделюючи завдання, що містять реальні виробничі і професійні умови спілкування, ми будемо використовувати з запропонованих А. Вербицьким навчальних моделей останню - соціальну навчальну модель. Ця модель найбільше підходить для формування навичок професійного спілкування майбутніх інженерів і найближче відображає ситуації ділового спілкування у професійних колективах, а також допомагає пережити студентам

різноманітні реальні виробничі ситуації на власному досвіді.

Моделювання реальних професійних ситуацій сприяє розумінню студентів відповідальності за свої слова на власному досвіді, вчинки, навчить взаємодіяти з колегами, розуміти їх, допомагає правильно відбирати мовні засоби для формулювання та висловлювання думок, відчувати необхідність встановлювати і підтримувати контакти з людьми для подальшого розвитку професійних стосунків, співробітництва, взаєморозуміння та сприятливої атмосфери у колективі.

Враховуючи те, що дисципліни, на яких відбувається формування навичок професійного спілкування, викладаються на 4-му й 5-курсах, моделювання професійних і виробничих умов спілкування є доцільним, тому що досить велика кількість студентів вже працює на підприємствах, особливо ті, хто навчається є на 5-му курсі, адже вони вже мають дипломи бакалаврів, що є свідченням здобуття базової вищої освіти.

Знайомство зі своєю професією у реальному житті сприяє активному входженню студентів до самостійного, дорослого життя, допомагає серйозніше та відповідальніше ставитися до навчання, розуміти необхідність тих знань, що отримуються в університеті, слушно зазначає А.О. Вербицький, говорячи, що «моделювання у формах навчальної діяльності студентів реальних виробничих зв'язків і стосунків дозволяє подолати розрив між навчанням й вихованням, досягти цілей не тільки професійного, але й загального, загальнокультурного розвитку особистості майбутнього спеціаліста» [3, с. 67]. Також професійна діяльність допомагає збагачувати власний життєвий та професійний досвід, вчитися у старших колег по роботі та примножувати власні знання.

Вищий навчальний заклад повинен не тільки навчати студентів у традиційному розумінні, а готувати до самостійного життя, вчити жити і працювати, як слушно зазначає І.М. Дичківська, «навчання працювати має на меті формування здатності ефективно оволодівати професійними навичками, вміння знаходити вихід у найнепередбачуваніших виробничих ситуаціях, співпрацювати в колективі, співвідносити себе з конкретними фаховими ролями та ефективно їх виконувати» [4, с. 10].

Моделювання професійної діяльності під час навчання у вищому навчальному

закладі допомагає застосовувати теоретичні знання, щойно здобуті, на практиці. Застосування моделювання реальних професійних і виробничих умов спілкування сприятиме вдосконаленню комунікативних умінь і навичок студентів, підвищенню творчої активності, самостійності, розвитку професійного мислення майбутніх фахівців, розвитку схильності до рефлексії та самоаналізу, розумінню важливості спілкування у виробничих стосунках та збагаченню власного життєвого досвіду.

Найефективніше розкриттю можливостей студентів, їх активності в навчальній діяльності сприяє активне навчання, що допомагає вирішувати низку завдань, які не в змозі вирішити традиційне навчання, зокрема [3, с. 3]:

- формувати не тільки пізнавальні, але й професійні мотиви й інтереси;

- виховувати системне мислення спеціаліста, що містить цілісне розуміння не тільки природи й суспільства, але й себе, свого місця у світі;

- давати цілісне уявлення про професійну діяльність та її великі фрагменти;

- вчити колективній мисленнєвій й практичній роботі, формувати соціальні уміння й навички взаємодії й спілкування, індивідуального й суспільного прийняття рішень, виховувати відповідне ставлення до справи, соціальних цінностей й установок професійного колективу, суспільства в цілому;

- оволодівати методами моделювання, в тому числі математичного, інженерного й соціального проектування.

Відповідно до логіки навчального процесу й етапів засвоєння знань, умінь і навичок, виділяють три рівні активності:

- *активність відтворення* – характеризується прагненням зрозуміти, запам'ятати, відтворити знання, оволодіти засобами використання за зразком;

- *активність інтерпретації* – пов'язана з прагненням опанувати смисл навчального матеріалу, встановити зв'язки, оволодіти засобами застосування знань в змінених умовах;

- *творча активність* – передбачає прагнення до теоретичного осмислення знань, самостійний пошук вирішення проблем, інтенсивний вияв пізнавальних інтересів [5, с. 91].

Таким чином, моделювання професійних і виробничих умов спілкування відбувається за допомогою методів

активного навчання та з застосуванням суб'єктивного досвіду.

Врахування суб'єктивного досвіду студента та використання його у процесі формування навичок професійного спілкування допомагає з'ясувати, що студентам відомо й примножувати цей досвід. Важливо використовувати попередній досвід студентів при підборі методів навчання, щоб розвивати ті уміння й навички, якими студенти ще не володіють, і не зупинятися на тому матеріалі, який вже добре відомий і засвоєний. Цьому сприяє використання проблемних ситуацій, ділових та рольових ігор, під час яких студенти користуються вже набутим життєвим досвідом і водночас намагаються застосувати на практиці нові теоретичні знання.

Досліджуючи навчання людини, Д. Колб запропонував узагальнену модель навчання, засновану на власному досвіді учня й виокремив 4 фази [с. 27, цит. за 5]:

- фаза конкретного досвіду – здатність високого сприйняття до нового досвіду;

- фаза рефлексивного спостереження – здатність до рефлексії над досвідом, його інтерпретації з різних точок зору, підходів;

- фаза абстрактної концептуалізації – здатність до цілісного розуміння-схоплення, вироблення понять й уявлень, що вибудовують дані спостережень в послідовну, логічну теорію;

- фаза активного експериментування – здатність використовувати свої теоретичні уявлення для прийняття рішень, вирішення проблем, що в свою чергу, призводить до набуття нового досвіду.

Отже, автор виділяє стадії, за якими нові знання людини переходять до її власного досвіду, на базі чого знову отримуються нові знання і таким чином збагачується професійний і життєвий досвід особистості. Перехід знань до власного досвіду і сприйняття їх як свого надбання допомагає пережити їх як щось важливе й необхідне для збагачення себе як особистості і професіонала.

Використання суб'єктивного досвіду підвищує творчу активність студента, допомагає відчувати себе дорослою самостійною людиною з власним життєвим досвідом, зі своїми переконаннями, життєвими позиціями. Як слушно зазначає І.Ф. Прокопенко, «суб'єктивний досвід, який виявляється у самосвідомості, цільових орієнтирах, установках, прагненнях, цінностях, потребах, особистих планах – усе це надбання особистісне, виражене,

вироблене ціною власних зусиль, вибірково ставленням студента до впливів з оточуючого середовища, в тому числі професійно-педагогічного з боку викладачів» [7, с. 56].

Ставлення викладача до студента як до самодостатньої особистості вселяє у студента впевненість у власних силах, важливість того, що він знає і вміє, дозволяє відчувати повагу до його думок, і у свою чергу, підвищує мотивацію до навчання взагалі, і до оволодіння навичками професійного спілкування зокрема.

Також суб'єктивний досвід дозволяє студентам самостійно навчатися. Особливо важливою самостійною роботою стає сьогодні, коли Україна ввійшла до Болонської системи навчання, і велика кількість годин виділяється саме на самостійну роботу студента. Власний суб'єктивний досвід забезпечує ефективність самостійної роботи студентів, тому що навчатися самому також треба вміти. Самостійна робота студентів поперше, дозволяє обирати для навчання найбільш зручний час, а, по-друге, отримувати знання власними зусиллями, що сприяє найбільш ефективному їх засвоєнню, «...виявлено, що в пам'яті людини залишається 10% від того, що вона почула, 50% від того, що побачила, і 90% від того, що виконала сама» [7, с. 54].

Прикладами завдань, які моделюють реальні професійні та виробничі умови спілкування, можуть бути такі, як гра «Доручення завдання підлеглому». У цій грі відтворюються виробничі умови спілкування, де один студент виступає у ролі «керівника», а інший у ролі «підлеглого». Керівник дає завдання підлеглому, підлеглий відмовляється, а керівник намагається переконати виконати це завдання. Розігрування ситуації ділового спілкування допомагає відчувати студентам професійну атмосферу, уявити виробничі стосунки з керівником, а також користуватися власним досвідом, особливо тим студентам, які вже працюють на підприємствах і в організаціях.

Прикладом іншої ділової гри може бути ділова гра «Відбіркове інтерв'ю під час влаштування на роботу». Сутність цієї гри полягає у відборі найкращого претендента на вакантне місце, і «комісія», що складається з групи студентів, повинна всіх вислухати й визначити одного, хто обійме посаду. Решта студентів, претенденти на посаду, повинні за невеликий проміжок часу (5 хвилин) підготуватися і представити себе комісії (3-5 хвилин). У промові студенти повинні

зосередитися на професійній компетентності, що вони знають і вміють, а також розповісти про те, що нового й корисного вони можуть зробити для цієї організації.

За короткий час студенти повинні підготувати й висловити промову щодо своєї професії, умінь, досвіду роботи, розкрити свої професійні якості, а також намагатися виступити якнайкраще, щоб перемогти у грі й отримати вакантну посаду. Ця гра є підготовкою студентів для майбутньої співбесіди при влаштуванні на роботу у реальному житті, і студенти будуть мати досвід короткої розповіді про свою професійну компетентність і бажання принести користь фірмі. Як слушно зазначає В.М. Куніцина, «штучний характер гри робить її найважливішим засобом засвоєння ситуацій, можливих у майбутньому» [8, с. 150].

Не менш цікавою грою, яка ми запропонували студентам, є гра «Конфлікт на промисловому підприємстві». Зміст гри полягав у тому, що акціонерне підприємство, що випускає продукцію хімічного профілю (наприклад, миючі засоби), опинилося на межі банкрутства. Продукція підприємства через низьку якість і високу собівартість не витримує конкуренції на ринку збуту. Для рентабельної роботи підприємства необхідно вжити наступні заходи: а) замінити застаріле устаткування на нове; б) скоротити приблизно на половину кількість працівників; в) підвищити кваліфікацію працівникам, що залишилися; г) знайти (привернути) додаткове фінансування; д) радикально перебудувати всю структуру підприємства.

Студенти обирають ролі, які вони будуть виконувати, зокрема: генеральний директор підприємства, технічний директор, менеджер з фінансів, менеджер з персоналу, голова профспілкового комітету, представники всіх категорій працівників, а також група експертів.

За умовами гри генеральний директор повинен провести загальні збори працівників підприємства, на якому розгортається дискусія щодо шляхів і методів реконструкції підприємства. Кожен з названих посадових осіб повинен запропонувати заходи щодо виходу підприємства зі складного становища відповідно до кола повноважень своїх посадових обов'язків. Представники всіх категорій працівників прагнуть захистити своїх колег і висловлюють власну точку зору з приводу реконструкції підприємства.

Генеральний директор узагальнює всі надані пропозиції та підводить підсумки дискусії.

Після гри відбувається обговорення її результатів. Ця гра допомагає студентам відчувати себе у ролі певної посадової особи, яка несе відповідальність не тільки за себе, а й інших працівників підприємства, вчить формулювати власні думки й пропозиції, наводити аргументи, уважно слухати інших, щоб правильно зрозуміти й бути в змозі відповісти. Також умови гри сприяють вмінню працювати в команді, залучають до спільної колективної діяльності, що вимагає від студентів активізації пізнавальної діяльності, мислення, сприяє виникненню нестандартних рішень, ефективності розв'язування завдань, а також допомагає підвищенню самооцінки і впевненості у собі й у своїх здібностях. Групова робота допомагає у ході спільної діяльності поновити відсутні знання, отримати нові, і

поділитися власним досвідом; більша швидкість виконання завдань, порівняно з індивідуальною роботою сприяє створенню ситуацій успіху й підвищенню мотивації до оволодіння комунікативними знаннями, вміннями, навичками.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що моделювання виробничих і професійних умов спілкування з використанням власного досвіду студентів не тільки підвищує мотивацію до навчання, пізнавальну активність і сприяє збагаченню власного досвіду, а також головним чином ефективно сприяє формуванню навичок професійного спілкування майбутніх інженерів, що у свою чергу спрямоване на головне виконання завдань вищої освіти – формування й виховання висококваліфікованого спеціаліста й високорозвинутої особистості.

Список літератури

1. Зимняя И. А. Педагогическая психология : учеб. для вузов / И. А. Зимняя. — Изд. 2-е, доп., испр. и перераб. — М. : Логос, 2001. — 384 с. — (Учебник для XXI века).
2. Педагогика : учеб. пособ. для студентов пед. ин-тов / под ред. Ю. К. Бабанского. — М. : Просвещение, 1983. — 608 с.
3. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход : метод. пособ. / Вербицкий А. А. — М. : Высш. шк., 1991. — 207 с.
4. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : навч. посіб. / Дичківська І. М. — К. : Академвидав, 2004. — 352 с.
5. Педагогические технологии : учеб. пособ. для студентов педагогических специальностей / М. В. Буланова-Гопоркова [и др.] ; под общ. ред. В. С. Кукушина. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. ; Ростов н/Д : МарТ, 2004. — 335 с. — (Педагогическое образование).
6. Кларин М. В. Инновации в мировой практике : обучение на основе исследования, игры, дискуссии (анализ зарубежного опыта) / Кларин М. В. — Рига : Эксперимент, 1995. — 176 с. — (Развивающее обучение).
7. Прокопенко І. Ф. Педагогічні технології : навч. посібник / І. Ф. Прокопенко, В. І. Євдокимов. — Х. : Колегіум, 2005. — 224 с.
8. Куницина В. Н. Межличностное общение : учеб. для вузов / В. Н. Куницина, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. — СПб. : Питер, 2001. — 544 с. — (Серия "Учебник нового века").

*Bohdan Zh., candidate of psychological sciences, associate professor
Solodovnyk T., candidate of pedagogical sciences, associate professor*

THE DESIGN OF PROFESSIONAL AND PRODUCTIVE TERMS OF COMMUNICATION FOR THE STUDENTS OF TECHNICAL PROFILE

In the article authors examine actuality of forming of skills of professional communication for the students of technical profile, essence of the phenomenon of communication and professional communication is certain. It is found out, that one of effective means of professional intercourse is a design of the real professional and productive terms of communication in higher technical educational establishment with the use of methods of active education.

Examples of role and business games, that design the real professional and productive terms of communication, are made, and sent to increase communicative and cognitive activity of students.

It is well-proven that group work helps during joint activity to renew absent knowledge, get new, and share own experience; higher speed of implementation of tasks, comparatively with individual work assists creation of situations of success and increases motivation to the capture communicative knowledge, abilities, skills.

Keywords: design, communication, professional communication, professional and productive terms, students of technical profile, communicative activity, business and role-play games.

*Василенко Я. О., аспірант кафедри практичної психології
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди (м. Харків)*

СТАВЛЕННЯ ДО ОБРАЗУ ФІЗИЧНОГО Я У ПІДЛІТКІВ

У дослідженні встановлено, що чим вища самооцінка у підлітків цих анатомічних характеристик у порівнянні з іншими, тим вища загальна самооцінка тілесного буде сформована і буде обумовлювати ставлення до власного тіла особистості. У підлітковому віці самооцінка образу фізичного Я у дівчат є нижчою, ніж у хлопчиків за параметрами анатомічних та функціональних характеристик у системі «Я-інші».

Ключові слова: самоставлення до фізичного Я, самооцінка фізичного Я, незадоволеність тілом, підлітковий вік, гендерні особливості.

В исследовании показаны связи между самооценкой значимости образа физического Я и самооценкой физического Я по сравнению с другими. В подростковом возрасте самооценка образа физического Я у девушек ниже, чем у мальчиков по параметрам анатомических и функциональных характеристик в системе «Я-другие».

Ключевые слова: самоотношения к физическому Я, самооценка физического Я, неудовлетворенность телом, подростковый возраст, гендерные особенности.

Постановка проблеми дослідження.

Для сучасної людини його тіло стає тим ключовою умовою, яка здебільшого визначає професійну, соціальну і навіть особистісну успішність. Можна навіть сказати, що ставлення до тіла сьогодні є одним з аспектів соціальних поглядів на людину та її місце в суспільстві. Тому так важливий комплексний підхід до вивчення способу Тілесного Я.

На сьогоднішній день залишається маловивченою проблема самоідентифікації особистості підлітка як здорової, повноцінної людини. При належному рівні дослідження даної проблеми в майбутньому можна домогтися більш якісного представлення про Я-тілесному у підлітків.

Уявлення про власний фізичний вигляд (Образ Фізичного Я) і усвідомлення його естетичного ефекту є однією з головних складових Я-концепції кожної людини. Образ Фізичного Я - це соціальний феномен, що має низку особливостей, які виражаються критеріями зовнішньої привабливості: фізичний вигляд людини існує в гармонії анатомічних, соціальних і функціональних ознаках (характеристиках), жоден з яких не можна залишити без уваги. Оцінка образу фізичного Я в структурі свідомості людини, а також у судженнях оточуючих має позитивний зв'язок з Я-концепцією, тому негативний образ тіла може мати відповідний вплив на самооцінку та самоставлення особистості.

Критеріями образу фізичного Я виступають анатомічні, функціональні і соціальні характеристики в контексті суб'єктивного ставлення. Таке суб'єктивне ставлення досліджується в двох підсистемах глобального самоставлення (за В.В. Століним та С.Р. Пантелєєвим): системі «Я в порівнянні з іншими» або самооцінці і системі «Я-Я», тобто емоційно-ціннісне ставлення (особистісна значущість) [1;2].

Мета дослідження – визначити особливості ставлення до образу фізичного Я у підлітків.

Методики дослідження. У дослідженні використовувалась методика дослідження ставлення до образу фізичного Я (МДСОФ). А. Г. Черкашиної [3].

Методика дослідження самоставлення до образу Фізичного Я спрямована на вирішення наукових і науково-практичних задач, пов'язаних з головною психологічною особливістю людини – її Я-концепцією. МДСОФ дозволяє проводити психокорекційні роботи з реконструкції образу фізичного Я, який є невід'ємною частиною Я-концепції особистості. За допомогою методики дослідження самоставлення до образу Фізичного Я можна оцінювати анатомічні, функціональні та соціальні характеристики зовнішності в двох підсистемах самовідношення: системі самооцінок і системі емоційно-ціннісного ставлення.

Параметрами дослідження в методиці виступають анатомічні, функціональні та

Питання психології

соціальні характеристики образу фізичного Я в контексті суб'єктивного ставлення. В анатомічні характеристики включені 4 групи елементів: обличчя в цілому, фігура, ноги, руки. Кожен з цих елементів має певне число ознак.

1. Обличчя в цілому (13 ознак): волосся (густота, фактура, колір, якість); шкіра (якість, колір); овал обличчя; форма чола; брови; очної ареал; ніс; губи; зуби; підборіддя; вушна раковина; обличчя в профіль.

2. Фігура (15 ознак): зростання; вага; гармонія пропорцій; шия; плечі; область декольте; груди; талія; живіт; стегна; бічна контурна лінія тулуба (в фас); передня контурна лінія тулуба (в профіль); спина; ягодиці; задня контурна лінія спини і сідниць (в профіль).

3. Ноги (6 ознак): форма ніг; верхня частина (до коліна); нижня частина (від коліна); щиколотки; ступні; довжина ніг.

4. Руки (6 ознак): верхня частина (до ліктя); нижня частина (від ліктя); зап'ясті; кисть; пальці; нігті.

Функціональні характеристики представлені 5 головними групами ознак:

1. Витривалість (3 ознаки): силова витривалість; загальна витривалість; швидкісна витривалість.

2. Сила (4 ознаки): сила м'язів рук; сила м'язів ніг; сила м'язів спини; сила м'язів черевного преса.

3. Гнучкість (4 ознаки): гнучкість гомілковостопного суглоба; гнучкість хребетна; гнучкість тазостегнового суглоба; еластичність м'язів і зв'язок.

4. Швидкість (2 ознаки): швидкість реакції; швидкість руху.

5. Спритність (3 ознаки): утримання рівноваги; хода; виразність руху.

Соціальні характеристики мають 3 головні групи:

1. Одяг (7 ознак): відповідність з модою; поєднання кольорової гама з кольором шкіри, очей волосся; комфортність (зручність); індивідуальність стилю; відповідність з пропорціями фігури; відповідність віку; відповідність соціальної ролі.

2. Аксесуари (5 ознак): взуття; головний убір; сумки, парасольки, хустки; прикраси; сполучуваність з одягом.

3. Косметика (7 ознак): макіяж; манікюр; педикюр; духи; зачіска; сполучуваність з одягом; сполучуваність з кольоротипом зовнішності.

Самооцінка у системі «Я та інші» означає оцінку даного елемента зовнішності в порівнянні з іншими (краще, ніж у інших, гірше, ніж у інших), бал за другим параметром - у системі «Я-Я» - означає, наскільки оцінка даного чинника особистісно значима. Максимальна кількість балів за кожним параметром – 10 балів.

Вибірка досліджуваних. У дослідженні брали участь 90 підлітків, 14-15 років, 40 дівчат та 50 хлопчиків.

Результати дослідження. Розглянемо результати показників самооцінки образу фізичного Я підлітків у порівнянні з іншими, подані у таблицях 1-3.

У таблиці 1 наведено результати порівняння середніх показників самооцінки фізичного Я у порівнянні з іншими за параметрами анатомічних характеристик.

Таблиця 1

Середні значення показників анатомічних характеристик самооцінки образу фізичного Я підлітків (Я у порівнянні з іншими)

Показники самооцінки у порівнянні з іншими	Групи досліджуваних		t-Студента	P
	Дівчата	Хлопці		
Обличчя	2,67±2,14	3,78±2,84	-1,95	0,05
Фігура	2,45±2,08	3,78±2,97	-2,39	0,01
Ноги	2,60±2,30	4,16±3,19	-2,59	0,01
Анатомічні характеристики	2,52±1,98	3,88±2,79	-2,58	0,01

Встановлено, що у порівнянні з іншими хлопчики оцінюють власне обличчя вище, ніж дівчата ($p < 0,05$). Отже, хлопчики загалом позитивно ставляться до власного обличчя, його привабливості, дівчата, в свою чергу, є більш критичними по відношенню до власного обличчя, його

окремих рис та загального вигляду. Культ краси жінки, який транслюється у сучасних засобах масової інформації, транслює високі вимоги до обличчя жінки – молодого вигляду обличчя (навіть у зрілих жінок), красивої гладенької шкіри, без запалень та почервоніння, властивих підлітковій шкірі,

Питання психології

рівномірного забарвлення, певної міри засмаги. Досягти такого ідеалу в природних умовах пубертатного періоду розвитку, а також в сучасних екологічних умовах, надзвичайно складно. Дівчата частіше і раніше починають звертатись до косметичних засобів корекції власного обличчя, у деяких випадках – навіть до засобів пластичної хірургії. Хлопчики, навпаки, у меншій мірі зайняті проблемами вигляду обличчя та рідше порівнюють красу власного обличчя з іншими. Усе це обумовлює вищі показники самооцінки обличчя у хлопчиків у порівнянні з іншими.

Хлопчики також більш високо оцінюють власну фігуру у порівнянні з іншими, у той час як дівчата більш критично ставляться до власної фігури у порівнянні з іншими ($p < 0,01$). Фігура є надзвичайно важливим фактором зовнішності як у хлопчиків, так і у дівчат. Хлопчики, порівнюючи власну фігуру зі статуєю інших хлопчиків частіше залишаються задоволеними, ніж дівчатка, які порівнюють власну фігуру з фігурою інших дівчат. Можливо, такі відмінності обумовлені тим, що хлопчики у підлітковому віці мають молодший вигляд, ніж дівчата, які розвиваються швидше і є більш подібними за фігурою до дорослих жінок. Це дає підставу хлопчикам не порівнювати свою фігуру з іншими ровесниками, а прагнути до

ідеалів дорослих кумирів зі всесвіту сучасної попо-культури, тому і мати вищі показники самооцінки фігури у порівнянні з іншими хлопчиками. Дівчата, в свою чергу, частіше порівнюють власну фігуру з фігурами ровесниць – особливо, більш струнких, високих, по-жіночому розвинутих, - тому мають нижчі показники самооцінки фігури у порівнянні з іншими дівчатами.

Хлопчики високо оцінюють власні ноги у порівнянні з іншими, дівчата, в свою чергу мають нижчі показники самооцінки привабливості ніг у порівнянні з іншими ($p < 0,01$). Такі відмінності також пояснюються тим, що «ціна» ніг дівчат є вищою, ніж юнаків, тому і стандарти краси жіночих ніг є вищими. Досягти цих стандартів усім дівчатам є неможливим, що і впливає на нижчі показники самооцінки ніг по групі дівчат.

Загалом хлопчики мають вищі показники за анатомічними характеристиками образу фізичного Я, ніж дівчата ($p < 0,01$). Отже, дівчата-підлітки у більшій мірі незадоволені власним фізичним образом, ніж хлопчики.

У таблиці 2 наведено результати порівняння середніх показників самооцінки образу фізичного Я у порівнянні з іншими за параметрами функціональних характеристик.

Таблиця 2

Середні значення функціональних характеристик показників самооцінки образу фізичного Я підлітків у порівнянні з іншими

Показники самооцінки у порівнянні з іншими	Групи досліджуваних		t-Стюдента	P
	Дівчата	Хлопці		
Витривалість	3,17±2,71	4,26±3,27	-1,68	0,09
Сила	3,10±2,62	4,34±3,96	-1,89	0,06
Швидкість	3,70±3,01	4,52±3,40	-1,19	0,23
Спритність	2,80±2,65	4,24±3,29	-2,24	0,02
Функціональні характеристики	3,00±2,47	4,26±3,03	-2,12	0,03

З таблиці 2 видно, що хлопчики у певній мірі вище оцінюють власну витривалість, силу та швидкість у порівнянні з іншими, ніж дівчата, однак зазначені відмінності не досягають рівня значущості. Статистично значущі відмінності були виявлені для показників спритності: хлопчики оцінюють власну спритність у порівнянні з іншими вище, ніж дівчата ($p = 0,02$). У підлітковому віці функціональні характеристики зовнішності хлопчиків набувають великого значення, оскільки дозволяють їм самореалізуватись у

спортивній діяльності, на уроках фізичної культури. Самооцінка функціональних характеристик тіла у хлопчиків вище ніж у дівчаток, оскільки більшість дівчат-підлітків, соромлячись змін у власному тілі, взагалі ігнорують заняття з фізичної культури, тому впевнені, що їх функціональні характеристики (сила, спритність, витривалість) є далекими від ідеалу.

Таким чином, хлопчики у більшій мірі, ніж дівчатка виявляють позитивну оцінку власних функціональних якостей у порівнянні з іншими.

Питання психології

Розглянемо результати діагностики самооцінки образу фізичного Я у порівнянні з іншими показників соціальних характеристик

Таблиця 3

Середні значення соціальних характеристик показників самооцінки образу фізичного Я підлітків у порівнянні з іншими

Показники самооцінки у порівнянні з іншими	Групи досліджуваних		t-Студента	P
	Дівчата	Хлопці		
Одяг	2,95±2,56	3,38±2,54	-1,68	0,09
Аксесуари	3,05±2,78	2,22±2,53	1,89	0,06
Косметика	3,45±3,35	1,72±2,01	1,19	0,23
Соціальні характеристики	3,35±3,05	2,38±1,90	2,24	0,02

З таблиці 3 видно, що дівчата мають дещо вищі показники самооцінки одягу, аксесуарів та косметики у порівнянні з дівчатками, однак ці відмінності не досягають статистичної значущості.

Існують відмінності у рівні розвитку самооцінки за соціальним параметром у дівчат та хлопчиків, причому перші мають вищі показники такої самооцінки ($p < 0,05$). Такі відмінності обумовлені тим, що дівчата більш критично ставляться до власного одягу, прагнучи вдягати більш дорогі та

дорослі жіночі речі, однак вони загалом задоволені власними аксесуарами та косметикою, у той час як хлопці взагалі не визнають цих атрибутів у власному житті.

У таблиці 4 подано результати порівняння показників самооцінки соціальних характеристик образу фізичного Я у дівчат та хлопчиків. Встановлено, що дівчата мають вищі показники самооцінки власних характеристик образу фізичного Я безвідносно порівняння себе з іншими.

Таблиця 4

Середні значення соціальних показників самооцінки образу фізичного Я підлітків

Показники самооцінки (особистісне значення)	Групи досліджуваних		t-Студента	P
	Дівчата	Хлопці		
Одяг	6,70±2,37	4,94±2,93	3,07	0,002
Аксесуари	3,05±2,78	2,22±2,53	5,74	<0,0001
Косметика	3,45±3,35	1,72±2,01	7,99	<0,0001
Соціальні характеристики	3,35±3,05	2,38±1,90	6,05	<0,0001

Дівчата мають вищий рівень самооцінки власного одягу у порівнянні з хлопчиками ($p < 0,01$). Отже, дівчата загалом високо оцінюють власний одяг, тим самим демонструючи високу оцінку власного вміння одягатись, бути модною. Хлопчики більш критично ставляться до власного одягу, прагнучи мати більш дорогий та статусний одяг, який символізує владу, могутність, іншими словами «крутість».

У дівчат встановлено вищі показники самооцінки аксесуарів у порівнянні з хлопчиками ($p < 0,0001$). Дівчата у більшій мірі приділяють увагу аксесуарам, які є найдешевшим та найпростішим засобом оздоблення власної зовнішності, і вважають власні здатності до підбору аксесуарів досить добрими.

Дівчата виявляють вищу самооцінку косметики, ніж хлопчики ($p < 0,0001$). Косметика дівчат має ширший діапазон засобів, досить доступних для сучасних підлітків. Дівчата є більш уважними до їх використання у власному житті.

Загалом самооцінка соціальних характеристик образу фізичного Я у дівчат вище, ніж у хлопчиків ($p < 0,0001$).

Розглянемо результати кореляційного аналізу показників самооцінки образу фізичного Я з показниками самооцінки у порівнянні з іншими.

Встановлено, що самооцінка привабливості обличчя позитивно пов'язана з самооцінкою усіх параметрів анатомічних та функціональних характеристик образу фізичного Я у порівнянні з іншими ($p < 0,05$), що свідчить про взаємообумовленість тієї самооцінки тіла, яка виникає у підлітків у результаті порівняння себе з іншими, та самооцінкою привабливості обличчя. Чим вигідніше для особистості підлітка буде результат порівняння свого фізичного Я з іншими, тим вищою буде його загальна оцінка привабливості свого обличчя.

Така само закономірність була встановлена і для самооцінки фігури та ніг. Чим вища самооцінка у підлітків цих анатомічних характеристик у порівнянні з

Питання психології

іншими, тим вища загальна самооцінка тілесного буде сформована і буде обумовлювати ставлення до власного тіла особистості на все життя. Такі дані свідчать про те, що підліткові комплекси зовнішності мають соціальну природу, оскільки виникають у результаті порівняння себе з іншими, а також чинять суттєвий вплив на образ фізичного Я у подальшому житті особистості.

Висновки. Хлопчики мають вищі показники самооцінки анатомічних та функціональних характеристик у порівнянні з іншими, ніж дівчата. Дівчата у більшій мірі оцінюють соціальні характеристики образу фізичного Я. Вікові підліткові комплекси зовнішності мають соціальну природу, оскільки виникають у результаті порівняння себе з іншими, а також чинять суттєвий вплив на образ фізичного Я у подальшому житті особистості.

Список літератури

1. Пантилеев С.Р. Строеие самоотношения как эмоционально-оценочной системы: дисс. ... канд. психол. наук. - М., 1989. - 202 с.
2. Столин В.В. Самосознание личности / Столин В.В. - М.: МГУ, 1983. - 288 с.
3. Черкашина А.Г. Стандартизация методики исследования самоотношения к образу физического Я (МИСОФ) // Вестник Самарской гуманитарной академии. - №1(13), 2013. - С. 94-106.

Vasylenko Ya. postgraduate student of Practical psychology Department

THE ATTITUDE TO BODY IMAGE IN ADOLESCENT AGE

The study shows the relationship between the self-image of the physical significance of self-esteem and I physically I compared with others. It was found that the higher self-esteem of anatomical characteristics in comparison with others in adolescents means the better overall bodily self-esteem, which will be formed and will be relevant to determining the person's own body. It is shown that the image of women in the physical I increasingly dependent on modern standards of beauty adult woman.

The article shows that the comparison of the boys of his own face, figure, legs, with other more profitable than in girls. Adolescent girls are increasingly dissatisfied with his own face and body. The same pattern is set and functional characteristics, in particular dexterity.

Keywords: self-relation to the physical I, self-assessment of physical I, body dissatisfaction, adolescence, gender characteristics.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МАГІСТРІВ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ

У статті проаналізовано особливості професійного “Я-образу” особистості, розкрито методологічну сутність поняття “психолого-педагогічні умови”. Визначено психолого-педагогічні умови формування професійної самосвідомості в процесі фахової підготовки у ВВНЗ. Ефективність розвитку професійного “Я-образу” в умовах професійного навчання залежатиме від створення у ВВНЗ розвиваючого багатовимірного освітнього простору, який виконує функцію зовнішнього ресурсного забезпечення у вигляді створення і розвитку необхідних когнітивних і ціннісно-смыслових орієнтирів.

Ключові слова: професійна самосвідомість, “Я-образ”, психолого-педагогічні умови, професійне навчання.

В статье проанализированы особенности профессионального “Я-образа” личности, раскрыто методологическую сущность понятия “психолого-педагогические условия”. Определены психолого-педагогические условия формирования профессионального самосознания в процессе профессиональной подготовки в ВВУЗ. Эффективность развития профессионального “Я-образа” в условиях профессионального обучения будет зависеть от создания в вузах развивающего многомерного образовательного пространства, выполняет функцию внешнего ресурсного обеспечения в виде создания и развития необходимых когнитивных и ценностно-смысловых ориентиров.

Ключевые слова: профессиональное самосознание, “Я-образ”, психолого-педагогические условия, профессиональное обучение.

Постановка проблеми. Особливої значущості у становленні військового фахівця відіграє професійна освіта. Провідною тенденцією сучасної педагогічної практики є реалізація особистісно-орієнтованого навчання, пріоритетною метою якого є розвиток особистісного потенціалу магістрів військового управління, ефективно формування їхньої професійної самосвідомості.

Аналіз наукової літератури (Ю. Бабанський, Л. Величченко, Н. Воскресенська, В. Євдокимов, М. Микитюк, Г. Липкіна, Л. Рибак, І. Прокопенко та інші) підкреслює необхідність цілеспрямованих заходів щодо формування професійної самосвідомості тих хто навчається, зокрема, їх професійного “Я-образу”.

Для забезпечення цілеспрямованого розвитку професійного “Я-образу” магістрів військового управління в процесі навчання слід обґрунтувати психолого-педагогічні умови, які мають забезпечити створення цілісної педагогічної системи у ВВНЗ щодо його формування у процесі набуття оперативно-тактичної освіти.

Відповідно до вищезазначеного мета статті полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні психолого-педагогічних умов формування професійної самосвідомості офіцера на етапі професійного навчання.

Як встановлено в дослідженнях В. Бодрова, Є. Клімова, Г. Ложкіна, С. Максименка, В. Осьодла, Л. Мітіної,

В. Рибалки та ін. на етапі професійного становлення в період навчання у виші відбуваються найбільш істотні зміни у структурі “Я-образу” суб’єкта діяльності. Становлення професіонала можливе лише в результаті єдності розвитку як професіоналізму, так і особистісного розвитку.

Слід зазначити, що спеціальних досліджень, присвячених власне професійному “Я-образу”, відносно небагато, до них можна віднести праці В. Осьодла, С. Ренке, О. Деркача, Є. Клімова та ін. Окрім цього, практично не вивченими залишаються умови формування професійного “Я-образу” офіцерського складу на етапі здобування другої вищої професійної освіти, а також можливості впливу на цей процес з метою додання йому акмеологічної спрямованості.

Процес формування професійної самосвідомості офіцера являє собою з одного боку цілісний процес формування системи професійних здібностей, мотивації, активізації індивідуально-творчого самопізнання й саморозвитку особистості слухача, а з іншого – результат усвідомлення і засвоєння практичної діяльності на різних рівнях узагальнення в сфері соціальної взаємодії в процесі формування особистості офіцера в якості самостійного суб’єкта [2; 5; 12].

Визначаючи педагогічні умови формування професійного “Я-образу” ми не могли не враховувати те, що вищий

військовий навчальний заклад є закладом закритого типу, якому притаманні такі ознаки: обов'язкове виконання слухачами вимог військових статутів, в яких регламентовано всі дії військовослужбовців; відповідальність за виконання наказів і розпоряджень командирів по службовій лінії; висока соціальна, моральна відповідальність за власні дії, вчинки, поведінку; недостатність часу для самостійного придбання знань, практичних навичок і умінь; витримування тривалих труднощів, дискомфорту, а іноді навіть поневірянь, що пов'язані з відсутністю належних для комфортної життєдіяльності умов (наряд, полігон тощо); незаплановане відволікання слухачів на виконання військових і господарсько-побутових доручень; непередбачені додаткові курсові та факультетські заходи; різновіковий склад слухацьких груп з різною професійною мотивацією та різними загальноосвітніми рівнями підготовки; низький рівень попередньої освіти слухачів [2; 8; 12]. Професія офіцера характеризується надзвичайно високим рівнем вимог до психологічної та фізичної стійкості її представників, відповідальності за наслідки власної праці, а також формуванням в процесі професійної діяльності управлінського типу мислення.

Тому, слід враховувати, що підготовка військових фахівців, буде більш продуктивною, якщо враховувати ті педагогічні умови підготовки магістрів військового управління, які цілком дозволять готувати висококваліфікованих управлінців, що чітко усвідомлюють свою приналежність до військової професії, здатних виконувати завдання в бойових умовах, швидко та самостійно приймати ефективні рішення які відповідають реальній ситуації; відповідальні; володіють навичками високої саморегуляції; вміють самостійно мислити; вміють аналізувати ситуацію яка склалася, прогнозувати її розвиток; вільно володіють провідними комп'ютерними технологіями та ін. Зокрема, педагогічні умови виокремлювалися таким чином, щоб вони максимально сприяли формуванню всіх компонентів професійного "Я-образу".

Під час визначення педагогічних умов формування професійного "Я-образу" майбутніх магістрів військового управління ми опиралися на загальнодидактичні та специфічні принципи навчання, врахування індивідуально-психологічних особливостей слухачів. Крім того, ми вважали за необхідне

дотримуватися, у процесі виокремлення педагогічних умов, основних тенденцій сучасної освіти: демократизації, гуманізації, гуманітаризації, диференційованого та контекстного підходів до професійної освіти тощо.

В залежності від способу впливу на освітній процес, педагогічні умови підрозділяються на зовнішні та внутрішні [3]. Зовнішні умови (В. Жернов) виступають продуктом функціонування політичної, соціально-економічної, освітньої та інших систем зовнішнього середовища й реалізуються через відповідні фактори. Внутрішні педагогічні умови є похідними завданнями відповідного педагогічного процесу та являють собою сукупність педагогічних заходів, що забезпечують ефективне вирішення цих завдань.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає змогу визначити різні погляди на поняття "умови", зокрема: це сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів і матеріально-просторового середовища, спрямованих на вирішення поставлених завдань (А. Найн); як сукупність взаємозалежних і взаємообумовлених обставин процесу діяльності; єдність об'єктивного і суб'єктивного, внутрішнього і зовнішнього, сутності і явища (Н. Яковлева); правила, що забезпечують оптимальну діяльність (С. Борукова); категорія, що визначається, як система певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, які об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, необхідні для досягнення конкретної педагогічної мети (О. Пехота); як підсумок цілеспрямованого відбору, конструювання і застосування елементів, змісту, методів (прийомів), а також організаційних форм навчання для досягнення дидактичних цілей (В. Андрєєв); взаємозв'язана сукупність внутрішніх параметрів та зовнішніх характеристик функціонування, що забезпечують високу результативність навчального процесу і відповідають психолого-педагогічним критеріям оптимальності (В. Манько); сукупність зовнішніх та внутрішніх обставин (об'єктивних заходів) освітнього процесу, від реалізації яких залежить досягнення поставлених дидактичних цілей (М. Малькова).

Спираючись на різне розуміння педагогічних умов, на нашу думку ефективний вплив на формування професійного "Я-образу" магістрів у ВВНЗ мають забезпечувати такі педагогічні умови:

- організація навчально-виховного процесу на основі особисто-орієнтований підходу;

- підвищення мотивації до професійної діяльності та формування професійних ціннісних орієнтацій;

- застосування активних методів навчання в процесі підготовки майбутніх магістрів військового управління (тренінгові технології);

- самостійна робота, професійна самоорганізація;

- психологічний супровід формування професійного “Я-образу” майбутніх магістрів військового управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що питанням особисто орієнтованого підходу в освіті присвячували свої дослідження такі науковці, як: І. Бех, Л. Виготський, І. Волков, А. Данилюк, О. Дубасенюк, О. Тихомирова, В. Васильєва, А. Петровський, С. Якиманська та ін.

Передумовою професійного зростання майбутніх магістрів є усвідомлення ними ще до початку професійної діяльності власних особистісних властивостей, рівня сформованості професійних здібностей і професійно важливих якостей та міри їх відповідності необхідному для офіцера рівню. Саме усвідомлення майбутніми фахівцями невідповідності наявного рівня розвитку власних професійних інтересів, здібностей, спрямованості необхідному зумовлює формування у них потреби в професійній самоосвіті й самовихованні [11].

Слід зазначити, що сучасна система післядипломної військової освіти поступово переорієнтовується на розвиток особистості майбутнього фахівця. Однак цьому процесу бракує цілеспрямованості та науково-методичного забезпечення. Тому процес “особистісної” перебудови навчально-виховного процесу у закладах ВВНЗ відбувається спонтанно, повільно, неефективно. У зв'язку з цим педагоги все помітніше усвідомлюють гостру потребу в створенні та реалізації особистісно-орієнтованого підходу до слухача, як одного з чинників розвитку його професійної самосвідомості.

Вихідним положенням в організації особистісно-орієнтованих засад навчання є визнання слухача головною дієвою особою процесу навчання, учасником педагогічної взаємодії, яка сприяє співробітництву викладача і слухача, забезпечує максимальне врахування суб'єктивного досвіду слухача, розкриття творчих сил та потенційних

можливостей його особистості, розвиток індивідуальних здібностей; свободу вибору змісту, форм і методів навчання, темпу засвоєння матеріалу, способів контролю; спрямування форм, методів і технологій навчання на самовираження та самореалізацію особистості [4; 5; 10].

На основі особисто орієнтованого підходу використовуються педагогічні технології: особисто-орієнтоване навчання; педагогіка співробітництва (“проникаюча технологія”); гуманітарно-особистісна технологія; ігрові технології; технології розвиваючого навчання; проблемне навчання; технології диференціації за рівнем; технологія індивідуального навчання (індивідуальний підхід, індивідуалізація навчання, метод проектів); колективний спосіб навчання культурою та цивілізацією в цілому.

Важливими для розуміння сутності особистісно-орієнтованого навчання, є такі позиції:

- особистісно-орієнтоване навчання має забезпечувати розвиток і саморозвиток слухача, як суб'єкта пізнавальної та предметної діяльності;

- особистісно-орієнтоване навчання, спираючись на здібності і нахили, інтереси, ціннісні орієнтації та суб'єктивний досвід, має створювати можливості для кожного слухача реалізувати себе в різних видах діяльності;

- зміст освіти, її засоби та методи організації навчання повинні бути такими, щоб слухач мав змогу вибирати предметний матеріал, його вид і форму;

- освіченість як сукупність навчальних компетентностей, індивідуальних здібностей є найважливішим засобом становлення духовних, інтелектуальних якостей слухача, вона має бути основною метою сучасної освіти [4].

Особистісно-орієнтовані технології стимулюють широке, вільне педагогічне варіювання на основі знання законів розвитку особистості. Такі технології створюють сприятливі умови для життєвого та професійного самовизначення вихованців.

Вищезазначені характеристики особистісно-орієнтованих засад є теоретичною основою професійної підготовки магістрів військового управління у системі післядипломної військової освіти і передумовою розвитку їх професійної самосвідомості в процесі навчання.

Готовність майбутніх магістрів ВВНЗ до управлінської діяльності суттєво залежить від мотиваційної сфери фахівця та ступеня сформованості ціннісних орієнтацій.

Мотивація є передумовою поведінки особистості, яка спонукає, спрямовує й організовує поведінку, а також надає особистісного смислу та значущості майбутній професійній діяльності. [6; 7]. У разі наявності позитивно спрямованої мотивації професійна діяльність набуває чіткого особистісного змісту, що сприяє перетворенню із зовнішньо сформульованих цілей у внутрішні особистісні потреби. Позитивна мотивація є системою цінностей, які особистість чітко усвідомлює і переводить в особистісні принципи, переконання, установки та зміст майбутньої професійної діяльності. Для реалізації зазначеної педагогічної умови пропонувалося ввести у навчально-виховний процес підготовки магістрів військового управління цікаві практичні завдання, розв'язання військово-управлінських задач, моделювання професійних ситуацій, змагання тощо.

Вагому роль у становленні професіонала відіграють ціннісні орієнтації. Зазначимо, що у функціональному плані професійні ціннісні орієнтації завжди є значущими, оскільки відображають загальну моральну зорієнтованість поведінки людини. Тобто, вони є регуляторами відносин між особистістю та суспільством і регулятором поведінки особистості як професіонала на робочому місці.

Професійні ціннісні орієнтації ми розглядаємо як визначені вияви становлення особистості у світі професії, як систему певних установок, які регулюють поведінку особистості у певному конкретному випадку. Саме професійні ціннісні орієнтації особистості визначають ступінь її включення в суспільство, шляхом визнання професійних суспільно значущих цінностей. Беручи до уваги зазначені аргументи, вважаємо, що професійні ціннісні орієнтації є необхідним чинником для розвитку готовності майбутніх магістрів до професійної діяльності, адже вони є обов'язковим елементом структури моральної свідомості та поведінки. Професійні ціннісні орієнтації не виникають раптово, вони формуються поступово, упродовж навчання у ВВНЗ і в процесі безпосередньої професійної діяльності. З позицій професійного розвитку ціннісних орієнтацій ми реалізовували різноманітні просвітницькі заходи. Досить активно використовуватися інформаційно-просвітницькі повідомлення, що супроводжувалися оцінкою та коментарем педагога стосовно того чи іншого

переконання, життєвої позиції. Усе це може стати внутрішнім імпульсом оцінки магістрів, спричинить зміну ціннісної орієнтації особистості, викличе бажання діяти у відповідності з тими переконаннями, які впливають із засвоєних суспільних норм та ідеалів [11].

Соціально-економічні і політичні перетворення в суспільстві, вступ України в світове освітнє поле суттєво змінили підходи до організації освітніх процесів у системі вищої освіти. Сучасна освітня практика характеризується багатством нових методичних форм, які дозволяють модернізувати навчальний процес, внести значні зміни в освітню роботу. Активні методи навчання сприяють цілісному включенню слухача в освітній процес та забезпечують успішне входження в майбутню професію. Вони ставлять слухача в ситуацію реальних дій, змушують мислити предметно. У цьому випадку акценти при викладанні навчальних дисциплін переносяться не тільки на формування знань, вмінь та навичок з боку викладача, а й на сам процес пізнання, ефективність якого повністю залежить від пізнавальної активності самого слухача. Саме вони активізують самостійність думок слухачів, залучають їх до роботи з великими обсягами інформації, створюють атмосферу порозуміння та співпереживання, роблять їх справжніми суб'єктами навчання, формують їхню професійну свідомість [1].

Впровадження АМН у навчально-виховний процес ВВНЗ повинно забезпечувати: високий рівень теоретичних знань на рівні сучасних досягнень науки; уміння використовувати набуті знання в професійній діяльності та повсякденному житті на необхідному для даної спеціальності рівні; формування професійної компетентності спеціалістів у певній галузі діяльності; формування творчої особистості спеціаліста зі сформованими особистісно-професійними якостями; спонукання слухачів до розумової активності, до прояву творчого, дослідницького підходу і пошуку нових ідей.

Загалом АМН сприяють організації та розгортанню суб'єкт - суб'єктної взаємодії між учасниками освітнього процесу, забезпечують їх власну активність. У ході викладання дисциплін професійного і практичного спрямування нам видається доцільним використання саме цієї групи методів навчання, що й забезпечуватиме формування професійного "Я".

Наступною педагогічною умовою формування професійного “Я-образу” є самостійна робота, яка виступає завершальним етапом розв’язання завдань, які розглядалися на заняттях. Слухач, який не підготовлений до самостійного здобуття нових знань, продуктивного вирішення професійних завдань не зможе розвинути в собі цю якість у процесі професійної діяльності. Утім, загальновідомо, що самостійність як здатність організувати та реалізовувати свою діяльність без стороннього керівництва й допомоги, не є вродженою властивістю людини. Рівень її розвитку залежить від умов, що впливають на формування особистості, у тому числі і в процесі фахової підготовки. На наш погляд, формуванню самостійності в процесі організації самостійної роботи слухачів сприяє не пошук інформації взагалі та її репродуктивне відтворення, а пошук шляхів розв’язання проблеми; не лише засвоєнням результатів наукового пізнання, системи знань, але й самого шляху процесу отримання цих результатів. У процесі такого практикування самостійної роботи слухач набуває вміння організувати засвоєння знань; розвиває самосвідомість, самодисципліну, особисту відповідальність; отримує задоволення від самовдосконалення, самопізнання, самореалізації [3].

Наголосимо, що для більшої ефективності самостійної роботи слухачів з огляду на її виховний аспект обов’язковим має бути самоконтроль, а також контроль з боку викладачів. Самостійна робота є передумовою зростання соціальної зрілості особистості слухача, вона стає ознакою певної професійної майстерності, та виступає активною умовою самоосвіти та професійної самосвідомості [4].

Не менш важливою педагогічною умовою, що забезпечує цілісний розвиток професійного “Я-образу” є психологічний супровід його формування у майбутніх магістрів військового управління. Феномен психологічного супроводу розглядається у сучасній психології та педагогіці у контексті інноваційних процесів в освіті [9; 12].

Сутність психологічного супроводження суб’єкта діяльності полягає у створенні умов для активізації його саморозвитку, прийняття оптимальних рішень у різних ситуаціях, розкриття потенційних можливостей позитивних сторін своєї індивідуальності та ефективного збагачення професійного досвіду [12].

Головна мета психологічного супроводження – допомога офіцеру як

суб’єкту діяльності повноцінно реалізувати себе у професійній сфері.

Психологічне супроводження ми розглядаємо як цілісну науково-технологічну систему, що об’єднує (функціонально, організаційно) дії різних посадових осіб і військових дослідників, спрямовану на виконання таких завдань:

а) теоретичне осмислення (розуміння) психологічного сутності, змісту і специфіки професійної діяльності офіцерів, ролі в ній професійного “Я-образу”, механізмів її формування й розвитку (теоретичний аспект);

б) урахування виявлених особливостей і механізмів у військовій та освітній практиці під час організації професійного психологічного відбору, навчання і виховання, професійного супроводження офіцерів під час служби у військах (прикладний аспект);

в) впровадження науково обґрунтованих психотехнологій формування і розвитку професійного “Я-образу” у практику професійної і психологічної підготовки офіцерів (практичний аспект).

Психологічний супровід повинен сприяти процесу вироблення офіцером ефективних патернів професійної поведінки, орієнтирів у своєму професійно-особистісному зростанні, встановленні цілісних взаємин з іншими суб’єктами військової діяльності, розширення сфери професійної активності офіцера, послідовному розгортанню інтернальності, незалежності, здатності до самовизначення. Показниками ефективності здійсненого формувального впливу виступають відповідні суб’єктні якості: внутрішній локус контролю, здатність свідомо брати на себе відповідальність за зроблений вибір, за свої вчинки, за власний розвиток; рефлексивність, осмисленість життя, позитивне самоставлення, автономність, позитивна внутрішня навчально-професійна мотивація, само актуалізація [12].

Отже, викладені науково-теоретичні основи є дієвим засобом психологічного супроводження формування професійного “Я-образу” майбутнього магістра військового управління. Також не слід забувати, про те, що майбутній фахівець формується під домінуючим впливом особистості і діяльності викладача. Формування узгодженого професійного “Я-образу” є неможливим без укомплектування ВВНЗ кваліфікованими висококваліфікованими викладачами, які володіють уміннями бачити та формувати педагогічні завдання на основі

аналізу педагогічних ситуацій і знаходити оптимальні способи їхнього вирішення.

Висновок. Таким чином, складність структури професійної самосвідомості майбутнього магістра військового управління, наявність значної кількості факторів, які її детермінують, зумовлює необхідність розроблення й постійного оновлення шляхів, засобів, а також конкретних методів і прийомів

цілеспрямованого формування та підвищення наявного рівня професійної самосвідомості. Формування цілісного професійного “Я-образу” майбутнього офіцера є значущим показником якості здобуття професійної освіти та передумовою компетентного виконання ним професійної діяльності, що забезпечить конкурентоспроможність випускника.

Список літератури

1. Активізація навчального процесу у сучасній вищій школі: Метод. огляд / Уклад. Л. А. Якимова. – К. : ДП “Вид. дім “Персонал”, 2010. – 32 с.
2. Військова психологія та педагогіка: інноваційний підхід / за заг. ред. С. Д. Максименка. – К. : НУОУ, 2012. – 472 с.
3. Донченко І. А. Педагогічні умови розвитку професійної самосвідомості майбутніх викладачів вищого навчального закладу в процесі магістерської підготовки, автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.00 / І. А. Донченко, Класичний приватний університет. – 3., 2010. – 20 с.
4. Дубасенюк О. А. Професійна педагогічна освіта: особисто-орієнтований підхід: монографія / О. А. Дубасенюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – 436 с.
5. Карамушка Л. М. Психологія освітнього менеджменту : [навчальний посібник] / Л. М. Карамушка. – К. : Либыдь, 2004. – 424.
6. Клевцова В. А. Я-образ в профессиональном самоопределении личности / В. А. Клевцова // Журнал “Современные наукоемкие технологии”. – 2008. – №1. – С. 66–67.
7. Корнилова А. А. Исследование составляющих “Образ Я” современного студента-бакалавра [Электронный ресурс] // Психология, социология и педагогика. – Режим доступа: [http:// psychology.snauka.ru](http://psychology.snauka.ru).
8. Кремень В. Г. Психологія професійної діяльності офіцера : [підручник для військових вузів] / В. Г. Кремень [та ін.]. – Хмельницький : Видавництво Академії ПВУ, 1999. – 488 с. – (Бібліотека військового педагога).
9. Лефтеров В. О. Психологічний тренінг у особистісному розвитку та формуванні професійно важливих якостей майбутніх правоохоронців / В. О. Лефтеров // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія психологічна) : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 1. – С. 212–223.
10. Луговий В. І. Європейська концепція компетентнісного підходу у вищій школі та проблеми її реалізації в Україні / В. І. Луговий // Педагогіка і психологія. – 2009. – №2. – С. 13–25.
11. Малкова Т. М. Професійне становлення особистості (на прикладі вищих навчальних закладів системи Міністерства внутрішніх справ України): монографія / Т. М. Малкова. – Київ, НВП “Інтерсервіс”, 2012. – 396 с.
12. Осьодло В. І. Психологія професійного становлення офіцера: [монографія] / В. І. Осьодло. – К. : ПП “Золоті ворота”, 2012. – 463 с.

Vintoniak V. F., scientific fellow of scientific

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF SELF-CONSCIOUSNESS OF MILITARY MANAGEMENT MASTERS

The thesis includes analysis of specialties of professional “Self-image” of an individual, performs methodological essence of a “psychological and pedagogical conditions” notion. Psychological and pedagogical conditions for the development of self-consciousness during professional education in the higher military educational establishments were defined. Effectiveness of development of the professional “Self-image” during education will depend on establishment of multidimensional educational space with a focus on a personal development at the higher military educational establishments designed for functioning as external resource by creating and developing necessary cognitive and value- and conceptual-oriented features. The complexity of a structure of professional “Self-image” of a future military management master and multiple factors available for its determination cause a need to develop and constantly update ways, means and specific methods and approaches for task-oriented development and improvement of current level of professional self-consciousness. Integral professional “Self-image” development of the future officer is a significant factor of a quality of professional education and a prerequisite for competent implementation of his/her professional duties during his/her service as well as a basis for a graduate’s competitiveness.

Key words: professional self-consciousness, “Self-image”, “psychological and pedagogical conditions”, “professional education”.

Вовк Н. П., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри економіки та управління Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України (м. Черкаси)

Фомич М. В., кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України (м. Черкаси)

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ФАХІВЦІВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

У роботі на основі результатів дослідження розкриті особливості, що диференціюють процес формування професійно важливих якостей чоловіків та жінок – працівників ДСНС України, зокрема органів Державного нагляду у сфері пожежної та техногенної безпеки; зроблено обґрунтований висновок про особливості прояву цих відмінностей у процесі їхнього професійного становлення та професійної діяльності.

Ключові слова: гендерні відмінності, здібності, професія, професійна майстерність, професіоналізм, професійно важливі якості.

В данной работе на основе результатов исследования выявлены особенности, дифференцирующие процесс формирования профессионально важных качеств мужчин и женщин – работников Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям, в частности, органов Государственного надзора в сфере пожарной и техногенной безопасности, сделан обоснованный вывод об особенностях проявления этих отличий в процессе их профессионального становления и профессиональной деятельности.

Ключевые слова: гендерные отличия, способности, профессия, профессиональное мастерство, профессионализм, профессионально важные качества.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення сфери професійної діяльності, пов'язані із забезпеченням стабільності, безпеки, захисту нашої держави, здоров'я та життя її громадян мають гостру потребу у патріотах, лідерах, кар'єрно-зорієнтованих співробітниках із високим потенціалом до зростання, самовдосконалення та розвитку. Наша держава входить до числа країн з високою кількістю жінок-військовослужбовців, яка становить 13%, [1, с.24]. Сьогодні вже ніхто не сумнівається в доцільності залучення осіб жіночої статі на військову службу як повноправних суб'єктів військової діяльності.

При переході до ринкової економіки багато українських чоловіків та жінок зіткнулися з цілою низкою внутрішньоособистісних та соціально-психологічних проблем, гостро постало питання про конкурентоспроможність кожного на ринку праці, що передбачає не лише наявність актуальних знань, умінь та навичок, а й ряду особистісних якостей, які лежать в основі можливості реалізувати себе в конкурентному середовищі. Як свідчать результати аналізу праць О. Вілкової, С. Гришака, Є. Карєпової, І. Кльоциної, В. Слінчука, на процес оцінки

конкурентоспроможності та професійних здатностей фахівців великий вплив мають гендерні стереотипи, які досить міцно увійшли в нашу свідомість, та діють, зокрема, в професійній сфері, і оцінка конкурентних можливостей жінок частіше відбувається не на реальній основі, а на установках, багато з яких віджили себе, зокрема, на міфі про первинне функціональне призначення жінок і чоловіків [3, с. 29; 9; 16].

Значний досвід США, Великої Британії, Ізраїлю, Німеччини та інших держав щодо залучення жінок до ризиконебезпечних видів діяльності, які характеризуються також чіткою службовою регламентацією, обумовив широкий спектр досліджень у зарубіжній психології з гендерних проблем. У психолого-педагогічних працях є численний ряд досліджень, присвячених проблемі гендеру: В. Мухінім проведений аналіз гендерної ідентичності як елемента структури самосвідомості особистості, у працях З.Фрейда, Л. Колберга, В. Мішел, Ф.Катца, Дж. Плека та ін. викладено моделі, які пояснюють шляхи засвоєння поведінки, типової для своєї статі; вченими Т. Парсонсом та Р.Бейлсом проведено аналіз факторів, що впливають на диференціацію

традиційних соціальних ролей чоловіків та жінок. Проблема гендерних відмінностей в управлінській діяльності присвячено праці Т. Кабаченко, Є. Моргунова, С. Шекшні; вченими К. Доу, С. Кислером досліджено гендерні особливості атрибуції успіхів у професійній діяльності.

Нині в Україні, у тих професіях, де зазвичай чоловіки виконували провідні функції і, які вважалися суто «чоловічими», жінки стали активними учасниками таких видів діяльності, що пов'язані із правоохоронними функціями, охорони державного кордону, забезпечення цивільного захисту населення і територій тощо.

Так, на теперішній час у Державній службі України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС) проходять службу 17,9% офіцерів-жінок від загальної кількості всіх офіцерів. Загальна кількість жінок, що працюють в системі ДСНС України, становить 7282 осіб, із них атестованих – 3200. У центральному апараті ДСНС України загальна кількість жінок становить 110 осіб, серед них атестованих – 102. У вищих навчальних закладах, що готують фахівців для системи ДСНС України, проходять службу 151 особа, загальна кількість жінок серед професорсько-викладацького складу – 562 особи. Ці дані свідчать про те, що все більше жінок почали опановувати новий для себе фах та проходити службу в системі ДСНС, тому питання психофізіологічної різниці між жінками і чоловіками та її вплив на суспільне і професійне життя обох статей набуло нового сенсу. Доволі великий термін (понад 14 років), протягом якого відбувалось формування корпусу жінок-офіцерів, дає можливість провести аналіз і виявити особливості їхнього професійного становлення, а також обґрунтувати вдосконалення умов професійної підготовки дівчат – майбутніх фахівців с.ц.з. в умовах ВНЗ ДСНС України (ВНЗ). Вважаємо необхідним підкреслити, що питання про особливості професійного становлення жінок у силових структурах, зокрема ДСНС України, які вважалися до недавнього часу суто чоловічими сферами професійної діяльності, на сьогоднішній день мало досліджене. Тому **за мету дослідження ставимо виявлення гендерних особливостей професійного становлення фахівців служби цивільного захисту у системі ДСНС України** (на прикладі працівників Державного нагляду у сфері пожежної та техногенної

безпеки), *через розкриття відмінностей у формуванні їхніх професійно важливих якостей, а також проведення порівняльного аналізу міри їх вираженості у працівників – чоловіків та жінок.*

Виклад основного матеріалу.

Предметом гендерного аналізу є поведінка статей, їх взаємні стосунки, зв'язки з соціальними системами різних рівнів, жіночі й чоловічі моделі статевої ідентифікації і самореалізації. Розглядаючи гендер як соціальні очікування представників кожної статі, що, на відміну від біологічних ознак, стосуються соціально сформованих рис, притаманних «жіночості» та «чоловічості», ми проектуємо це поняття на аналіз цінностей і соціальних можливостей юнаків та дівчат в освіті та майбутній професійній діяльності.

На даний час у системі ДСНС жіночий персонал займає рівноправне місце поряд із чоловіками. Жінки-офіцери проходять службу у різних підрозділах, у якості співробітників кадрового та виховного апаратів, жінки складають вагомую частину професорсько-викладацького складу ВНЗ, проходять службу в управліннях ДСНС, в органах та підрозділах Державного нагляду у сфері пожежної та техногенної безпеки (ДН у сфері П та ТБ). Проте не всі посади в ДСНС України передбачають ефективну професійну діяльність працівника, якщо посаду займатиме жінка. Жінка-офіцер (порівняно із чоловіком) не може служити однаково ефективно на будь-якій посаді з причини фізіологічних особливостей жіночого організму, виконання жінкою особливої соціальної функції (материнства), що вимагає надання їй особливих прав та додаткового соціального захисту [15; 17]. Саме тому, як правило, жінки проходять службу на таких посадах в органах та підрозділах ДСНС, де передбачено певну нормованість робочого дня та визначеність у функціях та завданнях, а також гарантується низький рівень ризику для життя та здоров'я працівника – жінки.

На основі проведеного аналізу праць [1; 3; 9; 10; 14] можемо стверджувати, що вихідним положенням дослідження гендерних особливостей професійного становлення фахівців с.ц.з. у системі ДСНС має виступати розуміння особистості жінки як індивіда, включеного в загальну систему зв'язків і відносин, що регулює соціальний досвід, норми і форми професійної взаємодії,

і формує на цій основі життєві пріоритети, спрямованість ціннісно-мотиваційної сфери професійної свідомості і професійної зрілості, моделі міжособистісної взаємодії.

Професійна діяльність є галуззю людського життя, де людина розвивається як особистість і як індивідуальність, де вона отримує моральні та психологічні засоби для свого існування та самоудосконалення. У сфері професійної діяльності людина має можливість розкрити і проявити свої здібності та особистісні якості, які сприятимуть успіху, професійному зростанню. Саме успішна діяльність, її висока ефективність, показники та результати дозволяють людині отримати визнання її як майстра своєї справи. Розглядаючи різні професії можна говорити, що всі вони мають ряд спільних особливостей, що дозволяє представити певну структуру трудової діяльності. Під час здійснення опису якостей суб'єкта праці у різних психологічних та педагогічних дослідженнях часто використовуються дві важливі характеристики: професіоналізм і майстерність. Із точки зору К. Платонова «майстерність – це якість особистості, яка набувається із досвідом як певний рівень професійних умінь у певній галузі, які засновані на гнучких навичках та творчому підході». На думку вченого, необхідно володіти значними «стартовими» можливостями: здібностями, спеціальними знаннями, уміннями, кваліфікацією, мотивацією, для того щоб досягнути майстерності у професійній діяльності [12, с.147]. На даний час поняття професійної майстерності ототожнюється із поняттям «професіоналізм». На основі вивчення праць Є. Зеєра, А. Маркової [8; 11] та враховуючи специфіку професійної діяльності фахівців системи ДСНС України, професіоналізм у діяльності фахівця с.д.з. ДСНС України розглядаємо як якісну характеристику суб'єкта професійної діяльності, що відображає високу професійну кваліфікацію і компетентність, високий рівень розвитку професійних навичок, умінь та професійно важливих якостей, володіння сучасними алгоритмами і способами розв'язання професійних завдань, що дозволяє здійснювати професійну діяльність ефективно та із високими показниками.

Професійну майстерність ми розглядаємо як більш широке поняття, оскільки воно означає найвищий рівень

професійних умінь у певній галузі та може бути виражене як отримана із досвідом якість особистості. Спираючись на теоретичні положення щодо професіоналізму (Є. Зеєр, А. Маркова, Є. Клімов) вважаємо за найкращий варіант таку професійну майстерність, яка складається із запозиченого досвіду у авторитетних працівників, професіоналів у даній галузі, та на його основі вироблення власної стратегії у професійній діяльності [11, с. 26].

Під час тривалого періоду трудової діяльності у працівника формуються окремі функціональні системи і психічні процеси. Поступово розвиваються професійне мислення, складається професійний тип особистості працівника із певними властивими йому ціннісними орієнтаціями, характером, особливостями професійної поведінки, спілкування та способу життя. Все це дозволяє працівнику програмувати та здійснювати свою професійну кар'єру. У контексті нашого дослідження представляють інтерес головні утворюючі жіночої психології, які мають суттєвий вплив на ефективність професійної діяльності у сфері цивільного захисту, а саме: якість виконаної роботи, кількісний показник, економія часу та ресурсів. У дослідженнях Р. Худайназарової стверджується, що жінки проявляють більшу виконавчість, дисциплінованість, комунікабельність, під час виконання професійних завдань вони більш добросовісні, сконцентровані та стійкі [19, с. 241]. На основі аналізу результатів досліджень, які присвячені психологічним особливостям жінок (В. Багрунов, Д. Худайназарова) можемо стверджувати, що жінки переважають за показниками рівня тривожності, екстраверсії, довірливості [2; 19]. Особливе переважання виявлене за такими якостями, як турбота та чуйність. При цьому не спостерігається суттєвих відмінностей за рівнями соціальної тривожності, імпульсивності, активності та акуратності.

У своїх працях вчені О. Андрощук та О. Луцький [1, с.25] стверджують, що військовослужбовці жінки найбільш ретельно та старанно виконують свої службові обов'язки. Їх присутність значно пом'якшує морально-психологічну атмосферу у військових колективах, змушує командирів і керівників підрозділів бути більш стриманими та толерантними, а також значно підвищується культура

взаємостосунків між військовослужбовцями в самому колективі. Крім того, за даними вчених [там само], частка порушень військової дисципліни жінками є мінімальною. Із представлених даних можна стверджувати, що особистісні якості жінок не можуть розглядатися під час досліджень як «гірші» відносно їхніх можливостей професійної реалізації. А це означає, що потенційно жінки мають такі самі, як і чоловіки, здібності для отримання успіху у кар'єрі. Між тим жінки як суб'єкт професійної діяльності часто проявляють пасивність у плануванні умов кар'єри, менш спрямовані та організовані на змагання та конкуренцію.

Аналіз досліджень щодо особливостей використання логіки (С. Гришак) показали, що жінки у однаковій мірі із чоловіками використовують обмірковування та роздуми. Під час вирішення поведінкових професійних завдань чоловіки частіше спираються на логіку, практичне мислення й пам'ять. У професійних завданнях поведінкового характеру жінки спираються на весь комплекс інтелектуальних здібностей, причому провідну роль у цьому відіграє блок їхніх вербальних здібностей, просторова уява, практичне мислення та пам'ять [6, с.13].

Жінки як суб'єкт професійної діяльності частіше проявляють оптимізм та мають високий рівень працездатності. При цьому для жінки важливим є відчуття своєї значимості, тобто соціальне визнання своїх можливостей.

Враховуючи процеси фемінізації та вирівнювання чоловіків та жінок у правах у наші дні, жінки частіше і більше прагнуть до самостійності, незалежності, свободи дій. У сфері їхніх ціннісних орієнтацій зросло значення професійної кар'єри і професійного зростання, на нашу думку, це може бути зумовлене змінами у соціально-економічних умовах країни. Важливою життєвою цінністю для жінок стає освіта (в системі ДСНС України серед працівників – жінок вищу освіту мають 3379 осіб, середню – 2982, продовжують навчатися у ВНЗ – 652 особи), причому, за результатами опитування самих жінок, рівень освіти для них має постійно підвищуватись та сприяти розширенню їхнього світогляду. Значна кількість (37%) розглядає в майбутньому ймовірність отримання другої вищої освіти (психологічного, педагогічного спрямування)

або постійне підвищення кваліфікації за вже отриманою спеціальністю. Формування ціннісних орієнтацій у професійній діяльності означає становлення жінки-працівника як активного суб'єкта соціальної дійсності.

За результатами проведеного нами опитування працівників органів та підрозділів ДСНС у Черкаській області (74 особи) з метою вивчення поглядів і ставлень жінок та чоловіків – співробітників ДСНС до кар'єри, кар'єрного зростання, а також на основі порівняльного аналізу їхніх поглядів на критерії успіху у кар'єрі можемо стверджувати, що головним для працівників – чоловіків у кар'єрі є просування по службі, для жінок головними у кар'єрі є психологічний успіх (статус місця роботи, статус назви організації, місце роботи та зовнішній вигляд, навіть колір та вигляд форменого одягу). У жінок вищою є мотивація щодо кар'єри без додаткових стимулів. Під час професійної діяльності жінки часто проявляють відкритість, чутливість та ранимість, емоційно реагують на позитивну та негативну оцінку, а також дають зворотній зв'язок. Зниження самооцінки у жінок обумовлене переживаннями, що виникають через погіршення взаємовідносин із друзями, співробітниками, близькими людьми. Зниження у жінок емоційного фону викликає у них апатію, погіршує працездатність. Можна припустити, що саме це пояснює причини помітного відставання жінок, порівняно із чоловіками, за рівнем професійної майстерності.

Окрім професійної майстерності та професіоналізму під час дослідження професійної діяльності у системі «суб'єкт праці – професійне середовище» важливою характеристикою людини як суб'єкта праці постають її професійно важливі якості (ПВЯ). Професійно важливими якостями можуть виступати індивідуально-психологічні властивості особистості (сенсорні, перцептивні, атенційні, психомоторні, мнемічні, мислинневі, мовні, емоційні, вольові), ставлення особистості (до себе, інших людей, службово-професійної діяльності, своєї професії, спеціальності, професійних, службових завдань, матеріальних, ідеологічних цінностей та ін.).

На основі проведення аналізу праць, присвячених особливостям формування ПВЯ працівників системи ДСНС України (В. Бута,

В. Вареника, М. Кришталя, О. Самонова, М. Фомича та ін.) нами було визначено перелік основних ПВЯ, необхідних для ефективного виконання службових обов'язків фахівцями с.ц.з. у органах Державного нагляду у сфері пожежної та техногенної безпеки (ДН у сфері П та ТБ). У подальшому нами було використано метод експертних оцінок та проведено опитування працівників органів ДН у сфері П та ТБ в Черкаській області (74 особи), у результаті чого було уточнено перелік ПВЯ працівника ДН у сфері П та ТБ, де за ступенем значущості у професійній діяльності представлені такі якості: комунікативна компетентність, соціально-перцептивний інтелект, здатність приймати рішення в стислий термін; здатність діяти нешаблонно та швидко приймати рішення в мінливій обстановці; товарицькість, вміння вступати в контакт із людьми; здатність виділяти в інформації суттєве, головне; наполегливість; самовладання та витримка; принциповість; високий рівень відповідальності; організаторські здібності; здатність зберігати активність і працездатність в умовах дефіциту часу; здатність правильно оцінювати людей, виявляти їх сильні та слабкі сторони; брати на себе відповідальність за прийняті рішення; розподіляти увагу між декількома видами дій у процесі діяльності.

На основі даного переліку професійно важливих якостей нами було поставлене завдання розкрити їх психологічну характеристику та з'ясувати рівень їх вираженості у працівників органів ДН у сфері П та ТБ – жінок та чоловіків; та на цій основі провести порівняльний аналіз. У дослідженні брали участь жінки та чоловіки середнього та старшого начальницького складу у кількості 70 осіб (35 чоловіків та 35 жінок), які працюють в міських та районних підрозділах ДН у сфері П та ТБ в Черкаській області. На основі проведеного нами емпіричного дослідження професійно важливих якостей працівників ДН у сфері П та ТБ (на прикладі інженерно-інспекторського складу ДСНС в Черкаській області) були виявлені статистичні відмінності між чоловіками і жінками за рівнями виразності наступних якостей: замкненість – товарицькість; інтелект; емоційна нестійкість – емоційна стійкість; підпорядкованість – домінантність; стриманість – експресивність; піддатливість

почуттям – висока нормативність поведінки; жорсткість – чутливість; практичність – розвинута уява; прямолінійність – демократичність; упевненість у собі – тривожність; конформізм – нонконформізм; низький самоконтроль – високий самоконтроль.

Порівняльний аналіз результатів дослідження показав, що за такими типологічними рисами, як: високі комунікативні здібності, підпорядкованість та виконавчість, дисциплінованість, самооцінювання, добросовісність, мотивація, ефективність виконання операцій, вплив монотонії, більш стабільний рівень інтелекту; а також за такими характеристиками уваги, як: висока інтенсивність, концентрація, розподіл, стійкість, переключення, – жінки інженерно-інспекторського складу традиційно мають перевагу, яка виражається у вищому рівні прояву вказаних якостей. З цього питання доречною є думка В. Багрунова – не дивлячись на рівність прав із чоловіками, жінкам властиві і «власні жіночі особливості»: жінка краще сприймає і відчуває внутрішній світ інших людей, перебуваючи на керівній посаді прагне прислухатися до думки своїх підлеглих, заохочувати творчу ініціативу і самостійність [2, с.147].

Найбільш вираженими показниками серед вказаних якостей у жінок інженерно-інспекторського складу органів ДН у сфері П та ТБ є високий рівень товарицькості (що виявлено у 85,7%), підпорядкованості (91,43%), чутливості (68,57%), розвинутої уяви (77,14%), експресивності та піддатливості почуттям (54,29%); жінки проявляють на низькому рівні такі якості, як емоційна стійкість (25,71%), упевненість у собі (45,71%), поряд із цим значний відсоток серед жінок старшого начальницького складу проявляють нонконформізм (68,57%), високий самоконтроль (65,71%) та високу нормативність поведінки (77,14%). На нашу думку, це пояснюється високим рівнем адаптабельності та швидким набуттям досвіду жінками під час проходження служби в органах та підрозділах ДН у сфері П та ТБ, а також розумінням того, що від них вимагає професія, які якості, вміння та навички необхідно розвивати для ефективного проведення наглядово-профілактичної діяльності.

Аналіз результатів проведеного дослідження серед чоловіків-інспекторів

середнього та старшого начальницького складу органів ДН у сфері П та ТБ показав, що найбільш вираженими якостями є високий рівень інтелекту (68,57%), стриманість та емоційна стійкість (77,14%), жорсткість та практичність (82,85%), домінантність та прямолінійність (74,29%). Спостерігається низький рівень прояву у чоловіків таких якостей, як чутливість, розвинута уява (34,28%), у працівників старшого начальницького складу демократичність проявляється на середньому рівні (51,43%).

Висновки. Вказані результати дозволяють прогнозувати, що жінки, які проходять службу в органах ДН у сфері П та ТБ на керівних посадах, посадах інспекторів та інженерів, є більш чутливими, товариськими та мають розвинуту уяву, що дозволяє проводити наглядово-профілактичну роботу з вищими показниками у тих ситуаціях, де необхідним є спілкування з представниками об'єктів, керівниками установ, підприємств та організацій, також у ситуаціях професійної діяльності, де необхідними є привертання уваги (проведення пропаганди, агітації, профорієнтаційної роботи) та розуміння стану людини. Поряд із цим низький рівень упевненості у собі, емоційна нестійкість та висока піддатливість почуттям заважають жінкам діяти професійно та досягати високих показників у роботі, де присутній ризик і висока відповідальність. Результати нашого дослідження дозволяють стверджувати, що для проведення високорезультативної та ефективної наглядово-профілактичної діяльності інженерно-інспекторському складу органів ДН у сфері П та ТБ, у тому числі працівникам середнього та старшого начальницького складу кожної статі необхідно адекватно оцінювати свої особистісні якості і правильно розставляти акценти під час їх прояву у професійній діяльності.

У результаті узагальнення відмінностей у формуванні професійно важливих якостей та порівняльного аналізу міри їх вираженості у працівників ДСНС України – чоловіків та жінок, нами було виділено компоненти, що можуть бути використані в умовах підготовки майбутніх фахівців с.ц.з. у ВНЗ ДСНС України. Зокрема, під час проведення професійно-орієнтаційної роботи необхідно враховувати гендерні особливості адаптації та навчання у ВНЗ ДСНС України, під час розподілу дівчат – майбутніх фахівців с.ц.з. на первинну посаду – майбутні умови професійної діяльності в органах та підрозділах ДСНС України. Під час проведення пропаганди та агітації в системі ДСНС України важливим є роз'яснення того, які вимоги до особистості працівника ставить обрана професія для дівчини – майбутнього фахівця с.ц.з. ДСНС України. У процесі професійної підготовки необхідним елементом є проведення тренінгової роботи, під час якої важливо адекватно висвітлювати досвід як чоловіків, так і жінок – фахівців с.ц.з., представників тих органів та підрозділів ДСНС, де проходять службу жінки. Також пропонується до навчально-виховного процесу включати розгляд гендерних питань, проблем та особливостей професійного становлення жінок у системі ДСНС (як під час викладання дисциплін як психолого-педагогічного, так і фахового спрямування) та проведення професійно-психологічної підготовки до службово-професійної діяльності з урахуванням гендерних особливостей суб'єктів освітнього процесу.

У ході подальшого дослідження планується розгляд відмінностей у формуванні професійної готовності до діяльності жінок та чоловіків – майбутніх фахівців с.ц.з., а також вивчення умов щодо подальшої оптимізації професійної підготовки дівчат – майбутніх фахівців служби цивільного захисту із урахуванням виділених особливостей та відмінностей.

Список літератури

1. Андрощук О.Ю. Гендерний аспект у військовій сфері / О.Ю. Андрощук, О.Л. Луцький // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – №1. – 2011. – С. 23-29.
2. Багрунов В.П. Половые различия в видовой и индивидуальной изменчивости психики человека : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук / В.П. Багрунов. – Л. : Наука, 1981. – 25 с.
3. Вілкова О.Ю. Конструктивні та деструктивні вияви гендерних стереотипів / О.Ю. Вілкова // Український соціум. – 2004. – № 3 (5). – С. 28-33.
4. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 4-5.

5. Гончарова Є.М. Проявление профессионально важных качеств у сотрудников подразделений по делам несовершеннолетних / Є.М. Гончарова, В.Л. Цветков // Вестник Московского Университета МВД России, 2009. – №3. – С. 13-18.
6. Гришак С. М. Підготовка майбутніх спеціалістів соціальної сфери до реалізації ідеї гендерної рівності в професійній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.05 / С.М. Гришак. – Луганськ, 2007. – 20 с.
7. Дубчак Н.І. Жінки у Збройних Силах України: проблеми гендерної політики / Н.І. Дубчак // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №4 (9). [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн. : <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/9/25.pdf>.
8. Зеер Э.Ф. Психология профессий / Э.Ф. Зеер. – М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – 336 с.
9. Каропова Э. Влияние гендерных стереотипов на восприятие в современном обществе / Э. Каропова // psyfactor/lybr74.htm.
- 10.Клещина И.С. Самореализация и гендерные стереотипы / И.С. Клещина // Психологические проблемы самореализации личности. – Вып. 2. – СПб. : СПбГУ, 1998. – С.188-202.
- 11.Маркова А.К. Методологические проблемы системно-акмеологического изучения социализации и профессионализации человека / А.К. Маркова // Развитие профессионализма госслужащих: Методология и практика. – М., 1998. – С. 25 -27.
- 12.Платонов К.К. Вопросы психологии труда / К.К. Платонов. – М. : Воениздат, 1970. – 264 с.
- 13.Рыков С. Женщины в армии: грани военного профессионализма / С. Рыков // Гендерный аспект в современном общественном движении. –<http://cspi.org.ru/rus/gender.htm>.
- 14.Селіванова О.В. Експериментальне обґрунтування організаційно-педагогічних умов формування професійної готовності курсантів-дівчат / О.В. Селіванова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: наукова монографія за редакцією проф. Єрмакова С.С. – Харків: ХДАДМ (ХХП), 2006. – № 6. – С. 94-98. (Укр., рос., польс., англ. мов.).
- 15.Селіванова О.В. Урахування деяких особистісних відмінностей в чоловіків та жінок у підготовці фахівців / О.В. Селіванова, А.В. Катковський // Дидактика професійної школи: Зб. наук. праць. – Київ-Вінниця, 2003. – Вип. 3. – С. 285-288.
- 16.Слнчук В.В. Соціальна типізація гендерних стереотипів у мові ЗМІ / В.В.Слнчук // journalib.univ.kiev/index.php?act=article&article=1356.
- 17.Смирнов А.И. Женщины на военной службе: новые возможности и социальные права / А.И. Смирнов. – М. : Центр общечеловеческих ценностей, 2000. – С. 162-188.
- 18.Терзі П.П. Формування гендерної культури студентів вищих технічних навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 / П.П. Терзі. – Кіровоград, 2007. – 21 с.
- 19.Худайназарова Д.Р. Научно-техническое творчество военнослужащих женщин в образовательном процессе вуза: гендерный аспект / Д.Р. Худайназарова // Журнал Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – Выпуск № 116. – 2009. – С. 239-243.

Vovk N. P., candidate of pedagogical sciences, associate professor

Fomych M. V., candidate of psychological sciences, associate professor

GENDER FEATURES OF PROFESSIONAL FORMATION OF EXPERTS OF CIVIL PROTECTION IN THE SYSTEM OF STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE

This article is devoted to the research of gender peculiarities in the process of professional becoming of the experts of civil protection in departments and units of SES of Ukraine. In this paper a theoretical analysis of the characteristics of human as a subject of work is conducted: professional skills, professionalism and professionally important qualities. The overview of the main forming features of female psychology, which have a significant impact on the effectiveness of professional activity in the field of civil protection is done. On the basis of the analysis of scientific papers and legal documents, which normalize the activity of employees of the State Inspection of Fire and Environmental Safety, the list of their basic professionally important qualities is determined. Using the inquirer method and method of expert evaluation the list of professionally important qualities is specified, in which they are ranked according to the degree of significance in professional activities. On the basis of the results of the research the features that distinguish the process of formation of professionally important qualities of men and women – the employees of SES of Ukraine, in particular of the State Inspection of Fire and Environmental Safety are revealed; a detailed conclusion of the features of these differences in their careers and in the process of becoming a professional are made.

Key words: gender differences, abilities, profession, professional skills, professionalism, professionally important qualities.

Горбенко Ю. Л., кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Полтавського Національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, (м. Полтава)
Горбенко А. Ю., науковий співробітник НДВ ЦВСД НУОУ імені Івана Черняхівського (м. Київ)

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ І МЕНТАЛЬНІ ЧИННИКИ РОСІЙСЬКО - УКРАЇНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Стаття присвячена обґрунтуванню можливих варіантів розвитку російсько-українського конфлікту. Розкриті базисні ідеї "русского мира" як засобу терористичної експансії у світовому просторі. Проведено історичний аналіз походження російської мови та православної релігії як засобу майбутньої агресії Росії. Аналізуються чинники, що забезпечують неможливість перемоги Росії у боротьбі з Україною.

Ключові слова: інформаційно-психологічна війна, "русский мир", мова, духовність, тероризм, Україна, Росія.

Статья посвящена обоснованию возможных вариантов развития русско-украинского конфликта. Раскрыты базисные идеи "Русского мира" как средства террористической экспансии в мировом пространстве. Проведено исторический анализ происхождения русского языка и православной религии как средства будущей агрессии России. Анализируются факторы, которые обеспечивают невозможность победы России в борьбе с Украиной.

Ключевые слова: информационно-психологическая война, "русский мир", язык, духовность, терроризм, Украина, Россия.

Актуальність теми дослідження. Війни ХХ століття відрізняються від попередніх глибоким поєднанням інформаційно-психологічних, економічних та військових заходів. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України була розв'язана у 1995 році, але перейшла в активну "гарячу" фазу в 2014 році. Російські стратеги застосували так звану "гібридну" війну, використовуючи переваги сучасного масового суспільства та розвиток засобів масової комунікації. У таких умовах актуальним є розкриття інформаційно-психологічних та ментальних чинників Російсько - Українського протистояння.

Стан наукової розробленості проблеми. Про тактику та стратегію інформаційно - психологічних війн відомо вже давно, але глобалізація та формування інформаційного суспільства робить її надзвичайно ефективною.

Термін інформаційно-психологічна війна, у якому віддається належне значущості інформації, на сьогоднішній день є виправданим. Хоча існують окремі види психологічної та інформаційної складової війни, але їх ефективність без взаємоузгодженості таких складових буде критично низькою.

Проблеми психологічної та інформаційної війни достатньо широко розробляються у сучасному науковому

просторі. Цією проблемою активно займаються як західні, так і вітчизняні фахівці. Найбільш відомими з них є Д.А. Волгогонов, Л. Войтасік, С.П. Расторгуев, Г.Г. Почепцов, М.Й. Варій та інші. Хоча вже у VI ст. до н.е. древньокитайський філософ Сунь Цзи у своєму трактаті про військове мистецтво писав, що "Війна - річ цілком визначена. Її філософія - філософія брехні"[5, с.18].

Виклад основного матеріалу. Сучасні російські стратеги показали всьому цивілізованому світу, що Росія не здатна стати цивілізованою країною, і світ переконався у тому, що її суть сформована із брехні та підлості: крадіжка Криму, брехня про відсутність російських регулярних військ на території України, підкуп маріонеток і фінансування сепаратистських злочинів і розбійників, тотальна невідповідність слів і справи.

Брехнею також є історія Росії, яка писалась під диктовку царів та проявилася в тотальному підтасовуванні фактів і відвертих казок. Показово в цьому контексті, що В.В. Путін цитує П.Й. Геббельса, у якого чим безглуздіше брехня тим більше в неї вірять. Втім, це не заважає використовувати ці казки для формування міфів, на базі яких створюються начебто наукові теорії.

Величезну роботу в цьому напрямку проводять адепти так званого "русского мира".

Питання психології

Як державна програма вона затверджена 21 червня 2007 р. Указом Президента Російської Федерації N 796 про створення фонду "Русский мир"[7]. Виходячи з цих заяв, Росія починає свою світову експансію за допомогою нової ідеологічної зброї - через поширення ідеї "русского мира" як плацдарму для майбутнього спочатку економічного, надалі військового, накачування таких структур. Фактично Росія проголосила терористичну війну всьому світові. Тому стає дуже важливим знати "нову зброю" супротивника і способи її застосування у сучасному світі. Для недопущення нового виду тероризму необхідно запобігти формуванню умов для його реалізації.

Спробуємо проаналізувати базисні ідеї "Русского мира".

Основними з них є:

- Російська мова - це основа духовності;
- Московський патріархат - єдино правильна релігія;
- СРСР - це добре;
- Американці - вороги Росії;
- Українці - не нація, а фашисти і жидомасони;
- Жити в російському селі - це добре.

Розглянемо їх реалізацію Росією і спробуємо оцінити достовірність і можливість виконання. Оскільки від можливості виконати ці базисні ідеї і залежить майбутнє Росії.

Почнемо з російської мови. В. А. Тишков (з 1989 - директор Інституту

етнології і антропології РАН ім. Н. Н. Миклухо-Маклая) з цього приводу зауважує: "Саме російська мова і російськомовна російська або радянська культура разом з історичною пам'яттю об'єднують і конструюють цей світ" [6, с.22]. Не розчленовування російськомовної російської та радянської культури разом з історичною пам'яттю підтверджує спробу реанімувати Росію як спадкоємицю СРСР і Російської імперії Петра I.

За результатами дослідження російських учених масштаб поширення російської мови не збільшується, а звужується в останні два десятиліття. При цьому і кількість росіян в самій Росії постійно зменшується, створюючи певну напругу. Крім того, існує загроза збільшення інших національностей на території РФ, наприклад, збільшення присутності китайського населення (станом на 2012 р. у РФ переїхало близько 9 млн. громадян КНР, з них 5 млн. китайців приїхали нелегально), та посилення ролі та сили ісламізму (після безуспішної спроби військового вирішення цього питання в Чечні).

Ця тенденція викликає занепокоєння у наукових та політичних колах Росії. Ілюстрацією може слугувати дані про демографічну основу нового "русского мира", тобто про чисельність росіян в країнах СНД і Балтії порівняно з радянським переписом населення 1989 р. (таблиця. №1) [6, с.27].

Країна	1989г., (тис. чол.)	Пострадянський облік		Спад, %
Росія	119865,9	115868,5	2002г.	-3,3
Україна	11356	8334,0	2001г.	-26,6
Казахстан	6228	4479,6	1999г.	-28,1
Узбекистан	1653	1362	оцінка	-17,6
Білорусь	1342	1141,7	1999г.	-14,9
Латвія	906	703,2	2000г.	-22,4
Киргизстан	917	603,2	1999г.	-34,2
Естонія	475	351,2	2000г.	-26,1
Литва	344	219,8	2000г.	-36,1
Молдова	562	198,1	2004г.	-64,8
Туркменістан	334	156,8	оцінка	-53,1
Азербайджан	392	141,7	1999г.	-63,9
Таджикистан	388	68,2	2000г.	-82,4
Грузія	341	67,7	2002г.	-80,1
Вірменія	52	15,0	2001г.	-71,2
Всього	145155,9	133710,7		-7,9
Без РФ	25290	17842,2		-29,4

Бачимо, що кількість росіян зменшилась після 1989 р. майже на 7,5 млн. чоловік (29,4%). Крім того, час знижує кількість

народжених в Радянському союзі, що може нівелювати спроби звернення до пам'яті народжених в СРСР як про безтурботне

минуле, що є ще однією з основ "русского мира" (СРСР - це добре).

Така ситуація провокує дії Російської влади до зупинення цієї тенденції. Якщо проаналізувати дії Росії, особливо після 2000 року, то можна побачити тенденцію до підбурювання конфліктів у країнах де знижується кількість росіян на пострадянській території. Ось декілька прикладів:

1989 рік - конфлікт навколо Закону про державну мову в Молдові (спад - 64,8%), нібито допомога Росії в 1992 році створення ПМНР.

2008 рік - конфлікт з Грузією, створення Абхазії (спад - 80,1%).

2014 рік - "захист" Криму і сходу України від бандерівців (спад - 26,6%).

2014 рік - заява В. В. Путіна про те, що Казахстан ніколи не мав державності (спад - 28,1%).

У збірці "Етнічні конфлікти в країнах Балтії у пострадянський період" про цю політику Росії, та способи її реалізації в країнах Балтії, прямо заявлено: "З початку 2000 р. вона стала проводити активну політику в області збереження російської мови, освіти і культури, захисту етнічних прав співвітчизників, що проживають за кордоном. Були створені фінансові фонди підтримки, при російських посольствах утворені координаційні ради співвітчизників, виявлялася допомога в проведенні їх республіканських і міжнародних конференцій. За допомогою посольств реалізовувалися різноманітні культурні і освітні проекти" [2, с. 7].

Стає очевидним, що наступними можуть бути, при сприятливих для Росії і несприятливих для інших держав обставинах: Казахстан (спад - 28,1%), Естонія (спад - 26,1%), Литва (спад - 36,1), Туркменістан (спад - 53,1%), Азербайджан (спад - 63,9%), Вірменія (спад - 71,2%), Таджикистан (- 82,4%). При продовженні тенденцій падіння цін на нафту основними з них можуть стати Туркменістан (- 53,1%), Азербайджан (- 63,9%), Таджикистан (спад - 82,4%).

Тому ті держави, які не хочуть на своїй території створювати умови для військових конфліктів, повинні мінімізувати поширення і культивування російської мови на своїй теренах.

Звідки ж взялася ця російська мова, як основа "духовності Росії", і яке майбутнє її чекає?

Ця мова була привезена на територію сучасної Московської області в результаті її колонізації Київською Руссю, де на той момент проживали угро-фінські народи, які використовували церковнослов'янську мову. Ця мова створена Кирилом і Мефодієм, що провели людське (штучне, неприродне) створення мови на прохання моравського князя Ростислава (846 - 879 рр.). Метою створення якої було обмеження у своєму князівстві впливу німецького духовенства. Необхідно зауважити, що Кирило і Мефодій створювали церковнослов'янську азбуку для християнської церкви, а не слов'янську писемність. Тому, із самого початку старослов'янська була книжною церковною мовою, і як правило не мала виразу у побуті.

На думку А.І. Изотова старослов'янська письмова мова, яка прийшла в Київську Русь разом з християнством, поєднувала в собі лінгвістичні особливості македонських, моравських і болгарських діалектів. Слов'янські діалекти Київської Русі у формуванні цієї мови участі не брали [4].

На сьогоднішній день ранньосередньовічна версія україногенезу є загальноприйнятим фактом. Такі вчені, як В. Антонович, В. Баран, Ф. Вовк, М. Грушевський, Я. Дашкевич, М. Драгоманов, Л. Залізняк, Я. Ісаєвич, М. Костомаров, В. Німчук, І. Огієнко, Г. Півторак, О. Потебня, В. Русанівський, О. Тараненко та інші розробляли цю теорію, яка спирається на систему історичних фактів та аргументів. Крім того, за Україною визнано культурно-історичну спадщину Києва і такими російськими вченими як К. Кавелін, М. Любавський, О. Пипін, М. Покровський, П. Струве та інші.

А це означає, що сьогоднішні російська і українська мови мають різне походження і, отже, вплив на формування світогляду і самосвідомості того народу, який його використовує.

Церковнослов'янська символічна система, що репрезентує зміст релігійної свідомості, утворює колективну свідомість і ґрунт для комуністичної ідеології та Жовтневого перевороту. Українська ж свідомість формує глибоко індивідуальну, в себе спрямовану, культурну свідомість (яку іноді називають "моя хата з краю", хоча

смысл цього виразу в перекладі з українського "я перший стану на захист свого поселення").

При цьому сама православна віра сформувалася в результаті, як відомо, прийняття її князем Володимиром з Візантійської Імперії. Цікавим є і духовна суть самого православ'я, яке, за своєю суттю, кардинально відрізняється від католицизму і інших деномінацій тим, що визнає верховенство влади царя і схвалює фактичне об'єднання державної і церковної влади. До речі, тому Московський патріархат єдино "правильна" релігія для Росії. Правильна тому, що покірливо підкоряється цареві, на відмінну від католицизму і інших конфесій.

В зв'язку з цим, само вірування такого типу є штучно насадженим, сформованим під потреби держави. Після нашествия татаро-монгол склалися умови, в яких церковнослов'янська мова була відірвана від території, вірувань і менталітету народів, що заснували староруську мову.

Таким чином, московська держава отримала у вигляді сплаву православної віри і російської мови штучний засіб переплавки будь-якої нації, яка його використовуватиме, в неприродну (штучну) націю з нібито "духовною" філософією, без прив'язки до якої б то не було території.

Тому з метою поширення своєї влади Росія намагається створити свій світ, утворюючи при цьому "ракову пухлину і метастази" під назвою "русский мир". При цьому, російська мова ментально сплавлена з православ'ям, змінює нормальне природне сприйняття світу як ракова пухлина, яка приживається на будь-якій території з будь-яким менталітетом, знищує зсередини всяку державу і заважає її розвитку, у тому числі і самої Росії.

А чи існує російський народ взагалі або і це є міфом? Сучасні російські учені намагаються підтримувати і культивувати створені міфи. Але спростовують їх самі ж росіяни. Наприклад, О.П. Балановский [1] визначив російський етнос як сильно розбавлену різним генетичним матеріалом фінську основу: "Уперше показане, що угро-фінські популяції представляють основну частину міжпопуляційної різноманітності Європи, тоді як їх внутрішньопопуляційна різноманітність мінімальна... Уперше за генетичними даними підтверджена значна доля компонента монголоїда (чи "уралоїда")

в генофонді півночі Східної Європи епохи мезоліту" [1, с.3].

Тобто, угро-фінські популяції, що населяли територію Московії, ніяким чином не належать до європейської популяції, а значить, не можуть претендувати на історію і тим більше територію сучасної України як представниці європейської цивілізації.

Але і сама назва Росія безпідставно присвоєна Петром I. При цьому для аргументації була почата компанія по переписуванню історії Російської імперії. Помітимо, що переписувалася не історія російського народу, а саме Російській імперії, оскільки і до цього дня на території Російської федерації немає російського народу. Підтверджує це і Директор Інституту етнології і антропології Валерій Тишков, який намагався навіть в Держдумі довести, що ніяких росіян просто немає в природі. Таким чином, по людській волі людиною Петром I штучно придуманий новий народ, із штучною ж, неприродною мовою.

Тому для Росії реальною є тільки історія СРСР, внаслідок цього для формування хоч би якого-небудь народу і його історії йде прив'язка до радянського народу і тоді, звичайно, "СРСР - це добре" і відповідно "Американці - вороги Росії".

Як не дивно, але у неприродній російській мові колосальне майбутнє, якщо врахувати стирання граней між народами і державами і загальної глобалізації світу. Світ фактично перетворюється на штучне місце існування зі все більше колективним мисленням, відокремленим стіною віртуального світу. У таких умовах штучна російська мова має благодатний ґрунт у вигляді віртуального інформаційного простору. При цьому найбільш небезпечною є декларація загальнолюдських цінностей (у православній деномінації) при повному ігноруванні цих цінностей в реальному житті. Таким чином, поширення цієї ракової пухлини неминуче веде до загибелі усієї цивілізації, тому що виживання сучасної цивілізації можливе тільки при інтеграції етики, науки і культури.

Політика Росії на окупованих територіях Криму, Донецькій і Луганській областях красномовно це демонструє: фізичне знищення бойовиками "проамериканських" вірян в Слов'янську, переслідування інакомислення "новою" владою в Криму, тотальна брехня, неприйняття усього

духовного взагалі. Для прикриття усього цього поширюється ідея "Українці - не нація а фашисти і жидомасони". Самі росіяни, розуміючи, що це брехня, вимушені розстрілювати мирне населення з важкого озброєння на підконтрольних їм територіях з метою підтвердження дій "українських фашистів". При цьому жителям Донецька і інших міст важко повірити в такий цинізм, їм важко зрозуміти чому їх обстрілює влада "ДНР", яка контролює Донецьк, не розуміючи, що усе це робиться для вбивства під замовлення російських телеканалів. Під цю марку звучить і ще одне гасло: переїжджайте в Росію для поповнення спаду росіян в Росії, для цього і культивується гасло - Жити в російському селі - це добре.

Всьому світу очевидно, що Росія як держава, і особливо її Президент потребує лікування своєї духовності, оскільки духовність не може брехати. Тільки визнання правди своєї історії і походження може вилікувати росіян. Для Росії можливо тільки два шляхи розвитку: або визнання себе фіно-угорськими племенами і тоді можливе будівництво нового менталітету і нової культури і, можливо, нової імперії. Або об'єднання з Українською культурою, прийняття її духовності і правди і, тим самим, формування нової держави на нових підставах правди. Україна може стати федеративною державою та на прохання Московії приєднати до себе після референдуму Московської, Ростовської та інших областей, або її окремих федеральних частин.

Але доки Україна складає іспит на духовність, у неї немає шансу на перездачу, тому відповідальність колосальна. І, як не парадоксально, Росія формує духовність України і консолідує її. В.В. Путін, прорахувавши матеріальну, економічну і інформаційну складові захоплення України, не передбачив духовної складової, оскільки і не міг її передбачити, не розуміючи по суті що це таке.

Зрозуміти суть української духовності не зміг і В.Ф. Янукович (та і не міг зрозуміти), але його втеча є показником сили і непохитності українського духу і духовної самоорганізації.

І це не утопія. Те, що у В. В. Путіна агонія можна судити по застосуванню регулярних військ під Іловайськом і Маріуполем, що суперечить доктрині про

концептуальну владу Росії у майбутньому світі.

Приведемо основні її постулати на підставі книги В.А. Ефимова. Виходячи з цієї доктрини, є основні пріоритети управління по мірі їх руйнівної сили і важливості для досягнення своїх стратегічних планів. Пріоритети: перший – методологічний, другий – хронологічний, третій – фактологічний, четвертий – економічний, п'ятий – зброя геноциду, шостий – військова зброя. На думку автора "сам факт використання цього пріоритету, яке почастішало, свідчить про деяку концептуальну безпорадність Заходу і про проблеми з тоншим веденням агресії методами "культурної співпраці". Росії не знадобиться використовувати в ХХІ столітті війська, якщо вона оволодіє Концепцією і світоглядною зброєю"[3,с. 9].

Тобто, агонія Росії в наявності якщо вона береться за зброю. Це свідчить про вичерпання інших можливостей і пріоритетів.

Розвиток сучасної цивілізації – єдиний процес, суб'єктом і носієм історії є усе людство. Фактично сьогодні вирішується питання про долю світу, адже В.В. Путін піде так далеко, як йому дозволять, аж до застосування тактичного ядерного озброєння, а потім і стратегічних ядерних сил. Росія знищить усіх і себе у тому числі. Тільки духовне начало України і верховенство загальнолюдських цінностей в Європі здатне протистояти нахабству Росії, всупереч фінансовим втратам. Якщо вона не складе цей іспит, то не буде захищений оплот духовності - Український народ, який зараз один воює проти усієї державної військової машини Росії.

Що робити Україні щоб перемогти - об'єднуються і озброюються, але найголовніше зброя - правда і духовність. Ланцюжок православ'я, російська мова, американці – сволота, Україна – не країна – усе це брехня, яку можна перемогти тільки духовністю і правдою, ну і ще вірою в перемогу.

Усі окремо ці постулати не працюють, тому необхідно послідовно розділити і розвінчати ці помилково пов'язані елементи, тим самим показати правду замість міфів і казок про "український фашизм" і "правосеков", які набрали на виборах 4,7% і 1,5% відповідно, ще раз показавши мудрість

колективної свідомості українського народу, всупереч, м'яко кажучи, безрозсудності українських державних "правителів".

Потужний волонтерський рух та самоорганізація українців показує, що не може перемогти віртуальна штучна нація, релігія, і мова, які використовують для перемоги віртуальний світ. Мільйон варіантів брехні не встоять проти однієї голої правди. Силою зброї можна убити людину, але віру убити неможливо. І якщо стали свідомо самоорганізовуватися індивідуальності України, то масовий розум росіян не встоїть. З такою ж несамовитістю як росіяни підтримували В. В. Путіна, їх масовий розум його гнатиме (у 2017 році бігти, я думаю, буде також і В. В. Путін з Росії, як В. Ф. Янукович з України).

Росія при будь-яких варіантах не може перемогти. Їй доведеться або визнати ментальну єдність з Україною і тоді перестати воювати з самою собою, або визнати самостійність російського (фіно-угорського) народу і перестати воювати, оскільки немає логічного обґрунтування війни, а у разі продовження розв'язування ядерної війни і самознищення всього світу і себе самої. У будь-якому випадку перемога Росії над Україною неможлива. Захоплення Росією української території теж самознищення, оскільки знищення духовності – це смерть Росії. Тому, або самознищення Земної цивілізації, або прийняття правди. У будь-якому випадку Україна не може програти, бо знищена буде і Росія і Україна. А отже, в глобальному масштабі Україна не може програти.

Україна, по суті – країна, в якій сполучені усі умови для вироблення нової моделі світобудови. Процес взаємопроникнення культур, ідеологій, філософій, релігій, економічних устроїв – неминучий. Саме у цьому напрямі рухається людство – у напрямі синтезу матеріального і духовного, ідеалістичного і прагматичного, синтезу ідеології Західної і Східної цивілізацій. Це підтверджують як історики, так і сучасні учені, наприклад М.-Л.А. Чєпа [8] вважає, що історична місія України – стати мостом і брамами між східною і західною цивілізаціями.

Перемога України тільки правдою і духовністю, яка кристалізується війною і неправдою. В зв'язку з цим спробуємо ще раз проаналізувати базисні ідеї "Русского мира":

- Російська мова – це основа духовності. Чому не іврит це основа духовності?
- Московський патріархат – єдино правильна релігія. Чому не Київський патріархат і чим він відрізняється від Московського?
- Американці – вороги Росії. Чому не Путін – ворог Росії?
- СРСР – це добре. Чому не КПРС – це добре?
- Українці – не нація, а фашисти і жидомасони. Чому росіяни – не нація і не фашисти?
- Жити в російському селі – це добре. Чому не на американському ранчо, німецькому, українському селі – жити добре?

Приведені твердження не витримують ніякої критики: ні смислової, ні логічної, ні історичної. Ті люди, яким нав'язали базисні ідеї "Русского мира" рано чи пізно прозріють, оскільки брехню неможливо втаємничувати нескінченно, і тоді В.В. Путина чекає доля В.Ф. Януковича або А. Гітлера, з тією ж зневагою населення, яке вони обдурили.

Виходячи з проведеного аналізу ролі українського народу у світових процесах, необхідно відмітити такі **висновки**:

1. Перемога України залежить в першу чергу від внутрішніх процесів становлення духовності. Поки ми не звільнимся від прихованої зневаги своїми істинними можливостями свободи і духовності, ми не зможемо вирішити зовнішні проблеми.

2. Світові процеси створюють умови для неминучої духовної еволюції, що проходять від особистої духовної еволюції до національної, що, у свою чергу, можуть стати запорукою об'єднання Заходу і Сходу.

3. З урахуванням призначення українського народу – бути вільним, це відхід, у тому числі, і від будь-яких релігійних стереотипів і конфесій, і визнання християнських ідеалів свободи і любові як добровільного вибору кожної людини. Тільки така позиція дає можливість стати індивідуальністю, яка зможе протистояти сучасним інформаційно-психологічним технологіям.

4. Росія і сама розуміє необхідність такого переходу, але у неї не вистачає волі відмовитися від історичної брехні. У таких умовах боротьба з Росією повинна вестися в першу чергу проти базисних ідей "Русского мира", інакше неминучі наступні війни і кровопролиття.

Питання психології

5. Сьогоднішня реальність підтвердила основне правило інформаційно-психологічної війни: окупувати можна тільки територію, а народ окупувати нереально, оскільки перемога або поразка – це не стан військ або економіки, а висновок розуму.

Список літератури

1. Балановский О. П. Изменчивость генофонда в пространстве и времени: синтез данных о геногеографии митохондриальной ДНК и Y-хромосомы: автореф. дис. доктора биологических наук: 03.02.07, 03.01.03 / Балановский Олег Павлович; Медико-генетический научный центр – М., 2012 – 47с.
2. Этнические конфликты в странах Балтии в постсоветский период. / Сборник статей под ред. А. В. Гапоненко – Рига.: Институт европейских исследований, 2013. – 305с.
3. Ефимов В.А. Концептуальная власть / Виктор Алексеевич Ефимов. – СПб.: Общественная инициатива, 2003. – 67с.
4. Изотов А.И. Старославянский и церковнославянский языки: Грамматика, упражнения, тексты. / Андрей Иванович Изотов. – М.: Изд-во ИОСО Российской академии образования, 2001. – 240 с.
5. Сунь-цзы. Искусство войны и управления. / Сунь-цзы переклад Г. Галиарди. – СПб.: Изд-во “Нева”; 2003.–160с.
6. Тишков В.А. Русский мир: смысл и стратеги / Валерий Александрович Тишков // Стратегия России. – 2007. – № 7. – С. 21–38:
7. Указ Президента Российской Федерации от 21 июня 2007 г. N 796 "О создании фонда "Русский мир" (Собрание законодательства Российской Федерации, 2007, N 26, ст. 3166; 2010, N 3, ст. 278; 2011, N 24, ст. 3406; N 31, ст. 4711)
8. Чепя М. А., П'ять великих таємниць історичної психології [Текст] / Мирослав-Любомир Андрійович Чепя. - К. : Редакції загальнопедагогічних газет, 2005. - 128с.

Gorbenko Y. L., candidate of psychological sciences, associate professor

Gorbenko A. Y., is a research worker of research department

INFORMATION-PSYCHOLOGICAL AND MENTAL FACTORS OF THE RUSSIAN - UKRAINIAN WAR

The article is devoted to the analysis of information-psychological and mental factors of the Russian-Ukrainian opposition. His analysed base ideas of the "Russian world" as facilities of terrorist expansion in outer space. The features of origin and structure of the Russian mentality are revealed. Myths his revealed about a historical succession by Russia of ancient empire Kyiv Rus. Historical analysis of origin of the Russian language and orthodox religion as facilities of future aggression of Russia is carried out. The role of the Russian and orthodox faith fusion presents in the world system. Attention is here accented on the most dangerous declaration of common to all mankind values (in orthodox denomination) at the complete ignoring of these values in the real life. Possible variants of development of the Russian-Ukrainian conflict. His revealed role of the Ukrainian people in the world processes. His analysed the factors which provide impossibility of victory of Russia in a fight against Ukraine.

Keywords: informatively-psychological war, "Russian world", language, spirituality, terrorism, Ukraine, Russia.

РИЗИКИ ВПЛИВУ ТЕЛЕВІЗІЙНИХ ТА КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА РОЗВИТОК ПСИХІКИ ЛЮДИНИ В ДОБУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

У даній статті розглянуто погляди вітчизняних та зарубіжних дослідників на питання інформаційно-психологічного протистояння, питання маніпулятивних впливів на свідомість людини. Розглянуто шкідливий вплив на здоров'я телевізійної та комп'ютерної залежності, пов'язані з ними психологічні відхилення, що зареєстровані вченими та лікарями у різних країнах світу. Наголошується на важливості своєчасного формування психологічних процесів у природному та людському оточенні, у діалозі з іншими людьми, їх важливості при формуванні самосвідомості громадян, їх вміння діяти самостійно та відповідально.

Ключові слова: цифрова недоумкуватість, атрофія мозку, інтернет-психоз, мислення, співпереживання, воля, завмерлий погляд, педагогіка переживання, скаутинг.

В данной статье рассмотрены взгляды отечественных и зарубежных исследователей на вопросы информационно-психологического противостояния, вопросы манипулятивных влияний на сознание человека. Рассмотрено вредное влияние на здоровье телевизионной и компьютерной зависимости, связанные с ними психологические отклонения, зарегистрированные учёными и врачами в разных странах мира. Акцентируется внимание на важности своевременного формирования психологических процессов в природном и человеческом окружении, в диалоге с другими людьми, их важности при формировании самосознания граждан, их умения действовать самостоятельно и ответственно.

Ключевые слова: цифровое слабоумие, атрофия мозга, интернет-психоз, мышление, сопереживание, воля, застывший взгляд, педагогика переживания, скаутинг.

Постановка проблеми. Практично не можливо уявити подальший розвиток людської цивілізації, науково-технічний та навіть культурний прогрес за відсутності в оточенні людини різноманітних гаджетів, девайсів, різноманітних комп'ютерних технологій, соціальних інтернет-мереж, врешті телебачення та відео, що безумовно містять у собі потужний ресурс комунікації, доступу до інформації, можливості її поширення. Швидкість та зручність даних технологій також буде несправедливим не згадати. Проте необхідно також бути обізнаним і з ризиками використання даних технологій, а точніше бездумного їх застосування. Сьогодні вже у всіх на вустах такі терміни як інформаційні війни та інформаційне протистояння. В даному світлі, варто пам'ятати про потужний маніпулятивний потенціал вищевказаних технологій, системно їх вивчати та серйозно займатись розробкою методів та засобів протистояння їх шкідливому впливу, зокрема на підростаюче покоління, наших дітей, підлітків та юнаків, психіка яких саме формується. Адже обороноздатність країни не в останню чергу сьогодні залежить від рівня інформаційної культури народу та від вміння його протистояти інформаційно-психологічним атакам, вміння приймати свідомі та обдумані рішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Справді глибоких та системних

досліджень з даного питання не так вже й багато. Це пов'язано і з новизною проблематики, і з небажанням втрачати ті зручності та переваги, що надають сучасні технології комунікації та інформаційних впливів. Проте, все ж таки, є ряд праць зарубіжних та вітчизняних дослідників, що описують вже наявні результати досліджень.

Загалом явище маніпулятивних впливів на людину та інформаційного протистояння описують такі українські дослідники, як В.Шкляр, О.Гриценко, Я. Любимий, Л.Леонтьєва, В.Роговець, російські – С.Кара-Мурза, С.Гриняєв, Є. Доценко, В. Медінскій.

Дослідники стверджують, що маніпулятивні впливи є такими, що приховують істинні цілі маніпулятора, нав'язують певну вигідну маніпулятору програму поведінки, сьогодні ж застосовуються не окремі прийоми, а спеціально розроблені маніпулятивні технології. Такі впливи є інформаційно-психологічними, тобто впливами на свідомість людини за допомогою сприйнятої нею спеціально підготовленої інформації.

Український вчений В. М. Петрик спільно з колективом авторів ще у 2006 році видали навчальний посібник, в якому спробували системно підійти до розгляду теми інформаційних впливів на людину, маніпуляції її свідомості. Розглянули розвиток даної теми в історичній перспективі та основні її особливості на сучасному етапі

розвитку людського суспільства. Автори розглядають значний спектр загроз інформаційній безпеці, аналізують механізми маніпулювання громадською думкою, зокрема з використанням засобів масової інформації, стан інформаційного простору сучасної України. На основі цього розроблено рекомендації щодо захисту суспільства та окремих громадян від негативного інформаційного впливу. В даному ж посібнику розглянуті й окремі технологічні особливості впливу на свідомість людини [1].

Українські дослідники Я.М.Жарков, Л.Ф.Компанцева, В.В.Остроухов, В.М.Петрик, М.М.Присяжнюк, Є.Д.Скулиш у підручнику за 2012 рік показали еволюцію інформаційно-психологічного протистояння, розкрили сутність, методи і засоби ведення інформаційних війн, спеціальних інформаційних операцій та акцій інформаційного впливу. У даному підручнику розмежовані такі поняття як ЗМІ (засоби масової інформації) та ЗМК (засоби масової комунікації). ЗМІ є засобами поширення інформації, що діють періодично. ЗМК ж можуть бути не періодичними, проте обов'язково передбачають сприйняття інформації та зворотній зв'язок [2].

Український дослідник М.І. Сенченко у своїй книзі «Латентна світова інформаційна війна» робить спробу узагальнити результати досліджень вчених різних країн у галузі теорії і практики інформаційно-психологічних війн. Розглянуто такі поняття як «культурна агресія», «культурна революція», «п'яті колонії», а також роль мас-медіа у інформаційних війнах, структури ведення інформаційно-психологічних операцій різних країн. Автор вбачає основну загрозу українській державності з боку США та міжнародних фінансових кіл, за допомогою методів інформаційно-психологічної війни, а вихід у становленні сильної національної держави, що матиме контроль над інформаційними потоками [3].

Загалом більшість російських та українських авторів, до 2014 року, вбачали загрозу інформаційної агресії саме з боку США та країн заходу. Зрозуміло, що такий підхід, хоча й має підстави існувати, є одностороннім.

Більшість дослідників розглядаючи питання інформаційного протистояння зосереджені на питаннях методології маніпулювання інформаційними потоками, питанням чия інформаційна зброя є

потужнішою, а контроль вищим, та на переході контролю над інформаційною зброєю до власних державних структур чи народу. Проте мало уваги зосереджено саме на безпосередньому впливі технологічних приладів на психіку людини, особливо підростаючого покоління.

Хоча окремі праці та дослідження присвячені даній проблематиці, здебільшого у країнах заходу, є.

Відомий німецький дослідник даної проблематики У.М. Спітцер описує цілий перелік психологічних та фізіологічних порушень, що є наслідком тривалого перегляду телебачення [4].

Інший німецький дослідник Райнер Пацлаф у книзі «Завмерлий погляд» досить детально описує технологічні та фізіологічні особливості шкідливого впливу телебачення, навіть за нетривалого перегляду [5].

Шкідливий вплив бездумного використання інтернет технологій досліджують такі вчені як Катріона Морісон, Урі Ніцан, Гвен О'Кіф, Манфред Спітцер, Пітер Уайброу [6].

Мета статті. Розглянути ризики впливу медіа та комп'ютерних технологій на формування психіки людини та актуалізувати важливість здорового розвитку підростаючого покоління у живому діалозі.

Виклад основного матеріалу. Численні дослідження доводять, що інтернет може призвести до депресії та психологічних розладів. Відомо, що користувачі смартфонів в очікуванні дзвінку відчувають фантомну вібрацію, думаючи, що їм хтось телефонує чи прийшло повідомлення.

«Комп'ютер – це електронний кокаїн. Він стимулює фази маніакального збудження, після яких приходять фази депресії», – застерігає невролог з Лос-Анджелесу Пітер Уайброу. Мільйони людей в світі не можуть уявити своє життя без інтернету, мобільного телефону, смартфона, iPad та інших електронних новинок. День, навіть годину, без смс-повідомлень або відвідання сайту соціальної мережі здаються їм витраченими даремно [6].

В Німеччині списки бестселерів очолює книга «Цифрова недоумкуватість. Як ми позбавляємо розуму себе та своїх дітей». Її автор – професор Манфред Спітцер (Manfred Spitzer) – медичний директор психіатричної клініки в німецькому Ульмі. Інтернет погано впливає на пам'ять: телефонні номери й адреси записуються в комп'ютери та мобільні телефони, про дні народження

знайомих нагадує Facebook. «Мнемонічні процеси вже не протікають в нашому мозку, так як ми переносимо їх на електронні апарати», – звертає увагу Манфред Спіцер. Складніше стає вчитись. Той, хто працює методом Ctrl-C+Ctrl-V не здійснює ніяких розумових зусиль і швидко все забуває [6].

Вчений також досліджує шкідливий вплив телебачення на здоров'я людини. Він виявив прямий зв'язок між часом, який пацієнти проводять перед телевізором, й рівнем смертності від ожиріння, гіпертонії, діабету й підвищеного рівня холестерину. Професор Спіцер пише також й про руйнівний вплив телебачення на мисленнєві здібності людей. Дитяча звичка дивитись телевізор в більш пізньому віці спричинює також неухважність, депресії, а іноді й агресивність, вважає професор [4].

Діти не отримують сенсорних стимулів (смак, запах, дотик). За допомогою відео неможливо навчитись добре говорити, тому що звук і рухи губ не настільки ідеально синхронізовані, як в житті. Тому професор Спіцер радить: дітей до трьох років варто тримати подалі від будь-яких екранів, а комп'ютери в дитячих садках шкідливі.

Професор Спіцер підкреслює, що в мозку покоління інтернету з'єднання між нейронами стають слабшими. Так що тим, хто виріс он-лайн напевне доведеться раніше зустрітись з хворобою Альцгеймера, недоумкуватістю та іншими дегенеративними захворюваннями мозку. Адже орган, що не тренується починає відмирати.

Тези німецького спеціаліста, підтримують дослідження китайських вчених. В Китаї, на Тайвані та в Сингапурі комп'ютерну залежність вважають серйозною загрозою здоров'ю нації. Китайські вчені стверджують, що в мозку інтернет-хроніків було виявлено «аномалії в білій речовині», а також «негативні зміни в сірій речовині» – зменшення на 10-20% зони, що відповідає за мовлення, пам'ять та моторику. Чим більше часу перебуває конкретна людина у віртуальному світі, тим більше ознак атрофії мозку можна було у нього виявити.

Британські вчені з університету міста Лідс, американські з Клівлендського університету (Case Western Reserve University), ізраїльські з Тель-Авівського університету описують зареєстровані випадки депресій, суїцидальної поведінки, галюцинацій викликаних інтенсивним

користуванням інтернет-мереж, а також випадки інтернет-психозів [6].

Райнер Пацлаф, німецький дослідник фізіологічного впливу телебачення на людину, стверджує, що під час телеперегляду витрати енергії тіла людини менші ніж при неробстві, знижується обмін речовин, загальний та в мозку, знижується частота пульсу на 10%, людина впадає в проміжний стан між сном та бадьорістю, що є дуже сприятливим для навіювання. Також в цей час у людини виникає явище завмерлого погляду разом з почуттям власної активності. Насправді увага людини є повністю підпорядкована процесам, що відбуваються на екрані, переключення уваги відбувається не самостійно під контролем власного «я», свідомо чи підсвідомо, а у відповідності з частотою зміни кадрів та іншими технологіями застосованими операторами та режисерами. Глядач не приймає рішення навіть підсвідомо, рішення прийняли вже за нього, хоча інтерес до перегляду залишається високим і глядач переконаний, що це його власне бажання. Частота зміни кадрів практично співпадає з частотою природного переключення уваги людини, приблизно 2-4 секунди. Людина дивлячись на світ навколо підсвідомо поглядом сканує все, що бачить, довільно переводячи погляд з власного внутрішнього імпульсу, що є вольовою активністю. При завмерлому погляді така активність припиняється, атрофуються не лише м'язи ока, а й воля людини. Формується людина з слабкою волею, несамостійна, нездатна приймати власні рішення, і зміни ці є не поверховими, а такими, що є вкоріненими у фізіології людини. Окрім того при перегляді телебачення, особливо сучасного, у людини не має часу осмислити побачене, у зв'язку з тією ж частотою зміни кадрів та інформації. Поступово людина звикає некритично сприймати побачене. Також запам'ятовування побаченого по телебаченню є гіршим ніж при читанні, на відміну від поширеної думки про зворотнє. Людина перетворюється на бездумного «біоробота», що діє за встановленою кимось невідомим програмою [5, с. 19-63].

У наведеній вище праці німецького дослідника розкриті й інші механізми впливу на формування особистості людини, та нажаль формат даної статті не має можливості висвітлити їх всі.

Вплив комп'ютера є подібним до телебачення. Перевагою є можливість

натиснути на стоп-кадр та подумати. Дехто думає, що комп'ютер допомагає у розвитку мислення. Насправді ж він спрощує пришвидшує виконання певних операцій, бере їх на себе. А людина те, що робила сама, наприклад підрахунок про себе, не робить цього, не вправляється у цьому, а значить і не розвиває. Якщо ж не розвиває, то й не має таких здібностей. Частина пам'яті також перенесена на комп'ютер, внаслідок чого пам'ять також не тренується, не розвивається. Більше того людина звикає мислити так, як влаштована інформація в інтернеті, тобто за шаблоном, а також розірвано, мозаїчно, відвикає сприймати великі за обсягом тексти, відвикає сприймати цілісно. Також людина не вчиться долати внутрішній дискомфорт, докладати зусилля, адже у віртуальному світі інші правила, і його в будь-який момент можна замінити іншим віртуальним світом, більш зручним, відвикає навіть ставити мету. Творчу фантазію замінюють комп'ютерні шаблони. А це все розвиток нашої психіки, яка власне не розвивається за таких умов та узалежнюється від додаткового приладу (як інвалідний візок для психіки). А забери прилад і людина не спроможна пригадати важливу інформацію, осмислити необхідне, проявити творчість.

Відомий радянський психолог С.Л. Рубінштейн писав, самостійність суб'єкта містить у собі здібність не просто виконувати ті чи інші завдання, а здібність самостійно, свідомо ставити перед собою ті чи інші завдання, цілі, визначати напрямок своєї діяльності. Що потребує великої внутрішньої роботи, передбачає здібність самостійно мислити і пов'язано зі створенням цілісного світогляду. Лише у підлітка та юнака відбувається така робота: утворюється критичне мислення, формується світогляд, оскільки наближення пори початку самостійного життя з особливою гостротою ставить перед юнаком питання про те, до чого у нього особливі здібності та схильності; це змушує серйозніше подумати про самого себе і призводить до помітного розвитку у підлітка та юнака самосвідомості [7, с. 639-640].

А власне самосвідомість та самостійність у здійсненні вибору є власне людськими проявами, без яких людина стає подібною до тварини і діє лише інстинктивно, чи ж бездумно діє за нав'язаною чужою програмою як «біоробот».

Як бачимо ризики засилля інтернету, комп'ютера, телебачення можуть руйнувати

самі основи людського буття. Може виникнути справедливе запитання чи ж маємо ми зовсім відмовитись від них, та чи можливо це. Зрозуміло, що на даному етапі розвитку людства така відмова є неможливою. Та неможливою є й ігнорування вказаних ризиків. Людина має свідомо визначити машині певне місце у власному житті, місце інструменту досягнення власних цілей. Ні телебачення, ні комп'ютер, ні інтернет не здатні замінити живого спілкування людини з людиною. Лише в людському оточенні людина здатна стати людиною з власною самосвідомістю, здатністю робити власний вибір, самостійно мислити, бути відповідальною, вміти співпереживати іншій людині.

Є галузі де людина є незамінною, і це в першу чергу педагогіка, формування, виховання майбутніх дорослих людей, що матимуть в тому числі захищати власну землю, народ, зокрема й від інформаційного насилля. А це можливо лише, якщо їх виховуватимуть люди, а не комп'ютерні чи телевізійні технології. Адже мають вчасно відповідно до віку сформуватись і мислення, і вміння відчувати, співпереживати, і сильна вольова сфера, самостійність та відповідальність. Тобто у сфері виховання, навчання та дозвілля підростаючого покоління має бути значний сегмент відведений живому спілкуванню, взаємодії з іншою людиною, життю у реальному, а не віртуальному світі.

Тим більше, що напрацювання у даній сфері сьогодні є чималими. Про важливість природного оточення дитини говорили такі відомі педагоги як Ж.Ж. Руссо, В.О. Сухомлинський та багато інших. В Україні сьогодні досить розвиненим і різноманітним є скаутський рух, що практично базується на принципах природного розвитку дітей, підлітків та юнаків. Близьким до скаутського руху є такий напрямок як педагогіка переживання, що ґрунтується на проживанні реального досвіду життя вихованцями [8].

Саме розвиток скаутингу та близьких до нього напрямків може стати реальною альтернативою віртуальному засиллю. Саме такі рухи можуть стати основою та ресурсом для підготовки патріотично вихованої молоді, що зможуть протистояти в тому числі інформаційній агресії. Адже психіка, що формувалась у здоровому оточенні, з ознайомленням з ризиками життя, є більш стійкою та адаптивною.

Висновки. Загрозою є не стільки певні держави чи кола, і не стільки в чіь руках контроль, загрозою для здорового свідомого існування людства є саме використання даних технологій, використання бездумне та часто неконтрольоване споживачем без альтернативи іншому способу існування. Втрата самостійності у прийнятті рішень, втрата свідомого вибору. Перетворення людини з істоти єдиної, що може робити свідомий вибір, здійснювати самоконтроль, на пасивного бездумного біоробота зі слабкою волею, волею паралізованою. Зрозуміло, що підкорення розвинених свідомих громадян є незрівнянно важчим за підкорення бездумних біороботів. Головною зброєю розвиненого суспільства майбутнього має бути високий рівень свідомого відповідального розвитку громадян такого суспільства, стійких до різного роду маніпулятивних впливів. Пріоритетом

держави майбутнього має стати здоровий розвиток підростаючих поколінь згідно з природними закономірностями. Ми маємо захистити наших дітей сьогодні, щоб вони захистили нас завтра. Ми маємо знайти гармонію невіртуального реального світу з високими технологіями. Україна має сьогодні шукати неординарні виходи, що можуть стати відповідями на виклики сучасності не лише для народу України, а й, можливо, світової спільноти. Просте змагання у наймайстерніших маніпуляціях та інформаційних атаках навряд чи є відповіддю на виклики сучасності. Неправди так багато сьогодні в світі, що нам залишається взяти на озброєння лише правду, примусовий контроль замінити самоконтролем, що притаманний самі людині. Якщо ми не будемо ставити високих цілей навряд чи ми досягнемо цілей менших.

Список літератури

1. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій: Навч. посіб. / В.М. Петрик, О.А. Штоквиш, В.І. Полевий та ін. – К.: Росава, 2006. – 208 с. – Бібліогр.: с. 182-187.
2. Історія інформаційно-психологічного протистояння : підруч. / [Я.М.Жарков, Л.Ф.Компанцева, В.В.Остроухов В.М.Петрик, М.М.Присяжнюк, Є.Д.Скулиш] ; за заг. ред. д.ю.н., проф., засл. юриста України Є.Д.Скулиша. – К. : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. – 212 с.
3. Сенченко М.І. Латентна світова інформаційна війна / М.І. Сенченко. – Київ: ФОП Стебеляк, 2014. – 384 с.
4. Телевидение – смертельный яд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.supervita.ru/articles/?id=12225> . – Назва з екрана.
5. Пацлаф Райнер. Застывший взгляд / Р. Пацлаф. / Пер. с нем. В. Бакусева.– М.:evidentis,2011. – 224 с.
6. Оглушает ли нас интернет? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.inosmi.ru/world/20120908/198806363.html> . – Назва з екрана.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2005. – 713 с.
8. EOS Erlebnispadagogik [Electronic Resource]. – Mode of access : URL : www.eos-ep.de . – Title from the screen.

Gritsenko A., practical psychologist

THE RISK OF TELEVISION AND COMPUTER TECHNOLOGIES EFFECT ON HUMAN MENTALITY DEVELOPMENT IN THE TIME OF INFORMATIONAL CONFRONTATION

In this article are showed the thoughts of local and foreign researchers concerning the question of informational and psychological confrontation, the question of manipulative effect on consciousness of people. Also are given the research findings of technological devices' (TV, computers) direct effect on mentality of adults and young people, special characteristics of average personality's brain development process if this person is addicted to TV and computer. In the article you can read about harmful effect of television and computer on human health with all the psychological derivations as a result, and these facts are registered by scientists and doctors in many countries all over the world. Here are described the special aspects of development of thinking, speaking, memory, volition, feeling sphere and an ability of person to feel for someone in the time of all-around expansion of computer and television technologies. Also the author makes a focus on the importance of forehanded development of psychological processes in environmental and social surrounding, in the dialog with another people, and their significance in the process of person's self-awareness modelling and his/her ability to do something by him/herself and in a responsible manner.

Key words: digital feeble-mindedness, cerebral atrophy, internet-psychosis, thinking, empathy, volition, frozen look, experiential education, scouting.

СПЕЦИФІКА ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЗА НАДЗВИЧАЙНИМИ СИТУАЦІЯМИ

Стаття присвячена визначенню специфіки професійної самореалізації майбутніх фахівців ДСНС (державної служби надзвичайних ситуацій). Професійна діяльність фахівців служби цивільного захисту надзвичайно різноманітна й складна. У процесі самореалізації курсантів пожежної безпеки в професійній підготовці умовно виділяється кілька етапів. Труднощі самореалізації, особливо на першому адаптаційному етапі, можна зв'язати з особливостями навчання курсантам. Це викликає необхідність заміни моделі навчання тільки за інформаційним зразком на модель самовдосконалення, формування у курсанта потреби у творчій самореалізації з перших днів перебування в спеціалізованому вищому навчальному закладі.

Ключові слова: самореалізація, особистість курсанта, креативність, психічні новотвори, професійно важливі якості, модель навчання.

Статья посвящена определению специфики профессиональной самореализации будущих специалистов ДСНС (государственной службы чрезвычайных ситуаций). Профессиональная деятельность специалистов службы гражданской защиты чрезвычайно разнообразна и сложна. В процессе самореализации курсантов пожарной безопасности в профессиональной подготовке условно выделяется несколько этапов. Трудности самореализации, особенно на первом адаптационном этапе, можно связать с особенностями обучения курсантам. Это вызывает необходимость замены модели обучения по информационному образцу на модель самосовершенствования, формирования у курсанта потребности в творческой самореализации с первых дней пребывания в специализированном высшем учебном заведении.

Ключевые слова: самореализация, личность курсанта, креативность, психические новообразования, профессионально важные качества, модель обучения.

Професійна діяльність фахівців служби цивільного захисту надзвичайно різноманітна. З одного боку, це зумовлено великою кількістю рятувальних спеціальностей, з іншого – тим, що з розвитком суспільства відбувається поступове ускладнення структури самої служби. Сьогодні офіцеру вже недостатньо володіти фаховими знаннями, без яких неможливо правильно експлуатувати спеціальну техніку та виконувати завдання оперативно-службової діяльності, бути добре фізично розвинутим, він також повинен володіти спеціальними знаннями з психології спілкування з людьми, навичками та уміннями впливати на їх поведінку в процесі нестандартних рятувальних робіт. Діяльність офіцера проходить в умовах, які значно відрізняються від умов праці цивільних спеціалістів. Ці умови характеризуються постійною безпосередньою діяльністю у надзвичайних ситуаціях, високою самостійністю й автономністю підрозділів, необхідністю співпраці та взаємодії з населенням [1].

До офіцерів цивільного захисту висувається ряд специфічних вимог, оскільки досить часто вони діють в непередбачених ситуаціях, умовах обмеження часу, мають приймати швидкі та складні рішення адекватні небезпечної ситуації, що склалася.

У зв'язку з цим, працівники повинні мати не лише спеціальну освіту, але й сформовану систему професійно-важливих якостей.

Необхідність спонтанної творчої діяльності в повсякденному несенні служби офіцерами також зумовлена новизною й нестандартністю службових завдань та новими ситуаціями, що її супроводжують. Ефективна діяльність офіцера неможлива без творчого виконання службових обов'язків. Творче виконання наказу мобілізує знання й досвід офіцера, дає йому змогу з усіх варіантів виконання завдань вибрати найбільш оптимальний. Крім прийняття рішення щодо виконання завдань, пов'язаних із попередженням та ліквідацією надзвичайних ситуацій, до актів творчості можна віднести розв'язання складних проблем щоденної службової діяльності, налагодження міжособистісних стосунків у підрозділах, несення відповідальності за належне виконання службових обов'язків особовим складом, формування морально-психологічного клімату в підрозділі, вплив на поведінку окремих офіцерів, що досить часто вимагає не менше творчості у діях, ніж управління пожежною частиною чи підрозділом.

Творчість пов'язана з необхідністю відходу від традиційних рішень, з пошуком нових шляхів досягнення навіть традиційних

цілей. Тому в сучасних умовах від офіцера вимагається бути здатним до інноваційної діяльності, до самостійності під час прийняття рішень. Цієї думки дотримуються всі дослідники, що знайшло своє відображення у наступних вимогах до випускника вищого навчального закладу системи пожежної безпеки.

Фахівець служби цивільного захисту повинен вміти: здійснювати організацію й управління діями підрозділу; аналізувати, виявляти причини надзвичайних ситуацій, розробляти та реалізовувати різноманітні заходи щодо запобігання їм; враховувати ймовірність очікуваних подій, передбачати ймовірні зміни обстановки, процесу роботи тощо; доцільно розподіляти власну роботу; працювати з людьми, пошукати їх роботу і спонукати до неї; спілкуватися з керівництвом, підлеглими, представниками влади, пересічними громадянами, постраждалими й колегами під час виконання професійних дій; виховувати підлеглих та виконувати інші завдання, які теж потребують творчого підходу.

Аналіз науково-методичних джерел засвідчує, що в процесі фахової підготовки у ВНЗ пожежної безпеки у курсантів мають формуватися такі базові науково-дослідницькі вміння та навички: 1) інтелектуальні (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та систематизація, абстрагування, опис об'єктів, установлення причинно-наслідкових зв'язків, постановка проблем і висунення гіпотези, пошук і використання аналогій, дедуктивний висновок і доказ); 2) практичні (використання навчальної, довідкової та додаткової літератури, добір матеріалів, оформлення результатів дослідження); 3) самоорганізації та самоконтролю (планування пошукової та науково-дослідної роботи, раціональне використання часу й засобів діяльності, перевірка одержаних результатів).

Розглядаючи фахову підготовку як важливу сферу життєдіяльності курсанта, слід відзначити, що реалізованість ним власної індивідуальності, неповторності, унікальності позитивно впливає на саморозвиток та самореалізацію в його подальшій професійній діяльності.

У процесі самореалізації курсантів ВНЗ пожежної безпеки у фаховій підготовці умовно виділяється декілька етапів, кожен із яких характеризується певними новоутвореннями - якісні зміни індивідуальної психологічної структури

діяльності курсанта, які визначаються характером та умовами здійснення професійної діяльності та професійного оточення та являються головним детермінуючим фактором наступного етапу професійного розвитку.

Перший, адаптаційний, етап відбувається на першому – другому курсі навчання у ВНЗ пожежної безпеки. На цьому етапі курсанти усвідомлюють себе як суб'єкта конкретної діяльності, в них відбувається прийняття професії та розкриття особистісного змісту професійної пожежної діяльності. Протягом першого року фахової підготовки у ВНЗ пожежної безпеки у свідомості курсантів формується образ професійної діяльності, засвоюється її специфіка та значення. Найбільш характерним для першого етапу є протиріччя між звичними формами поведінки курсанта та вимогами уставів та статутів, які є рушійною силою розвитку особистості. Істотними ознаками адаптаційного періоду є те, що молоді курсанти не одразу усвідомлюють сутність вимог та їх важливість для людини, яка носить погони, не вміють виконувати чітко та швидко все, що вимагають від них устами, розпорядок дня, командири. Ю. Ненько відзначає, що будь-яке відхилення від установлених нормативів діяльності, надмірне навантаження на перших порах навчання, спотворення дисциплінарної практики викликають у молодих курсантів негативну психологічну реакцію, неправильне розуміння сутності рятувальної діяльності, що може призвести до формування в курсантів стійкого негативного ставлення до професії офіцера [3].

Тому стиль роботи командно-викладацького складу ВНЗ пожежної безпеки, їх вміння використовувати власний досвід значною мірою впливають на весь подальший процес становлення, розвитку самореалізації майбутніх офіцерів.

В адаптаційний період у процесі формування особистості курсанта також виникає багато труднощів, пов'язаних із фізичними навантаженнями та труднощами в навчанні. Як показують дослідження С. Жовтобрюх, кожен п'ятий курсант бачить труднощі у безумовному підкоренні та подоланні негативних звичок характеру [4]. Якщо в адаптаційний період активно підтримати професійні та творчі прагнення курсанта, допомогти йому усвідомити, що труднощі служби та навчання – необхідний етап в оволодінні пожежною професією, то

він прийме це як певний рубіж, котрий необхідно подолати – як наслідок, відбувається зниження психічного навантаження, пов'язаного з подоланням труднощів під час засвоєння ними професійних обов'язків.

Другий етап самореалізації курсантів охоплює, як правило, другий – третій курси навчання у ВНЗ пожежної безпеки. На цьому етапі закладається пожежно-професійна спрямованість майбутніх офіцерів. Він характеризується формуванням мотиваційної сфери професійної діяльності: схильностей, інтересів, ідеалів і становленням світогляду майбутнього працівника служби цивільного захисту. Ідеалами курсанта можуть бути високі моральні якості або конкретні особистості, яким притаманні ці якості. Ідеали стимулюють курсанта до активної діяльності, якісного виконання свого службового, професійного обов'язку. Світоглядні погляди та переконання, ідеали, професійні інтереси та схильності курсанта, будучи мотивами діяльності, становлять мотиваційну систему, стрижень його професійної спрямованості. А. Карпов відзначає, що в результаті співвідношення мотивів із цілями в суб'єкта формується особлива і найважливіша психологічна освіта – особистісний зміст діяльності, який характеризує загальне ставлення особистості до діяльності, показує її значення для особистості [5].

Пожежно-професійна спрямованість особистості курсанта охоплює також систему життєво-важливих для нього суспільно значущих цілей щодо оволодіння психолого-педагогічними та спеціальними знаннями, вміннями, навичками. Для абсолютної більшості курсантів цілі, які формуються на цьому етапі самореалізації, мають високу особисту та суспільну значущість, пожежно-професійний характер та пов'язані, як правило, з майбутньою службою. У меті переважає момент потенційного над актуальним, а в способах та засобах, навпаки, домінує актуальне над потенційним. Засоби неможливо визначити без цілі, а сама ціль – лише абстрактне прагнення, за якого результат може виявитися неочікуваним. У зв'язку з цим у засобах треба відрізнити той зміст, який співвідноситься з метою, і той реальний зміст, який включається в акт людської діяльності, адже існує ризик того, що реалізуються не ті цілі, до яких прагнули.

Велику роль на цьому етапі самореалізації курсанта відіграє формування перспективи як бажаного, привабливого,

життєво важливого майбутнього. Широка пожежно-професійної спрямованості – об'єм професійних потреб, мотивів, цілей, які курсант як майбутній професіонал ставить у своїй діяльності. Постійність ідеалів, переконань, професійних інтересів, потреб, схильностей та життєвих прагнень за їх відносною гнучкості та рухливості визначає стійкість та тривалість пожежно-професійної спрямованості курсанта. Основним професійно-психологічним новоутворенням, яке характеризує самореалізацію, є підвищення активності діяльності та досягнення певного рівня стабільності та постійності в результатах.

Третій етап самореалізації курсантів містить часовий відрізок навчання на третьому – четвертому курсах ВНЗ пожежної безпеки. Він характеризується набуттям професійних знань, умінь, навичок, розвитком професійно-значущих якостей та властивостей особистості.

Особливості даного етапу: 1) активно формуються та розвиваються, вдосконалюються психічні пізнавальні процеси; 2) відбувається розвиток і формування професійних рис характеру офіцера (цілеспрямованість, активність, ініціативність, сміливість, рішучість, відповідальність за доручену справу тощо); 3) набуваються професійні знання, вміння та навички; розвиваються здібності, особливо пов'язані з пожежно-професійною діяльністю (комунікативні, інтелектуальні, організаторські тощо); 4) удосконалюється емоційно-вольова сфера особистості, загартовується воля, закріплюється нервово-психічна стійкість у процесі морально-психологічної підготовки; 5) формуються професійні якості особистості офіцера. Основним професійно-психологічним новоутворенням, яке характеризує самореалізацію курсанта, є адекватність самооцінки та функціональна професійна ідентифікація.

Четвертий етап самореалізації курсантів означає власне реалізацію та подальше вдосконалення сформованого особистісного потенціалу у сфері пожежно-професійної діяльності. Він охоплює четвертий – п'ятий курси навчання у ВНЗ та продовжується в перші роки офіцерської служби. Сферами реалізації особистісного потенціалу є навчальна та громадська діяльність у ВНЗ; службово-бойова діяльність; управлінська та адміністративна діяльність; навчально-виховна діяльність.

Особливості етапу: 1) набуття професійного досвіду; 2) формування та

Питання психології

вдосконалення професійних рис особистості; 3) реалізація знань, умінь, навичок на практиці та їх подальше вдосконалення; 4) досягнення перспективних цілей, самооцінка себе як професіонала, самопізнання, самовираження. Головними засобами задоволення потреб на цьому етапі, є знання, набуті у профільному ВНЗ. Основним професійно-психологічним новоутворенням, яке характеризує самореалізацію курсантів, є прагнення до професійного вдосконалення і творчої самореалізації. Означені новоутворення характеризують рівень самореалізації курсантів на кожному з умовно виділених етапів. Перехід від одного етапу самореалізації до іншого значною мірою буде залежати від того, як буде

здійснюватися педагогічне стимулювання цього процесу.

Професійна реалізація особистості на її життєвому шляху передбачає такі основні етапи: професійне самовизначення, професійне становлення в обраній сфері діяльності, фахове зростання і розвиток компетенції.

Для визначення особливостей прояву професійної самореалізації у курсантів перших та п'ятих курсів ми використовували тест самоактуалізації САТ і методику діагностики самоактуалізації САМОАЛ.

В дослідженні брала участь вибірка досліджуваних у загальній кількості 50 осіб. Отримані показники ми висловили у вигляді таблиці (табл. 1 і 2.) для більш зручного аналізу групи в цілому.

Таблиця 1

Показники загального рівня самоактуалізації у курсантів за методикою САТ (чол.)

Показники загального рівня самоактуалізації	Курсанти	
	1 курс	5 курс
Високий (60-80 б.)	13	11
Середній (45-60 б.)	9	13
Низький (нижче 45 б.)	3	1

З таблиць показників особливостей самоактуалізації ми можемо побачити, що рівень проявів шкал має загалом високі та середні показники.

Таким чином, вивчивши прояви самоактуалізації, ми використаємо t-критерій Стьюдента для 2 незв'язаних вибірок для виявлення різниці між середніми показниками загального рівня самоактуалізації у курсантів 1-го та 5-го курсів.

Отримані результати дозволяють нам зробити висновок, що показники загального рівня самоактуалізації курсантів 1-го та 5-го курсів суттєво не відрізняються між собою.

Курсанти як перших, так і останніх курсів мають високий рівень самоактуалізації, яка дуже важлива у праці майбутніх офіцерів, креативність необхідна для того щоб знаходити рішення в не стандартних ситуаціях, у культурному житті організації та керуванні персоналом. Самоповага та самоприйняття теж грають важливу роль в житті майбутніх офіцерів, тому що від того, як особистість сприймає себе та відноситься до себе, залежить не тільки клімат групи, але й особисте життя, і контакт має таке ж саме місце у житті курсантів, як і самоповага.

Таблиця 2

Показники прояву самоактуалізації у курсантів за методикою САМОАЛ (чол.)

Шкали	Рівні проявів самоактуалізації					
	Курсанти 1 курсу			Курсанти 5 курсу		
	Високий (10-15 б.)	Середній (6-10 б.)	Низький (0-5 б.)	Високий (10-15 б.)	Середній (6-10 б.)	Низький (0-5 б.)
Орієнтації у часі	8	14	3	7	15	1
Цінностей	11	13	1	6	16	3
Погляду на природу людини	9	14	2	8	15	2
Потреби в пізнанні	7	16	2	9	16	-
Креативності	10	15	-	5	19	1
Автономності	6	18	1	6	18	1
Спонтанності	8	15	2	8	15	2
Саморозуміння	9	13	3	7	18	-
Аутосимпатії	6	19	-	9	14	2
Контактності	8	15	2	11	14	-
Гнучкості в спілкуванні	10	13	2	10	14	1

Самоповага та самоприйняття грають важливу роль в житті кожного із майбутніх офіцерів, тому що від того, як особистість сприймає себе та відноситься до себе,

залежить не тільки клімат групи, але й особисте життя, вміння встановлювати контакти з людьми, які зустрічаються у професійній діяльності. Під час фахової

Питання психології

підготовки курсантів у ВНЗ цивільного захисту домінує авторитарний стиль управління діями курсантів. Вони навчаються в умовах чіткого розподілу обов'язків, високої регламентації життєдіяльності, суворого статутного порядку, статутних взаємин та

інтенсивного фізичного навантаження. Курсанти перебувають в умовах примусового спілкування; повинні підпорядковуватися старшим, дотримуватись як формальних, так і неформальних норм поведінки; обмежені у виборі та прийнятті рішень.

Таблиця 3

Результати порівняння середніх значень загального рівня самоактуалізації в групах курсантів 1-го та 5-го курсів

Основні показники	Групи курсантів	
	1 курс	5 курс
Середнє арифметичне (M)	M1 = 58	M2 = 58,56
Стандартне відхилення (Sd)	Sd1 = 0,41	Sd2 = 0,5
Помилка відхилення (m)	m1 = 0,082	m2 = 0,1
Емпіричне значення критерію (t емп.)	t емп. = 0,3	
Критичне значення (t кр.)	t кр. = 2,08 (p ≤ 0,05) 2,68 (p ≤ 0,01)	

Окреслені вище чинники не сприяють формуванню креативної особистості курсанта, здатної до самореалізації, саморозвитку, самовдосконалення, такої, яка прагнула б творчо опанувати нові, потрібні для свого розвитку знання та вміння, а скоріше знижують рівень самостійності курсантів під час розв'язання різноманітних завдань і привчають до шаблону, стримують самостійне прийняття рішень. На думку О. Діденко, вплив негативних чинників посилюється недостатньою готовністю командування та науково-педагогічного складу ВНЗ створювати умови для вияву та

розвитку творчості в процесі фахової підготовки [2]. Це означає, що молодий фахівець, прийшовши на робоче місце після закінчення ВНЗ пожежної безпеки, не завжди може продемонструвати розвинуту здатність до творчих підходів, розвиток якої має відбутися під час його фахової підготовки, що викликає необхідність заміни моделі навчання інформаційного зразка на модель самовдосконалення та активізації особистості, формування у курсанта потреби в творчій самореалізації та розвитку його творчих здібностей з перших днів перебування у спеціалізованому ВНЗ.

Список літератури

1. Акиндинова И. А. Различные аспекты самоактуализации в профессиональной деятельности / И. А. Акиндинова // Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях. – СПб. : РГПУ имени А. И. Герцена, 1999. – 224 с.
2. Бердяев Н. А. Смысл творчества (Опыт оправдания человека) / Н. А. Бердяев. – М. : Изд-во Г. А. Ломана, С. И. Сахарова, 1916. – 358 с.
3. Ненько Ю. П. Специфіка самореалізації курсантів ВНЗ пожежної безпеки у фаховій підготовці / Ю. П. Ненько // Гуманитарные научные исследования. 2012. – № 1 [Электронный ресурс]. URL: <http://human.snauka.ru/2012/01/549>
4. Желтобрюх С. П. Педагогические условия социальной адаптации курсантов военного экономического вуза : Дис... канд. пед. наук. – Ярославль, 1997. – 137 с.
5. Большой психологический словарь / [сост. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. – М. : Олма-пресс, 2004. – 672 с.

Grishenko M. V., candidate of juridical sciences

SPECIFICS PROFESSIONAL FULFILLMENT OF FUTURE OFFICERS OF CIVIL SERVICE OF UKRAINE FOR EMERGENCY SITUATIONS

Article is devoted to defining the specificity of professional self-realization of future specialists of civil service of Ukraine for emergency situations. Today, there is no longer enough for officer to have professional knowledge, without which there is impossible to exploit properly a special equipment and to perform the operational activity, to be physically well developed, he also should be creative personality and has an expertise in the psychology of communication with people, habits, skills to influence on their behavior during rescue works. In the process of self-realization of students specialized in fire safety training is divided into several stages; each of them is characterized with certain innovations (qualitative changes in the structure of individual psychological cadet activity). It initiates necessity to replace the model of training (made on the informational sample) on another model of self-improvement and intensification of personality formation, on forming of student needs in creative self-realization and development of creative skills from the first days of staying in high education institutions.

Keywords: self-realization, the identity of the cadet, creativity, psychological innovations, professional qualities, learning model.

Демідова Ю. Є., кандидат технічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами НТУ «Харківський політехнічний інститут» (м. Харків)

МЕТОДИЧНІ СКЛАДОВІ ФОРМУВАННЯ КУРСУ ЕРГОНОМІЧНИХ ДИСЦИПЛІН В СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ-ПСИХОЛОГІВ

У статті розглядаються методичні основи формування курсу ергономічних дисциплін в системі підготовки фахівців-психологів. Завданням курсу є підготовка фахівців, які могли б орієнтуватися в складній системі професійних обов'язків, мали уміння швидко адаптуватися до будь-яких змін як в соціальному, так і у виробничому середовищі. Для вирішення цих питань потрібні комплексні знання, що дозволяють вільно орієнтуватися в складній системі професійних знань психолога.

Ключові слова: ергономічні дисципліни, комплексні знання, фахівці-психологи, система "людина-машина", інформаційна взаємодія.

В статтє рассматриваются методические основы формирования курса эргономических дисциплин в системе подготовки специалистов-психологов. Задачей курса является подготовка специалистов, которые могли бы ориентироваться в сложной системе профессиональных обязанностей, обладали умением быстро адаптироваться к любым изменениям как в социальной, так и в производственной среде. Для решения данных вопросов необходимы комплексные знания, позволяющие свободно ориентироваться в сложной системе профессиональных знаний психолога.

Ключевые слова: эргономические дисциплины, комплексные знания, специалисты-психологи, система «человек-машина», информационное взаимодействие.

Завдання курсу ергономічних дисциплін в системі підготовки фахівців-психологів полягає у підготовці спеціалістів, які б могли орієнтуватись у складній системі професійних обов'язків. І що особливо важливо, були б здібні швидко адаптуватись до нових соціальних чинників, які пов'язані зі зміною професійної структури робочого простору, виробничих процесів, комп'ютеризацією виробництва, зростанням стресових ситуацій, підвищенням рівня травматизму. Фахівець-психолог повинен вміти порівнювати, узагальнювати та встановлювати зв'язок між набутими знаннями та потребою нових знань, необхідних для виконання повсякденних професійних обов'язків.

Таким чином, професійна особистість повинна, з одного боку, мати набір стандартизованих знань, вмінь, а з іншого мати можливість і вміння відмовитись від них у пошуку нових знань і засобів діяльності, найбільш сприятливих для конкретного випадку [2].

До ергономічних дисциплін відносять комплекс наукових напрямів, які всебічно розглядають людину у конкретних умовах діяльності, що пов'язана з використанням технічних засобів. Людина, машина і середовище розглядаються в ергономіці як складне, функціонуюче ціле, в якому провідна роль належить людині. Ергономіка є одночасно і науковою і проектувальною

дисципліною, тому що до її завдань належить розробка методів обліку людських чинників при модернізації діючої і створенні нової техніки і технологій, а також відповідних умов діяльності.

Комплексні методичні складові ергономічного напряму формуються на основі групових складових, які являють собою сукупність соціально-психологічних, фізіологічних, психологічних і психофізіологічних, антропометричних та гігієнічних. Дана структура об'єднує різні рівні інтеграції складових. Вивчення взаємодії рівнів один з одним є задачею ергономічних дисциплін.

Методична основа формування курсу ергономічних дисциплін в системі підготовки фахівців-психологів передбачає рух одночасно в двох напрямках – від вимог людини до техніки та умовам її функціонування і до вимог техніки та умов її функціонування до людини. Обидва ці напрямки взаємопов'язані, і оптимальні рішення знаходяться, як правило, на їх перетині. Для знаходження таких оптимальних рішень недостатньо використовувати окремі рекомендації психології, фізіології, гігієни праці, антропометрії та інш. Необхідно узгодити ці рекомендації між собою, пов'язати в єдину систему вимог до того чи іншого виду конкретної діяльності. Важливі знання не окремих функціональних можливостей

Питання психології

сприйняття, мислення і дій працюючої людини, а дослідження діяльності в цілому при вираховуванні всіх обставин, від яких залежить успіх діяльності людини.

В ергономії, що розглядає людину, машину і середу як складне, функціонує ціле, приділяється велика увага вивченню факторів середовища. При цьому ергономіка має за основу і використовує дані гігієни праці, яка вивчає вплив на організм людини трудових процесів і навколишнього людини виробничого середовища і розробляє гігієнічні нормативи і заходи для забезпечення оптимальних умов праці та попередження професійних захворювань. Разом з тим ергономіка ставить перед гігієною праці і спільно з нею вирішує цілу низку нових проблем, пов'язаних з розглядом факторів середовища у взаємозв'язку з іншими компонентами системи з метою оптимізації діяльності людини та функціонування системи в цілому [1].

Взаємовідносини людини і техніки настільки тісно пов'язані між собою, що разом у процесі діяльності створюють єдину ергономічну систему. Єдність названої системи обумовлена тим, що без людини неможлива будь-яка техніка: промислова, побутова, навчальна, офісна. Повсякчасний прискорений розвиток ергономічної системи являє собою важливішу якість ергономічної системи. Головною ознакою ергономічної системи є принцип обов'язкової відповідності анатомо-фізіологічних, психологічних особливостей людини і елементів конструкції техніки, оснащення робочої зони, робочого місця.

Після визначення головної ознаки ергономічної системи необхідно з'ясувати її склад, елементи якого необхідні для якісного виконання функціональних обов'язків будь-якої діяльності.

Ергономічна система з урахуванням цілей дослідження може включати до себе такі складові [1,2] (рис. 1):

1. Двоскладова ергономічна система: відповідність приладу праці психофізіологічним особливостям людини.

2. Трискладова ергономічна система: відповідність приладу праці і складових робочого місця психофізіологічним особливостям людини.

3. Чотирискладова ергономічна система: відповідність приладу праці,

складових робочого місця, умов робочого середовища психофізіологічним особливостям людини; розподіл функціональних обов'язків між співробітниками для створення колективу однодумців.

Однак треба зазначити, що подальший розвиток прогресу надає сприяє розвитку і удосконалення ергономічної системи.

а)

б)

в)

Рис. 1 Складові ергономічної системи

а) двоскладова ергономічна система;

б) трискладова ергономічна система;

в) чотирискладова ергономічна система.

Гігієнічні, фізіологічні, психологічні вимоги до організації робочих місць є основною складовою ергономіки для всіх типів діяльності.

У методичний арсенал ергономічних дисциплін також входять багато психофізіологічних методик:

- вимірювання часу реакції (простой сенсорної реакції, реакції вибору, реакції на рухомий об'єкт і т.д.);

- психофізичні методики (визначення порогів і динаміки чутливості в різних модальностях);

- психофізичні методи дослідження перцептивних, мнемічних, когнітивних процесів і особистісних характеристик [4].

В ергономіці широкого поширення набули методи електрофізіології, що вивчають електричні явища в організмі людини при різних видах його діяльності. Вони дозволяють оцінювати часові параметри багатьох процесів, їх виразність, топографію, механізми їх регулювання і т.д.

Ще однією важливою методичною складовою курсу ергономічних дисциплін є дослідження етапів інформаційної взаємодії людини і технічних засобів в ергономічній системі. Інформаційна взаємодія – це процес обміну відомостями (інформацією), що приводить до зміни знань хоча б одного з

одержувачів цих відомостей [4]. З точки зору комплексного ергономічного оцінювання етапи інформаційної взаємодії людини з технікою розглядаються в наступному контексті:

1. Сприйняття інформації – перцепція.

Перцепція відбувається за допомогою органів почуттів, завдяки яким отримана інформація передається центральній нервовій системі (ЦНС) людини. Ця фаза трудового процесу належить до сфери законів фізіології та психології.

2. Обробка, тобто трансформація отриманої інформації, відбувається у ЦНС і допомагає прийняттю рішення. На характер рішення, вірність і швидкість його визначення впливає не тільки зовнішня сприйнята інформація, а й внутрішня, яка була отримана раніше. Внутрішня інформація згадується. На прийняття рішення людиною впливає не тільки внутрішня інформація, що зберігається, а й інтуїція.

3. Наступним етапом трудового процесу є виконання прийнятого рішення з використанням приладів. Означений етап отримав назву «керівництво». Керівництво у ергономічній системі здійснюється шляхом дії на органи керівництва приладом для внесення необхідних змін у процесі. *Вхід*

інформації в ергономічній системі – це органи сприйняття інформації людиною, а *вихід* – органи керування приладом (рис. 2).

Рис. 2 – Замкнутий шлях інформації у ергономічній системі

Таким чином перцепція прийняття рішення і його виконання створюють замкнуту структуру взаємодії в ергономічній системі. Суттю взаємодії означених двох основних елементів системи «людина-техніка» є процеси сприйняття, передачі інформації і керівництва з використанням принципу зворотного зв'язку.

Питання викладання ергономічних дисциплін в останні роки набули великого значення і в деякій мірі стали визначальними в розвитку техніки і особливо при конструюванні, виробництві та експлуатації машин і складних систем управління. Це пов'язано з тим, що в умовах бурхливого розвитку науково-технічного прогресу і появи нової техніки трудова діяльність людини стає все більш складною.

Зміни умов трудової діяльності, за якими не встигає біологічна перебудова організму людини, зумовлюють виникнення цілого ряду негативних явищ. Працюючи іноді на межі психофізіологічних можливостей і в несприятливій виробничому середовищі, людина припускається помилок. За наявними даними на частку людського фактора зараз доводиться від 40 до 70% всіх відмов технічно складних систем [2].

Як би не була досконалою техніка, її ефективне і безпечне застосування в кінцевому підсумку залежить від того, наскільки повно узгоджені конструктивні параметри з оптимальними умовами роботи людини, з його психофізіологічними можливостями та особливостями. Тому виникає необхідність вивчення роботи техніки і діяльності людини в єдиному комплексі.

Список літератури

1. Зинченко В. П. Методологические проблемы эргономики / В. П. Зинченко, В. М. Мунипов. – М. : «Знание», 1974. – 158 с.
2. Крылов А. А. Эргономика : учебник / А. А. Крылов, Г. В. Суходольский. – Л. : Изд. ЛГУ, 1988. – 184 с.
3. Мунипов В. М. Проблемы изучения истории взаимодействия психологии труда со смежными науками / В. М. Мунипов. – М. : Изд-во АПН СССР, 1974. – 120 с.
4. Эргономика: Учеб. пособие для вузов / В. В. Адамчук, Т. П. Варна, В. В. Воротникова и др.; Под ред. проф. А. А. Адамчука. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 1999. – 254 с.

Demidova Y., candidate technical sciences, lecturer

METHODS OF FORMING ELEMENTS OF COURSE ERGONOMIC DISCIPLINE IN THE SYSTEM OF TRAINING PSYCHOLOGISTS

The article is devoted to the actual range of issues related to methodological features of teaching the course of ergonomic disciplines for future psychologists, who contribute to the formation of students' understanding of the role of of ergonomic disciplines and the necessity of its providing, importance of persistent skills of safe methods of work, and forming of the culture of safety. It is shown that at the present stage methodological basis of teaching the ergonomic disciplines course plays an important role in the formation of highly skilled professionals. Thus, the basis of teaching consists of scientific analysis of working conditions, the organisation of the working process, the state of the technological process and equipment taking into consideration the possibilities of realization of the non-standard working situations. It is concluded that the problems of ergonomics discipline are successfully solved only in case of clear understanding of the nature and characteristics of a particular activity by the specialist, which requires an analysis of the content and nature of work at each workplace.

Keywords: ergonomics discipline, methodological basis of ergonomics discipline system, features of the training of future psychologists.

*Душка А. Л., кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри диференціальної та спеціальної психології,
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова (м. Одеса)*

РЕГУЛЯЦІЯ УВАГИ ДОШКІЛЬНИКІВ В НОРМІ ТА ПРИ ВІДХИЛЕННІ У ПСИХОЕМОЦІЙНОМУ РОЗВИТКУ

Досліджено теоретичні питання структури порушення уваги у дітей, страждаючих синдромом дефіциту уваги з гіперактивністю (СДУГ) і дитячим аутизмом (ДА), що є важливими для розуміння аномалій у формуванні окремих операцій контролю уваги в онтогенезі і значення їх парціального дефіциту для когнітивного розвитку дитини.

Ключові слова: регуляція уваги, порушення уваги при аномалії в розвитку, методи корекції уваги.

Исследованы теоретические вопросы структуры нарушения внимания у детей, страдающих синдромом дефицита внимания с гиперактивностью (СДВГ) и детским аутизмом (ДА), которые являются важными для понимания аномалий в формировании отдельных операций контроля внимания в онтогенезе и значении их парциального дефицита для когнитивного развития ребенка.

Ключевые слова: регуляция внимания, нарушения внимания при аномалии в развитии, методы коррекции внимания.

Вступ. Актуальність дослідження зумовлена тим, що психологія уваги - одна з класичних областей психології. Її вивченням займалися П. Я. Гальперін, Н. Ф. Добринін, Н. Н. Ланге [4, 5, 9] і багато інших. У її арсеналі накопичена велика кількість способів, що дозволяють досліджувати і проводити діагностику різних сторін уваги, безліч спільних рекомендацій і конкретних прийомів для активного розвитку уваги дітей різного віку і дорослих. В останні роки уявлення про увагу в психології було суттєво переглянуто внаслідок прориву в знаннях про нейрофізіологічні основи процесів уваги (Desimone & Ungerleider, Pribram, Rafal & Robertson. На сьогоднішній день більшість дослідників розглядають увагу як багаторівневу ієрархічну систему, що складається з окремих взаємодіючих функціональних модулів. Кожен з модулів уваги у свою чергу має складну структуру і включає окремі операції, що обслуговуються самостійними розподіленими нейронними ансамблями.

На сьогоднішній день, в даному теоретичному підході у дітей раннього і дошкільного віку проводилося у край мало досліджень. В наш час знання з гетерохронії дозрівання різних модулів уваги в дитячому віці у край обмежені. Однією з причин недостатнього вивчення даної проблеми є відсутність адекватних дитячому віку методів дослідження. В той же час, онтогенез регуляції уваги складає одну з фундаментальних проблем вікової психології. Особливий інтерес представляє модуль виконавчого контролю уваги. Основний вектор розвитку досліджень регуляції уваги був заданий А. Р. Лурією [10]

в його концепції про три функціональні блоки мозку. У своїх роботах він перший почав говорити про те, що ураження фронтальних областей мозку (слабкість блоку програмування і контролю) приводить до порушень уваги. Ідеї А. Р. Лурії отримали подальшу розробку в роботах вітчизняних (Т. В.Ахутіна, І.В.Дубровіна, Л.І.Моськовичюте, А.В.Семеновіч, А.А. Осипова, А. А. Панкратова, Є. Д. Хомська, Л.С. Цветкова [1, 6, 12, 14,] і ін.) і зарубіжних авторів (W.Spiel, A., Scheres, A.Lee, M.Sumiya і ін.). Дослідження в цій області є важливими для психології навчання. З початком шкільного навчання сильно зростають навантаження на роботу систем довільної уваги, тому знання про особливості розвитку і порушення операцій виконавчого контролю уваги в дошкільному віці є необхідними для правильної побудови програм навчання.

Формулювання мети статті – визначення теоретичних засад формування операцій регуляції уваги у дошкільників в нормі і специфіка розвитку цих операцій у дітей з психофізичними вадами.

Виклад основного матеріалу. Однією з основних форм пізнавальної діяльності людини є відчуття, які привертають увагу дитини і примушують концентруватися на предметі, дії. Під відчуттями розуміються такі психічні процеси, які виникають при безпосередній дії предметів і явищ навколишньої дійсності на органи чуття [7].

У пізнавальному відношенні велике значення мають дотикові відчуття, оскільки вони носять комплексний характер. У них об'єднуються відчуття дотику, температурні і рухові відчуття. За допомогою дотику пізнаються багато ознак предметів: їх

величина, форма, властивості матеріалу і так далі, в результаті цих відчуттів створюється цілісний образ предмету [17].

Повноцінний розвиток психічних процесів, у тому числі і всіх видів відчуттів, багато в чому залежить від певних умов, серед яких особливе значення має увага. Увагою є складне психічне явище. Для розуміння фізіологічних основ уваги велике значення мають роботи російських фізіологів І.П. Павлова і О.О. Ухтомського [15].

І.П. Павлов [15] вказував, що подразники, сигнали, що поступають в мозок, викликають дослідницьку для орієнтування реакцію, рефлекс. Організм готовий до несподіванок, готовий відповісти на нові обставини тією або іншою формою поведінки. Вже у висунутому уявленні І.П. Павлова про орієнтовні рефлекси було висунуто припущення про рефлекторну природу мимовільної уваги, тобто людина вдивляється в образ, прислухається до виниклих звуків, посилено втягує запах, що торкнувся його. Кажучи про фізіологічні механізми активної уваги, слід зауважити, що ефективна увага можлива лише на стадії активної і спокійної бадьорості, тоді як на інших стадіях основні характеристики уваги змінюються і можуть виконувати лише окремі функції.

Принцип домінанти, який було висунуто чудовим російським фізіологом О.О. Ухтомським дуже добре поєднується з такими уявленнями про фізіологічні механізми уваги. Він полягає в тому, що в корі півкуль принцип домінанти є фізіологічною основою акту уваги.

Вчення І.П. Павлова і вчення О.О. Ухтомського дають опорні точки для з'ясування фізіологічної основи уваги. Вельми складна структура фізіологічних механізмів уваги і суперечливі погляди на його природу надихнули багатьох великих учених на розробку цілого ряду теорій уваги. Природою уваги займалися такі учені, як Н.Н.Ланге, П.Л.Гальперін [9, 4], а також широку популярність набула теорія Т.Рібо, який вважав, що увага завжди супроводиться змінами фізичного і фізіологічного стану організму, що увага завжди пов'язана з емоціями і викликається ними. З увагою пов'язані спрямованість і вибірковість пізнавальних процесів. Їх налаштування безпосередньо залежить від того, що в даний момент часу представляється найбільш важливим для організму, для реалізації інтересів особистості.

Прийнято вважати [9], що існують три типи уваги: мимовільна, довільна і

післядовільна. Виділяють також наступні властивості, або параметри уваги:

1) концентрація уваги виражається в ступені зосередженості на об'єкті;

2) стійкість характеризується тривалістю зосередженості, умінням не відволікатися протягом певного періоду часу;

3) об'єм уваги характеризується кількістю одночасно сприйраних об'єктів;

4) розподіл - це здатність одночасного виконання декількох дій;

5) перемикання – це здатність міняти спрямованість уваги, переходити від одного виду роботи до іншого.

У літературі прийнято пов'язувати поліпшення з віком виконання завдань, що вимагають залучення контролю інтерференції і інших операцій модуля виконавчого контролю, з дозріванням відповідних морфофункціональних систем фронтального неокортексту (S. B.Campbell, G. Miller). Наші дослідження показують, що у дітей в передшкільному періоді розвитку в рівній мірі покращується виконання різних типів простих і складних завдань «на тривалу підтримку виборчої уваги», у тому числі і тих, які не вимагають підключення функцій виконавчого модуля. Цей факт свідчить про швидке дозрівання в цьому віці, насамперед, базових механізмів, що забезпечують стійке довільне утримання уваги дитини на будь-якому завданні. Ці механізми в літературі прийнято пов'язувати з функціонуванням самостійного модуля підтримки пильного стану (K.Pribram et al.). Парціальний внесок дозрівання власне виконавчого модуля уваги у виконання дітьми особливих «фронтальних завдань», таким чином, вимагає поглибленого аналізу з врахуванням отриманих нами даних.

У нашій роботі була виявлена нерівномірність розвитку окремих операцій виконавчого модуля уваги у дошкільників. Яскравим прикладом гетерохронного становлення операцій цього модуля уваги в онтогенезі є відносно низька ефективність операції розподілу уваги між інформацією, що поступає по зоровому і слуховому каналах. Виявилось, що в таких умовах діти дошкільного віку втрачають увагу до зорових стимулів, які у меншій мірі, ніж слухові, провають автоматичне орієнтування уваги. У контексті наявних даних літератури (M.C.Friedman, N. Chhabildas, N.Budhiraja, E.G.Willcutt, B.F. Pennington), можна вважати, що дана особливість не має модальної специфічності, тобто пов'язана з необхідністю перемикати увагу між інформацією, що поступає по різним каналам

уваги (у тому числі і всередині однієї модальності). Вона виявляється у тому випадку, коли по одному з каналів уваги подається більш «біологічно важлива» інформація (зміна інтенсивності звуку, яскравості або кольору зорового образу, відбуваються емоційно значимі події), що автоматично викликає орієнтування уваги. В цьому випадку дитина 5–7 років починає втрачати увагу до «менш значимого» каналу.

Ми експериментально підтвердили важливе теоретичне положення про те, що індивідуальні відмінності в організації механізмів уваги суттєво впливають на оцінку загального рівня інтелекту дітей дошкільного віку. Індивідуальні відмінності в роботі модуля виконавчого контролю уваги, а саме операції контролю інтерферуючих дій, суттєво впливають на рівень когнітивної компетентності у дітей передшкільного віку, що пояснює до 30% дисперсії оцінок інтелекту. Отримані результати доповнюють уявлення про природу індивідуальних відмінностей в інтелекті на даному етапі розвитку. Вони показують, що в конвенціональних оцінках інтелекту дитини 5–7 років відбиваються не лише можливості обробки інформації, але і сформованість мозкових систем контролю уваги. Цей факт підтверджує теоретичні уявлення про природу багаточинності результатів тестування інтелекту, насамперед, у дітей дошкільного віку. Крім того, потрібно враховувати ці дані при інтерпретації результатів досліджень в суміжних сферах психології, наприклад, психогенетиці розвитку. Так, відносно високий вклад чинників загальної середовища в індивідуальні відмінності за інтелектом у дітей даного віку може знайти пояснення у впливі систематичної середовища саме на ефективність функціонування систем уваги (В.Д. Небиліцин [13]). У ряді останніх робіт доведено можливість поліпшення оцінок інтелекту дітей цього віку через направлене тренування можливостей довільної регуляції уваги (L. N. Robins et al.).

Модульний підхід до аналізу організації системи уваги дозволив переглянути традиційні погляди на дефіцит уваги при порушенні розвитку: синдром дефіциту уваги (СДУГ) і дитячий аутизм (ДА). Отримані дані свідчать про те, що дефіцит уваги у дітей з СДУГ і у дітей з ДА мають різне походження. Профіль порушення уваги у дітей 5–7 років з СДУГ визначається низькою ефективністю роботи виконавчого модуля уваги, переважно операції контролю інтерференції. Цей висновок узгоджується з

більшістю досліджень дітей з СДУГ більш старшого віку (J.Oosterlaan, A., Scheres, I. Antrop, H.Roeyers & J.A.Sergeant, N.Chhabildas, N.Budhiraja, E.G.Willcutt, B.F. Pennington et al.), їх результати підтверджують положення про те, що парціальний дефіцит фронтальної операції контролю інтерференції є ядерним порушенням при даному захворюванні (N.Bayley).

Новими в експериментальній науці є дані про аномально високий рівень виконання завдання, що вимагає зміни установки/мішені уваги у дітей з синдромом дефіциту уваги. Отримані результати свідчать про крихкість репрезентації мішені уваги в буфері робочої пам'яті у дітей з цим синдромом, яка дозволяє їм уникнути конфлікту між репрезентаціями старої, вивченої, і нової мішені уваги. Така інтерпретація узгоджується з даними Бейлі, отриманими при дослідженні робочої пам'яті у дітей з СДУГ (N. Bayley). Крім того, наші дані підтверджують свідчення збереження і ефективності роботи операції зміни установки у дітей з СДУГ (D. M. Gelfand & D. P. Hartmann et al.).

Результати дослідження L. N.Robins, M. Q.Patton свідчать про відсутність дефіциту виконавчого модуля уваги у хворих аутизмом без вираженої затримки інтелектуального розвитку і спростовують інтерпретації даних цілого ряду досліджень в цій області.

Дослідження профілю виконання різних типів завдань дітьми з цим синдромом показало, що погане виконання завдань, направлених на оцінку ефективності роботи модуля виконавчого контролю уваги, пов'язане з порушенням роботи загальних механізмів пильності і більш «нижчих», автоматичних механізмів уваги [11]. У дітей з ДА виявлено базове порушення процесів орієнтування уваги до простого слухового стимулу, який у здорових людей автоматично викликає орієнтовну реакцію (F.Alien, G. Miller, K. Pribram, E. Galanter). Дослідження профілю уваги у дітей з аутизмом виявило атипову реакцію на звукові стимули, що посилюється при необхідності розподіляти увагу між слуховим і зоровим каналом. За даними літератури раннє порушення реакції на звук є одним з найбільш прогностично надійних критеріїв синдрому дитячого аутизму (S.Varon-Cohen, L. Wing). Розуміння природи порушення уваги у дітей з аутизмом потенційно може змінити підхід до розробки коректувально-розвиваючих програм для

дітей з цим діагнозом. Недоліки довільної уваги - одна з суттєвих характеристик пізнавальної діяльності при дитячому аутизмі (ДА) і синдромі дефіциту уваги з гіперактивністю (СДУГ). Таким чином, з аналізу експериментальних даних, отриманих при використанні різних методик, що досліджують різні властивості уваги, у дітей з ДА і СДУГ виявляється порушення всіх основних властивостей довільної уваги: стійкості, концентрації, перемикавання, розподілу, вибірковості. Відмінності в показниках, що характеризують різні властивості довільної уваги, виражені досить виразно від норми при виконанні завдань будь-якого ступеню складності.

Аналіз результатів виконання різних завдань показав, що такі характеристики, як помилки, при виконанні завдань методик є найбільш інформативними для виявлення порушень довільної уваги у дітей з ДА і СДУГ.

За тестом А.Рея виявляється, що діти з ДА і СДУГ у порівнянні з однолітками, що нормально розвиваються, виконуючи завдання швидше, допускали значно більшу кількість помилок і виявляють в два рази більший дефіцит концентрації.

Аналіз результатів виконання коректурної проби показує, що діти з ДА і СДУГ в порівнянні з нормою мають нижчий об'єм роботи, в другій частині завдання допускають в 4,4 рази більше помилок і виявляються менш продуктивними за показником Q. Кількісний і якісний аналіз результатів за показниками "С" і "І" виявляє порушення вибірковості уваги у дітей з ДА і СДУГ, що пов'язано як з іншими властивостями довільної уваги (недоліки перемикавання і розподілу), так і з особливостями їх діяльності.

Найбільші відмінності дітей з ДА і СДУГ від однолітків, що нормально розвиваються, виявляються по таких властивостях довільної уваги, як перемикавання, розподіл, вибірковість, що забезпечують селективність сприйняття. Такі властивості довільної уваги, як стійкість і концентрація, що спрямовані на забезпечення оптимального рівня активності, є порушеними у всіх дітей з ДА і СДУГ. У дітей з ДА ми спостерігали явне зниження в загальній ефективності виконання завдань в порівнянні із здоровими однолітками. Причини такої розбіжності можуть лежати у вікозалежному характері порушень фронтальної системи пильності (L.N. Robins, K.Pribram et al.) дітей з ДА. Дефіцит фронтальної системи пильності, що виявився

в нашому дослідженні у дітей з аутизмом в дошкільному віці (тобто в період інтенсивного дозрівання мозкових механізмів пильності), може компенсуватися в подальшому розвитку.

Яскравою особливістю порушення уваги у дітей з СДУГ, що відрізняють їх від дітей з ДА, є наявність в профілі регуляції уваги ознак гіпофронтальності, які виявилися у високій імпульсивності реагування, парціальному дефіциті операції контролю інтерференції і аномально високій ефективності операції зміни установки.

Причиною підвищеної імпульсної моторних реакцій служить слабкість орбітофронтальної контролюючої системи (L.N. Robbins et al., А. Р. Лурія [10]). Імпульсна поведінка є одним з основних діагностичних критеріїв діагнозу СДУГ і наголошується практично у всіх експериментальних дослідженнях уваги дітей і дорослих з цим діагнозом (R. S. Schachter, O. Spreen, A.H. Risser & D. Edgell, L.Seife, T. R.Zentall, J. E. Sutton, L. M. Sherburne і ін.).

Відносно незалежним проявом фронтального дефіциту у дітей з СДУГ є виборча слабкість операцій виконавчого контролю уваги. Не дивлячись на те, що ефективність виконання завдань дітьми з СДУГ в цілому була пониженою, саме в двох фронтальних пробах, що оцінюють операцію розподілу уваги між стимулами зорової і слухової модальностей і операцію контролю інтерференції, спостерігалася максимальна кількість пропусків цільових стимулів. При цьому лише в завданні, що вимагає контролю інтерференції, час реакції на стимул у дітей з СДУГ був значно збільшений в порівнянні із здоровими дітьми. Дійсно, практично всі дослідження дітей з СДУГ свідчать про порушення саме операції контролю інтерференції (J.Oosterlaan, A., Scheres, I. Antrop, H.Roeyers & J.A.Sergeant, N.Chhabildas, N.Budhiraja, E.G.Willcutt, B.F. Pennington et al.).

Основною метою терапії є зменшення порушень поведінки і учбових труднощів. Для цього, перш за все, необхідно змінити оточення дитини в сім'ї, школі і створити сприятливі умови для корекції симптомів розладу і подолання відставання в розвитку вищих психічних функцій [12].

Лікування дітей з синдромом дефіциту уваги з гіперактивністю і РДА повинне включати комплекс методик, тобто бути «мультимодальним». Це означає, що в ньому належить брати участь педіатрові, психологові, педагогам і батькам. Лише

Питання психології

колективна робота вищеназваних фахівців дозволить добитися доброго результату.

«Мультимодальне» лікування включає наступні етапи:

- освітні бесіди з дитиною, батьками, вчителями;
- навчання батьків і вчителів поведінковим програмам;
- розширення круга спілкування дитини через відвідування різних гуртків і секцій;
- спеціальне навчання в разі утруднення з навчанням;
- медикаментозна терапія;
- аутогенне тренування і терапія сугестії.

Серед психолого-педагогічних методів корекції СДУГ і РДА головна роль відводиться поведінковій психотерапії. За кордоном існують центри психологічної допомоги, в яких проводиться спеціальне навчання батьків, вчителів і дитячих лікарів цим методикам.

Ключовим моментом поведінкової програми корекції служить зміна оточення дитини в школі і вдома з метою створення сприятливих умов для здолання відставання в розвитку психічних функцій. Дитині з СДУГ і РДА може допомогти навчання в особливих умовах, відповідних його здібностям. Основні причини поганої успішності при даній патології - неухважність і відсутність належної мотивації і цілеспрямованості, інколи у поєднанні з парціальними затримками розвитку шкільних навиків. На відміну від звичайної «затримки психічного розвитку» вони є тимчасовим явищем і при інтенсивних заняттях можуть успішно нівелюватися. Обов'язковою умовою навчання дітей з СДУГ і РДА в коректувальних класах є створення сприятливих умов для розвитку: наповнюваність не більше 10 чоловік в класі, навчання за спеціальними програмами, наявність відповідних підручників і розвиваючих матеріалів, індивідуальні заняття з психологом, логопедом і іншими фахівцями. Клас бажано ізолювати від зовнішніх звукових подразників, в ньому має бути мінімальна кількість відволікаючих і стимулюючих предметів; учні повинні сидіти окремо один від одного, тих, хто вчиться з більш вираженою руховою активністю слід усаджувати за столи ближче до вчителя, щоб виключити їх вплив на інших дітей. Тривалість занять скорочується до 30-35 хвилин. Протягом дня обов'язково проводяться заняття з аутогенного тренування. Лікування дітей з СДУГ і РДА обов'язково повинне включати фізичну реабілітацію. Це спеціальні вправи,

направлені на відновлення поведінкових реакцій, вироблення координованих рухів з довільним розслабленням скелетної і дихальної мускулатури. Більшість проведених експериментів показали, що механізм поліпшення самопочуття пов'язаний з посиленою продукцією при тривалій м'язовій активності особливих речовин - ендорфінів, які благотворно впливають на психічний стан людини.

Отримані переконливі дані про те, що фізичні вправи корисні при цілому ряду захворювань. Вони не лише можуть запобігати появі гострих нападів захворювання, але і полегшують перебіг захворювання.

Ортокліностатичне дослідження виявило вищу лабільність вегетативної нервової системи у 65% хворих дітей в порівнянні з контрольною групою, що дає підстави припускати зниження ортостатичної адаптації у дітей з СДУГ і РДА. Таким чином, при розробці методів корекції уваги при РДА і СДУГ, ми спиралися на розроблені принципи психологічної корекції, розроблені Л.С. Виготським, які були трансформовані нами в результаті проведеного дослідження:

- принцип створення сприятливих умов для проведення коректувальної роботи;
- принцип детермінізму формулюється нами, як необхідність визначення вектора коректувальної роботи у суб'єкта з аутизмом і СДУГ;
- принцип всебічності;
- принцип науковості;
- принцип структурності;
- принцип забезпечення свідомості і активності;
- принцип установки на успіх;
- принцип побудови коректувальної роботи від простого до складного, з врахуванням психофізіологічних особливостей стану індивіда;
- принцип урахування вираженості психологічного стану ми розуміємо як вибирання адекватних засобів корекції в процесі дії відповідно до психофізіологічних станів індивіда, визначувані ступенем вираженості порушення, оскільки недостатність реабілітаційних заходів не приводить до бажаних результатів, і, навпаки, велика кількість недоречних заходів, може викликати ускладнення і, як наслідок, відмову від співпраці в психолого-корекційній дії.

Основною метою терапії є зменшення порушень поведінки і учбових труднощів. Для цього, перш за все, необхідно змінити оточення дитини в сім'ї, школі і створити

Питання психології

сприятливі умови для корекції симптомів розладу і подолання відставання в розвитку вищих психічних функцій.

Висновки. Таким чином, виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що уповільнення часу реакції у міру розширення просторового поля уваги є віддзеркаленням загального, фундаментального характеру організації просторової уваги і не може розглядатися як особливість регуляції зорово-просторової уваги, що властива лише дітям дошкільного віку. Основною відмінністю дітей з діагнозами ДА і СДУГ від дітей в нормі є наочне зниження ефективності виконання будь-якого із запропонованих завдань. Основною метою терапії є зменшення порушень поведінки і учбових труднощів. Для цього, перш за все, необхідно змінити оточення дитини в сім'ї,

школі і створити сприятливі умови для корекції симптомів розладу і подолання відставання в розвитку вищих психічних функцій.

Лікування дітей з синдромом дефіциту уваги з гіперактивністю і РДА повинне включати комплекс методик, тобто бути «мультиmodalним». «Мультиmodalне» лікування включає наступні етапи:

- освітні бесіди з дитиною, батьками, вчителями;
- навчання батьків і вчителів поведінковим програмам;
- розширення круга спілкування дитини через відвідування різних гуртків і секцій;
- спеціальне навчання в разі утруднення з навчанням;
- медикаментозна терапія;
- аутогенне тренування і терапія сугестії.

Список літератури

1. Ахутіна Т. В. Зародження мови: нейролінгвістичний аналіз синтаксису/Т. В. Ахутіна - М.: Мгу, 1989.- 213с.
2. Валлон А. Психічний розвиток дитини/ Анрі Валлон. - Спб.: Пітер, 2001. - 208 с.
3. Виготський Л. С. Історія розвитку вищих психічних функцій // Збір.: У 6-ти т. Т. 3 - М.: Педагогіка, 1983. 1 - 367 с. - 3. -328.
4. Гальперін П. Я. До проблеми уваги/ П. Я. Гальперін // Доповіді АПН РРФСР. - 1958. - № 3. - с. 33-38.
5. Добрынин Н.Ф. О селективности и динамике внимания // Вопросы психологии.- 1975. М.: Просвещение, с. 68-80.
6. Дубровіна І. В., Акімова М. К. Робоча книга шкільного психолога / Під ред. І. В. Дубровіної. - М.: Освіта, 1991. - 303 с.
7. Єрмолаєв О.Ю., Марютіна Т.М., Мешкова Т.А. Увага школяра/ О.Ю. Єрмолаєв, Т.М. Марютіна, Т.А. Мешкова - М., 2002. - с. 30-37, 69-80.
8. Кулагіна І. Ю. Вікова психологія: Розвиток дитини від народження до 17 років //Навч. посіб. / Університет Російської академії освіти. - М.: Вид-во УРАО, 1998. - 175 с.
9. Ланге Н.Н. Увага // Хрестоматія з уваги / Під ред. А. Н.Леонтьєва. - М.: Вид-во МГУ, 1976. - 295 с.
10. Лурія А. Р. Основи нейропсихології/ А. Р. Лурія - М.: Вид-во МГУ, 1973. - 374 с.
11. Моніна Г. Б., Лютова-Робертс Е. К.,Чутко Л. С. Гіперактивні діти: психолого-педагогічна допомога: монографія. Мова. - 2007 - 186 с.
12. Московічюте Л. І., Корсакова Н. К. Клінічна нейропсихологія/Л. І. Московічюте, Н. К. Корсакова: Академія, 2007. - 144 с.
13. Небиліцин В. Д. Вибрані психологічні роботи / Під ред. Б. Ф. Ломова. - М.: Педагогіка, 1990. - 403 с.
14. Осипова А.А. Загальна психокорекція // Навчальний посібник/А.А. Осипова - Сфера, 2007 - 512 с.
15. Павлов І. П. Повне зібрання робіт. - М.: Вид-во АН СРСР, 1951. - 176 с.

Duska A. L., candidate of psychological sciences (Phd)

ATTENTION REGULATION OF PSYCHICAL AND MENTAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN IN NORM AND DEVIATION

Theoretical questions of attention disorders structure at children with attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) and autism were researched. They are important for understanding of the anomalies in the formation of separate attention control operations in ontogeny and their significance for the partial deficiency of cognitive development of the child. Treatment of children with attention deficit hyperactivity disorder and (ADHD) should include a set of techniques that are "multimodal". The author of "multimodal" treatment includes the following steps: - Educational conversations with the child, parents, teachers, Training of parents and teachers behavioral programs; Widening the range of communication of the child through visits to various groups and sections; - In the case of special education with learning difficulties; - Drug therapy; - Autogenic training and therapy suggestion.

Keywords: regulation of attention, attention disorders with abnormalities in the development, methods of correction of attention.

ПРОФІЛАКТИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ЯК ЧИННИК СТАБІЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРАЦІВНИКА МІЛІЦІЇ

Стаття присвячена аналізу чинників професійної деформації працівників міліції, що пояснює низьку психологічну готовність до виконання своїх професійних обов'язків. У число обов'язкових завдань, які необхідно вирішувати, входять завдання по профілактиці й корекції професійної деформації працівників ОВС. Для цього необхідно: знання психологічних механізмів професійної деформації, прогнозування процесу професійної деформації з урахуванням конкретного профілю служби й службового стажу, оволодіння прийомами, способами саморегуляції емоційно-вольової сфери й самокорекції професійних деформацій.

Ключові слова: психологічна готовність, професійна деформація, чинники професійної деформації, профілактичні заходи, психокорекція, соціально-психологічний тренінг.

Статья посвящена анализу факторов профессиональной деформации работников милиции, что объясняет низкую психологическую готовность к выполнению своих профессиональных обязанностей. В число обязательных задач, которые нужно решать, входят задачи по профилактике и коррекции профессиональной деформации работников ОВД. Для этого необходимо: знание психологических механизмов профессиональной деформации, прогнозирование процесса профессиональной деформации с учетом конкретного профиля службы и служебного стажа, овладение приемами, способами саморегуляции эмоционально-волевой сферы и самокоррекции профессиональной деформации.

Ключевые слова: психологическая готовность, профессиональная деформация, факторы профессиональной деформации, профилактические мероприятия, психокоррекция, социально-психологический тренинг.

Дослідження професійної деформації працівника ОВС є досить актуальною проблемою, рішення її становить значний інтерес і в теоретичному, і в прикладному плані. Професіоналізація особистості працівника ОВС у процесі багаторічного виконання професійних обов'язків зв'язана як з розвитком професійно важливих якостей, так і з розвитком якостей, негативним образом впливають на його діяльність.

Професійна деформація особистості – це зміни якостей особистості (стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування й поведінки), які з'являються під впливом виконання професійної ролі [1, 2, 5, 6]. Професійна діяльність людини - одна із провідних форм активної особистості. Вона веде за собою професійний розвиток працівника, що спричиняється формування професійного типу особистості. Професійна деформація відрізняється своєю спрямованістю, носить негативний характер, слід зазначити, що в психологічних дослідженнях частіше розглядають ті небажані зміни в особистості фахівця, які негативно впливають на його роботу й життя. Позитивне, що виховує вплив професійної діяльності проявляється в

досвіді, навичках і вміннях, інтересах і потребах, у сумлінному відношенні до праці, дисциплінованості й іншим позитивним рисам характеру, що забезпечують ріст професіоналізму, психологічну готовність до сумлінного виконання професійних завдань [3].

Негативний вплив професійної діяльності проявляється в негативних сторонах характеру, установках і т.п., професійна деформація особистості може носити епізодичний або стійкий, поверхневий або глобальний характер; проявляється в професійному жаргоні, у манерах поведінки.

Помітний вплив робить професія й на особистісні особливості представників тих спеціальностей, робота яких пов'язана з людьми. Крайня форма професійної деформації особистості виражається у формальному, суцільно функціональному ставленні до людей. Вона погіршує соціально-психологічний клімат колективу, розвиток самої особистості, є основою виникнення психологічних бар'єрів.

Особистий життєвий досвід фахівця, що становить його професійне багатство й опору, при професійній деформації стає бар'єром для сприйняття нового. Людина задалегідь упевнена, що йому нічого

нового не повідомлять, а з роботою він і так справляється, нова інформація, тому не сприймається.

Для зняття таких бар'єрів у системі навчання (перепідготовки) або на заняттях, організованих психологічною службою підрозділів ОВС, дають спеціальні завдання, при виконанні яких працівники переконуються, що не можуть упоратися із запропонованими завданнями, що змушує їх переглянути подання про рівень своєї поінформованості. У результаті мотивація оволодіння новою ідеєю підвищується.

Професійні деформації особистості детермінуються багатьма факторами - об'єктивними й суб'єктивними.

До об'єктивних можна віднести: зміст професійної діяльності й спілкування, умови виконання професійних обов'язків, фактори пов'язані із соціальним макросередовищем, наприклад, соціально-економічні умови життєдіяльності, підвищена юридична регламентація праці, багатобічний соціальний контроль із боку державних і суспільних органів, приватний конфліктний характер взаємодій працівника із громадянами.

До об'єктивно-суб'єктивних - систему й організацію професійної діяльності, якість керування, стиль керування й професіоналізм керівників. До суб'єктивних - онтогенетичні зміни, вікову динаміку, індивідуально-психологічні особливості, характер професійних взаємин, кризи професійного становлення особистості, службова необхідність ідентифікувати себе з патологічним внутрішнім миром інших людей для їх кращого розуміння.

Кризи професійного розвитку можуть ініціюватися незадоволеністю працівника різними аспектами своєї праці, зниженням працездатності, погіршенням здоров'я, професійною утомою й багатьма іншими факторами.

Служба в ОВС ставиться до тих видів професійної праці, умови й характер яких можуть зробити вплив, що травмує, на психіку (психічна напруженість праці, актуальна можливість фізичної травми або загибелі, велика відповідальність). Тривале багаторічне виконання подібної професійної діяльності може приводити до профдеформацій. Уважається, що найбільшою мірою професійним деформаціям піддаються професії типу

«людина-людина» (тому що спілкування з іншою людиною обов'язково включає взаємодію: вплив - зворотний вплив), особливо «людина - аномальна людина» [3, 6].

Ми вважаємо, що професійним деформаціям можуть бути піддані представники будь-яких професій, але деформації професіоналів системи «людина – людина» мають «найбільший ступінь небезпеки», тому що проявляються негативно в сфері професійного й особистісного спілкування, побуті, стають причинами особистісних і міжособистісних конфліктів, тобто спостерігається своєрідний негативний «крикошет» і «бумеранг» у цю же систему «людина – людина». Спостерігається множинність професійних критеріїв аномальності людини - медичних, психологічних, юридичних і т.п. Наприклад, працівники ОВС часто, виконуючи свої професійні обов'язки, працюють із людьми, що мають вродливу моральну й правову свідомість.

Одним з діючих психологічних механізмів професійної деформації в цьому випадку є процес конфлікту, боротьби або узгодження нормативних регуляторів поведінки, суперечливих по своїй суті: етичних, моральних і специфічних професійних (службових).

У процесі виконання службових обов'язків працівник ОВС удосконалює повторювані дії й операції. Формування професійних звичок і стереотипів, автоматизми в професійній діяльності заощаджують час фахівця, знижують рівень помилок, прискорюють процес входження в професію – *профадаптацію* й *професіоналізацію*. Але професійна діяльність працівника ОВС пов'язана з більшою кількістю нестандартних ситуацій, у цьому випадку стереотипні, звичні дії не будуть ефективними. Професійні завдання працівникові часто доводиться вирішувати в умовах дефіциту часу, що створює «легкість переходу» на стереотипний шлях рішень. Регламентованість змісту професійної діяльності, незмінність процесу, тверда алгоритмізація створює своєрідне «прокрустове ложе», що деформує професіонала. Звичайно виділяють: 1) *загально професійні деформації* (типові): синдром асоціальної перцепції, при якому кожний громадянин сприймається як

потенційний порушник, емоційна індиферентність, холодність до страждань інших; поведінковий трансфер, що характеризує формування рис рольової поведінки і якостей, властивим особам, що порушують закон, засвоєння й уживання їх жаргону; 2) *спеціальні професійні деформації* (пов'язані із внутрішньо професійною спеціалізацією): у слідчого – правова підозрілість, в оперативного працівника – актуальна агресивність і таке інше; 3) *професійно-типологічні деформації*, обумовлені накладанням індивідуально-психологічних особливостей особистості на психологічну структуру діяльності: комплекс переваги, гіпертрофований рівень домагань, домінантність, обумовлені реалізацією працівником владних функцій; 4) індивідуалізовані деформації, обумовлені індивідуальними психологічними особливостями працівників: професійні акцентуації, зверх якості, зверх відповідальність, трудоголізм, трудовий фанатизм [4, с. 240-241].

Серед основних психологічних детермінант професійних деформацій працівника ОВС головною є сама професійна діяльність, а також: 1) неадекватність мотиву вибору професії конкретної людини цілям професійної діяльності (корисливі мотиви, прагнення до влади, домінуванню, самоствердженню); 2) розбіжність очікувань молодого працівника професійної реальності, труднощі й невдачі на шляху професіоналізації; 3) стереотипизація, утворення автоматизованих професійних умінь; 4) дія механізмів психологічного захисту у зв'язку з підвищеною емоційною напруженістю, насиченістю, відповідальністю, небезпекою для життя й здоров'я, що приводять до: синдрому «емоційного вигорання», раціоналізації, витиснення, проєкції, регресії; 5) акцентуації характеру, що переходять у професійні акцентуації, у зверх якості; 6) затримки професійного розвитку, стагнації; 6) старіння й зниження рівня інтелекту [4].

У систему основних показників професійної деформації можна включити: 1) *упереджене ставлення до об'єкта службової діяльності – громадянам або групі громадян* (різних суб'єктів правовідносин), для нього характерні: обвинувальний ухил (установка) або

презумпція первинної провини об'єкта; абсолютизація карально-примусових мір і віра в їх універсальну ефективність; психологічні бар'єри в спілкуванні; 2) *суб'єктивне тлумачення законослухняної поведінки й нормативної регламентації службової діяльності*.

Це приводить до неготовності виконання службових обов'язків, використанню заборонених способів і прийомів діяльності; зловживанню владою і таке інше.

Значний вплив на рівень професійної деформації робить тривалість виконання службових обов'язків (стаж).

Результати емпіричних досліджень показують, що в працівників зі стажем роботи в ОВС від 5 до 20 років, початковий рівень деформації виявлений в 37,0% працівників міліції, середній рівень показовий для 47,7% працівників і глибинний - для 9,3% [1].

Характер деформації може визначатися не тільки самою професією, але й положенням в *ієрархії влади*. Коли людина знаходить певну владу над іншими, а зворотні зв'язки, критика, суспільний контроль за його поведінкою ослаблені, тоді його особистість деформується (трансформується). Керівник, що постійно віддає накази, підданий небезпеки виникнення в нього *почуття переваги* або навіть зарозумілості, що послабляє його здатність до самокритики. При цьому виявлено, що, насамперед при цьому страждає почуття гумору, зокрема розуміння жартів у свою адресу. Подібна нечутливість закриває йому шляхи інтелектуального розвитку. Посадова прихильність деяких керівників до правил і розпорядків, часто досить формальним, сприяє іноді *загальному збіднінню їх емоційної сфери*, появі формалізму й сухості в особистих взаєминах.

Повсякденні спостереження свідчать, що одним з найпоширеніших на рівні здорового глузду переконань є погляд, відповідно до якого одноманітні види діяльності, виконувані протягом тривалого часу, стають менш ефективними, що приводить у підсумку до дезорганізації. Ця думка стосується також і *сфери влади*. Нерідко думають, що під впливом часу прийняті рішення тим же самим керівником стають усе менш ефективними і

раціональними, що виникають корупційні й патологічні явища. Повсякденна мудрість говорить, що причинами «псування» влади є зниження ступеня *іноваційності* їх діяльності, стомлення, ритуалізація її суб'єктів і відрив від життя суспільства.

Це явище можна назвати *ерозією влади* й звести до двох принципових тверджень: 1) керівні й керуючі дії поступово стають усе менш ефективними; 2) чим вище пост і адміністративний рівень, тим сильніше тенденції до «псування» органів влади [1].

Велике значення може мати *біологічне старіння* працівників (у системі ОВС є вікові обмеження), хоча відомо, що зміни інтелекту людини з віком носять індивідуальний характер, наприклад, у другій половині життя в людини більше часу для прояву свого Я.

Календарний і психічний вік часто не збігаються. Деякі люди й у глибокій старості - молоді, а інші з молодих років - старі. При несприятливих умовах розвитку людини можуть підкреслюватися й загострюватися неприємні риси характеру - консерватизм, переоцінка минулого, прагнення повчати, буркотливість, егоцентризм, недовірливість і уразливість. З огляду на ймовірність такої вікової психологічної деформації, людина повинна усвідомлено направляти зусилля на підтримку в собі духовної гнучкості, переборювати вікову тенденцію до ригідності в поглядах і нездатності міняти установки, тримати свій розум відкритим для нових ідей.

Профілактикою ерозії влади може бути зміна (повна або часткова) персоналу керівників. Часткова заміна краще, тому що новий керівник часто не має достатнього досвіду.

У число *обов'язкових завдань*, які необхідно вирішувати службі психологічного забезпечення в ОВС, входять завдання по виявленню, корекції й профілактиці професійної деформації працівників ОВС. Для цього практичному психологові необхідно: 1) знання психологічних механізмів професійної деформації, об'єктивних і суб'єктивних чинників цього процесу; 2) прогнозування процесу професійної деформації з урахуванням конкретного профілю служби (слідча діяльність і ін.) і службового стажу; 3) виявлення діяльнісних детермінант професійної деформації, пов'язаних з

характером службової діяльності й змістом завдань, які вирішуються (наявність владних повноважень, висока відповідальність, регламентованість, екстремальність, суперечливість, конфліктність, протидії); 3) діагностика профдеформацій і розробка індивідуальних стратегій їх подолання; 4) виявлення особистісних (індивідуально-психологічних) детермінант, які створюють внутрішні суб'єктивні умови, що спочатку блокують або інтенсифікують зовнішній деформуючий вплив; 5) згодом, акумулювавши в собі такий вплив, ці детермінанти можуть перетворитися у вторинний (після діяльності) джерело деформації. Він зсередини підпитує професійну деформацію; 6) облік мікросоціальних детермінант, пов'язаних з найближчим соціальним оточенням, воно включає: службовий колектив і позаслужбове середовище, ці види соціального оточення повинні бути проаналізовані з погляду як позитивного, так і їх деструктивного впливу на особистість працівника; 7) дослідження професійно-деформаційних проявів у діяльності й особистості працівника шляхом адекватно підібраних методів; 8) систематичний лонгитюдний контроль процесів професійної деформації, ці процеси динамічні в часі й мають розвиваючий зворотний (регресивний) характер, періодичність збору даних може бути різною (один раз у рік, через півроку, чотири місяці) залежно від коефіцієнта деформації: початкового, середнього, глибинного; 9) профілактика професійної дезадаптації починаючого фахівця; 10) проходження тренінгів особистісного й професійного росту. Рефлексія професійної біографії й розробка альтернативних сценаріїв подальшого особистісного й професійного росту. Оволодіння прийомами, способами саморегуляції емоційно-вольової сфери й самокорекції професійних деформацій.

Конкретно-практична сторона профілактики корекції професійної деформації передбачає комплекс заходів у трьох взаємозалежних напрямках: організаційно-адміністративному, реабілітаційному, психолого-педагогічному. Завданнями першого напрямку є ослаблення деформуючого впливу діяльності шляхом тимчасового відсторонення працівника від діяльності, професійного оточення або їх

Питання психології

зміни. Завдання другого напрямку полягає у відновленні й зміцненні фізичного, психологічного, психофізіологічного потенціалу працівника, підтримка його працездатності. Завданням третього напрямку є формування й розвиток індивідуально-психологічних якостей, які блокують деформуючий вплив.

Список літератури

1. Бандурка А. М. Юридическая психология : монографія / Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. – Харьков : Титул, 2006. – 750 с.
2. Бандурка А. М. Профессионализм и лидерство : учеб. пособие / Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. – Харьков : Титул, 2006. – 578 с.
3. Безносков С. П. Профессиональная деформация личности / Безносков С. П. – СПб : Речь, 2004. – 272 с.
4. Зеер Э. Ф. Психология профессий : учеб. пособие / Зеер Э. Ф. М. : Академия, 2003. – 236 с.
5. Кісіль З. Р. Проблеми професійної деформації працівників органів внутрішніх справ : монографія / Кісіль З. Р. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 607 с.
6. Медведєв В. С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти) : монографія / Медведєв В. С. – Київ : КНУВС, 1996. – 450 с.

Zhydetskaia S. V., bread-winner of department

PREVENTION OF PROFESSIONAL DEFORMATION AS A FACTOR OF PSYCHOLOGICAL READINESS STABILITY OF A POLICE OFFICER

This article is devoted to the analysis of factors of police officers' professional deformation, which explains the low psychological readiness to perform their professional duties. The list of mandatory tasks that must be solved include the task on prevention and correction of professional deformation of police officers. To fulfill this we need: 1) knowledge of the psychological mechanisms of professional deformation, objective and subjective factors of this process; 2) forecasting the process of professional deformation considering a concrete specific of service and service experience; 3) to identify activity-related determinants of professional deformation related to the nature of service activity and content of the tasks that are to be solved; 4) diagnosis of professional deformation and development of individual strategies to overcome them; 5) passing the trainings directed on personal and professional growth; 6) mastering of techniques, methods of self-regulation of emotional and volitional, self-correction of professional deformations.

Keywords: psychological readiness, professional deformation, factors of professional deformation, preventive measures, psychological correction, social and psychological training.

Каменюк Ю. В., помічник начальника ГУ ДСНС України у Вінницькій області (м. Вінниця)

Алещенко В. І., доктор психологічних наук, професор кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ НУОУ імені Івана Черняхівського (м. Київ)

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

В статті розглянуто роль законів й закономірностей у формуванні патріотизму військовослужбовців Збройних Сил України, визначенні принципи, мета, система, суб'єкти та об'єкти впливу. Досліджуються мотивації, моральні ідеали та ціннісні орієнтації особистості військовослужбовця.

Ключові слова: патріотизм, мотивації, ідеали, ціннісні орієнтації особистості, військовослужбовець.

В статье рассмотрена роль законов и закономерностей в формировании патриотизма в процессе военно-патриотического воспитания военнослужащих Вооруженных Сил Украины, определены ее принципы, цель, система, субъекты и объекты воздействия. Исследуются мотивации, моральные идеалы и ценностные ориентации личности военнослужащего.

Ключевые слова: патриотизм, мотивации, идеалы, ориентации личности, военнослужащий.

Постановка проблеми. У психології патріотизм виступає як якість людини, яка містить у собі систему його цінностей, потреб і мотивацій. Слід зазначити, що до війни на Сході України відбувалось девальвація таких понять як патріотизм, честь, обов'язок, психологічна готовність захищати Батьківщину й інших складових основи мотивації військової служби, що позначилося на моральному й психологічному стані суспільства, людини в погонах.

Враховуючи, що сьогодні в більшості громадян України з'явилося тенденція до повернення почуття патріотизму, любові до своєї Батьківщини, психологічна готовність її захищати, створення сучасної системи формування патріотизму військовослужбовців ЗС України на психологічних засадах слід розглядати як одне з пріоритетних завдань [1,2,5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвідкам психологічних аспектів патріотизму в різних планах присвячені праці таких вчених як: В. Винниченка, О.Духновича, М. Грушевського, А.Макаренка, Г. Сковороди, В.Сухомлинського, К. Ушинського, І.Франка, Т.Шевченка та ін. Питання формування патріотизму, військово-патріотичного виховання віськовослужбовців в різних напрямках психолого-педагогічної діяльності розглядалися в ряді досліджень В. Алещенка, А.Афанасьєва, В. Баранівського, С.В. Кременя, Кобзарь А.О., М.І. Томчука та ін. [1,2,10]. При цьому необхідно відзначити, що психологічні засади формування патріотизму військовослужбовців ЗС України залишаються слабо розробленими і

потребують подальшого дослідження. До теперяшнього часу не прийняті Концепція та державна Програма патріотичного виховання громадян України.

Мета статті полягає в систематизованому та послідовному викладенні психологічних засад формування патріотизму військовослужбовців ЗС України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Патріотизм – як феномен, проявляється у сфері почуттів, ідей, вчинків особистості, зачіпає політичну, соціальну, культурну, моральну і психологічну сфери людського буття. У часи лихоліття патріотизм завжди поєднував людей, надавав їм віру в себе й свою країну.

Методологія сучасного психологічного пошуку джерел та витоків формування патріотизму значною мірою визначена теперішнім станом і зв'язками психології з іншими науками. Філософія, соціологія, педагогіка, психофізіологія та інші дисципліни привносять своєрідність у систему методів і результатів психологічних досліджень [1,6,7].

Розглянемо патріотизм як складну інтегративну якість особистості військовослужбовця, що містить емоційно-почуттєвий, інтелектуальний, вольовий, мотиваційний і діяльнісний компоненти; цінністю, що втілюється у самовідданій любові до своєї Батьківщини, дієвій потребі та прагненні практичними справами її зміцнювати і захищати. Грунтуючись на такому підході, формування патріотизму має здійснюватись як двоєдиний процес на ідеологічному й світоглядному (формування патріотичної свідомості, ідей, поглядів,

переконань) та психологічному (морально-психологічний процес формування почуттів, уявлень, звичок, настроїв, прагнень, норм патріотизму, вольових якостей) рівнях [1,5,7,11].

Патріотизм здійснює індивідуалізований зв'язок особистості з Батьківщиною, заснований на бажанні блага для неї. Однак усвідомлення цього зв'язку варіюються залежно від конкретно-історичних умов, ідейно-політичних факторів і соціально-психологічних якостей відповідного суб'єкта. Патріот цінує свою історію, відданий своїй країні й культурі, готовий заради неї до самопожертви.

Специфіка кожної науки, в тому числі й психології, відображається в характері її законів. Б. Ф. Ломов [6] основне завдання психологічної науки бачив у вивченні природи психіки, її механізмів і законів, які діють у цій середовищі. Виявлення і пізнання законів психології має свої особливості і труднощі, пов'язані з незвичною природою психічних явищ. Завдання ж психології полягає в тому, щоб, користуючись об'єктивними методами, розкрити об'єктивні закони, яким підпорядковується психіка.

До законів формування патріотизму можна віднести:

– закон соціальної обумовленості цілей, змісту, принципів і методів ;

– закон обумовленості формування патріотизму військовослужбовців характером їх діяльності;

– закон цілісності та єдності всього процесу формування патріотизму з всіма іншими напрямками виховання військовослужбовців.;

– закон єдності й взаємозв'язку теорії та практики

– закон Йеркса-Додсона, що обґрунтовує залежність успішного розв'язування задач від рівня мотивації.

– закони, в яких розкриваються основи різних психічних властивостей людини. Зокрема, залежність психічних якостей людини від її діяльності в системі суспільних відносин.

Психологічні закони пов'язані з ієрархією рівнів психічного, розкриваючи його різні виміри. Кожна група законів фіксує істотні й стійкі зв'язки психічного в якій-небудь певній площині. Різноманіття чинних законів, їх різна спрямованість, по Б.Ф. Ломову, є джерелом варіативності психічних явищ [5-7].

Закономірності формування патріотизму можна поділити на зовнішні та внутрішні.

Зовнішні характеризують залежність формування патріотизму військовослужбовців від суспільних процесів і умов: соціально-економічної та політичної ситуації, рівня культури в суспільстві, його потреб у ЗС України, загальноприйнятих виховних ідеалів, цінностей і змісту виховання тощо.

До внутрішніх закономірностей формування патріотизму можна зарахувати:

– єдність формування патріотизму з іншими напрямками військового виховання та навчання, психологічною підготовкою й самовдосконаленням військовослужбовців;

– визначальну роль військової діяльності, формуванні його особистості;

– цілісність процесу виховання військовослужбовців і взаємозалежність його компонентів;

– залежність результатів формування патріотизму від реальних умов, в конкретних процесах і ситуація [5,6].

Обґрунтування психологічних засад формування патріотизму військовослужбовців і побудова його процесу неможливі без чіткого визначення його принципів. Будучи вихідними положеннями, що впливають із закономірностей, вони визначають основні вимоги до його змісту, методики та організації. На основі існуючих поглядів науковців слід визначити наступні принципи формування патріотизму:

науковий підхід до його організації і проведення;

повага до людини, її конституційних прав і свобод;

державна і спрямованість, відповідність національним інтересам України;

пріоритетність духовних, національно-історичних і військових цінностей та традицій українського народу, ЗС України;

спрямованість на досягнення конкретної мети – забезпечення високого рівня психологічної готовності військовослужбовців і військових колективів до захисту України, сумлінного виконання військового обов'язку;

особистісно орієнтований підхід; можливості пізнання внутрішнього світу особистості;

самоактивності і саморегуляції; єдність психологічної підготовки та самовдосконалення особистості в процесі формування патріотичних якостей військовослужбовців ЗС України;

системний підхід, конкретність та узгодженість змісту, форм і методів;

визначальної ролі практики у пізнанні; соціальної відповідності, яка обумовлює необхідність узгодженості змісту психологічних методів формування патріотизму реальній соціальній ситуації.

Узагальнюючи методологічні підходи до визначених принципів формування патріотизму, можна зазначити, що вони акумулюють в собі основні закони і закономірності, які діють в соціальній, психічній сфері людині і тому надзвичайно важливо засвоїти їх зміст, основні вимоги. Реалізація одного принципу тісно пов'язана з реалізацією інших [3,5,7].

Для визначення мети формування патріотизму у військовослужбовців ЗС України, ми використовували погляди науковців, що формування відповідного комплексу особистісних патріотичних якостей, сприяє підвищенню рівня морально-психологічного потенціалу військ (сил) [1,5].

Головною метою формування патріотизму у військовослужбовців є сформованість у них комплексу особистісних якостей, які забезпечують сумлінне виконання конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни [2,5,7,9]. Рівень сформованості цих якостей, на нашу думку, поруч із діагностикою інших показників, характеризує їх рівень патріотизму. Ці якості дослідники класифікують за такими групами: морально-політичні, громадянські, військово-професійні, соціально-психологічні, психічні та фізичні.

Погоджуючись з таким підходом, слід зауважити, що зазначена група особистісних якостей військовослужбовця є важливою складовою у структурі його готовності до сумлінного виконання військового обов'язку та цілком обґрунтованою з наукової точки зору.

Найістотнішим критерієм їх сформованості можна вважати стійку готовність військовослужбовця до сумлінного виконання свого обов'язку та його прагнення професійними діями, практичними справами зміцнювати Українську державу та її Збройні Сили.

Суб'єкти формування патріотизму військовослужбовців ЗС України:

Органи державної влади, Міністерство оборони України, Генеральний штаб ЗС України органи військового управління та командири (начальники) всіх рівнів;

військові заклади культури, наукові установи, навчальні заклади, засоби масової інформації, професійні та аматорські творчі колективи ЗС України;

представники цивільних наукових установ, навчальних закладів, засобів масової інформації, закладів культури, творчих колективів і громадських організацій.

Загальне керівництво цією діяльністю здійснюють командири (начальники). Безпосередніми організаторами є посадові особи та структурні підрозділи органів по роботі з особовим складом.

слід зазначити, що ефективне функціонування такої системи прямо пов'язане з підготовкою відповідних кадрів і не тільки в керівній ланці ЗС України і державних структур. Добре поставлена робота з озброєння командирів і начальників усіх ступенів, офіцерів по роботі з особовим складом теорією й практикою формування у воїнів патріотизму, високих морально-бойових і психологічних якостей є важливою умовою успішного виконання завдань захисту Батьківщини.

Об'єкти формування патріотизму військовослужбовців ЗС України:

окремі військовослужбовці, працівники ЗС України, ліцеїсти військових ліцеїв; військові та трудові колективи.

Об'єктами військово-патріотичного виховання також можуть бути відповідні соціальні групи українського суспільства (допризовна молодь, резервісти, учнівська та студентська молодь, вихованці ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою тощо) [5,7].

Для визначення психологічних засад формування патріотизму військовослужбовців також принципове значення відіграють моральні ідеали та ціннісні орієнтації, які домінують в українському суспільстві та ЗС України. Відомо, що мораль є однією з найважливіших форм суспільної свідомості, яка пронизує весь процес життєдіяльності суспільства, виступаючи регулятором людської поведінки в усіх сферах життєвої активності, а ціннісні орієнтації – одним із найважливіших утворень у свідомості й самосвідомості людини і зумовлюють низку її сутнісних характеристик як особистості.

В "Основах національного виховання" узагальненим ідеалом українця вважається "людина лагідна і щира, правдолюбна і доброзичлива, дотепна і жартівлива, талановита і працьовита, витривала тощо". І. Підласий під виховним ідеалом розуміє сукупність таких понять, як: Людина, Любов, Доброта, Справедливість, Пізнання Бога і себе, Воля, Здоров'я, Батьківщина [8].

Очевидно, що запропоновані у цих твердженнях компоненти ідеалу, а також риси характеру та особистісні якості українського громадянина є дуже важливими й актуальними, проте їх недостатньо, щоб його вважати патріотом, який вболіває за свою Батьківщину та прагне практичними справами її зміцнювати. Так, у них необґрунтовано відсутня така ключова риса особистості громадянина, як патріотизм. Тому, визначаючи зміст виховного ідеалу військовослужбовця до понять, запропонованих І.Підласим, на нашу думку, доцільно додати такі: Батьківщина, Вітчизна, національна ідея, держава, ЗС України, громадянський та військовий обов'язок.

Соціально-психологічні вимоги держави до поведінки військовослужбовців містяться у Військовій присязі, статутах ЗС України та деяких інших нормативно-правових документах. За своїми сутністю й змістом ці вимоги є глибоко патріотичними. Так, у будь-яких збройних сил, у тому числі й у ЗС України, введений інститут присяги. Складаючи Військову присягу, український військовослужбовець зобов'язується “завжди бути ...вірним і відданим Українському народові, ...обороняти Україну, захищати її суверенітет, територіальну цілісність і недоторканість, сумлінно й чесно виконувати військовий обов'язок, неухильно додержуватися Конституції та законів України” [4, с. 3]. Аналогічні патріотичні вимоги містяться в інших положеннях статутів ЗС України: загальних обов'язках військовослужбовця, обов'язках посадових осіб від рядового (матроса) до командира полку включно, розділі “Про військову ввічливість і поведінку військовослужбовців” та ін. [4].

Отже, ідеалом патріотичного військовослужбовця ЗС України, на нашу думку, є військовослужбовець з сформованою патріотичною свідомістю та самосвідомістю й стійкими, позитивно спрямованими та соціально значущими поглядами, почуттями, ставленнями й нормами поведінки, який глибоко усвідомлює соціальні вимоги держави, що містяться у Конституції України, Військовій присязі та статутах ЗС України, переконаний у необхідності їх безумовного дотримання, морально і психологічно готовий до цього, сумлінно виконує військовий обов'язок, прагне практичними справами зміцнювати Українську державу та суспільство в цілому й готовий стати на їх захист.

Тому першочерговими і актуальними стають державно-патріотичні цінності, в основу яких покладено пріоритет національних цінностей та інтересів України, її суверенітет, незалежність і цілісність, громадянська зрілість, вірність громадянському та військовому обов'язку, готовність до захисту Батьківщини, активна участь у вирішенні проблем і подоланні труднощів у суспільстві та державі.

Одночасно, патріотизм, як духовна основа українського суспільства визначає потребу у збереженні і розвитку багатой духовної спадщини України, української мови і культури, тому необхідними залишаються моральні та духовно-патріотичні цінності. Відданість героїчному минулому і найкращим традиціям історії Вітчизни, обумовлює збереження історичної пам'яті та історико-патріотичних цінностей.

При цьому безальтернативним є формування патріотизму українських громадян, в т. ч. військовослужбовців ЗС України на основі національної ідеї. Вона “...має пряме відношення до всієї нації і кожного громадянина, окреслює духовні основи державотворення та є інтегральною, а за своєю актуальністю адекватною проблемі національної безпеки” [7, с. 32]. Цілком слушними, на нашу думку, є твердження українських науковців В. Кременя, І. Бінька, С. Головещенка, що “...поширення у суспільній свідомості ідеї патріотизму і суспільної солідарності... є ...одним з критеріїв політичної безпеки суспільства” [7, с.24]. Національна ідея виступає найважливішим чинником, від якого безпосередньо залежить рівень свідомості їх, самосвідомості та позитивно спрямованої соціальної активності. Від цього, в свою чергу, залежить рівень національної (зокрема, воєнної) безпеки нашої держави, а також морально-психологічний стан особового складу ЗС України. Вона складає підвалини таких засадничих патріотичних цінностей українських військовослужбовців, як національна гордість, любов до своєї Батьківщини – України, прагнення до усвідомленої патріотичної діяльності на її благо, моральної і психологічної готовності захищати Українській народ.

Патріотичний учинок - це така форма відношення суб'єкта до Батьківщини, яка може відбуватися не тільки як активна практична дія, але й проявлятися у формі непрямого прояву вчинку, дії навпаки, або «пасивного» прояву свого відношення, що виражаються у відхиленні від

запропонованих антипатріотичних дій. У будь-якому випадку в патріотичному вчинку можна виділити практичну сторону, що включає конкретні дії (бездіяльність) суб'єкта, і духовно-психологічну сторону, що складається з мотивів, цілей, емоційного або вольового відношення суб'єкта до наслідків учинку і їх самооцінки, обумовлюючи органічну єдність суб'єкта й об'єкта патріотизму. Патріотичний учинок є також усвідомленою дією або частиною патріотичної поведінки людини[7,11,12].

Усвідомлення й визнання особистістю своєї Батьківщини як цінності взагалі знаходить прояв у відповідному до нього відношенні й поведінці. Слід звернути увагу й на психологічний аспект досліджуваного явища. На жаль, цей аспект не одержав достатнього розвитку в роботах фахівців із цієї проблеми. На наш погляд, у саме визначення патріотизму повинна бути внесена характеристика його активної, діяльній сторони особистості. Патріотична діяльність - це спосіб втілення патріотичної свідомості й реалізації всіх видів впливів суб'єкта на об'єкт патріотизму, сукупність дій, спрямованих на реалізацію патріотичних цілей, формування у військовослужбовців необхідних якостей патріота. Ця діяльність становить основу патріотизму, його видимої сторони, що реально відчувається в його вчинках, діях. Здатність робити патріотичні дії з'являється не відразу, а формується з придбанням соціального досвіду, залученням до всіх сфер суспільного життя держави, життєдіяльності військ, їх підготовки й застосування.

По своїй природі патріотична діяльність військовослужбовців не є самостійним видом соціальної діяльності. Патріотичним може бути будь-який вид людської діяльності, за умови, що в її мотиваційній структурі будуть переважати патріотичні мотиви. Діяльна сторона патріотизму є визначальною, тому що саме тут відбувається трансформація почуттів і ідей у конкретні справи. Патріотична діяльність є своєрідним результатом досягнутих емоційної й раціональної сторін патріотизму, у відповідності, із чим можна судити про справжнє відношення людини до Батьківщини, готовності його захищати

Патріотична діяльність - це спосіб втілення патріотичної свідомості й трансформації всіх видів впливів суб'єкта на об'єкт патріотизму.

Отже, ґрунтуючись на свідомості, і почуттях патріотичного обов'язку діяльне

відношення суб'єкта до об'єкта патріотизму, що викликає цілеспрямовану і бажану зміну в об'єкті й буде відбивати сутність патріотизму.

У процесі формування патріотизму у військовослужбовців формується патріотична свідомість як результат відображення в їх свідомості "...атрибутів Вітчизни" та ЗС України, яка є "сукупністю ціннісних елементів будь-якої форми суспільної свідомості". Її ми розглядаємо як складну систему ідей та поглядів, патріотичних і бойових традицій та принципів поведінки, почуттів і настроїв народу України, соціальних груп та індивідів, які слугують ідеальними збуджувальними мотивами дій, спрямованих на громадянський розвиток особистості та захист Вітчизни[1,7,11].

Сформованість патріотичної свідомості характеризує сутність особистісних перетворень у психіці військовослужбовця, які відбуваються у процесі реалізації психологічних засад формування патріотизму військовослужбовців ЗС України, є базою для формування патріотичної свідомості:

- формування світогляду військовослужбовця через посилення патріотичної спрямованості змісту військово-ідеологічної, психологічної підготовки, засвоєння історії України, Збройних Сил, їх традицій;
- формування сукупності правових, психологічних, військово-спрямованих знань;
- забезпечення розвитку моральних, психологічних, духовних, етичних якостей особистості;
- забезпечення взаємодії військової частини, родини та громадських організацій у процесі формування патріотичної свідомості військовослужбовців;
- підтримка позитивного морально-психологічного клімату військового колективу;
- розвиток патріотичної рефлексії.

Зважаючи на це, доцільно вести мову про те, що прояв патріотичної свідомості є результатом сформованих норм, звичок, поведінки. Завданням сьогоденної психолого-педагогічної теорії і практики є наповнення цього процесу новим змістом, новими потребами, оскільки ціннісні патріотичні орієнтації не є узагальненими поняттями, а обов'язково співвідносяться з психофізичними характеристиками особистості військовослужбовця.

Питання психології

Висновки. Формування патріотизму військовослужбовців ЗС України, ми розглядаємо як активний процес системного, комплексного і всебічного впливу державних та військових органів управління, командирів та начальників, відповідних службових посадових осіб, громадських організацій на свідомість, підсвідомість і поведінку особистості військовослужбовця і на психологію військового колективу в процесі їх життєдіяльності з метою формування у них високих морально-політичних, громадянських, військово-професійних, соціально-психологічних, психічних і фізичних якостей, необхідних для успішного виконання у будь-яких умовах

конституційного обов'язку щодо захисту української держави.

Запропоновані психологічні засади формування патріотизму військовослужбовців ЗС України мають бути враховані при опрацюванні нової Концепції патріотичного виховання громадян України та доопрацювання змісту нової Програми військово-патріотичного виховання військовослужбовців ЗС України.

Перспективними напрямками подальшої наукової роботи можна вважати розробку й узагальнення методичних рекомендацій щодо проведення найбільш ефективних технологій, форм та методів формування патріотизму військовослужбовців Збройних Сил України.

Список літератури

1. Актуальні питання ідеології та ідеологічної роботи в українському війську: монографія / [Алещенко В.І., Барановський В.Ф., Кобзарь А.О., Кривець Л.В.]; під заг. ред. В.Ф. Барановського –К.: «Золоті ворота», 2014.-232с.
2. Алещенко В.І., Афанасьєв А.О. “Патріотичне виховання особового складу Збройних Сил України: проблеми та шляхи їх розв’язання” // Наука і оборона – № 4, 2006.
3. Анциферова Л. И. Методологические принципы и проблемы психологии // Психологический журнал. — 1982. — Т. 3. — № 2.
4. Військові статuti Збройних Сил України. – Київ.: Воєнне видавництво України “Варта”, 2000. – 516 с.
5. Концепція військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України. Затверджено наказом Міністра оборони України № 295 від 08.06.2010.
6. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. — М. 1984.
7. Основи національного виховання: Концептуальні положення / Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. В 2-х ч. – К.: Інформ.-вид. центр “Київ”, 1993. – Ч.1. – 152 с.
8. Підласий І. Реалії сучасного українського виховання // Рідна школа. – 1999. – №12. – С. 3-12.
9. Платонов К. К. Системные качества психических явлений // Психологический журнал. — 1982. — Т. 3. — № 2.
10. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення: Монографія. В.Г. Кремень, І.Ф. Бінько, С.І. Головащенко - К.: МАУП, 1998
11. Томчук М.І. Соціально- психологічні проблеми готовності учнів до служби в Збройних Силах України: Дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Український держ. педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К., 1996. - 420 с.
12. Уткін О.І. Осягаючи велич і гідність Батьківщини. Духовні цінності у життєдіяльності війська України // Віче. – 2002. – № 2. – С. 31-36.

Kamenyuk Y., chief assistant of g u dsns ukraine in vinnitsa region

Aleschenko V. I. doctor of psychological sciences, professor of department

PSYCHOLOGICAL BASIS PATRIOTISM DEVELOPMENT OF SERVICEMEN OF THE UKRAINIAN ARMED FORCES

The role of laws and conformities to the law of patriotism development of serviceman of the Armed Forces of Ukraine is considered in the article, determination his principle, purpose, system, subjects and objects of influence. Investigated the moral ideals and value orientations of personality of a serviceman, which dominated in the Ukrainian society and Armed Forces.

The purpose of the article consists in the systematic and consistent presentation of the basic theoretical and methodological principles of patriotism development of serviceman of the Armed Forces of Ukraine.

Patriotism development, according to the author, being closely connected in meaningful and organizational relationship with patriotic upbringing, is its integral part and aimed at forming military patriotic consciousness and the corresponding complex professional and personal qualities.

The proposed methodological principles of patriotism development can be the basis for the development of new concept of patriotic education of ukrainian citizens and fine-tuning the content of a new program of military-patriotic education of serviceman of the Armed Forces of Ukraine .

Key words: patriotism, motivation, ideals, valued orientations of personality, serviceman

*Карачинський О. А., старший офіцер відділу виховної роботи
Військового інституту телекомунікацій та інформатизації
Державного університету телекомунікацій, (м. Київ)*

ДОСВІД АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДАНИХ ПРИ ПЕРВИННОМУ ПСИХОЛОГІЧНОМУ ВИВЧЕННІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ПРИЗВАНИХ ЗА МОБІЛІЗАЦІЄЮ

У статті аналізується вплив соціально-демографічних даних на психологічний клімат в одному з підрозділів військовослужбовців, призваних за мобілізацією під час проходження навчання. Висвітлюються проблемні питання під час прийому особового складу та організаційні проблеми первинного психологічного вивчення військовослужбовців. Розглядаються причини вживання спиртних напоїв, вплив територіальних, мовних, ментальних особливостей на взаємовідносини між військовослужбовцями.

Ключові слова: соціально-демографічні дані, прийом військовослужбовців, первинне психологічне вивчення, мобілізація.

В статті аналізується влияние социально-демографических данных на психологический климат в одном из подразделений военнослужащих, призванных по мобилизации во время прохождения обучения. Освещаются проблемные вопросы во время приема личного состава и организационные проблемы первичного психологического изучения военнослужащих. Рассматриваются причины употребления спиртных напитков, влияние территориальных, языковых, ментальных особенностей на взаимоотношения между военнослужащими.

Ключевые слова: социально-демографические данные, прием военнослужащих, первичное психологическое изучение, мобилизация.

Постановка проблеми. В умовах проведення АТО через антидержавницьку діяльність незаконних збройних формувань на території Донецької та Луганської областей, з метою підвищення ефективності застосування частин та підрозділів Збройних Сил України нагальною є необхідність чисельного збільшення їх складу за рахунок проведення мобілізації. Важливим є те, що кількість добровольців у порівнянні з першою хвилею мобілізації кількісно зменшується, також якісна характеристика йде до зниження.

До служби значна кількість відмобілізованих регулярно вживали алкоголь, також зріс відсоток призваних, котрі мали приводи в міліцію. Одягнувши військову форму, такі військовослужбовці не здатні належно адаптуватись до умов військової служби, негативно впливають на внутрішню колективну динаміку. Як наслідок, збільшується кількість випадків правопорушень та порушень військової дисципліни, основними з яких є перебування на військовій службі у нетверезому стані, крадіжки військового майна і т.ін.

Держава може бути сильною, стабільною та захищеною, коли вона має сильне військо [1]. А сила війська залежить від внутрішньої сили кожного, хто проходить службу у Збройних Силах України. Це не тільки фізична сила, вправність, витривалість, а й сила духу, розуміння себе, своєї ролі та свого місця у військових групах, своєї значущості у військовій справі.

Відмобілізування та можливість залучення в зону АТО для певної категорії мобілізованих військовослужбовців є стресовим фактором, що пов'язано з високою тривожністю, розвитком невротичних станів, погіршенням психічного здоров'я, як вказує досвід роботи з військовослужбовцями зазначеної категорії. Належна адаптація до умов військової служби є складною для багатьох військовослужбовців.

Для повноцінного входження у військові групи, формування правосвідомої поведінки, профілактики та превентивної діяльності щодо недопущення протиправної поведінки, виявлення групи з асоціальною поведінкою, уникнення конфліктів в підрозділі важливе первинне психологічне вивчення військовослужбовців, призваних за мобілізацією, яке є важливим напрямком психологічної діяльності.

Досвід показує, що лише цілеспрямоване і систематичне взаємодія командирів підрозділів та психолога здатне забезпечити ефективність діяльності з даного питання. Результати психологічного вивчення багато в чому визначають як специфіку подальшої роботи психолога з конкретними військовослужбовцями, так і зміст управлінських рішень посадових осіб, що є одним з ключових факторів при прийнятті рішення щодо розподілу військовослужбовців по підрозділам для подальшої служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить проте, що питання

первинного психологічного вивчення військовослужбовців були в центрі уваги багатьох вітчизняних та закордонних вчених фахівців. Зокрема, у контексті нашого дослідження становлять інтерес у працях І. Устинова, А. Калюжного, Н. Волинець, П. Волинець, у яких розглядаються особливості основних етапів психологічної роботи з військовослужбовцями. Так, І. Устинов зазначає, що психологічне вивчення особистості військовослужбовця та прогнозування її поведінки в різних умовах служби має спиратися на глибокі знання змісту і структури особистості, психології військових груп. Вивчити внутрішній світ особистості військовослужбовця - значить встановити особливості спрямованості характеру, здібностей і темпераменту, усвідомити закономірності прояву їх у поведінці людини [2].

Вимоги до організації та проведення первинного психологічного вивчення визначені розглядаються в наказі Міністерства оборони України №883 від 10.12.2014 року «Про затвердження Інструкції з організації професійно-психологічного відбору у Збройних Силах України», де основним завданням попереднього пізнання особистих якостей військовослужбовців є аналіз відомостей, що містяться в документах військового обліку, проведення індивідуальних бесід із кандидатами для проходження військової служби, психологічне (психофізіологічне) обстеження громадян, військово-професійна орієнтація [3].

Аналіз напрацювань закордонних вчених дозволив встановити, що аналогічні завдання первинного психологічного вивчення визначені й у керівних документах Збройних Сил Ізраїлю, в наказі Міністра оборони Ізраїлю №2, 1996 року «Керівництво по психологічній роботі Збройних Сил Ізраїлю», а саме аналіз документів, біографічний метод, анкетування, індивідуальна бесіда, психологічне тестування, спостереження, опитування [4].

Так, Н. Коупленд вказує, що знання солдат – це тільки перший крок на шляху завоювання їх довіри і поваги. Керівнику слід знати образ думок своїх підлеглих, їх думи і настрої, джерело невдоволення і тривоги, сімейне життя, минуле і надії на майбутнє. Якщо він глибоко цікавиться солдатами, все це повинно бути відомо йому. Але для цього він повинен бути максимально доступним [5].

Однак, питання ефективного проведення первинного психологічного вивчення військовослужбовців, призваних за

мобілізацією потребує ґрунтовного аналізу для покращення психологічної роботи у навчальних центрах, військових частинах. Ці факти зумовили нас до написання статті.

Виклад основного матеріалу. Первинне психологічне вивчення при прийомі військовослужбовців, призваних за мобілізацією в навчальні центри є важливим напрямом професійної діяльності психолога. Необхідність такої роботи пояснюється потребою посадових осіб в отриманні достовірної та повної за обсягом інформації про психологічні особливості військовослужбовців та військових колективів. Результати психологічного вивчення багато в чому визначають як специфіку подальшої роботи психолога з конкретними військовослужбовцями, так і зміст управлінських рішень посадових осіб [6].

У залежності від об'єкта психологічного вивчення виділяють дві його форми – індивідуальну та групову. Відповідно, предметом індивідуального психологічного вивчення є психологічні особливості особистості військовослужбовця, а предметом групового вивчення – соціально-психологічні особливості військового колективу [7].

Розглянемо індивідуальну форму психологічного вивчення, яка здійснюється з метою підвищення ефективності навчально-бойової та службової діяльності, раціонального комплектування військових підрозділів, оптимізації процесу адаптації військовослужбовців до умов військової служби, профілактики нервово-психічних зривів.

Під час прийому військовослужбовців, призваних за мобілізацією, ми зіштовхнулись з проблемою відсутності дієвого та ефективного алгоритму первинного психологічного вивчення даних військовослужбовців, який враховує всі аспекти.

На протязі чотирьох днів планувалось здійснити прийом особового складу та укомплектувати штат батальйонів, рот, взводів, після чого у призваних військовослужбовців починалися планові заняття. Як показує власний досвід, за даний період ми мали на меті зібрати соціально-демографічні дані, провести ряд методик на визначення рівня психологічної готовності призваних військовослужбовців виконувати поставлені завдання за призначенням, виявити групу мобілізованих з асоціальною поведінкою та на основі отриманої інформації надати командирам рекомендації щодо призначення на посади, враховуючи

Питання психології

психологічні характеристики особистісних та професійних якостей при розподілі військовослужбовців, призваних за мобілізацією у військові частини.

Первинне психологічне вивчення включало збір соціально-демографічних даних, шляхом анкетування, біографічного методу, вивчення та узагальнення незалежних характеристик та опитування. Була відсутня можливість аналізу документів призваного особового складу, так як військовослужбовці призвані за мобілізацією, мали з собою лише паспорт та ідентифікаційний код.

З запланованих чотирьох днів набір військовослужбовців та комплектація підрозділів продовжився до 20 днів, що сприяло постійній роботі в пункті прийому особового складу, так як достатня кількість прибулих груп складала від трьох до шести мобілізованих, що створювало неперервний потік військовослужбовців. Менш пріоритетними стали проведення індивідуальних бесід та тестування, причиною чого, була недостатня кількість часу та підготовлених спеціалістів з достатнім для якісного проведення вивчення досвідом.

Значна кількість мобілізованих та недостатня кількість належно підготовленого офіцерського та сержантського складу ускладнювала завдання фахового впливу на військовослужбовців призваних за мобілізацією, враховуючи, що дана категорія людей суттєво відрізняється від солдат строкової служби, віком, сформованим світоглядом та іншими факторами.

Наявний на момент прибуття відмобілізованих досвід роботи командирів батальйонів, рот, взводів був недостатнім для ефективного керування даними військовослужбовцями.

До місць навчання мобілізовані прибували з різних регіонів України, в нашому випадку це центральні та східні регіони України, а саме Полтавська, Дніпропетровська, Одеська, Херсонська, Харківська, Запорізька, Сумська, Донецька та Луганська область. Наявність відмінностей у ставленні до традицій, релігії, поведінкові стереотипи та система цінностей, різний світогляд, погляди на економічно-політичні проблеми країни, створювали передумови для виникнення конфліктних ситуацій.

Слід зазначити, що найменш проблемними взводами були ті, більша частина яких комплектувалась з Донецької та Луганської області. В даних підрозділах не було помітно фактів вживання спиртних напоїв, спостерігалось розуміння та взаємодія

з офіцерським та сержантським складом, неухильне виконання вимог командирів та додержання правил, встановлених військовими статутами. Проводячи індивідуальні бесіди з військовослужбовцями, призваними за мобілізацією з Донецької та Луганської областей, було встановлено, що майже 100% з них були добровольцями, які прийшли до військових комісаріатів не чекаючи повістки, з повною усвідомленістю куди вони йдуть і що їх чекає. Це обумовлено тим, що мотивація даних військовослужбовців пояснювалась страхом зміщення лінії фронту ближче до їх домівок, які знаходяться на території, підконтрольній Україні, та тим, що вони на собі відчули, що таке війна, будучи ще цивільними.

Також, до не проблемних військовослужбовців, ми віднесли тих, які перебувають у шлюбі та середній вік яких становив 35-40 років, та військовослужбовців, які мають троє та більше дітей. За даними військовослужбовцями спостерігалась психологічна зрілість та відсутність проявів інфантильної поведінки, порівнюючи з проблемними військовослужбовцями.

В підрозділі були присутні представники інших національностей, з яких шість росіян, та один дагестанець. Це в перспективі могло стати причиною виникнення етнічних конфліктів, але таких не було.

З числа призваних за мобілізацією 36% військовослужбовців були атеїстами. Найбільша кількість віруючих відмобілізованих були християнами. Також, в підрозділі були представники інших релігій, таких як іслам та буддизм, але відсоток даних відмобілізованих був незначний. З числа християн, були військовослужбовці різних конфесій, а саме православні, греко-католики, протестанти та свідки Ієгови. Конфліктів та непорозумінь на релігійній основі не спостерігалось.

Даний факт можемо пояснити тим, що всіх військовослужбовців призваних за мобілізацією об'єднувала спільна мета та схожі погляди на політичну ситуацію в країні. Було сформоване одне бачення образу спільного ворога.

Незначне фізичне навантаження в навчальному процесі, призводило до частих неконтрольованих випадків вживання спиртних напоїв та під завершення навчання, самовільне залишення території військової частини.

В гіршу сторону можемо віднести військовослужбовців з Одеської та Запорізької областей, середній вік яких складав 23-27

років, та які до цього не проходили військову службу в лавах Збройних Сил України. Це можна пояснити недостатнім усвідомленням того, що таке військова служба та відсутністю досвіду проходження строкової військової служби. Також слід зазначити, що приблизно третина мобілізованих з Запорізької області, мала кримінальне минуле.

Регулярне вживання спиртних напоїв спостерігалось за тими військовослужбовцями, які при заповненні анкетних даних вказали, що не задоволені рівнем свого життя, а саме 37%. Також, більшість військовослужбовців, які не перебували в шлюбі через розлучення, часто знаходились в алкогольному сп'янінні, дана кількість складала 13%. Такі військовослужбовці часто мають труднощі зі становленням смислових зв'язків минулих подій з теперішнім та майбутнім, що, у свою чергу, призводить до виникнення екзистенційного вакууму, і, як наслідок, - пияцтва, різноманітних форм залежностей. Спроби пошуку смислових зв'язків у такому випадку набувають неконструктивного та небезпечного характеру [8].

Також в групу демонстративної поведінки увійшла категорія військовослужбовців, які мали великі кредитні заборгованості на час призову до лав ЗСУ. Приходимо до висновку, що основною причиною вступу до армії була потреба у зупиненні нарахування штрафних санкцій, пені за невиконання зобов'язань перед банком, а також проценти за користування кредитом. Іншої мотивації, щодо потреби прийти до військового комісаріату, за даними військовослужбовцями, не виявлено.

Аналіз освітнього рівня відмобілізованих військовослужбовців дав нам наступні результати. Так, базову вищу та вищу освіту мали лише 13% підлеглого складу, загальну середню освіту 29%, інші 58% мали середньо-спеціальну та професійно-технічну освіту. Також, важливо взяти до уваги середній вік військовослужбовців, яким було до 30 років склав 40%, від 30 до 60 років – 60%. Процес навчання щоденно тривав 10 годин, тому загальна кількість військовослужбовців були не пристосовані до такого об'єму інформації, яка надходила щоденно, що заважало якісно сприймати даний матеріал.

Так, у військовослужбовців призваних за мобілізацією виникала велика незадоволеність програмою навчання, що призводило до виникнення конфліктів між командуванням роти та підлеглим особовим складом, а саме складність сприйняття матеріалу навчання,

нерозуміння потреби вивчати техніку зв'язку та велике бажання займатись вогневою та інженерною підготовкою, якої на практиці майже не було. Це обумовлено тим, що приблизно третина військовослужбовців раніше проходили військову службу у військах зв'язку, та менше 10% мали спеціальність, пов'язану з технікою зв'язку. Також малий відсоток особового складу ототожнював себе зі зв'язківцем, так як уявлення про війну більшість військовослужбовців мали з кінофільмів та книжок, а саме вбачали в собі тільки стрільців.

Важливим фактором складності у засвоєнні техніки зв'язку є низький рівень освіченості. Так, приблизно 10% військовослужбовців, при заповненні анкетних даних, не змогли вказати серію та номер власного паспорту.

Якщо взяти приклад первинного психологічного вивчення та відбору військовослужбовців на військову службу Збройних сил Великої Британії, призовник зобов'язаний пройти комп'ютерне тестування та співбесіду з офіцером-психологом на перевірку знань з граматики, основ математики, уміння логічно мислити, визначення рівня ерудиції та пам'яті, кмітливості. Після цього рекрута чекає загальний підсумковий тест і медичний тест на психологічну сумісність. Після виконання цього базисного блоку відсів складає в середньому 45 % особового складу [9].

Спецпідрозділи у Великій Британії комплектуються тільки з добровольців. Командування підкреслює, що служба в таких підрозділах почесна і романтична, вона забезпечує всебічну підготовку. Відбір курсантів складається з п'яти етапів, що передбачають серію спеціальних тестів на перевірку розумових здібностей, фізичної витривалості, наполегливості, кмітливості, готовності до виконання завдань в особливих умовах. Обов'язковим є визначення коефіцієнту інтелекту та психологічної придатності.

У Німеччині, загальний курс підготовки особового складу спеціальних підрозділів бундесверу становить три роки. Перший етап – психологічний відбір, під час якого кандидати проходять чотиритижневий психологічний тест: перевірка реакції, зібраності, кмітливості, розвитку інтелекту, а також тест на рівень загальнокультурного розвитку.

Після цього призначаються 90-годинні навчання, які називають „ситом”. Тут перевіряється готовність кандидатів до

Питання психології

виживання в екстремальних умовах, здатність долати труднощі при нестачі їжі та практично без сну. При цьому здатність воїнів переборювати негаразди та діяти спільно з іншими в складі невеликої групи оцінюється протягом усього часу, командир тренується разом з підлеглими.

Висновок. Аналіз соціально-демографічних даних дав нам змогу розуміння причинно-наслідкових зв'язків щодо проблемних питань, з якими ми стикнулись в процесі навчання військовослужбовців. Попередньо виявити найбільш проблемну групу військовослужбовців, та приділити даній категорії посилену увагу.

Нажаль, в програмі навчального процесу не було відведено окремого часу на проведення психологічних методик, тестувань. Штатний розрахунок батальйонів, рот не передбачає окремих посад психологів, які є необхідними, так як психологічне вивчення і обробка результатів потребує достатнього часу. За весь період навчання не було виділено жодної години по психологічній підготовці, що унеможливило процес загального введення в психологію діяльності в бойових умовах.

Неналежне первинне психологічне вивчення створює передумови до

призначення на посади військовослужбовців без урахування їх психологічних особливостей та набутого попереднього досвіду, крім того, означені недоліки в організації прийому відмобілізованих військовослужбовців не дають можливості забезпечити набуття ними вкрай необхідних навиків психологічної готовності до умов сучасного бою, стресів.

Перспективи наукових пошуків у цьому напрямку будуть спрямовані на розробці та внесенні суттєвих коректив у програму підготовки військовослужбовців призваних за мобілізацією, введення у навчальний процес годин по психологічній підготовці, відведення окремого часу для проведення заходів психологічного вивчення даних військовослужбовців, що дасть змогу формувати навички виживання у полоні, психологічної самопомоги та допомоги товаришам по службі, веденню тривалих бойових дій в екстремальних умовах, формування психологічної стійкості до впливу психотравмуючих чинників бойової обстановки, формування психологічної згуртованості бойових підрозділів та забезпеченню необхідного психічного стану під час ведення бойових дій.

Список літератури

1. Біла книга – 2009. Збройні Сили України
2. І.Ю. Устинов. Методика работы командира по поддержанию правопорядка и укреплению воинской дисциплины: Учебно-методическое пособие. Воронеж: ВВВАИУ (ВИ), - 2007.
3. Наказ Міністерства оборони України №883 від 10.12.2014 року «Про затвердження Інструкції з організації професійно-психологічного відбору у Збройних Силах України» розділ III, пункт 2.
4. Наказ Міністра оборони Ізраїлю №2, 1996 року «Керівництво по психологічній роботі Збройних Сил Ізраїлю», розділ II, пункт 20.
5. Ковплєнд Н. Психология и солдат. – М.: Воениздат. 1991. - 2 с.
6. Сиром'ятніков. І.В. Організація психологічної роботи у військовій частині в мирний час, 2011, розділ основні етапи психологічного вивчення військовослужбовців та їх зміст
7. Навчальний посібник. Теорія і практика Виховання військовослужбовців Збройних сил Російської федерації, 2005, під редакцією Н.И.Резника, С. 133-134.
8. В. Франкл. Человек в поисках смысла, 1985, с 5-17.
9. Монидов С. комплектование вооруженных сил великобритании рядовым составом // заруб. воен. обозрение. - № 1., 1997. - с. 23 – 25.

Karachinskiy A. A., senior officer of educational work

THE EXPERIENCE OF ANALYSIS OF SOCIO-DEMOGRAPHIC FACTS DURING THE PRIMARY PSYCHOLOGICAL STUDY OF SERVICEMEN CALLED UP FOR MOBILIZATION

In this article analyzes the influence of socio-demographic facts on the psychological climate in the one of military units called up for mobilization during their training. Discover problem issues of reception of personnel and organizational problems of primary psychological study of soldiers. Analyzing reasons of drinking alcohol, and the impact of territorial, linguistic, mental characteristics on the relationship between servicemen.

Keywords: socio-demographic data, reception servicemen, primary psychological study, mobilization

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРОФІЛЬ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКА ПРОКУРАТУРИ

У статті розглядаються проблеми розробки психологічного профілю особистості прокурора. На основі психодіагностики оцінюються психофізіологічні й психологічні властивості особистості, її професійні здібності й розробляється психологічний профіль особистості працівника прокуратури, який являє собою графічне зображення розвитку її властивостей, включаючи професійні інтереси і схильності.

Ключові слова: психологічний профіль, психофізіологічні властивості, професійні здібності, професійна обдарованість, особистість працівника прокуратури.

В статье рассматриваются проблемы разработки психологического профиля личности прокурора. На основе психодиагностики оцениваются психофизиологические и психологические свойства личности, ее профессиональные способности и разрабатывается психологический профиль личности работника прокуратуры, который представляет собой графическое изображение развития ее свойств, включая профессиональные интересы и склонности.

Ключевые слова: психологический профиль, психофизиологические свойства, профессиональные способности, профессиональная одаренность, личность работника прокуратуры.

Вступ. Психологічний профіль — це інтегрована сукупність найважливіших характеристик, психічних функцій, здібностей і якостей людини. У психологічному профілі відображають індивідуальні нахили й особливості особистості, які можна застосувати на відповідній роботі. З іншого боку, в профілі фіксують й особистісні недоліки, які здатні ускладнити виконання деяких видів діяльності або взагалі перешкоджати використанню цього індивіда у відповідних професіях. Фахова підготовка та перепідготовка прокурорів повинна бути професійно спрямованою, орієнтованою на опанування методів самостійної навчальної роботи, на перехід освіти в самоосвіту, а також формувати особистісно-психологічні якості та характеристики професійних здібностей, які є основою успішності професійної діяльності.

Формулювання мети статті — визначення психологічного профілю особистості прокурора.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи психологічний профіль фахівця, ряд дослідників враховують такі властивості особистості:

- фізичні: сила; витривалість; темп; витрати м'язової енергії;

- психофізіологічні: загальна рухливість; зорове і слухове розрізнення об'єктів; чутливість аналізаторів; сенсомоторна координація, точність рухів; швидкість реакції;

- психічні процеси: концентрація, розподіл, стійкість уваги; спостережливість; зорова, слухова, рухова пам'ять; логічне мислення; творче мислення й уява; лінгвістичні здібності.

- характерологічні: темперамент і характер;

- емоційна стійкість: володіння собою, стресостійкість, спрямованість особистості (інтроверт, екстраверт).

- вольові якості (наполегливість, ініціативність, рішучість і т. ін.).

- здібності до керівництва, співробітництва [1,2].

Є.А.Клімов вказує, що критерієм, на основі якого прогнозується можливий вибір професії, є відповідність психологічного профілю особистості психологічному профілеві професії. При цьому психологічний профіль професії повинен максимально відповідати психологічному профілю особистості. Це означає, що запропонована професія посідає одне з найвищих місць на шкалі професійних інтересів особистості, а здібності, відзначені найвищим рангом у психологічному профілі особистості, належать до тих психофізіологічних або психологічних властивостей, до яких ця професія висуває відносно високі вимоги [3].

А.К.Маркова звертає увагу на те, що необхідно вивчати не окремі властивості і здібності особистості, а певні їх структури, функціональний склад, поєднання сенсомоторних, мнемічних, логічних,

емоційно-вольових компонентів, які в різних видах діяльності розвиваються нерівномірно. У процесі їх розвитку формуються так звані професійно важливі якості, тобто індивідуальні якості працівника, які впливають на ефективність діяльності й успішність її освоєння[4].

Дослідження психологічного профілю особистості працівника прокуратури потребує крім процедури діагностики рівня вираженості професійно важливих властивостей, необхідність оцінити і спрогнозувати динаміку формування й розвитку індивідуальних професійно орієнтованих динамічних структур особистості, які забезпечать у майбутньому ефективність професійної діяльності.

Так, для визначення рівня ефективності професійної діяльності працівників органів прокуратури нами було проведено експертну оцінку досліджуваних. Вибірку експертів склали 20 керівників органів прокуратури, у підпорядкуванні яких знаходиться не менше 5 співробітників зі стажем роботи на керівній посаді не менше 10 років. Матеріали роботи саме цієї групи експертів були покладені в основу експертної оцінки професійної ефективності діючих співробітників, які мають професійний стаж 10 і більше 10 років. Результати такої експертної оцінки визначили категорії рівня професійної ефективності. Під ефективністю професійної діяльності працівника прокуратури ми розуміємо співвіднесення досягнутих професійних результатів і витрачених на це зусиль. Досягнуті результати можуть бути не тільки кількісними, але і якісними, які будуть виражатися в належному виконанні своїх професійних обов'язків. Під затраченими зусиллями розуміються внутрішні критерії фізіологічних і психологічних витрат енергії особистості[6].

Експертна оцінка професійної ефективності діючих співробітників здійснювалася за принципом «зовнішнього критерію». Як правило, зміст експертного оцінювання та критерії винесення експертних оцінок визначаються особистими уподобаннями керівників прокуратури як учасників процесу кадрового відбору. У виконаному дослідженні проведено структурування змісту та оформлення експертного оцінювання за допомогою анкети «Експертна оцінка особистості співробітника» Б.Г. Бовіна.

Експертна оцінка виносилася за класичною двополюсною семибальною шкалою, в якій значенню 7 балів відповідала максимальна вираженість професійно значущої характеристики. Суб'єктивні уподобання та індивідуальний характер оцінки експертів враховувалися шляхом визначення вагових коефіцієнтів характеристик. Підсумкова експертна оцінка досліджуваних проводилася шляхом інтеграції та усереднення отриманих оцінок у відповідності з ключами методики за сімома факторами (шкалами), що досить точно описують структуру поведінкових характеристик професійної ефективності: професійна екологічна правосвідомість; рівень професіоналізму; конфліктність; лідерство; фізичний розвиток; доступність; самоконтроль; інтелектуальність.

Програмою дослідження передбачалося, що індивідуальний профіль кожного випробовуваного повинен бути представлений ієрархією усереднених зважених експертних оцінок факторів (шкалами) професійної успішності і вербально вираженим висновком експерта про професійну ефективність.

Разом з тим на попередньому етапі дослідження максимальні значення експертної оцінки отримані насамперед для характеристик, що входять до фактора «Професійна екологічна правосвідомість» (знання і розуміння цілей природоохоронного законодавства, оцінка значення права як інструмента управління якістю навколишнього природного середовища, екологічна мотивація, екологічна відповідальність, екологічна обізнаність, екологоорієнтовані цінності, природоцентричні екологічні уявлення, природоохоронні особистісні стратегії взаємодій, натуралістична ерудованість), «Рівень професіоналізму» (логічність мислення, впевнена поведінка, вільна орієнтація в теорії права, лідерські якості, має індивідуальний стиль поведінки, спрямований на організацію правозастосовної діяльності, багатфункціональний фахівець, цілеспрямованість, здатність до роботи з людьми, здатність до оперативної роботи, упевненість у собі, надійність, знання справи, кмітливість). Тому надалі оцінка рівня ефективності проводилася на підставі оцінок

Питання психології

за шкалами професійна екологічна правосвідомість, професіоналізму, оскільки представлені вище дані дозволяють визначити їх як шкали експрес-оцінки професійної ефективності. Становить інтерес ієрархія показників важливості факторів (шкал) професійної ефективності за сукупною оцінкою експертів, яка виражена наступним чином: рівень професійної екологічної свідомості (значення рейтингу $R = 11,83$ з максимально можливих 15 балів); рівень професіоналізму ($R = 11,45$); самоконтроль ($R = 11,27$); фізичний розвиток ($R = 11,03$); доступність ($R = 9,43$); конфліктність ($R = 9,13$); інтелектуальність ($R = 8,11$), лідерство ($R = 7,8$), фізичний розвиток ($R = 5,7$).

У результаті дослідження чисельність групи «надійних» співробітників склала $n=62$ чоловіки, а «ненадійних» - $n=67$, при чисельності групи працівників із середнім рівнем надійності $n=69$ осіб. Це послужило підставою для проведення в цих трьох групах

додаткового психологічного дослідження за допомогою СМДО – скорочений варіант ММРІ з метою побудови психологічних профілів працівників прокуратури з різним рівнем ефективності професійної діяльності. Спільність особистісних особливостей визначалася на основі аналізу 10-ти основних шкал профілю ММРІ. Класифікація проводилася на основі виділення двох найвищих точок профілю. Подібні профілі усереднювалися та підраховувалися їх статистичні характеристики. Кожній групі профілів присвоювався код за однією або двома найбільш високими шкалами профілю ММРІ. Отримані результати дозволили виявити ряд розходжень у рівнях сформованості особистісних особливостей досліджуваних. Спираючись на отримані результати у виразності особистісних показників фахівців з різними показниками професійної ефективності, можна виділити низку відмінностей (табл. 1).

Таблиця 1

Показники виразності основних структурних компонентів особистості працівника прокурори з різним рівнем професійної ефективності

Шкала	1 група ($M \pm m$)	2 група ($M \pm m$)	3 група ($M \pm m$)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
L	47,16±4,01	43,31±3,49	49,38±6,12	1,89	0,48	1,95
F	46,11±8,32	48,74±4,52	44,59±3,99	0,94	0,79	1,16
K	51,38±5,16	49,18±5,07	47,14±4,07	0,38	1,04	0,79
1	58,43±5,16	54,11±3,18	53,83±4,95	1,91	1,94	0,83
2	49,14±5,19	51,93±4,08	52,16±3,44	0,94	1,58	0,14
3	54,27±3,02	53,38±4,97	56,81±4,09	0,90	1,03	1,31
4	48,18±3,34	51,16±3,96	66,25±5,44	1,44	2,84*	2,31*
5	51,95±4,12	52,04±2,98	51,06±5,04	0,48	0,21	0,53
6	60,31±4,07	68,44±7,19	63,19±4,21	2,91*	1,09	2,03*
7	49,18±3,14	56,18±4,28	63,49±4,08	2,16*	2,95*	1,88
8	54,04±4,48	62,37±5,07	59,89±3,27	2,21*	1,77	1,93
9	61,14±3,09	58,14±2,49	53,03±4,16	1,69	2,08*	1,76
0	47,95±5,41	57,03±4,16	58,49±3,17	2,49*	2,81*	0,16

* $P \leq 0,05$

Так, у виразності 4-ої шкали «Імпульсивність» були відмічені достовірні розходження між групами. Цей показник найбільш сформовано в групі неуспішних фахівців у порівнянні з 1 та 2 групами досліджуваних ($t=2,84$, $p \leq 0,05$ та $t = 2,31$, $p \leq 0,05$ відповідно).

Таким чином, відзначимо, що фахівці, яким у ході експертної оцінки було привласнено найнижчий рівень професійної ефективності, відрізняються підвищеним рівнем мотивації досягнення, можливим проявом спонтанної активності, іноді асоціальним типом поведінки, рішучістю,

протидією авторитетній особі. Найнижчий показник за цією шкалою спостерігається у фахівців з високим рівнем професійної ефективності, що свідчить про високий рівень самоконтролю, прихильність до загальноприйнятих норм поведінки.

Наступне розходження між групами відмічається за 6 шкалою «Ригідність». Найвищий показник виразності даної особливості спостерігається у фахівців 2 групи ($t = 2,91$, $p \leq 0,05$ та $t = 2,03$, $p \leq 0,05$). Отже, фахівця із середнім рівнем професійної ефективності можна охарактеризувати як акуратну, принципову,

вперту, практичну особистість, схильну відстоювати свою точку зору.

Також було відмічено, що рівень виразності 7 шкали «Тривожність» вірогідно нижче у досліджуваних 1 групи у порівнянні з фахівцями 2 та 3 груп ($t = 2,16, p \leq 0,05$ та $t = 2,95, p \leq 0,05$ відповідно). Подібну тенденцію відмічено стосовно виразності 0 шкали «Соціальна інтроверсія» ($t=2,49, p \leq 0,05$ та $t=2,81, p \leq 0,05$ відповідно). Окрім цього у цих же фахівців у порівнянні з 2 групою зафіксовано найнижчий рівень виразності 8 шкали «Індивідуалістичність» ($t=2,21, p \leq 0,05$) та достовірно вищий рівень виразності 9 шкали «Оптимістичність» порівняно з 3 групою ($t=2,08, p \leq 0,05$). Отже, можна припустити, що рівень сформованості та виразності згаданих особливостей може обумовлюється

професійною ефективністю діяльності прокурорів та забезпечується високими показниками у професійній діяльності. Аналіз отриманих результатів дозволив шляхом знаходження загальних провідних шкал в особистісних профілях досліджуваних виділити усереднені показники індивідуально-психологічних особливостей працівників прокуратури. Отримані результати свідчать, що в групі високоефективних фахівців превалюють показники по 9 шкалі «Оптимістичність» - середній показник складає 61,14 бали. При цьому спостерігається підвищення показників за 1-ою шкалою «Понадконтроль» - 58,43 бали. Такий профіль є «двопіковим», його можна визначити як профіль із кодом «91» (див. рис. 1).

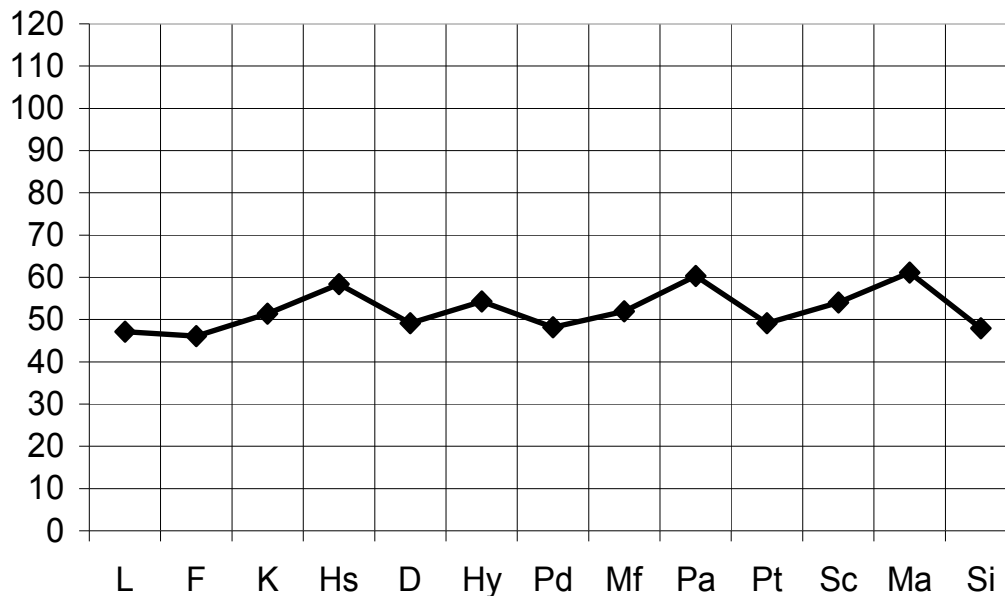

Рис. 1. Психологічний профіль працівників прокуратури з високим рівнем професійної ефективності

Для цих особистостей властиві: активність позиції, упевненість у собі, своїх силах, високий рівень мотивації досягнення. Поряд з цими якостями відмічається поверховість. Зазначимо, що особистості такого типу схильні дотримуватися соціальних норм поведінки, іноді занадто себе контролюють. Сполучення рис цих двох профілів у сумі дає врівноважену особистість, упевнену в своєму майбутньому.

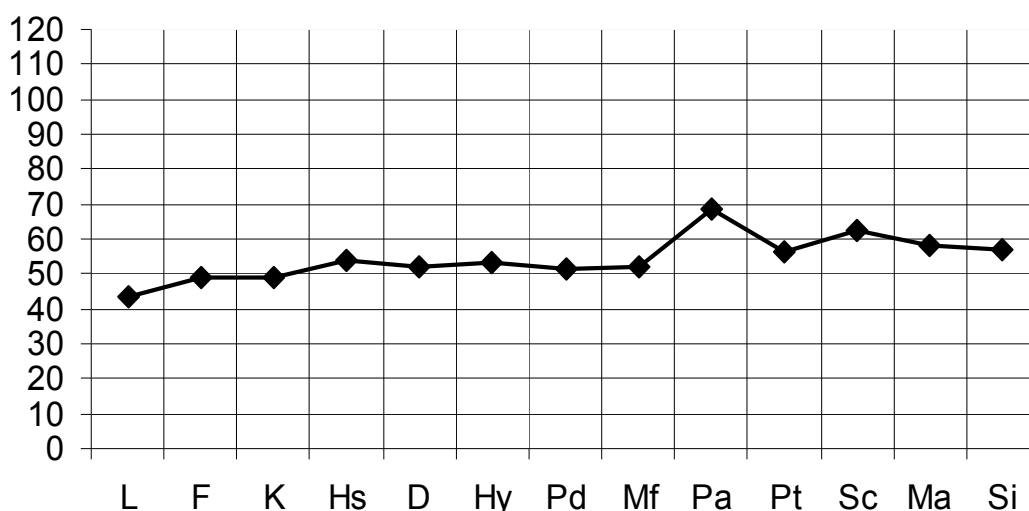
У сфері професійної діяльності таких фахівців характеризує ретельність, уміння підкорятися встановленим правилам, порядку та інструкціям. Зазначені якості є дуже важливими для працівників прокуратури. Можна припустити, що саме за

рахунок сформованості таких рис характеру фахівці даної групи досягли значних результатів у професійній діяльності. Слід зазначити, що в ситуації підвищеної емоційної напруженості ці фахівці швидко адаптуються, проте іноді занадто багато уваги надають функціям свого організму, самопочуттю. Стрессова ситуація може викликати активність, яка не завжди спрямована на виконання певної задачі.

Фахівці органів прокуратури, що відрізняються середніми показниками професійної ефективності характеризуються виразністю 6-ої шкали «Ригідність» та 8-ої шкали, яка виражає індивідуалістичність особистості (див. рис. 2).

Питання психології

Рис. 2. Психологічний профіль працівників прокуратури з середнім рівнем професійної ефективності

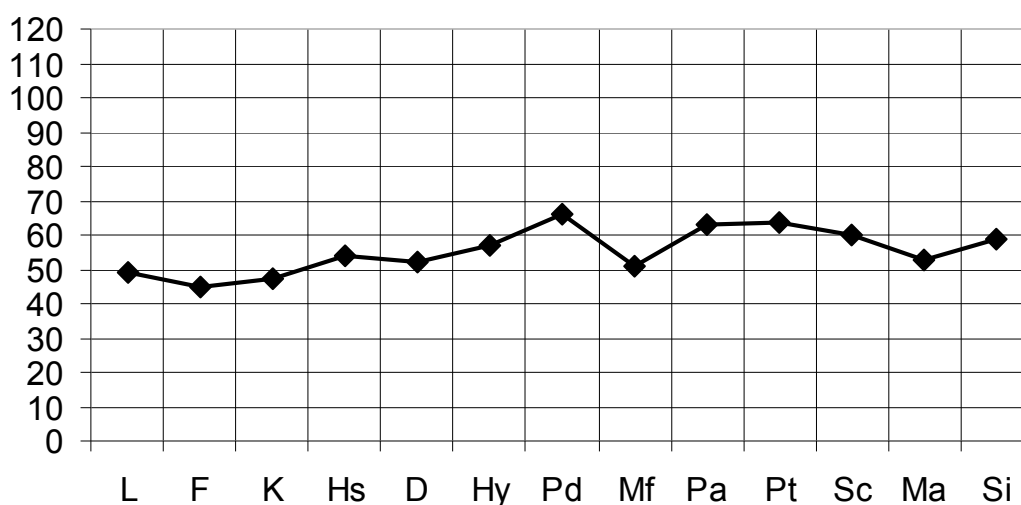
Відмічається високий рівень мотивації самоствердження та досягнення успіху. Прагнення досягти поваги оточуючих, мати належний вигляд в очах інших. Така людина відрізняється упертістю, емоційністю, можливими проявами агресивності та середнім ступенем стресостійкості. При цьому може проявлятися непередбачувана реакція на дію стрес-чинника з супутніми психосоматичними проявами.

У сфері міжособистісних контактів характерна: вибірковість, суперництво, прагнення до змагання, несприйняття загальноприйнятих поглядів та традицій. Сприйняття ситуації вибіркове, зайва концентрація на дрібницях. Такі обставини можуть суттєво заважати фахівцеві при виконанні службових

обов'язків, оскільки когнітивний компонент у забезпеченні ефективності професійної діяльності працівників прокуратури посідає одне з провідних місць.

Мотиваційна сфера характеризується індивідуальною спрямованістю, потребою в реалізації збереження власної індивідуальності та незалежності. Яскраво виражена потреба бути в центрі уваги та обіймати лідерські позиції. Фахівці даного типу відрізняються впертістю, недовірливістю, неадекватно високою самооцінкою.

Усереднений психологічний профіль працівників прокуратури з низьким рівнем професійної ефективності наведено на рисунку 3.

Рис. 3. Психологічний профіль працівників прокуратури з низьким рівнем професійної ефективності

Найвищі показники в даній групі випробуваних зафіксовано за шкалою імпульсивності - 66,25 балів, та за шкалою

тривожності - 63,49 балів. Отже, фахівця цієї групи можна охарактеризувати як активну особистість з високим рівнем мотивації

Питання психології

досягнення. При цьому можливі прояви спонтанної активності спрямованої на задоволення дрібних бажань, які можуть йти проти суспільних норм. Фахівцям цієї групи характерна поспішність у прийнятті рішення. Провідними їх рисами є нетерплячість, схильність до ризику, нестійкість, іноді неадекватно високий рівень домагань. До основних особистостей поведінки можна зарахувати безпосередність у прояві почуттів, висловлення дуже часто непродумані, виявляється схильність спиратися переважно на власну точку зору. Помітне прагнення задовольняти свої слабкості. При цьому превалує низький рівень самооцінки. Проявляється цікавість до активних видів діяльності, переважно самостійного характеру через непокірність. Таким чином, можна припустити, що виконання професійних обов'язків в умовах групової роботи буде неефективним. При впливі на таких особистостей стрес-чинників спостерігається або стенічний тип поведінки, або блокування та підпорядкування лідерові. Розумові процеси нестійкі, низький рівень концентрації уваги, недостатня чіткість сприйняття корегується звичкою до повторних дій, що спрямовані на перевірку зробленого.

Отримані таким чином характеристики надають змогу порівняти «особистісні портрети» фахівців з різними рівнями професійної ефективності.

Висновки.

1. Спеціальні психологічні професіограми за структурою схожі зі схемою психологічного профілю. Професіограми дають уявлення про умови праці на певній ділянці роботи, про психічні якості, які необхідні для цієї професії, про види праці або фактори виробничого середовища, які впливають на психіку фахівця. Порівняння профілю та професіограми дають змогу виявити, чи володіє певний працівник потрібними для відповідного виду праці якостями і чи немає в нього особливостей, які несумісні з цією діяльністю.

2. Особливе значення має мотивація до праці з тією чи іншою спеціальністю. Для визначення цілей мотивації потрібно вивчити й об'єктивно оцінити інтерес працівника до професії, ставлення до праці та професійного престижу, особисті плани та життєві цілі.

3. Професійний профіль ефективного прокурора являє собою прогностичну модель ефективності професійної діяльності фахівців.

Список літератури

1. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Профессионализм и лидерство: - Х.: «ТИТУЛЬ», 2006. – 578 с.
2. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Психология управления. – Харьков: ООО «Фортуна – пресс», 1998. – 464 с.
3. Еникеев М.И. Основы юридической психологии: Учебник/ М.И. Еникеев. – М.: Норма, 2009. – 448 с.
4. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. – Ростов на Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
5. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Прогресс, 1996. – 318 с.
6. Медведев В.С. Проблемы професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти). К.: НАВС України 1996. – 192 с.
7. Москаленко А.П., Кобзін Д.О., Стародубцев А.А. Професійна мотивація працівників внутрішніх справ: вивчення та корекція. Науково-практичний посібник. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1999. – 98 с.
8. Общая психодиагностика. / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. – М.: МГУ, 1987. – 304 с

Kobets' O. V., candidate of psychology, associate professor

PSYCHOLOGICAL PROFILE OF PERSONALITY OF PROSECUTORS

The paper addresses the problem of developing a psychological profile of the individual prosecutor. During profconsultation based on psychodiagnosis physiological and psychological characteristics of the individual, his professional ability are estimated and a psychological profile of the personality who is a graphic representation of the development of his properties is worked out which include professional interests and inclinations. A kind of harmonious combination in the structure of the individual abilities and interests, which leads to considerable success of professional activity in one or another area, is characterized as a professional talent. Special psychological professiogram structurally is similar to the scheme psychological profile. Professiogram give an idea of the conditions in a particular area of work, the mental qualities that are essential to the profession, the types of work or the working environment factors that affect the psyche of a specialist. The professional profile of prosecutor is effective predictive model of efficiency of professional experts.

Keywords: psychological profile, physiological properties, professional ability, professional talent.

*Ковальська І. Е., кандидат психологічних наук, СНС,
старший науковий співробітник науково-організаційного відділу
НА ДПС України імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький)*

КОПІНГ-СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ У ПРОЦЕСІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ ПРИКОРДОННИКІВ

У статті представлено результати емпіричного вивчення особливостей використання копінг-стратегій поведінки прикордонниками залежно від рівня задоволеності їх особистої безпеки; з'ясовано, що найбільш ефективні та раціональні шляхи подолання стресових ситуацій обирають фахівці з високим та вищим за середній рівнями задоволеності потреби в безпеці.

Ключові слова: копінг-стратегії, прикордонники, особиста безпека.

В статті представлені результати емпіричного вивчення особливостей використання копінг-стратегій поведінки пограничників в залежності від рівня задоволеності їх личної безпеки; виявлено, що найбільш ефективні та раціональні шляхи подолання стресових ситуацій вибирають спеціалісти з високим та вищим середнім рівнями задоволеності потреби в безпеці.

Ключевые слова: копинг-стратегии поведения, пограничники, личная безопасность.

Постановка проблеми. Складна ситуація на Сході нашої держави актуалізує проблему забезпечення особистої безпеки захисників її рубежів.

Аналіз останніх публікацій. Як показує аналіз наукових праць зацікавленість проблемою особистої безпеки на сьогодні дуже велика. Так окремі питання особистої безпеки та захисту працівників ризиконебезпечних професій вивчали В. Андросюк, О. Бандурка, Л. Казміренко, О. Кретчак, В. Лефтеров, В. Медведєв, О. Назаров, А. Папкін, І. Приходько, О. Тімченко, Г. Юхновець та інші; прикордонників – В. Барко, О. Матеюк, Є. Потапчук та інші. Однак, попри велику кількість наукових розвідок цього складного феномену, проблема особистої безпеки військовослужбовців узагалі та Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) зокрема, залишається ще недостатньо теоретично і методично розробленою, а саме, потребують вивчення питання пошуку ефективних чинників її забезпечення.

З огляду на те, що забезпечення та підтримання благополуччя людини, її фізичного та психологічного здоров'я та задоволеності соціальними відносинами є метою копінгу [6], дослідження копінг поведінки прикордонників у процесі забезпечення їх особистої безпеки становлять значний науково-практичний інтерес і відкривають перспективи для розробки заходів щодо збереження життя та здоров'я особового складу ДПСУ тощо

З урахування цього метою статті є з'ясування особливостей використання копінг-стратегій поведінки прикордонниками залежно від рівня задоволеності їх особистої безпеки.

Виклад основного матеріалу.

Особливі умови – це та об'єктивна реальність, що характеризує «професійне поле» діяльності персоналу ДПСУ.

Чинниками, які здатні створювати ці умови, науковці [5; 7 та ін.] вважають: агресивність середовища, в якому ці завдання реалізуються; зміст та форми роботи; характер завдань; організація праці; фізичні, емоційні та інформаційні перевантаженнями, дефіцит часу, кліматичні умови тощо.

Кожен із цих чинників як окремо, так і за сумарної дії здатен призводити до порушення стану особистої безпеки військовослужбовців, яке позначається на їхньому самопочутті, якості соціальної взаємодії, психічному та соматичному здоров'ї прикордонників тощо [7].

На сьогодні у науці [4] виокремлюють два основні підходи до забезпечення безпеки людини, що певною мірою доповнюють один одного. За першим підходом стан безпеки ґрунтується на початковому усуненні самих джерел небезпеки. У цьому випадку особиста безпека людини значною мірою може забезпечуватися діями певних зовнішніх сил, з мінімальною участю її самої. За другим підходом, особиста безпека людини є результатом оперативної мінімізації негативної дії і багато в чому зумовлюється її власними характеристиками.

У такому випадку особиста безпека є здатністю людини зберігати те, що в неї вже є (і що є цінністю для неї – фізичне, психічне, матеріальне та інше благополуччя) як за наявності, так і за відсутності різних посягань ззовні, а також можливістю її подальшого розвитку без значної шкоди для себе. При такому розгляді джерело особистої безпеки суб'єкта значною мірою міститься в ньому самому, забезпечуючи мобільність реагування на небезпеку в ситуаціях затримки або повної відсутності соціальної допомоги. Безперечно, що оптимальний рівень безпеки людини досягається при поєднанні її зовнішніх та внутрішніх резервів. З огляду на те, що сутність особливих умов професійної діяльності прикордонників полягає в тому, що вони існують об'єктивно і їх принципово змінити не можна, визначальним шляхом забезпечення особистої безпеки прикордонників є використання їх власних психологічних резервів.

Процеси подолання людиною важких життєвих ситуацій прийнято позначати в психології як адаптивна поведінка або копінг-поведінка.

Копінг – це індивідуальний спосіб взаємодії людини з ситуацією відповідно до її власної логіки, цінності, вагомості у житті людини і її психологічних властивостей [2]. Його психологічне призначення полягає в тому, щоб якнайкраще адаптувати людину до вимог ситуації, дозволити їй опанувати нею, послабити або пом'якшити ці вимоги, постаратися уникнути або звикнути до них і таким чином нейтралізувати стресову дію ситуації. З огляду на це, метою копінгу є досягнення рівноваги з ситуацією на рівні соматички, енергії, інформації, що досить часто формулюється як «забезпечення і підтримка благополуччя людини, її фізичного і психічного здоров'я, задоволеності соціальними стосунками», а результатом – об'єктивне вирішення труднощів ситуаційної взаємодії [6]. Так як психологічне подолання запускається ситуацією, то його можна вважати завершеним тоді, коли ситуація для людини втрачає свою значущість як подразник, вивільняючи цим самим енергію для вирішення інших завдань (що значною мірою відповідає меті самозабезпечення безпеки).

Копінг-поведінка реалізується за допомогою копінг-стратегій.

У психологічній літературі виділяються три групи індивідуальних стратегій копінг-поведінки: вирішення проблем; пошук соціальної підтримки; уникнення [2]. Копінг-стратегія «вирішення проблем» відображає здатність людини визначати проблему й знаходити альтернативні шляхи її вирішення, ефективно справлятися зі стресовими ситуаціями [2]. До цієї групи стратегій входять: активний копінг – активні дії, спрямовані на усунення джерела стресу; планування – планування своїх дій у конкретній стресовій ситуації; пошук активної соціальної підтримки – пошук поради серед соціального оточення; позитивне тлумачення та зростання – оцінка проблемної ситуації з позитивного погляду на неї; прийняття – визнання реальності ситуації [2]. Щодо стратегії «пошук соціальної підтримки», то це активна поведінкова стратегія, коли людина для ефективного вирішення проблеми звертається за допомогою і підтримкою до оточуючих: родини, друзів, значущих інших, тобто використовує зовнішні копінг-ресурси. Копінг-стратегія «уникнення» – це поведінкова стратегія, коли людина намагається уникнути контакту з навколишньою дійсністю, відмовляється від вирішення проблем [10]. Використання цієї стратегії, на думку науковців, зокрема J. H. Amirkhan зумовлене недостатнім рівнем соціально-психологічних копінг-ресурсів і навичок їх реалізації [10]. До цієї групи копінг-стратегій належать ті, що не є адаптивними, проте в деяких випадках вони все-таки допомагають людині впоратися з життєвими труднощами. Це такі стратегії, як: фокусування на емоціях і їх вирішенні; заперечення; ментальне та поведінкове відчуження [2].

Ще одним критерієм розподілу копінг-стратегій є їх активність. До активних стратегій науковці відносять стратегію «вирішення проблем» як базову копінг-стратегію, що містить усі варіанти поведінки людини для вирішення стресової ситуації; стратегію «пошук соціальної підтримки», спрямовану на одержання підтримки від оточуючих. Пасивними стратегіями вони вважають базову копінг-стратегію «уникнення», хоча як доводять результати

досліджень певні форми уникнення можуть мати й активний характер [2].

Хоча за твердженням науковців [6; 9] не існує копінгів, які були б ефективними в усіх стресових ситуаціях, однак, вони переконані, що активні копінг-стратегії, орієнтовані на вирішення проблеми, приводять до відновлення психічного благополуччя суб'єкта діяльності, зниження рівня його тривожності, послаблення психосоматичної симптоматики, тоді як уникнення та інші непродуктивні копінги, спрямовані на редукацію емоційної напруги, призводять до посилення цієї симптоматики [9].

Для з'ясування прояву провідних стратегій поведінки прикордонників за складних умов виконання функціональних обов'язків та службових завдань залежно від рівня задоволеності їх особистої безпеки був проведений експеримент. Емпіричне дослідження проводилося на базі Чернівецького прикордонного загону Західного регіонального управління ДПСУ, Одеського прикордонного загону Південного регіонального управління ДПСУ та Окремого контрольно-перепускного пункту «Київ». Дослідженням було охоплено 252 особи, з яких 65,87% були чоловіки віком від 18 до 30 років (80,95%). Якісний склад вибіркової сукупності, що відображав існуючі на момент дослідження закономірності, був представлений переважно особами з середньою та професійно-технічною освітою (55,56%). Серед обстежених військовослужбовців ДПСУ 37,30% обіймали офіцерські посади, решта 62,70% були військовослужбовцями контрактної служби.

Для з'ясування рівня задоволеності особистою безпекою прикордонників було використано опитувальник «Оцінка задоволеності особистості в потребі безпеки» О. Зотової [3]. Результати опитування респондентів за цією методикою, які подані в таблиці 1, показали, що потреба в безпеці в них задоволена частково (середнє значення за всією вибіркою становить $5,28 \pm 0,41$ балів), що свідчить про те, що в стабільних умовах життєдіяльності потреба в безпеці досить вташованої людини як мінімум задоволена або суб'єктивно сприймається нею як така. За цих умов означена потреба як активний чинник детермінації мотиваційної сфери особистості практично не фіксується і виявляється, наприклад, як надання переваги знайомим формам поведінки і життєвими ситуаціями з чітко визначеними перспективами тощо.

Ранжування виразності складових означеної потреби дозволило з'ясувати, що в усього загалу найбільш задоволеною потребою є потреба бути коханим і бажаним (середні показники склали 1,41 балів за шкалою з діапазоном значень від -8 до +8), друге місце посідає потреба в надійній роботі зі стабільним заробітком (1,17 балів). На рівні мінімальних значень визначилася такі позиції як потреба в передбачуваності подій (0,18 балів) та потреба бути захищеним від небезпек та ворожого світу (0,21 бали). Низькі оцінки за цими позиціями дають підставу говорити про те, що складна соціально-політична та економічна ситуація в українському суспільстві породжує у його громадян могутню потребу – потребу в передбачуваності та у захисті від агресора.

Таблиця 1

Виразність складових потреби в безпеці військовослужбовців Державної прикордонної служби України, бали

Складові потреби в безпеці	Увесь загал
Потреба в стабільності	0,73
Потреба в законі та порядку	0,85
Потреба в передбачуваності подій	0,18
Потреба в надійній роботі зі стабільним заробітком	1,17
Потреба бути коханим (-ою), бажаним (-ою)	1,41
Потреба бути захищеним від небезпек та ворожого світу	0,21
Потреба бути захищеним від реальних надзвичайних обставин	0,73
Потреба в безпеці загалом	5,28

Наступним кроком нашого дослідження було вивчення поведінкової складової особистої безпеки прикордонників.

Результати дослідження за методикою «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла [8], що подані в таблиці 2, дозволили з'ясувати, що для

Питання психології

військовослужбовців з високим та дуже високим рівнями задоволеності потреби в безпеці найбільш вираженою моделлю стрес-долаючої поведінки є «вступ у соціальний контакт» (24,75±2,61 бали). На другому місці виявлено «асертивні дії» (23,75±3,71 бали), третьому – «пошук соціальної підтримки» (21,30±3,93 бали).

У групі військовослужбовців, які мають середній рівень задоволеності особистою безпекою, зафіксовано, що для них характерний такий спосіб подолання стресу як «пошук соціальної підтримки» (22,53±4,51 бали), друге місце – «обережні дії» (22,30±4,36 бали), третє – «вступ у соціальний контакт» (21,37±4,04 бали).

Таблиця 2

Модель подолання стресових ситуацій військовослужбовцями Державної прикордонної служби України з різним рівнем задоволеності потреби в безпеці, бали

Модель подолання стресової ситуації	Рівні задоволеності потреби безпеці			P _{нс}	P _{нв}	P _{вс}
	Низький та нижче за середній	Середній	Високий та вище за середній			
Асертивні дії	16,44±3,12	19,30±3,62	21,00±2,17	*	*	*
Вступ у соціальний контакт	18,38±4,88	21,37±4,04	24,75±2,61	–	*	*
Пошук соціальної підтримки	20,31±4,81	22,53±4,51	21,30±3,93	–	*	–
Обережні дії	17,88±3,65	22,30±4,36	21,00±2,17	*	*	–
Імпульсивні дії	21,31±4,42	17,24±3,37	15,43±3,38	*	*	*
Уникнення	19,88±3,28	14,91±3,88	13,96±3,33	*	*	–
Маніпуляційні дії	18,94±4,33	16,93±4,15	18,13±3,77	–	–	–
Асоціальні дії	18,07±4,31	14,52±4,44	15,96±3,84	*	–	–
Агресивні дії	17,25±5,21	13,89±4,64	14,09±3,82	*	*	–

Примітка. * – статистично достовірні розбіжності за критерієм Стьюдента виявлені на рівні $p < 0,05$.

Прикордонники з низьким та нижчим за середній рівнями задоволеності потреби в безпеці як головну модель копінгу найчастіше використовують «імпульсивні дії» (21,31±4,42 бали), другу позицію посідає «пошук соціальної підтримки» (20,31±4,81 бали), третю – «уникнення» (19,88±3,28 бали).

Грунтовний аналіз характерних моделей стрес-долаючої поведінки у групах військовослужбовців з різним рівнем задоволеності потреби в безпеці дозволяє виділити загальну для всіх фахівців модель копінгу – «пошук соціальної підтримки». Найбільш притаманний цей вид копінгу для прикордонників з високим, вищим за середній та середнім рівнями задоволеності, найменш виразний він у осіб з низьким рівнем її задоволеності ($p < 0,05$). Окрім цього результати дослідження дозволили з'ясувати, що представники цих груп найбільш імпульсивні та найменш асертивні. У порівнянні з рештою груп статистично достовірні розбіжності виявлені на рівні $p < 0,05$. Можна припустити, що цим фахівцям в напружених ситуаціях майже не вдається контролювати свій стан, поведінку та емоційні прояви. Їхні дії

характеризуються нелогічністю та непослідовністю. Саме цим, на нашу думку, можна пояснити досить високі показники виразності в цієї групи прикордонників такої моделі копінг-поведінки як «агресивні дії». Переважання у представників цієї категорії осіб таких засобів подолання стресу як «пошук соціальної підтримки» та «уникнення» вказує на те, що вони не хочуть брати відповідальності на себе за процеси, що відбуваються. Вони схильні підкорятися більш сильній особистості та перекладати на неї відповідальність. Ці результати дають можливість визначити дві стратегії поведінки в екстремальних умовах діяльності таких військовослужбовців: вони або діють за обставинами, приймаючи точку зору більшості, або покидають групу і діють лише за своїми переконаннями та принципами, провокуючи цим такі моделі копінгу як маніпулятивні, агресивні чи асоціальні дії.

Вивчення наступних достовірних розбіжностей за показниками виразності моделей подолання стресових ситуацій дозволило з'ясувати, що такий тип копінгу як «вступ у соціальний контакт» характерний

Питання психології

для військовослужбовців з високим, вищим за середній та середнім рівнями задоволеності особистої безпеки ($p < 0,05$). Більш схильні до «асоціальних дій» представники з низькими рівнями задоволеності потреби в безпеці.

Високий рівень виразності такого засобу подолання стресу як «обережні дії» у фахівців з високим та вищим за середній рівнями задоволеності потреби в безпеці вказує на їхню здатність до її самозабезпечення, їхнє бажання вберегти себе, не провокуючи ще більшого напруження в складних ситуація службової діяльності, адже саме необережні та необдумані дії людини в умовах непередбачуваності досить часто ускладнюють останню та викликають небажані наслідки.

Наступним кроком у межах дослідження копінг-поведінки прикордонників став розгляд їх стратегій подолання стресу. Результати вивчення прояву стратегій подолання стресових ситуацій у військовослужбовців ДПСУ подано в таблиці 3.

Аналізуючи результати подані в таблиці 3 можна зазначити, що провідними стратегіями подолання стресових ситуацій у військовослужбовців з високим та вищим за середній рівнями задоволеності потреби в безпеці є просоціальна ($23,78 \pm 2,97$ бали) та активна ($21,00 \pm 2,17$ бали); з середнім – просоціальна ($21,95 \pm 3,62$ бали) та пасивна пряма ($19,77 \pm 2,68$ бали), низьким та нижчим за середній – пасивна пряма ($19,59 \pm 3,29$ бали) та непрямая ($19,41 \pm 2,89$ бали) стратегії поведінки.

Таблиця 3

Стратегії подолання стресових ситуацій військовослужбовцями Державної прикордонної служби України з різним рівнем задоволеності потреби в безпеці, бали

Стратегія подолання стресової ситуації	Рівні задоволеності потреби в безпеці			Р _{нс}	Р _{нв}	Р _{вс}
	Низький та нижче за середній	Середній	Високий та вище за середній			
Активна	16,44±3,12	19,30±3,62	21,00±2,17	**	**	*
Просоціальна	19,34±3,71	21,95±3,62	23,78±2,97	*	**	*
Пасивна пряма	19,59±3,29	19,77±2,68	18,37±2,69	–	–	–
Пасивна непрямая	19,41±2,89	15,92±3,45	16,11±3,08	**	**	–
Асоціальна	17,78±3,28	14,20±4,01	15,02±2,71	**	*	–

Примітки:

1.* – статистично достовірні розбіжності за критерієм Стьюдента виявлені на рівні $p < 0,05$.

2. ** – статистично достовірні розбіжності за критерієм Стьюдента виявлені на рівні $p < 0,01$.

Отже, результати вивчення стратегій подолання стресових ситуацій військовослужбовцями ДПСУ дозволяють стверджувати, що найбільш ефективні та раціональні шляхи подолання стресових ситуацій обирають фахівці з високим та вищим за середній рівнями задоволеності потреби в безпеці. Їхня поведінка, яка характеризується активністю, про соціальністю та гнучкістю, сприяє здоров'язбереженню суб'єктів правоохоронної діяльності на державному кордоні, і, як наслідок, успішному самозабезпеченню особистої безпеки фахівця.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки проведеного дослідження, можна зробити такі висновки:

найбільш ефективні та раціональні шляхи подолання стресових ситуацій обирають фахівці з високим та вищим за середній рівнями задоволеності потреби в безпеці. Їхня поведінка, яка характеризується активністю, про соціальністю та гнучкістю, сприяє здоров'язбереженню суб'єктів правоохоронної діяльності на державному кордоні, і, як наслідок, успішному самозабезпеченню особистої безпеки фахівця.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми, тому подальші наукові розвідки будуть спрямовані на з'ясування визначальних стратегій копінг-поведінки прикордонників залежно від характеру загроз їх особистій безпеці, вікових, гендерних та індивідуально-психологічних особливостей.

Список література

1. **Анцыферова, Л. И.** Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Анцыферова Л. И. // Психологический журнал / гл. ред. член-корр. РАН А. В. Брушлинский. – 1994. – Т. 15. № 1. – С. 3-19.
2. **Василенко, М. М.** Сучасні напрями психологічних досліджень копінг-стратегій / М. М. Василенко // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – 2009. – Т. 11, ч. 7. – С. 95–107.
3. **Зотова, О. Ю.** Социально-психологическая безопасность личности : дисс. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Зотова Ольга Юрьевна. – М., 2011. – 518 с.
4. **Краснянская, Т. М.** Психология самообеспечения безопасности : монография / Т. М. Краснянская ; Федеральное агентство по образованию ; Гос. образовательное учреждение высш. проф. образования «Пятигорский гос. лингвистический ун-т». – Пятигорск : ПГЛУ, 2009. – 279 с.
5. **Матеюк, О. А.** Професійний психологічний вплив військового керівника на підлеглих в особливих умовах діяльності : монографія / Матеюк О. А. – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2006. – 278 с.
6. **Нартова-Бочавер, С. К.** «Coping behavior» в системе понятий личности / Нартова-Бочавер С. К. // Психологический журнал / гл. ред. А. В. Брушлинский. – 1997. – № 5. – С. 20–31.
7. **Потапчук Є. М.** Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.09 / Потапчук Євген Михайлович ; Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький : Вид-во Нац. академії ДПСУ, 2004. – 429 с.
8. **Фетискин, Н. П.** Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп : учеб. пособ. для студентов высших учеб. завед. / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2002. – 490 с.
9. **Штроо, В. А.** Защитные механизмы: от личности к группе / В. А. Штроо // Вопросы психологии : журнал / гл. ред. А. М. Матюшкин. – 1998. – №4. – С. 54–61.
10. **Amirkhan, J. H.** Factor analytically driven measure of coping: the strategy indicator / J. H. Amirkhan // J. of Personality and Social Psychology / Editors: Eliot R. Smith and Kerry Kawakami. – 1990. – Vol. 59. – P. 1066–1074.

Kovalska I. E., candidate of psychological sciences, senior research assistant

BEHAVIOUR COPING-STRATEGIES IN THE PROCESS OF BORDERGUARDS PERSONAL SECURITY PROVIDING

The results of empirical studies of peculiarities of coping-strategies utilisation by borderguards depending on the level of their personal security provision have been presented. It has been clarified that specialists with high and higher than medium level of needed security provision chose the most efficient and reasonable ways for overcoming stress situations. Their behaviour being characterised as active, prosocial and flexible, enables proper health care of the subjects of law enforcement activity at the state border, and as the result, successful personal security selfproviding of a specialist.

Key words: coping-strategies, borderguards, personal security.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ

(на прикладі студентів торговельно-економічного коледжу КНТЕУ)

У запропонованій статті автором розглянуті різні теоретико-методологічні підходи до формування професійної мотивації студентів торговельно-економічного коледжу. Визначені потребнісно-мотиваційні чинники майбутнього професійного вибору серед студентів навчальних закладів торговельно-економічного спрямування. Здійснено порівняльний аналіз різних психологічних шкіл з вивчення наукових підходів до формування професійної мотивації.

Ключові слова. Студент, вибір професії, потреби, мотивація вибору, торговельно-економічна сфера.

В предложенной статье автором рассмотрены разные теоретико-методологические подходы к формированию профессиональной мотивации студентов торгово-экономического колледжа. Определены потребностно-мотивационные факторы будущего профессионального выбора среди студентов учебных заведений торгово-экономической направленности. Проведен сравнительный анализ разных психологических школ относительно изучения научных подходов к формированию профессиональной мотивации.

Ключевые слова. Студент, выбор профессии, потребности, мотивация выбора, торгово-экономическая сфера.

Постановка проблеми. Реформування суспільства можливе лише через розвиток задатків та здібностей кожної людини, щоб у майбутньому вона змогла зайняти своє гідне місце в соціумі, і своєю працею змогла б забезпечити самодостатнє життя собі і своєму найближчому оточенню, а також економічний розвиток країни. Зупинимось на деяких властивостях людини, які знаходяться у прямій залежності з економічним зростанням країни, і які суттєво впливають на формування сучасного суспільства [1, с.15].

Саме юнацький вік є початком свідомого пошуку, визначення сенсу життя, напрямів життєтворчості. Спочатку - це не зовсім зрозуміла мрія, яка поступово виростає в уявлення про повну життєву перспективу, майбутнє самовизначення, життєвий ідеал тощо. На цьому етапі життєвого шляху досить важливо допомогти людині у майбутньому професійному виборі.

Для реалізації завдань нашого дослідження в данній статті ми ставили за мету дослідити теоретико – методологічні підходи вітчизняних та зарубіжних вчених до формування професійної мотивації у юнацькому віці, здійснити їх порівняльний аналіз та систематизувати з метою розробки сучасної інтегративної системи мотивації молоді до свідомого вибору майбутньої професії.

Постановка завдання полягає у здійсненні теоретичного аналізу літературних джерел з питань наукових підходів щодо створення психологічних умов до формування професійної мотивації, що дозволить сформувати Програму формування професійної мотивації у студентів торговельно-економічної сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про мотиватори професійного вибору і професійного становлення особистості у процесі професіогенезу написано досить багато наукових праць, що дає нам підстави зробити висновок про достатню розробленість висунутої для дослідження проблеми у сучасній психологічній науці. Тільки за останнє десятиріччя дослідженню потребнісно-мотиваційної сфери особистості присвячені наукові праці українських вчених (С. Максименка, С. Болтвіця, Л. Карамушки, М. Корольчука, В. Осьодло, В. Москальця, С. Миронця, С. Занюка, Г. Ложкіна, М. Савчина, Н. Пов'якель, Л.Орбан-Лембрик, Ю. Швалба, Т. Чмут та ін.).

Розв'язанню проблем, які межують з обраною темою нашого дослідження, в останні п'ять років приділяли увагу багато вітчизняних вчених, що знайшло своє відображення у ряді дисертаційних досліджень, зокрема: І. Донченко (2010) – щодо розвитку професійної самосвідомості

майбутніх викладачів ВНЗ; Н. Демченко (2010) – щодо виявлення психологічних особливостей розвитку професійної рефлексії у майбутніх менеджерів – економістів; І. Філатова (2010) – щодо діагностики та прогнозування професійної придатності до діяльності поїзних диспетчерів; Е. Шахова (2010) – щодо співвідношення виборів школярів на етапі перед профільного і наступного профільного навчання; Н. Щедухіна (2010) – щодо впливу захоплення шкільними предметами на вибір майбутньої професії; О. Крушельницька (2012) – щодо особливостей референтних відношень студентів як фактора навчально-професійної мотивації та ін.

Водночас, проблеми мотивації молоді до свідомого вибору професії торговельно-економічного спрямування у прямій постановці не досліджувалися, що й визначило актуальність теми статті та подальший напрям наших досліджень.

Виклад основного матеріалу.

Діяльність завжди викликана певними мотивами. Поняття мотив (від лат. *movere* - рухати) було вперше вжито А. Шопенгауером у статті «Чотири принципи достатньої причини (1900-1910), означає спонукання до діяльності, спонукальну причину дій і вчинків (тобто те, що примушує людину до дії) [2, с. 6].

Аналіз літератури свідчить, що на основі емпіричних досліджень було розроблено декілька концепцій, що описують фактори,

які впливають на мотивацію особистості до свідомого вибору професії та зміст процесу мотивації.

М. Мексон (1992) – теорії мотивації пропонує поділяти на дві великі групи: процесуальні і змістовні. Змістовні теорії ґрунтуються на «ідентифікації тих внутрішніх спонукань (званих потребами), які змушують діяти людей так, а не інакше».

Психоаналітична теорія З. Фрейда вплинула на філософію, антропологію, філософію культури й релігії, економіку, історію й соціологію, майже на всі області гуманістичного знання ХХ століття, залишається впливовою для дослідження сфери поведінки людини й виявлення її потреб, гуманістична критика цієї теорії дозволила встановити ієрархію і процес виникнення потреб, які засновані на наукових дослідженнях у сфері психології [3, с. 125].

Подолання детерміністської теорії потреб З. Фрейда, пов'язане з ім'ям відомого американського психолога А. Маслоу (1908 – 1970), автора теорії потреб, та теорії потреби в досягненнях Д. Мак - Келланда, двофакторну теорію Ф. Герцберга і теорію К. Альдерфера.

А. Маслоу став одним з перших учених, з робіт якого успішні менеджери дізналися про складність людських потреб і їх вплив на мотивацію. Він належав до школи біхевіористів, що вплинуло на спрямованість концепції.

Рис. 1. Піраміда потреб Абрахама Маслоу

А. Маслоу виділяв п'ять рівнів системи потреб (див рис. 1):

- перший рівень - фізіологічні потреби, що забезпечують виживання людини (їжа, сон, мікроклімат і т.д.);

- другий рівень - потреби в безпеці і впевненості в майбутньому;

- третій рівень - соціальні потреби, прагнення людини до любові, спілкуванню;

- четвертий рівень - потреби в повазі і самоповагу, суспільне покликання, визнання себе відбулася особистістю;

- п'ятий (найвищий) рівень - потреба в самовираженні, у розвитку здібностей, реалізація творчих можливостей у діяльності.

А. Маслоу припускав, що розвиток особистості може бути представлено переважанням потреб третього, четвертого рівнів. І тільки за умови створення можливостей для реалізації нижчих потреб, потреби більш високих рівнів стають актуальними [3, с. 127].

Протилежної думки притримувався учень і послідовник А. Маслоу М. Мескон - «люди починають шукати своє місце в певному співтоваристві задовго до того, як будуть забезпечені потреби в безпеці чи цілком задоволені їхні фізіологічні потреби». Ідеї А. Маслоу успішно використовувалися в практиці менеджменту. Були створені рекомендації менеджерам щодо забезпечення потреб першого і другого рівнів (створення зручного, комфортного, раціонально організованого робочого місця, правові гарантії, заробітна плата тощо).

Незважаючи на важливий внесок у гуманізацію принципів наукового управління, теорія А. Маслоу піддається численній критиці, зокрема О. Носкова, 2004 [4], стверджує, що у теорії Маслоу не враховуються індивідуальні відмінності людей: адже для кожної людини існують свої переважні потреби. Також вказувалося на те, що потреби не завжди утворюють саме ту ієрархію, яку намітив А. Маслоу. Нарешті, постулат про те, що задоволений працівник - хороший працівник також ставиться під сумнів. І все ж, безсумнівна заслуга А. Маслоу в тому, що він надихнув багатьох вчених на пошук нових підходів у поясненні мотивації трудової діяльності, залишається очевидною.

Після А. Маслоу, який створив свою теорію в 40-х роках ХХ століття, на початку 1950-х років, мотивацію активно почали вивчати Д. Мак-Клеланд і його колеги.

Згідно їхніх ідей, для розуміння варіантів типів трудової поведінки людей досить характеристики трьох видів потреб і відповідних їм мотивів: потреби в досягненнях, потреби в груповій належності і потреби у владі. Д. Мак-Клеланд стверджував, що у людини представлені в різних пропорціях всі три види потреб. Він також визначив, що люди можуть свідомо змінювати ці пропорції, тобто міняти значимість своїх потреб, мотивів [4].

У рамках цієї теорії були розроблені процедури спеціальних тренінгів, які сприяли посиленню певних мотивів. Вчені Д. Шульц і С. Шульц відзначають, що «теорія потреби в досягненні» Д. Мак-Клеланда має велике практичне застосування в реальних виробничих умовах» Але, в той же час у цій теорії є проблеми, які потрібно ще досліджувати [5].

Двофакторна теорія трудової мотивації Ф. Герцберга є розвитком ідей А. Маслоу про потреби та їх реалізації в праці. У рамках проведеної роботи було виділено дві групи факторів праці: власне мотиватори, які частіше спонукають людей до інтенсивної праці (дані потреби близькі до потреби в самоактуалізації (по А. Маслоу), і «гігієнічні фактори», що створюють приємну атмосферу праці. Вони відповідають фізіологічним потребам з теорії А. Маслоу [3].

Ф. Герцбергом було підтверджено положення, що мотивація пов'язана із самим характером праці. Їм були запропоновані ідеї з проектування змісту праці з метою зробити саму працю головним способом розвитку здібностей людини («збагачення змісту роботи»). Критика цієї концепції ґрунтується на тому, що її наукова валідність невелика, тому що дані отримані в результаті опитування лише 400 працівників лакофарбової компанії, що не дозволяє вважати її універсальною. Але, незважаючи на недоліки даної теорії, вона послужила поштовхом для багатьох керівників і менеджерів в плані доопрацювання та посилення мотивації праці персоналу [5, с. 279].

Теорії мотивації (ERG) К. Альдерфера. Деякі вчені розглядають її як варіант розвитку ідей А. Маслоу. К. Альдерфер припустив, що існують три базові потреби: потреби, пов'язані з існуванням; потреби в спілкуванні з іншими людьми; потреби в зростанні.

Різниця з теорією А. Маслоу полягає у тому, що ці базові потреби не пов'язані між собою ієрархічною залежністю і всі ці потреби можуть впливати на нас одночасно. У той же час, якщо якась потреба не задовольняється повною мірою, цілком можливо переключення на інші потреби. Таким чином, різні потреби можуть як би компенсувати один одного.

Необхідно відзначити, що дана теорія, на відміну від теорії А. Маслоу, більшою мірою враховує індивідуальні характеристики людей.

Отже, можемо зробити наступний висновок: у кожній із вищенаведених теорій було застосовано універсальний підхід для будь-якої людини в будь-якій організації. Але застосування будь-якої теоретичної розробки на практиці вимагає вивчення не тільки зовнішнього середовища, на базі якого вона буде розгортатися, але і внутрішнього середовища, тобто самої людини. Для цього, на нашу думку, важливим є їх порівняння за змістовими підходами до розв'язання проблем мотивації особистості та власне їх стратегій до проблеми формування мотиваційної сфери людини в професіогенезі.

Процесуальні теорії. Головним у цих теоріях є розуміння того, як людина розподіляє зусилля для досягнення різних цілей і як вибирає конкретний вид поведінки. Процесуальні теорії не заперечують існування потреб, але вважають, що поведінка людей визначається не тільки ними.

Згідно з процесуальними теоріям, поведінка особистості є також функцією її сприйняття й очікувань, пов'язаних з даною ситуацією, і можливих наслідків обраного ними типу поведінки. До них відносяться: теорія очікування В. Врума, теорія справедливості Дж. Адамса, модель Л. Портера - Е. Лоулера, теорія підкріплення мотивів Халла-Спенса (Теорія вищого рівня), цільову теорію очікувань Е. Лока і теорію модифікації поведінки С. Латенса і Р. Крейтнера [6].

Теорія очікувань В. Врума базується на тому, що «наявність активної потреби не є єдиною необхідною умовою мотивації людини на досягнення певної мети. Людина повинна також сподіватися на те, що обраний тип поведінки дійсно приведе до задоволення або набуття бажаного» [6].

Автор у своїй теорії виділив три найважливіших аспекти:

1) працівники повинні вирішити, чи готові вони вести себе певним чином, щоб ймовірність досягнення певного результату (ймовірність того, що їх очікування виправдаються) була досить високою;

2) працівники повинні визначити, чи призведе цей результат до досягнення інших результатів;

3) працівники повинні вирішити, чи достатньо цінні для них подібні результати, щоб стати мотиваторами певної поведінки (валентність).

Слід зазначити: В. Врум зауважував обставину, що для різних людей психологічна цінність (валентність) очікуваної винагороди буде різною. Їм була запропонована формула, за якою можна розрахувати силу мотивації трудової діяльності [5].

У літературі зазначено важливий момент даної теорії: результат діяльності може задовольнити людину не повною мірою, проте саме рівень очікувань є рушійним чинником у готовності прикладати максимум зусиль для досягнення потрібного результату [6]. Дані теорія знайшла широке застосування в управлінні людськими ресурсами для мотивації людини на певну діяльність через винагороду, яка значимо для нього.

Розглянемо *теорію справедливості Дж. Стейсі Адамса*, яка також належить до процесуальних теорій мотивації, дає нам інше пояснення того, як люди розподіляють і спрямовують свої зусилля на досягнення поставлених цілей.

Автор теорії виходив з того, що мотивація залежить від того, наскільки справедливим нам здається ставлення до нас на роботі. В основі уявлень про справедливість лежить наша оцінка власної праці (вкладу) та того результату (винагороди), яку ми отримуємо за свій внесок. Зокрема, якщо людина вважає себе недооціненою, вона може знизити продуктивність своєї праці і буде вживати певні дії для відновлення справедливості.

Послідовники Дж. Стейсі Адамса здійснювали дослідження у сфері індивідуального ставлення особистості до справедливості або на несправедливість. Було висунуто припущення трьох патерн реакції, які визначалися особистими якостями індивідів. Дані теорія відноситься

до «утопічних» в силу того, що принцип справедливості у повній мірі на практиці не реалізується. Так само існує багато неузгодженостей з методами формування у співробітників почуття справедливості в організації, в силу індивідуального сприйняття справедливості у людей [7, с. 24].

Більш продуктивна і значна в плані мотивації праці є модель Л. Портера - Е. Лоулера. Ця модель включає в себе елементи теорії очікування і теорії справедливості. У цій моделі фігурують п'ять змінних: витрачені зусилля, сприйняття, отримані результати, винагорода, ступінь задоволення. При цьому досягнуті результати залежать від затрачених зусиль, здібностей і характерних особливостей, а так само від усвідомлення працівником своєї ролі. Рівень витрачених зусиль буде визначатися цінністю винагороди і ступенем впевненості в тому, що даний рівень зусиль дійсно спричинить цілком адекватний рівень винагороди [4]. У теорії Л. Портера-Е. Лоулера встановлюється співвідношення між винагородою і результатами, тобто людина задовольняє свої потреби у вигляді винагород за досягнуті результати.

Один з найбільш важливих висновків Л. Портера і Е. Лоулера полягає у тому, що результативна праця веде до задоволення (Праця - Результати - Задоволення). Це прямо протилежно тому, що думає з цього приводу більшість управлінців. Вони перебувають під впливом ранніх теорій людських відносин, які вважали, що задоволення веде до досягнення високих результатів у праці (Праця - Задоволення - Результати) або, кажучи іншими словами, більш задоволені робітники працюють краще. Л. Портер і Е. Лоулер навпаки вважають, що почуття виконаної роботи веде до задоволення і, мабуть, сприяє підвищенню продуктивності.

Розглянувши основні змістовні і процесуальні теорії мотивації можна зробити висновок про те, що вони всі мають цікаве наповнення і досить широке поле для вивчення, але для застосування на практиці жодна з них не є абсолютною. Крім того, жодна з теорій не розглядає особистість з урахуванням її поточного стану, в тому числі віку, можливостей кар'єрного зростання.

Л. Виготський у своїх працях теж не залишив без уваги проблему детермінації і мотивації поведінки людини. Так, у навчальному посібнику «Педологія підлітка» (1930-1931), він відводить велику главу

проблемам сутності інтересів та їх зміну в підлітковому віці. Автор вважав, що проблема співвідношення потягів й інтересів є ключем до розуміння психічного розвитку підлітка, яке зумовлено насамперед еволюцією інтересів і поведінки дитини, зміною структури, спрямованості її поведінки. Незважаючи на деяку односторонність у питанні про інтереси, безсумнівно позитивним у його поглядах було переконання, що інтереси не є навичками, як вважали на той час багато психологів [8]. В іншій роботі - «Історії розвитку вищих психічних функцій» Виготський приділяє увагу питанню «боротьби мотивів» [8].

Також мотивацію, з позиції «теорії установки», розглядав Д. Узнадзе (1966) Він зазначав, що джерелом активності є потреба, яку він розумів дуже широко, а саме, як те, що є потрібним для організму, але чим він в даний момент не володіє [9].

В. Семиченко [10, с. 18] у вивченні мотивів виділяє два напрями. У рамках першого напрямку вивчають причини, чому люди віддають перевагу одному виду діяльності по відношенню до інших. У другому напрямку виявляються причини, чому люди працюють з різною ефективністю?

Необхідно відрізнити мотивацію від мотивування. Мотивація – це пояснення людиною причин власних дій, які частіше за все підміняють істинний аналіз вказівками на соціальні позитивні обставини, що вплинули на зроблений вибір.

За такого підходу автор наводить структуру функцій мотивів та їх характеристику.

Виділяють декілька функцій, виконуваних мотивацією в загальній системі життєдіяльності людини:

Спонукальна – запускає процес вивільнення аккумуляючої активності.

Енергетична – обумовлює вивільнення потенційної енергії, необхідної і достатньої для реалізації відповідної активності.

Дозуюча – приводить у відповідність інтенсивність збудника і кількість енергії, що витрачається індивідом на виконання дії.

Регуляторна – призводить у взаємовідповідність характер ситуації, внутрішні і зовнішні збудники і протікання дій.

Селективна – блокує реалізацію менш значимих потреб і відповідних їм мотивів.

Питання психології

Корегуюча – змінює рівень і направленість активності в залежності від реальних обставин і досягнень.

Цілеутворюючу – визначає склад і структуру довільного формування цілей.

Смислоутворюючу – зберігає вищий, скрізний смисл людської активності, передає

його локальним діям, забезпечує пролонгованість і спадковість людської активності й окремих її форм [10, с. 40-41].

Для наглядного співставлення основних теорій мотивації особистості, ми здійснили їх систематизацію шляхом порівняння з теорією потреб А.Маслоу. Див. таблицю.

Порівняльний аналіз потребнісно-мотиваційних концепцій особистості

Автор	Теорія	Особливості, відмінності
А. Маслоу	Теорія самоактуалізації (мотивації)	Теорія розкриває ієрархію потреб особистості. У кожному конкретний момент часу людина буде прагнути до задоволення тієї потреби, що для неї є важливішою або сильною. Рівні потреб: фізіологічні, потреба в безпеці, соціальні потреби, потреба в повазі, самоактуалізація (самовираження)
Д. Мак-Клеланд	Теорія набутих потреб	У цій концепції в основу механізму мотивації людини до високопродуктивної праці також закладено задоволення потреб. Дана теорія пов'язана з вивченням і описом впливу на поведінку людини трьох груп потреб вищих рівнів: причетності (співучасті), успіху (досягнення), влади. Кожну з цих потреб можна віднести до будь-якої з потреб за ієрархією А. Маслоу. Ці, досить сильні потреби для людини, значно впливають на її поведінку і змушують діяти.
Ф. Герцберг	Двофакторна теорія трудової мотивації	Є розвитком ідей А. Маслоу про потреби та їх реалізації в праці. Виділяється дві групи факторів праці: власне мотиватори, які частіше спонукають людей до інтенсивної праці (дані потреби близькі до потреби в самоактуалізації (по А. Маслоу)), і «гігієнічні фактори», що створюють приємну атмосферу праці. Вони відповідають фізіологічним потребам з теорії А. Маслоу.
К. Альдерфер	Теорії мотивації (ERG)	К. Альдерфер припустив, що існують три базові потреби: 1) потреби, пов'язані з існуванням; 2) потреби в спілкуванні з іншими людьми; 3) потреби в зростанні. Різниця з теорією А. Маслоу полягає в тому, що ці базові потреби не пов'язані між собою ієрархічною залежністю і всі ці потреби можуть впливати на нас одночасно.
В. Врум	Теорія очікувань	Теорія базується на тому, що «наявність активної потреби не є єдиною необхідною умовою мотивації людини на досягнення певної мети. Людина повинна також сподіватися на те, що обраний тип поведінки дійсно призведе до задоволення або набуття бажаного.
Дж. Адамс	Теорію справедливості	Мотивація залежить від того, наскільки справедливим нам здається ставлення до нас у соціальному середовищі (трудова діяльність). В основі уявлень про справедливість лежить наша оцінка власної праці (вкладу) та того результату (винагороди), яке ми отримуємо за свій внесок.
Л. Портер - Е. Лоулер	Модель Л. Портера - Е. Лоулера	Ця модель містить в собі елементи теорії очікування і теорії справедливості, де фігурують п'ять змінних: витрачені зусилля, сприйняття, отримані результати, винагорода, ступінь задоволення. Результативна праця веде до задоволення (Праця - Результати - Задоволення).
В.А. Ядов	Теорія «ієрархічної структури диспозицій особистості»	Спрямованість інтересів орієнтує людей в соціальній дійсності. Також було виділено, що формування системи цінностей у людини обумовлено тим, яку діяльність здійснює людина, як вона організована, її зміст.
Халл, Спенс	Теорія вищого рівня Халла-Спенса	Мотиви людини пояснюються з точки зору ряду свідомих і несвідомих спонукань, таких як спонукання поїсти, якщо голодний, або спонукання позбутися тривоги. Цей підхід приділяє більше уваги активізуючій функції мотивів, ніж ролі конкретних мотивів, які визначають прагнення людей до досягнення тих, а не інших цілей.

Висновки. Отже, розглянувши вищевикладені теорії мотивації, враховуючи винятковий досвід у формуванні професійної мотивації, а також проаналізувавши висновки по кожній теорії, можна сказати, що жодна не є універсальною, але в кожній містяться свої оригінальні ідеї. До недоліків можна віднести те, що ні в одній із теорій мотивації не закладений чіткий науковий метод визначення застосування даної концепції до конкретної ситуації. Також, у

зазначених теоріях не враховуються особливості поточного стану особистості (соціальний статус, рівень потреб, особливості кар'єрного зростання тощо).

Результати аналізу теоретико-методологічних підходів щодо мотивації молоді до свідомого професійного вибору, підтвердили необхідність здійснення подальшого наукового пошуку для розв'язання висунутого нами наукового завдання.

Список літератури

1. Максименко, С.Д. Підприємництво: психологічні, організаційні та економічні аспекти : навч. посіб. / С.Д. Максименко, А.А. Мазаракі, Л.П. Кулаковська, Т.Ю. Кулаковський. – К. : КНТЕУ, 2012. – С. 15.
2. Занюк, С.С. Психологія мотивації : Навч. посібник. – К. : Либідь, 2002. – С. 6.
3. Малюк, Л.П. Сервісологія : підручник / Л.П. Малюк, О.М. Варипаєв. Х. : ХДУХТ, 2011. – С. 125.
4. Толочек, В.А. Современная психология труда : учебное пособие. 2-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 432 с.
5. Шульц, Д. Психология и работа / Д. Шульц, С. Шульц - СПб., 2003. – С. – 279.
6. Занковский, А.Н. Организационная психология: Учебное пособие для вузов по специальности «Организационная психология». – 2-е изд. – М. : Флинта : МПСИ, 2002. – 648 с.
7. Пряжников Н.С. - Мотивация трудовой деятельности. - М., 2008. – С. 24.
8. Виготський, Л.С. Дитяча психологія. Педологія підлітка. Т. 4 - М., 1984.
9. Узнадзе, Д.Н. Психологія установки. – СПб. : Питер, 2001. Психологія – класика. – 416 с.
10. Семиченко В.А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека. [модульный курс психологии] / В.А. Семиченко. Издательство «Милениум», К. : 2001. – С. 18.

Konovalova O. V., practical psychologist, teacher of psychology

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES BEFORE PROFESSIONAL MOTIVATION

(for example, students Trade and Economic College KNUTE)

In this proposed article the author considered different theoretical and methodological approaches to the formation of professional student's motivation of trade and economics college. Considered demanding motivational and requirementing factors of future professional choice among students of educational institutions of trade and economy branch. The comparative analysis of the various psychological schools of studying of scientific approach of professional motivation's formation has been done and offered their systematization for the purpose of development of modern integrative system of youth's motivation for conscious choice of future profession.

Result of analyze of theoretical and methodological approaches for youth motivation for conscious professional choice confirmed of necessity of implementation of further scientific research for scientific tasks solution that was put forward by us, namely development and justification of feasibility of using «Program of formation of profession students motivation of trade and economic sphere».

Key words. Student. Choice of profession. Needs. Motivation of choice. Trade and economics sphere.

*Корецький С., магістрант Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого (м. Харків)
Петьков В. А., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри менеджменту організації ВНЗ
«Міжрегіональна академія управління персоналом»,
Херсонський інститут (м. Харків)*

ОСОБИСТІТЬ ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядається питання теоретичного тлумачення поняття «особистість злочинця» з юридичної та психологічної точок зору, оскільки знання індивідуально-особистісних особливостей даної категорії осіб сприятимуть віднайденню форм, методів та засобів впливу на них з метою подальшої ресоціалізації

Ключові слова: особистість злочинця, асоціальні прояви, індивід, злочин, психологічні методики, психодіагностичний інструментарій, психологічні причини злочинності, мотиваційні тенденції, законослухняна особистість.

В статье рассматривается вопрос теоретического толкования понятия «личность преступника» с юридической и психологической точек зрения, поскольку знание индивидуально-личностных особенностей данной категории лиц будут способствовать нахождению форм, методов и средств воздействия на них с целью дальнейшей ресоциализации

Ключевые слова: личность преступника, асоциальные проявления, индивид, преступление, психологические методики, психодиагностические инструменты, психологические причины преступности, мотивационные тенденции, законопослушный личность.

Постановка проблеми. На часі українське суспільство відчуває на собі системну кризу, котра ставить питання про інтегральне, комплексне дослідження особистості. Із психологічної точки зору, особистість є активним носієм свідомості, має індивідуально-особистісну структуру властивостей і якостей та вибірково ставиться до оточуючої дійсності і виконує певні соціальні ролі. Науковці ХХ під психологічними особливостями особистості розуміють відносно стабільну сукупність індивідуально-особистісних властивостей, які визначають типові форми її реагування та адаптивні механізми поведінки, систему уявлень про себе, характер міжособистісних відносин і соціальної взаємодії. Загалом, питання дослідження особистості знаходиться в полі зору психологічної науки. Так, загальні психологічні питання розвитку особистості досліджували А. Асмолов, А. Бодальов, Л. Божович, Л. Виготський, К. Платонов, В. Мясичев та інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні десятиліття у зв'язку з криміналізацією суспільства особлива увага надається дослідженню особистості злочинця, як із суто юридичної, так і з психологічної точок зору. Велику увагу цій проблемі приділяли зарубіжні та вітчизняні науковці – В. Андросюк, Ю. Антонян, О. Бандурка, В. Бурлаков, Я. Гилінський,

Г. Горшенков, А. Долгова, П. Кабанов, Л. Казміренко, Н. Калашник, Я. Кондратьєва, В. Коновалова, О. Кулик, М. Мельник, П. Михайленко, А. Музика, В. Соболева, В. Сташис, С. Тарарухін, В. Тихий, І. Туркевич, А. Флорова, П. Фріс, В. Шакур, В. Шепітько, Д. Шестаков, А. Яковлев та інші. Проте проблема психологічного дослідження особистості злочинців залишається актуальною, тому що інтеграція відбувається в усіх галузях науки, зокрема й у сфері юридичної психології.

Мета статті – аналіз теоретичних підходів до тлумачення поняття «особистість злочинця» та особливостей їх психологічного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Українська психологічна наука має велику кількість робіт, присвячених проблемі злочинності. Проте слід зазначити, що зміни в житті країни певною мірою впливають і на характер і зміст злочинності. З огляду на це, доцільно звернути увагу на визначення поняття «особистість злочинця» у психологічній літературі. Так, Ю. Антонян зазначає, що «особистість злочинця відрізняється від законослухняної особистості асоціальним змістом ціннісно-нормативної системи і стійкими психологічними особливостями, поєднання яких має криміногенне значення і є специфічним саме для злочинців. Ця

специфіка їх морально-психологічного обліку є одним із чинників скоєння ними злочинів, що зовсім не є психологізацією причин злочинності, оскільки моральні особливості особистості складаються під впливом тих соціальних відносин, до яких був включений індивід, тобто мають соціальне походження» [2, с. 24].

З точки зору кримінального права, особистість злочинця є «суб'єктом кримінального злочину й ототожнюється з поняттям «людина, що скоїла злочин» [3, с. 91-92]. І.М. Даньшин розглядає особистість злочинця як сукупність суттєвих та стійких суспільних ознак і соціально зумовлених біопсихологічних особливостей індивіда, що, об'єктивно реалізуючись у вчиненні конкретного злочину (злочинах), надають його вчинку характер суспільної небезпеки, а винній особі властивість суспільної небезпеки, у зв'язку з чим вона притягується до відповідальності, передбаченої кримінальним законом [5, с. 126].

Н.М. Кропачов визначає особистість злочинця як сукупність соціально-демографічних, моральних і правових властивостей, ознак, зв'язків, відношень, що характеризують особу, яка скоїла злочин, і впливають на її злочинну поведінку [11, с. 78].

З точки зору О.І. Алексєєва, особистість злочинця є сукупністю соціально значущих властивостей, які в поєднанні із зовнішніми умовами (ситуацією) впливають на злочинну поведінку [1, с. 84].

Поняття особистості злочинця, на думку багатьох учених, включає в себе комплекс соціально-демографічних, соціально-рольових або функціональних, психологічних ознак, що певною мірою пов'язані зі злочинними діями, характеризують його суспільну небезпеку, пояснюють причини скоєння злочину. За твердженням А.Ф. Лазурського, оцінюючи особистість людини, яка скоїла злочин, потрібно виявити домінуючі спонукання та узагальнені способи її життєдіяльності, що утворюють загальну схему її поведінки та стратегію життєдіяльності. Людська поведінка організується певними вихідними ціннісними позиціями особистості. У психіці людини не існує поняття особливих «злочинних рис». На його думку, викривлений розвиток людської особистості пов'язаний не з відсутністю чи недостатністю

тих чи інших психічних якостей (розуму, волі, емоцій), а з невідповідністю між особливостями психіки і тими зовнішніми умовами, в яких відбувається особистісний розвиток [13].

Як зазначає В.М. Кудрявцев, наявність відмінних рис особистості злочинця не варто розуміти так, що вони властиві усім без винятку особам, які скоїли злочин. Відсутність їх у деякій частині злочинців не знімає питання про необхідність вивчення і їхньої особистості як носія причин злочинної поведінки. Проте більшість злочинців має низку специфічних особливостей [12, с. 165-168].

Отже, психологи досліджують особистість злочинця як окремий, самостійний суспільний і психологічний тип. Особистість злочинця має низку ознак, які не вивчаються у контексті загальної психології. Саме тому юридична психологія більш ретельно вивчає характеристики особистості, котра скоїла злочин, зокрема на її вік, осудність, функціонально-рольові ознаки в усій складності її інтелектуальних, емоційно-вольових та інших ознак.

М.І. Єникєєва вважає, що ті особистісні особливості, які сформувались з початком соціалізації особистості і в подальшому закріпились в ній, дають можливість зрозуміти причини злочинної поведінки. Зокрема, вони визначають ставлення особи до різних ситуацій. [6, с. 11]. Тож наявні й суб'єктивної причини злочинної поведінки, яка об'єктивно існує і соціально обумовлена, відбувається переростання зовнішньо соціального у внутрішньо суб'єктивне. Автор стверджує, найкращі результати можуть бути досягнуті за допомогою поглибленого вивчення причин злочинної поведінки, до чого покликані психологічні методи – бесіди, тести, яким передують ретельне ознайомлення зі всіма матеріалами, які є на дану особу. Таке вивчення дозволяє отримати уявлення про особливості світосприйняття, потреби та інтереси, чуттєво-емоційну сферу, основні мотиваційні тенденції, безсвідомих чи свідомих частково, характерологічні риси, ціннісні орієнтації та установки, про суспільно-психологічне спрямування особи в цілому, її тип [6, с. 15].

І.І. Карпець не вважає за доцільне конструювання поняття «особистість злочинця» безвідносно до конкретного типу кримінально-правової класифікації злочинів.

Автор доводить, що дослідження особистості злочинця варто розвивати за наступними напрямками: теоретичним – визначення особистості злочинця як соціального явища; практичним – на основі аналізу конкретних напрямків злочинності з урахуванням призначення покарання та оптимізацією роботи зі злочинцями (засудженими) в місцях позбавлення волі [8, с.104].

В.В. Бедь стверджує, в окремому правопорушнику не можна абсолютизувати будь-які злочинні особливості, проте у кожного злочинця можна виявити те спільне, що властиве для всіх злочинців тієї чи іншої категорії [4, с. 136]. У кожному конкретному випадку необхідно встановити, про що йдеться: що вчинено, ким, за яких обставин. На думку ж Ф. Зелінського, особа злочинця – це альфа й омега кримінальної психології, її наріжний камінь. Людина, яка порушила кримінальний закон, є автором злочину, а її «справа» перетворює громадянина на злочинця [7, с. 9]. В.О. Коновалової зазначає, про особу злочинця необхідно говорити у тому випадку, коли йдеться про певну систему злочинних дій, позаяк це обумовлено тим, що особистість формується в процесі діяльності, зокрема й злочинної.. Вчинення злочинних дій позначається на психологічній структурі особистості, виникненні у неї антигромадської спрямованості або установки [10, с. 358].

Д.Г. Маханьков розглядає особистість злочинця як: а) особистість індивіда, котрий вчинив конкретний злочин; б) особистість окремих категорій (видів) злочинців (наприклад, убивць, хабарників та ін.); в) особистість злочинця взагалі. При цьому сама категорія «особистість злочинця» є багатогранною категорією, яка відображає соціально-демографічні та психологічні властивості особи як біологічної істоти, що має свободу вибору, але свідомо обирає таку поведінку, яка пов'язана із вчиненням суспільно небезпечного діяння [14, с. 361].

Тому для дослідження особистості є низка спеціальних психологічних досліджень, за допомогою яких виявляються «комплекси особистісних особливостей», що достатньо точно відрізняють їх від законослухняних громадян. Безпосередньо мова йде про різновиди експертиз, зокрема: криміналістичну, судову, судово-психіатричну тощо. Проте чільне місце у дослідженні особистості злочинця належить

криміналістичній характеристиці, у якій зазначається ознаки суб'єкта злочину (особи злочинця), його мотиви, предмет посягання, злочинні способи тощо. Для розробки наукових рекомендацій щодо виявлення і розкриття злочинів, всебічного, повного і об'єктивного дослідження пов'язаних з ними обставин необхідне не тільки узагальнення оперативно-розшукового і слідчого досвіду, практики судового розгляду (слідчо-судової практики), а й глибоке комплексне дослідження самих злочинів певного виду, фактологічних та статистичних даних про них. Поряд з вивченням кримінальних справ за спеціально розробленими програмами вченими-криміналістами, кримінологами, процесуалістами, психологами проводилися опитування суб'єктів кримінального процесу, а також осіб, засуджених за вчинення злочинів. Таким розробкам сприяли розвиток криміналістичних методів дослідження, між наукові зв'язки дисциплін кримінально-правової галузі.

Сутність криміналістичної характеристики полягає в тому, що вона розглядається як система, що містить ознаки і дані про закономірні зв'язки слідів, які виражені відповідним ступенем вірогідності, встановленої на підставі узагальнення даних матеріалів кримінальних справ, та апробованих слідчою практикою. Такі дані є основою для побудови систем типових версій, що використовуються при вирішенні конкретних слідчих завдань, висуненні робочих версій. У криміналістиці вживались заходи щодо розробки систем визначення характерних особливостей особи, яка вчинила злочин, на підставі аналізу типових слідів, особливостей обстановки в аналогічних випадках.

На думку А.Б. Сахарова, «криміногенні властивості, які характеризують особу злочинця існують до злочину й обумовлюють його вчинення, але визнання конкретної особи злочинцем можливе лише після і у зв'язку із скоєнням ним злочину» [17, с. 234].

Для Г.М. Мінковського, особливості особи злочинця, що можуть бути пов'язані з механізмом злочинної поведінки, можна відобразити за допомогою такої структурної характеристики: 1) демографічні ознаки; 2) культурно-освітні ознаки (що не співпадають з демографічними); 3) потреби, інтереси та ставлення до провідної діяльності; 4)

потреби, інтереси і ставлення до побуту і дозвілля; 5) емоційно-вольові ознаки, у тому числі обумовлені психосоматикою; 6) безпосередні мотиви та інші моменти, що характеризують злочин та його ситуацію; 7) інтегруючі соціально-мотиваційні позиції особливості (спрямованість, орієнтація) [16, с. 24-33].

С.А. Тарарухін вважає, що «особистість злочинця - це суб'єкт, який, реалізуючи деякі суспільні сили і відносини, що породжують його сутність, не тільки формується соціальним середовищем, але і сам впливає на нього своєю діяльністю і поведінкою» [18, с. 14].

У загальнотеоретичному плані можна говорити про криміналістичну характеристику злочинів як про систему, що містить сукупність криміналістично значущих ознак. Такий висновок базується на аналізі вже розроблених криміналістичних характеристик злочинів окремих видів, їх науковому узагальненні, що становить основу для розвитку загального вчення про криміналістичну характеристику злочинів.

В.О. Меркулова стверджує, що Особистість злочинця є кримінологічним поняттям, яке окрім ознак суб'єкту злочину має і інші, які характеризують особу, що вчиняє злочин. Воно є поняттям більш широким ніж суб'єкт злочину і включає і інші ознаки, якості особи, внутрішню структуру особистості тощо [15, с. 59-60].

Практичне значення криміналістичної характеристики злочинів розкривається у рекомендаціях із встановлення і застосування криміналістично значущих множинностей ознак злочинів різного ступеня спільності, які характеризують злочини проти життя та

здоров'я особи, злочини проти власності; вбивства, розкрадання, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем тощо.

Проблема розкриття злочинів завжди була в центрі уваги криміналістики, оскільки початковий етап розслідування відіграє важливу роль у процесі доказування. Кожна окрема методика розслідування розробляється відповідно до норм Особливої частини КК, що містять опис ознак злочинів певних видів. Відповідні норми КПК становлять основу для розробки типових обставин, що підлягають встановленню в процесі доказування у справах про злочини певного виду, і побудови структури окремої методики розслідування. Найважливішим чинником розробки ефективних методик розслідування є вивчення та аналіз кримінального оточення особи злочинця, механізму та способів вчинення та приховування різних видів злочинів. Дотримання даного принципового положення забезпечує умови для наукового розроблення криміналістичної характеристики окремих видів (різновидів) злочинів, їх класифікації.

Висновки. Таким чином, особистість злочинця знаходиться в полі зору юридичної та психологічної наук. позаяк у процесі розкриття злочинів та їх профілактики фахівці мають враховувати усі чинники: індивідуально-особистісні поведінкові прояви, соціальні та біологічні аспекти. Без визначення специфічних рис злочинця, шляхів формування кримінальних нахилів не можливо протидіяти тим чи іншим видам злочинів та злочинністю загалом.

Список літератури

1. Алексеев А.И. Криминология: курс лекций / А. И. Алексеев. – М.: Щит-М, 1998. – 340 с.
2. Антонян Ю.М., Голубев В.П., Кудряков Ю.П., Бовин В.Г. Некоторые отличительные психологические черты личности преступника // Личность преступника и предупреждение преступлений. Сб. научных трудов. – М., 1987. – С. 13–26.
3. Бафия Е. Проблемы криминологии. Диалектика криминогенной ситуации / Е. Бафия. – М.: Юридическая литература, 1983. – 150 с.
4. Бедь М.М. Юридична психологія. – К.: Каравел, Л.: Новий світ–2000; Магнолія плюс, 2003. – 376 с.
5. Даньшин І.М. Криминологія. Загальна та Особлива частини: підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська, О.В. Лисодєд, С.Ю. Лукашевич, В.Ф. Оболенцев, О.Ю. Шостко, О.Ю. Юрченко, Б.М. Головкін, А.С. Лукаш; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Х. : Право, 2009. – 288 с.
6. Еникеев М.И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии: Учебник для вузов / М.И. Еникеев. – 2-е изд., перераб. – М.: Норма, 2006. – 517 с.
7. Зелинский А.Ф. Криминальная психология / Шуф-ред. В.С. Ковальський. – К.: Юринком Интер, 1999. – 240 с.
8. Карпец И.И. Проблема преступности / И.И. Карпец. – М.: Юридическая литература, 1969. – 168 с.

9. Кондрашков Н.И., Кудрявцев В.Н., Лейкина Н.С. и др. Личность преступника: Монография. – М.: Юрид. лит., 1971. – 356 с.
10. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Академічний курс / В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько. – К.: Видавничий дім, 2004. – 421 с.
11. Криминология: Учебник / Под ред. проф. В.Н. Бурлакова, проф. Н.М. Кропачева. – СПб.: Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та, Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – 520 с.
12. Кудрявцев В.Н. Преступность и нравы переходного общества. / В.Н. Кудрявцев. – М.: Гардарики, 2002. – 237 с.
13. Лазурский А.Ф. Классификация личностей Под редакцией М.Я.Басова и В.Н.Мясищева. – Пб.: Государственное издательство, 1921. – 401 с.
14. Маханьков Д.Г. Особистість злочинця як ключове поняття кримінології / Д. Г. Маханьков // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 357–361.
15. Меркулова В.О. Кримінальна відповідальність і окремі теоретичні та соціально-правові аспекти. – Одеса: ХНУВС, 2007. – С. 59-60.
16. Миньковский Г.М. О некоторых общих положениях криминологического изучения личности / Г.М. Миньковский // Теоретические проблемы учения о личности преступника сб. науч. тр. – М.: Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработке мер предупреждения преступности, 1979. – С. 24-33.
17. Сахаров А.В. О Личности преступника и причинах преступности / А.В. Сахаров. – М.: Госюриздат, 1981. – 234 с.
18. Тарарухин С.А. Преступное поведение / С.А. Тарарухин. – М., 1974. – С. 14.

Koretskiy S., National University of Law

Petkov V., candidate of psychological science, associate professor

IDENTITY OF THE OFFENDER AS AN OBJECT OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH

The article discusses the theoretical interpretation of the concept of «criminal personality» with juridical and psychological points of view, because knowledge of individual personality characteristics of given category of persons will help find the forms, methods and means influence on them to further preventing recurrences. The perpetrator is different from the law-abiding personality antisocial content value-normative system and resistant psychological features, the combination of which has crime meaning is a specific it for people who are able to commit a crime. This specificity of their moral and psychological account is a factor commit their crimes as moral personality traits are formed under the influence of social relations, which was involved the individual, that have social origins and individual personal behaviors increase their direction.

Keywords: criminal personality, antisocial manifestations, individual, crime, psychological techniques psychodiagnostic instruments, psychological causes of crime, motivational tendencies, law-abiding person.

*Кузьменко М. Д., кандидат психологічних наук,
науковий співробітник, НМЦ кадрової політики МО України (м. Київ)
Числіцька О. В., кандидат психологічних наук, старший науковий
співробітник НДІ проблем військової медицини УВМА (м. Київ)*

ІПСАТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ

Стаття присвячена проблемі психологічного вивчення у сучасній психологічній науці. На перший план поряд із фундаментальними аспектами виходить інструментарій, за допомогою якого здійснюється кваліфікація досліджуваного феномену. Виствітлюються особливості створення та специфіка застосування іпсативного інструментарію психологічного вивчення.

Ключові слова: іпсативний інструментарій, тест, психологічне вивчення.

Статья посвящена проблеме психологического изучения в современной психологической науке. На первый план рядом с фундаментальными аспектами выходит инструментарий, с помощью которого осуществляется квалификация исследуемого феномена. Освещаются особенности создания и специфика применения ипсативного инструментария психологического изучения.

Ключевые слова: ипсативный инструментарий, тест, психологическое изучение.

Сталий розвиток та функціонування Збройних Сил України (ЗС України) неможливий без якісного всебічного забезпечення. Досвід застосування ЗС України засвідчив, на рівні з іншими видами забезпечення, саме важливість кадрового забезпечення. Кадрове забезпечення здійснюється відповідно до нормативно-правових актів та відомчих керівних документів. Відповідно до «Концепції кадрової політики в Збройних Силах України» [10] залучення (відбір) громадян на військову службу має відбуватися, зокрема через визначення придатності за рівнем освіти та морально-психологічними якостями. Також одним із напрямків Концепції є створення єдиної системи «психологічної роботи на етапах відбору, професійного становлення та розвитку військово-професійних якостей військовослужбовців через запровадження інноваційних психолого-педагогічних технологій та методик» [10].

Відповідно до спільної Директиви Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України від 10.10.13 № Д-1 «Про основні заходи кадрового забезпечення Збройних Сил України на період до 2017 року» [6], одним із пріоритетних завдань кадрового забезпечення вважається врахування під час прийняття кадрових рішень «висновків комплексного оцінювання військовослужбовців, звертаючи при цьому особливу увагу на рівень сформованості моральних, психологічних, воєнно-ідеологічних якостей військовослужбовця».

Вирішення цього завдання не мислиться без застосування науково-обґрунтованих методів та перевіреного інструментарію

вивчення особового складу. Метою статті є здійснення аналізу сучасної теорії та практичних аспектів застосування інструментарію психологічного вивчення.

Застосування окремих елементів психологічного вивчення особового складу в Збройних Силах України мали місце протягом відносно нетривалого (у цивілізаційному вимірі) часу їх існування. Рушійною силою таких спроб переважно виступали органи по роботі з особовим складом (виховної чи соціально-психологічної у різні часи). Адже саме ці «фахівці людських душ» розуміли важливість та доцільність врахування індивідуальних характеристик в різних аспектах існування військовослужбовця та їх вплив на виконання поставлених завдань.

Психологічна наука, що частково втратила зв'язок із «республіканським центром», характеризувалася періодами підйому та спаду. Підготовка та функціонування Збройних Сил України була щільно пронизана окремими елементами виховної роботи, врахуванням важливих аспектів інтелектуальних та інших здібностей. Проте говорити про системність застосування військової психології, яка практично немислима без застосування психологічного вивчення, було б передчасним.

Із заснуванням підготовки фахівців виховної роботи спочатку на оперативнотактичному рівні (1994), а згодом на тактичному (1997) з'явилися офіцери нового рівня розуміння психологічних аспектів діяльності війська. Цей час характеризується спробами застосування доступних на той час психологічних методик у практиці виконання завдань виховної роботи. Мало

хто ставив питання про дотримання вимог до інструментарію та умов процедури, не кажучи вже про інші психометричні характеристики.

Значним здобутком та кроком вперед у цьому напрямку варто вважати поширення знань щодо методології психодіагностичного методу [4]. спочатку не терені України, а згодом й інших країнах. Мова йде про вивчення індивідуально-психологічних якостей за допомогою психодіагностичного методу, тобто постановки психологічного діагнозу.

Існує велика чисельність методик (тестів, опитувальників) різного спрямування. Їх відрізняє методологія розробки, сфера застосування, відомості про стандартизацію та валідацію, надійність тощо. Заради справедливості не можна не згадати про методики із слабко структурованим стимулом, які ще називають проєктивними методиками. Інтерпретація їх результатів потребує більшого індивідуального досвіду та практики.

Часто, обробка результатів стандартизованого інструментарію, відбувається за наявними, доступними інструкціями, в яких відсутні дані про специфіку вибірки на якій вони були отримані. Теоретично тільки на таких вибірках (за вказаними параметрами) можливе подальше застосування методики. Твердження є вірним для конструктів, що є чутливими до параметрів вибірки, що також перевіряється експериментально (емпірично).

З метою оптимізації системи психологічного забезпечення Соціально-психологічний центр Збройних Сил України пропонував комплекс психологічних методик, які являють собою систему динамічного психологічного вивчення військовослужбовців та військового колективу. Сутність комплексу полягав у здійсненні психологом протягом навчального року планомірної системної роботи з організації психологічного вивчення індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців, а також процесів у військових колективах [7]. Проте посібник, з самого початку будучи обмеженим у періоді застосування, з часом втратив чинність, залишаючись суттєвим методичним порадищем для фахівців по роботі з особовим складом.

Відповідно до наказу Міністра оборони України від 29.06.2010 № 336 «Про затвердження Положення про організацію військово-соціологічних, соціально-

психологічних та психологічних досліджень у Збройних Силах України» завданням психологічних досліджень є: «вивчення, відбір, раціональний розподіл військовослужбовців за напрямками підготовки і військовими посадами, визначення професійної придатності до навчання у військових навчальних закладах, виховання та психологічна підготовки особового складу, їх реабілітація (реадаптація) до умов військової служби, підвищення ефективності управління військовими колективами (малими групами військовослужбовців)» [8]. Результатом логічного синтезу завдання психологічних досліджень стає обґрунтоване припущення, що психологічне вивчення особистості військовослужбовця, його індивідуальних (індивідних) якостей стає засобом виконання таких завдань, способом досягнення мети. Адже саме інструментарій психологічного вивчення виступає поєднуючою ланкою експериментального плану та емпіричного результату.

Специфіка предмету пізнання психологічної науки – психіки, полягає у неоднозначності трактувань її функціонування та проявів. В залежності від рівня виміру людини (індивід, особистість, індивідуальність) існують психологічні конструкти, вимірюванням (вивченням) яких займається психолог. Конструкт – «приблизний синонім поняття ... в тому сенсі, що й те й інше є в основному логічним чи інтелектуальним утворенням. ... В тестуванні – якість або риса.» [3, с. 370]. Психологічний конструкт «являє собою абстракцію, оцінити яку можна лише опосередковано» [11, с. 26], проте надійно достовірно у прийнятних (з точки зору статистики) з відомими обмеженнями. У будь-якій науці існують свої проблеми та шляхи їх вирішення. Переважна більшість інструментарію, що була розроблена, базується на теорії рис, типологізації респондентів чи результатах клінічних перевірок з їх порівнянням з не хворими.

Під час конструювання тесту загальна мета полягає у досягненні кількості завдань (запитань, тверджень), що забезпечить необхідний ступінь надійності та валідності конкретного вимірювання. Це досягається шляхом апробації значної кількості завдань та вибір найбільш доцільних, що привносять найбільший «внесок». Класично завдання оцінюють за важкістю, середнім, дискримінативністю, надійністю тощо. Для вирішення таких завдань на допомогу

психологу розроблені спеціалізовані програми на кшталт SPSS, OSA чи можливе застосування інших, часом не менш ефективні, «Microsoft Office», «R».

Головним, напевно, етапом розробки стає стандартизація тесту, як процедура переведення результатів у бальну шкалу [13]. Таке перетворення зручніше та наочніше для розуміння. Проте, при розробці «вузькопрофільних» тестів можна обмежитися обрахуванням межового значення, яке розрізняє групи респондентів із протилежними характеристиками ознаки. Варто згадати про певні недоліки нормативних тестів, що спираються на класичну теорію тестів: відносність норм та вибірок стандартизації; акцент робиться на порівнянні досліджуваних між собою, а не виявлення унікальної внутрішньої структури діагностованих феноменів, умисне та мимовільне спотворення результатів (часто внаслідок надання соціально-бажаних відповідей) [1].

Альтернативою нормативному оцінюванню (порівняння індивідуальних результатів зі статистичними значеннями нормативної вибірки) є іпсативне оцінювання, яке набирає усе більшого розповсюдження останнім часом [9]. Іпсативне оцінювання – «підхід до оцінки та інтерпретації показників що вимірюється тестом, що ґрунтується на встановленні їх відношення до вираженості інших із ним пов'язаних» [5, с. 167]. Тобто показник оцінюється суб'єктивно по відношенню до ступеня прояву інших.

Для іпсативного вимірювання підходять тільки конструкти (феномени), що мають значення для самого досліджуваного при здійсненні осмисленого вибору (ранжування) відповіді. Тому найкращим напрямком іпсативного вимірювання є цінносні орієнтації, мотиваційна спрямованість, особистісні переваги, побудова профілю особистості – тобто коли визначення

кількісних значень не носить абсолютний характер.

Для прикладу Методика діагностування «Великих» факторів темпераменту й характеру відому як «Велика П'ятірка». Таку назву вони одержали в 60-80-ті роки під час значних статистичних і психолінгвістичних досліджень, проведених незалежними фахівцями з різних країн. Вважається, що за допомогою цих факторів можливо побудувати достатньо інформативний профіль особистості. Першим п'яти факторну модель отримав Д. Фіске, що працював з 22 особистісними характеристиками зі списку Кеттела. Він показав, що оцінки цих особистісних характеристик з 3-х джерел (самооцінка, оцінка знайомими й професійними психологами) мають подібну факторну структуру. Варто нагадати, що першу спробу скласти вичерпну таксономію рис здійснив саме Р. Кеттел, що піддав словник з 4500 термінів, які характеризують стійкі особистісні риси, процедурам семантичної й емпіричної класифікації, звівши цей список до 35 характеристик.

На пострадянському просторі перший тезаурус із 2090 російськомовних термінів, що позначають особистісні риси, був складений О.Г. Шмельовим та В.І. Похилько у 1993 році. Отримана ними латентна структура з 15 факторів виявилася схожою з даними Л. Голдберга: чотири з перших 6 факторів (позначені як альтруїзм, інтелект, енергія-веселість, сумлінність) відповідали факторам «Великої п'ятірки» однозначно, а факторові емоційної стабільності відповідали два, позначені як твердість й емоційна стабільність.

Методики застосовується вже протягом тривалого часу, але створюються нові інтерпретації, в тому числі іпсативного формату (Приклад Рис. 1).

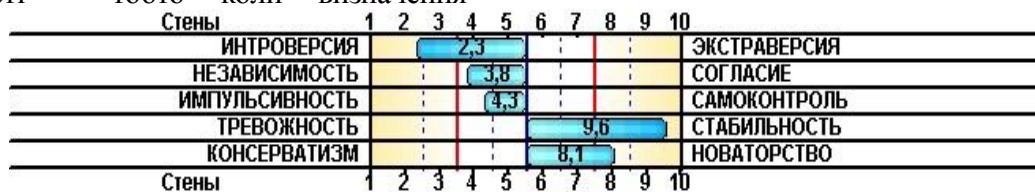

Рис. 1. Графічне вираження результатів «Великої п'ятірки» (іпсативний варіант).

Середні значення (від 4.5 до 6.5 стенов) умовно трактується як норма вираженості фактора. У даний проміжок, як правило, попадає близько 40% від загального числа респондентів. Крайні значення (низькі та високі) вказують на вираженість або надвираженість рис, властивих відповідному полюсу. В область вираженості низьких (від

2.5 до 4.4 стенов) і високих (від 6.6 до 8.5 стенов) значень потрапляє приблизно по 24% респондентів. В область надвираженості низьких (від 1 до 2.4 стенов) і високих (від 8.6 до 10 стенов) значень потрапляє приблизно по 6% респондентів [14].

Одним із варіантів іпсативного інструментарію психологічного вивчення

можна вважати тести «вимушеного вибору» - коли разом із обранням найбільш характерної ознаки обирається найменш характерна. При чому усі запропоновані варіанти відповідей мають рівний рівень соціальної бажаності. Слід зазначити, що прихильники використання іпсативних даних, усвідомлюючи їх особливості та специфіку, впевнені в існуванні значних переваг формату вимушеного вибору над іншими форматами тестових пунктів. До таких можна віднести кращу опірність систематичним помилкам пов'язаним зі стилем відповіді досліджуваного, більшу стійкість іпсативних методик до навмисної фальсифікації результатів. Хоча формат вимушеного вибору, безсумнівно, виключає найбільш простий спосіб фальсифікації результатів (виставляння високих оценок по всіх позитивних характеристиках), він не забороняє випробуваному відповідати найбільше контекстуально прийнятним шляхом. [1, с. 20].

Перспективним вважається застосування іпсативного інструментарію психологічного вивчення на етапі щорічного оцінювання та складання індивідуальних завдань в системі індивідуальної підготовки. Адже індивідуальний профіль офіцера, отриманий за допомогою іпсативного опитувальника достатньо достовірно розкриє особистісні переваги, мотиваційні чинники тощо. В кінцевому рахунку, передбачається підвищення ефективності опанування матеріалу за рахунок врахування індивідуальних мотиваційних аспектів офіцера.

Дійсно, варто зазначити перевагу використання на сьогоднішній день тестів у ситуації «клієнта» (коли учасник тестування зацікавлений в результатах тестування). Коли людина зацікавлена в розгорнутому зворотному зв'язку, особливо якщо він буде використатися для формування розвиваючих заходів для нього, то результати найчастіше виявляються значно більше яскравими: і фахівцю набагато легше працювати над рекомендаціями та прийняття результатів учасником зростає в рази.

Інший приклад прогресу на тлі математичного моделювання - це IRT (Item Response Theory), що звичайно переводиться як Теорія тестових завдань, «теорія латентної характеристики». Теорія призначена для оцінки прихованих (латентних) властивостей респондентів і параметрів завдань тесту за допомогою застосування математико-статистичних моделей вимірювання. Даний

підхід специфічний тим, що робиться спроба розглянути відповідь на кожне питання окремо, не поєднуючи пункти в шкали. Останні дослідження свідчать про значний успіх застосування IRT для вирішення проблем іпсативних даних та зменшення ефекту соціально бажаних відповідей [15, 16].

Ще однією проблемою, не вирішеною повною мірою залишається нормативно-правові аспекти застосування інструментарію психологічного вивчення. Часом не ліцензована, розповсюджена адаптація західного тесту активно застосовується, і на його підставі приймаються певні кадрові рішення. Однак у напрямку створення легальних інструментів також відбуваються позитивні зрушення. Робота із професійними компаніями чи то державними структурами виховує користувачів і прищеплює їм культуру грамотного використання тестів. Проблема доступності інструментарію дозволяє вивчити тест і відповіді до нього (окрім Інтернету, багато книжкових видавництв продовжують видавати збірники тестів так, начебто це є загальною спадщиною світової культури). Сучасних статистичних норм за тестом часом не існує; у найкращому разі користувачі порахували локальні норми окремої вибірки [12].

Аналіз теоретичних джерел та практики застосування інструментарію психологічного вивчення дозволяє констатувати наявність суттєвих проблем, вирішенням яких переважно займаються окремі науковці або колективи. Створення нового та «легалізація» модифікованого інструментарію потребує значних зусиль та залучення кваліфікованих фахівців. Доцільно здійснювати розробку та впровадження іпсативного підходу психологічного вивчення у контексті діагностування індивідуальних особливостей, при якому абсолютне значення параметру є другорядним.

У завершення хотілося б погодитися спільних проблемах психодіагностики на пострадянських теренах:

а) мала кількість у професійних психодіагностів, що займаються розробкою, адаптацією й стандартизацією тестів;

б) незначна кількість вітчизняних професійних психодіагностичних методик при невиправданій довірі до давно застарілих закордонних методик;

в) низька психодіагностна й особливо психометрична культура психологів - користувачів тестів;

г) застарілий зміст програм навчання психодіагностиці;

д) порочна практика видання у відкритій пресі й поширення методик будь-якому покупцеві [2].

Перспективами подальшого розвитку вбачається інтенсифікація процесу розробки

нового психодіагностичного інструментарію, в тому числі застосовуючи сучасні інформаційні, психологічні та математичні теорії. Іпсативний інструментарій психологічного вивчення може стати важливим напрямком розвитку психодіагностичної науки.

Список літератури

1. Батурич Н.А. Іпсативні особистісні тести вимушеного вибору: аналіз зарубіжного досвіду / Н.А. Батурич, А.Е. Іванов. Вестник Южно-Уральського державного університету. Серія: Психологія. № 3 / Т 6 – 2013 С. 17-24.
2. Батурич Н.А. Сучасна психодіагностика Росії / Н.А. Батурич // Вестник ЮУрГУ. Серія: Психологія. 2008. Т. 2. № 32. С. 4-9.
3. Большой толковый психологический словарь Т.1 (А-О); пер. с англ. / Ребер Артур. – ООО «Издательство АСТ»; «Издательство «Вече», 2001. – 592 с.
4. Бурлачук Л. Ф. Психодіагностика особистості: понятійний апарат і методи дослідження: автореф. дисс. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Л. Ф. Бурлачук; – Київ, 1989. – 38 с.
5. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодіагностике / Л. Ф. Бурлачук, 3-е изд. – 2008. – 688 с.
6. Директива Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України від 10.10.13 № Д-1 «Про основні заходи кадрового забезпечення Збройних Сил України на період до 2017 року. Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/kadrova-politika/realizacziya-kadrovoi-politiki/direktiva-pro-osnovni-zahodi-kadroвого-zabezpechennya-zbrojnih-sil-ukraini-na-period-do-2017-roku.html>.
7. Динамічне психологічне вивчення особового складу / Баношенко В.О., Копаниця Н.І., Литвиненко Е.С., Солодовніков В.Є., – К.; СПЦ ЗСУ, 2009. – 60 с.
8. Положення про організацію військово-соціологічних, соціально-психологічних та психологічних досліджень у Збройних Силах України затверджене наказом Міністра оборони України від 29.06.2010 № 336.
9. Іванов А.Е. Іпсативні особистісні тести вимушеного вибору: специфіка розробки / А.Е. Іванов // Вестник ЮУрГУ. Серія «Психологія». 2014. Т. 7. № 3. С. 14-21.
10. Концепція кадрової політики в Збройних Силах України затверджена наказом Міністерства оборони України від 04.12.2013 № 843 Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/kadrova-politika/konczepczija-kadrovoi-politiki-v-zbrojnih-silah-ukraini>.
11. Крокер Л. Введение в классическую и современную теорию тестов: учеб.: пер. с англ. / под ред. В.И. Звонникова, М.Б. Чельшковой. - М.: Логос, 2010. - 668 с.
12. Лурье Е. Психологические тесты в оценке компетенций / Е. Лурье // «Кадровик. Кадровый менеджмент», 2009, № 9.
13. Митина О. В. Разработка и адаптация психологических опросников. / О. В. Митина. – М.: Смысл, 2011. – 235 с.
14. B5splus: Большая пятерка (ипсативная версия) [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ht.ru/cms/component/content/article/10978>
15. Brown A. How Item Response Theory can solve problems of ipsative data [Electronic resource] / A. Brown. URL: <http://annabrown.name/files/documents/Thesis-presentation-Anna-Brown-2011-IMPS.pdf>. Title from the screen
16. Brown A Item Response Models for Forced-Choice Questionnaires: A Common Framework. A Common Framework [Electronic resource] / A. Brown. URL: <https://kar.kent.ac.uk/44137/1/IRT%20modelling%20of%20forced-choice%20questionnaire%20data%20FINAL%20pre-production.pdf>

*Kuzmenko M. D., PhD in psychology, staff scientist of the scientific
Chislitska O. V., PhD in Psychology, senior staff scientist*

IPSATIVE TOOLKIT OF THE PSYCHOLOGICAL STUDY

Article is devoted a problem of psychological study in a modern psychological science. On the foreground nearby from fundamental aspects appears the toolkit which helps the estimation of a phenomenon that is investigated. The features of creation and application specificity of psychological study ipsative toolkit are disclosed. The best ipsative measurement directions are value orientations, motivational orientation, personal preferences, personality profile construction - that is, when determining quantitative values is not absolute.

Practical aspects of psychological study are characterized by absence of settlement of is standard-legal sphere both low qualification and methodical level of experts which carry out it. So it is reasonable to start creation and realization of ipsative approach to psychological study for individual features diagnostics including applying modern information, psychological and mathematical theories.

Key words: ipsative toolkit, test, psychological study.

ПРОФЕСІОГРАМА СПЕЦІАЛІСТІВ БАНКІВСЬКОЇ СФЕРИ СИСТЕМИ «ЛЮДИНА-ЛЮДИНА»

У статті представлено авторську професіограму спеціалістів банківської сфери, які безпосередньо взаємодіють з клієнтами. Професіограму створено на основі: аналізу внутрішньої документації банківської сфери; спостереження за робочим процесом; експертного опитування; психологічної діагностики професійно-важливих якостей працівників.

Ключові слова: професіограма, психограма, спеціаліст, банківська сфера, професійно-важливі якості, особистість.

В статтю представлена авторская профессиограмма специалистов банковской сферы, которые непосредственно взаимодействуют с клиентами. Профессиограмма создана на основе: анализа внутренней документации банковской сферы; наблюдения за рабочим процессом; экспертного опроса; психологической диагностики профессионально важных качеств работников.

Ключевые слова: профессиограмма, психограмма, специалист, банковская сфера, профессионально важные качества, личность.

Актуальність проблеми. Професійна діяльність спеціалістів банківської сфери є актуальною і малорозглянутою щодо аналізу її з психологічної точки зору. Вивчаючи особливості професійної діяльності, використовуючи різноманітні методи та психодіагностичні методики ми аналізуємо умови і особливості професійної діяльності спеціалістів банківської сфери. [4] Недостатній аналіз системи ознак, яка описує діяльність спеціалістів банківської сфери, особливостей норм та вимог, що вимагає дана професія до працівника, а також психологічних характеристик, яким мають відповідати представники даної професії зумовило вибір і напрямок дослідження. [1, 3]

Аналіз сучасних вітчизняних та зарубіжних наукових джерел показав, що питаннями професіографії займалися: С.Д. Максименко, А.А. Мазаракі, В.А. Бодров, Н.М. Сушко, М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, Л.М. Карамушка, О.А. Філь, О.В. Креденцер, С.М. Миронець та інші. [1,2,3,4,5,6,7] Виявлено, що загальні вимоги до професії працівника банківської сфери було розроблено ще в середині минулого століття і вони потребують не лише покращення, а і створення професіограми, яка буде максимально відображати професійну діяльність спеціалістів банківської сфери в системі «людина-людина».

Мета статті: здійснити аналіз професійної діяльності та розробити професіограму та психограму спеціалістів банківської сфери системи «людина-людина».

Завдання полягає в описі авторської професіограми та психограми спеціалістів

банківської сфери системи «людина-людина».

Аналіз внутрішньої документації банківської сфери, спостереження за робочим процесом, експертне опитування, психодіагностика, математична обробка даних дали нам можливість створити авторську професіограму спеціалістів банківської сфери, які безпосередньо взаємодіють з клієнтами, яка має наступний вигляд.

I. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ.

1.1. Найменування та призначення професії: Банк – це автономне, незалежне комерційне підприємство. Банк – це публічне акціонерне товариство «Банк «Київська Русь»» – юридична особа, зареєстрована у встановленому чинним законодавством порядку, зі всіма його структурними підрозділами. Діяльність банку має продуктивний характер. Продуктом банку є формування платіжних засобів. *Банківський працівник* – особа, яка має відповідальну роботу, спеціальну освіту і підготовку для роботи в банківській системі. *Трудова діяльність банківського спеціаліста* спрямована на надання послуг різноманітного характеру – надання кредитів, гарантій, доручень, консультацій, управління майном тощо. [1,2,3,4,5,6,7]

1.2. Основні операції: Завдання та обов'язки. *Банківський працівник* обслуговує клієнтів в економічно-побутовій сфері. Веде анкети клієнтів – юридичних осіб в електронному вигляді, відповідно до вимог фінансового моніторингу. Приймає, оформлює та видає грошові кошти клієнтам. Проводить відкриття та закриття поточних, депозитних, кредитних рахунків фізичних

осіб, позабалансових рахунків, внутрішньобанківських рахунків. *Бере участь* у створенні схеми кредитних, депозитних, поточних договорів. *Надає* консультаційні та інші додаткові послуги клієнтам банку.

Банківський спеціаліст має знати: Законодавство, нормативно-правові акти, які безпосередньо регламентують діяльність робітника. Навички роботи на персональному комп'ютері, користування банківськими програмами, засобами зв'язку, оргтехнікою. Спеціальну термінологію; права і функціональні обов'язки банківських спеціалістів при роботі в банку; вимоги до професійної якостей банківського спеціаліста.

Банківський спеціаліст повинен уміти: Дотримуватися професійної етики у відносинах із клієнтами та працівниками банку; дотримуватися правил, норм і принципів корпоративної культури банку; забезпечувати формування позитивного іміджу банку серед його клієнтів і потенційних клієнтів; підвищувати свій професійний рівень знань; оцінювати обстановку що створилася і приймати оптимальне рішення; тривалий час виконувати одноманітну роботу при наявності емоційного навантаження; накопичувати свій досвід, враховувати помилки і вміти усвідомлювати ступінь ризику; знаходити підхід до кожного окремого клієнта; бути сумлінним і відповідальним; мати самовладання в складних ситуаціях; розвивати почуття відповідальності і колективізму.

II. ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЯЛЬНОСТІ.

2.1. Стислий опис основних робочих операцій. - Здійснення вкладних (депозитних) операцій; - Здійснення кредитних операцій; - Неторговельні операції.

2.2. Особливості складу робочого колективу. Персонал банку поділяється на декілька груп. Перша група – це, як правило, начальники управлінь, відділів, провідні спеціалісти, кваліфіковані працівники середнього і старшого віку. Друга група банківських працівників – люди активного, працездатного віку, відкриті для новацій, що прийшли у банк з різних фахових і суспільних сфер діяльності. Третя група складається з молодих людей, що займають у

банках різні посади, від керуючого до операціоніста. [4,5]

Основні критерії стосовно віку, статі, сімейного стану, стажу роботи встановлює керівник, який приймає рішення про майбутнє зарахування працівника. Вимоги до освіти та стажу роботи містяться у внутрішніх банківських посадових інструкціях. До певних посад Національним банком України сформовані жорсткі вимоги стосовно стажу, освіти, ділової репутації, як, наприклад, до керівників банків і банківських філій, касирів валютних кас, спеціалістів по роботі з банківськими металами тощо. Обов'язком керівника є перевірка відповідності кандидатів цим вимогам. [7]

2.3. Характеристика робочих місць. Режим праці та відпочинку. У банківських структурах відсутній чіткий регламент організації та оформлення робочого місця. Єдиний обов'язковий момент – у кожного працівника має бути окреме робоче місце, яке оснащено усіма необхідними для роботи засобами: комп'ютер, стіл, стілець, канцтовари. Якщо в штатному розкладі виникає нова посада, то керівництво відділу в який будуть приймати на роботу нового працівника, зобов'язане оформити для нього робоче місце. Столи у банківських відділеннях можуть стояти різноманітним способом (в шахматному порядку, в рядок, на діагональ), але відстань між працівниками не повинна бути меншою 120-210 см, саме така відстань є соціальною дистанцією, яка комфортна для робочої атмосфери. Працівники обмінюються необхідною інформацією через комп'ютер, телефон, факс, особисту передачу з рук в руки. Режим роботи складає 8 годин, також є обідня перерва, але в деяких відділеннях вона складає годину, в деяких півгодини, а в деяких відсутня взагалі. В такому випадку працівники домовляються між собою о котрій годині вони йдуть на обідню перерву, таким чином щоб не порушувати робочий процес.

III. ПСИХОГРАМА.

3.1. Дані функцій пам'яті та уваги. У діяльності спеціаліста банківської сфери однаково важливе місце відводиться пам'яті та увазі. Пам'ять людини дозволяє використовувати на практиці наявні знання та уміння. Головними характеристиками пам'яті є: короткочасна та довготривала пам'ять, а також мимовільне запам'ятовування. Головне значення в діяльності спеціалістів банківської сфери відіграє довготривала пам'ять, змістом якої є

утримання на довгий час особливостей та правил оформлення кредитів, депозитів, неторговельних операцій, утримання в пам'яті знань законодавства, нормативно-правових актів. Недостатній обсяг та стійкість пам'яті призводять до порушення порядку виконання робочих операцій, виникнення помилок в робочому процесі.

Увага відзначається великим напруженням протягом усього часу роботи спеціалістів банківської сфери і дає змогу їм здійснювати контроль за дотриманням порядку своєї діяльності, за роботою комп'ютерної техніки. Увага характеризується обсягом, стійкістю та переключенням. При недостатній зосередженості уваги можуть виникнути порушення порядку виконання роботи, помилки, зниження контролю в процесі діяльності.

3.2. Дані про особистісну сферу особистості. За нашими даними працівники банківської сфери, як особистості, мають свої ознаки, особливості, уподобання, які характеризують їх особистісну сферу.

Емоційна стабільність, або нейротизм, у спеціалістів банківської сфери має середній рівень, що є поєднанням емоційної стійкості з імпульсивністю, гнучкості і одночасно стійкості в інтересах, високою роботоспроможністю з втомлюваністю. Переважаючим є сангвіністичний та флегматичний типи темпераменту. Але, водночас, поєднання нейротизму та екстравертованості-інтровертованості у різних проявах та вираженнях описує працівників, як представників всіх типів темпераменту, що дозволяє якісно виконувати професійну діяльність, оскільки тип темпераменту не впливає на здібності людини, просто одні завдання легше вирішуються людиною одного типу темпераменту, інші – іншою.

Важливою ознакою особистісної сфери є ціннісні орієнтації людини, які визначають не лише погляди людини, але і її життєву позицію. Отже, для спеціалістів банківської сфери головними є щасливе сімейне життя, здоров'я, любов, матеріально забезпечене життя та цікава робота. Це описує людину з переважаючими конкретними цінностями, які носять особистісний характер. В той же час матеріально забезпечене життя та цікава робота посідаючи важливі місця в системі цінностей, вказують на відповідальне ставлення людини до роботи, її функціональних обов'язків. Також, в системі

цінностей спеціалістів банківської сфери переважають етичні принципи, а саме: вихованість, відповідальність, чесність, освіченість та акуратність. Таким чином, особистість з такими ціннісними орієнтаціями є надійною і необхідною для банківської сфери взагалі.

Також, важливою умовою успішного виконання працівниками банківської сфери робочих операцій є їхня впевненість у власних можливостях, здатність до самостійного здійснення професійних обов'язків. Працівникам банківської сфери характерний реалістичний рівень домагань, що є ознакою оптимістичного налаштування на свої можливості, та адекватна самооцінка, що дає змогу людині правильно співвідносити свої сили із завданням різної складності і з вимогами тих, що оточують.

Таким чином, особистісна сфера є одним із важливих інструментів під час виконання завдань працівниками банківської сфери. Низький рівень розвитку у працівника банківської сфери цих характеристик знижує працездатність при виконанні робочих операцій, викликає порушення правил робочого процесу, виведення з ладу комп'ютерної техніки, зниження контролю в процесі діяльності, відстороненість від колективу, зниження працездатності при виконанні складних і відповідальних робіт через недооцінку (переоцінку) своїх можливостей.

3.3. Дані про емоційно-вольову сферу особистості. За нашими даними головним для працівників банківської сфери є інтернальний локус контролю, направленість волі. Люди, які мають таку направленість, вважають, що: більшість важливих подій в їхньому житті результат їхніх власних дій; всього хорошого вони досягли своїми зусиллями; лише вони винні в різноманітних життєвих неприємних ситуаціях; відповідальність за свою сім'ю, здоров'я, виробничі відносини вони беруть на себе.

Важливою характеристикою емоційно-вольової сфери для працівників банківської сфери є дуже низький рівень соціальної фрустрованості, задоволеність соціальними досягненнями в основних аспектах життя. Маючи показник фрустрованості і високої задоволеності, працівник банківської сфери виявляє високу ефективність діяльності, оскільки сторонні проблеми не стають перешкодою для виконання робочих операцій.

Таким чином, емоційно-вольова сфера особистості, а саме інтернальний локус контролю та задоволеність життям в цілому, є одним із важливих інструментів під час виконання завдань працівниками банківської сфери. Недостатня розвиненість даних ознак спричиняє помилки в робочому процесі, зміну послідовності виконуваних робіт, труднощі в адаптації до умов діяльності у банківській сфері, нездатність самостійно діяти і приймати рішення.

3.4. Дані про мотиваційну сферу особистості. Матеріальна мотивація працівників банківської сфери реалізується через заробітну плату. Професійна мотивація пов'язана, з одного боку, зі змістом, корисністю праці, а з іншого – із самовираженням, самореалізацією працівника. За нашими даними, працівникам банківської сфери характерна мотивація самоствердження в праці, що є дуже позитивним для всієї банківської сфери в цілому, оскільки прагнучи до самоствердження людина якісно і добросовісно виконує свою роботу.

Мотиваційна сфера особистості має свою направленість. Для спеціалістів банківської сфери найбільш характерним є спрямованість особистості на діяльність (роботу), відповідно їм характерні: допомога окремим членам групи висловлювати свої думки; підтримка групи, щоб вона досягла поставленої мети; брати у свої руки керівництво, коли мова йде про вибір завдання; легко і доступно викладають свої думки та міркування. Володіючи саме такими рисами, працівник банківської сфери успішно взаємодіє не лише з колегами, а і з клієнтами, надаючи їм різний спектр послуг.

Таким чином, мотиваційна сфера особистості, а саме її спрямованість та мотивація взагалі, є одним із важливих інструментів під час виконання завдань працівниками банківської сфери. Недостатня розвиненість даних ознак спричиняє відмову від виконання робіт, порушення внутрішніх правил трудового колективу, виведення з ладу комп'ютерної техніки, помилки в робочому процесі, ослаблення контролю в процесі діяльності.

3.5. Дані про комунікативну сферу особистості. За нашими даними у роботі працівників банківської сфери особливості комунікативної сфери є однією з найважливіших умов успішної діяльності. Саме через спілкування, безпосередню

комунікацію відбувається робочий процес, обмін інформацією, ознайомлення клієнтів з необхідною інформацією. Мова працівника банківської сфери повина бути чіткою, зрозумілою, переконливою і виразною. Саме завдяки мові працівник надає клієнту необхідну інформацію, впливає на нього, робить зацікавленою в банківських послугах. Мовлення є одним із важливих інструментів під час виконання завдань працівниками банківської сфери.

Володіючи саме такими рисами, працівник банківської сфери успішно взаємодіє не лише з колегами, а і з клієнтами, надаючи їм різний спектр послуг. Недостатня розвиненість даних ознак спричиняє труднощі при виконанні спільних завдань, виведення з ладу комп'ютерної техніки, порушення правил робочого процесу, помилки при виконанні функціональних обов'язків, виникає потреба в допомозі керівництва, або більш досвідчених працівників.

3.6. Найбільш вірогідні причини, при яких спостерігаються зміни: втома, зниження активності, вплив емоційних факторів. Спеціалісти банківської сфери зазвичай працюють в звичайних та стабільних умовах, але можливі ситуації, які призводять до зміни в їх діяльності: - виникнення нервово-психічних напружень через порушення функціонування банківської системи; - зниження працездатності, втома, шляхом порушення режиму праці; - спрацьованість кожного окремого відділення та всього банку в цілому.

IV. ХАРАКТЕРИСТИКА ПОМИЛОК В РОБОТІ СПЕЦІАЛІСТА БАНКІВСЬКОЇ СФЕРИ.

За зовнішніми ознаками: - неправильна або спотворена подача інформації клієнту; - інформаційний дефіцит; - порушення послідовності виконання окремих елементів робочого процесу; - логічні помилки (неправильний порядок дій тощо).

За психофізіологічною сутністю (внутрішніми ознаками): - фізичне та психічне перевантаження; - недостатнє формування відповідних навичок; - низька емоційно-вольова стійкість; - відсутність необхідної мотивації; - втома, викликана частим збільшенням тривалості робочого дня.

V. ОСНОВНІ ВИМОГИ ДО ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ СПЕЦІАЛІСТА БАНКІВСЬКОЇ СФЕРИ.

Питання психології

Особливості професійної діяльності спеціалістів банківської сфери передбачають необхідність певних вимог до їх індивідуально-особистісних якостей. Основними з них є: реалістичний рівень домагань та адекватна самооцінка; задоволеність усіма сферами життя, щоб сторонні проблеми не заважали професійній діяльності; спрямованість на діяльність; відповідальність за свої дії; розуміння того, що більшість важливих подій у своєму житті є результатом власних дій; професійна мотивація з мотивами самоствердження в праці; конформізм, вміння пристосовуватись до групової діяльності; комунікабельність, як одна з головних вимог до особистості для ефективної діяльності; високий рівень самодисципліни (самоконтролю), оскільки спеціалісти банківської сфери працюють з великими матеріальними благами.

Висновки. Здійснивши аналіз внутрішньої документації банківської сфери, спостереження за робочим процесом, експертне опитування, психологічної

діагностики професійно-важливих якостей працівників ми створили авторську професіограму спеціалістів банківської сфери, які безпосередньо взаємодіють з клієнтами. Описана професіограма включає наступні блоки: загальні відомості (найменування та призначення професії; основні операції), характеристика діяльності (стислий опис основних робочих операцій; особливості складу робочого колективу; характеристика робочих місць, режим праці та відпочинку), психограма (дані функцій пам'яті та уваги; дані про особистісну сферу особистості; дані про емоційно-вольову сферу особистості; дані про мотиваційну сферу особистості; дані про комунікативну сферу особистості; найбільш вірогідні причини, при яких спостерігаються зміни: втома, зниження активності, вплив емоційних факторів), характеристика помилок в роботі спеціаліста банківської сфери та основні вимоги до особистісних якостей спеціаліста банківської сфери.

Список літератури

1. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: [учеб. пособ. для вузов]. – [2-е изд.] / В.А. Бодров. – М.: ПЕРСЭ, 2006. – 511 с.
2. Карамушка Л.М. Технології роботи організаційних психологів. / Л.М. Карамушка. – К.: Фірма «ІНКОС», 2005. – 366 с.
3. Корольчук М.С. Теорія і практика професійного відбору. / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 536 с.
4. Лобанова Н.Т. Банковское дело. / Банки: организация и персонал. / Н.Т. Лобанова. – Центр Развития Карьеры «Формула Успеха», 2004. – 448с.
5. Банківський менеджмент / за ред. Кириченко О.А., Гіленко І.В., Роголь С.Л., Сиротян С.В., Немой О.М. – К.: Знання-Прес, 2002. – 440с
6. Підприємництво: психологічні, організаційні та економічні аспекти: нав. посібн. / С.Д. Максименко, А.А. Мазаракі, Л.П. Кулаковська, Т.Ю. Кулаковський. – К.: Київ. нац. торг.- екон. ун-т, 2012. – 720 с.
7. Сушко Н.М. Менеджмент персоналу в банках. / Н.М. Сушко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 146 с.

Kushnirenko K., aspirant department of psychology

PROFESSIOGRAMA OF THE SPECIALISTS OF THE BANKING SPHERE IN THE SYSTEM «HUMAN-HUMAN»

This article presents an authors' professiograma of the specialists in the banking sphere, who make the cooperation with clients. The profesiiograma is created on the basis of the analysis of internal documents of bank sphere; looking after a working process; expert interview; psychological diagnostics of professionally important qualities of workers.

Profesiiograma includes the followings blocks: general information (name and setting of profession; basic operations), description of activity (compressed description of basic workings operations; features of composition of working group; description of the workplaces, mode of labour and rest), psychograma (information about memory and attention functioning; information about personality, emotionall and volitional, motivational and communicative sphere of personality; most reliable reasons which cause changes), description of errors in the work of specialist of bank sphere and the basic requirements to the personal qualities of specialist of bank sphere.

Keywords: professiograma, psychograma, specialist, bank sphere, professionally important qualities, personality.

Левенець А. Є., кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри пенітенціарної педагогіки та психології Інституту кримінально-виконавчої служби (м. Київ)

АКТИВНІ ТА ПАСИВНІ ФОРМИ СТРЕСОПОДОЛАННЯ ПРАЦІВНИКІВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ

Стаття присвячена аналізу психологічних особливостей активних та пасивних форм стресоподолання працівників кримінально-виконавчої служби залежно від стажу професійної діяльності.

Ключові слова: стрес, копінг-поведінка, психологічний захист, працівник кримінально-виконавчої служби, стаж роботи.

Статья посвящена анализу психологических особенностей активных и пассивных форм копинг-поведения работников уголовно-исполнительной службы в зависимости от стажа профессиональной деятельности.

Ключевые слова: стресс, копинг-поведение, психологическая защита, работник уголовно-исполнительной службы, стаж работы.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Діяльність фахівців кримінально-виконавчої служби (далі КВС) спрямована на захист суспільства від злочинців, правопорушників, людей аморальної поведінки, тому часто протікає в екстремальних умовах [1; 4]. Багаточислені стрес-чинники впливають на психологічний стан пенітенціаристів, їхнє особисте життя, риси характеру, особливості поведінки вдома й на роботі. Це висуває підвищені вимоги до психічних якостей, що забезпечують стресодолаючу (копінг) поведінку та ефективність виконання професійної діяльності в екстремальних умовах (Бодров В.А., 2004; Євсюков О.П., 2007; Куфлієвський А.С., 2007; Лефтеров В.О., 2008; Маришук В.Л., 2002; Тімченко О.В., 2007).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що проблемі психологічного супроводу професійної діяльності військовозобов'язаних присвячено значну кількість наукових праць (Назаров О.О., Садковий В.П., Самара О.Є., Склень О.І. та ін.), проблема ефективного застосування копінг-стратегій у професійній діяльності, зокрема працівників КВС залишається вивченою недостатньо.

Роботи, присвячені вивченню способів подолання стресового навантаження або копінгів, з'являються в зарубіжній психології у другій половині ХХ століття. Поняття "копінг" походить від англійського "cope" (переборювати). У роботах німецьких авторів використовується термін "bewältigung" (подолання). Coping - індивідуальний спосіб взаємодії з ситуацією у відповідності з її особистісною логікою, значимістю в житті людини та її психологічними можливостями [7]. У працях вітчизняних психологів ми зустрічаємо інтерпретацію поняття "копінг"

як подолання (стресоподолання) або психологічного подолання стресу.

Вперше термін "копінг" з'явився у психологічній літературі у 1962 році при дослідженні Л. Мерфі способів подолання дітьми потреб, що висуваються кризами розвитку. Він зазначав, що до способів подолання відносяться активні зусилля особистості, спрямовані на подолання складної ситуації. Основоположниками поняття "копінг" є психологи Р. Лазарус та С. Фолькман, які визначали копінг-стратегії "стратегіями оволодіння та врегулювання взаємовідносин з навколишнім середовищем". Р. Лазарус у 1966 році у своїй книзі "Psychological Stress and Coping Process" ("Психологічний стрес і процес його подолання") звернувся до копіngu для опису усвідомлених стратегій подолання стресу й інших подій, що викликають тривогу.

Необхідно зазначити, що розуміння поняття «стрес», що запропоноване Г.Сельє «як нормальна реакція організму на будь-який сильний чи тривалий вплив оточуючого середовища», відрізняється від розуміння його Р.Лазарусом. Той визначає стрес як «дискомфорт, що виникає при відсутності рівноваги між індивідуальним сприйняттям запитів середовища та ресурсів, що доступні для взаємодії з цим середовищем». Саме індивід оцінює ситуацію як стресову чи ні.

Р. Лазарус і С. Фолькман розглядають копінг як динамічний процес, що визначається суб'єктивністю переживання ситуації, стадією розвитку конфлікту, зіткненням суб'єкта із зовнішнім світом. Вони позначили психологічне подолання як когнітивні і поведінкові зусилля особистості, спрямовані на зниження впливу стресу. Індивід оцінює для себе величину потенційного стресора, співставляє вимоги

середовища з власною оцінкою ресурсів, якими він володіє, щоб з оптимальною ефективністю справитися з цими вимогами. Копінг-механізми визначають ступінь адаптації особистості до ситуації [11].

З часом наукова парадигма застосування поняття «копінг» почала включати в себе не тільки реакції на «надзвичайні, що перевищують ресурси людини вимоги», але й повсякденні стресові ситуації. Реакції на стрес стали класифікувати на довільні та мимовільні [9].

Дослідниками стресу розроблена безліч класифікацій реакцій на стрес та типів поведінки в ситуації стресу [2]. Переживання стресу у кожної людини відбувається по-своєму, індивідуально. Тому, в залежності від сили стресових подразників, частоти їх виникнення, тривалості, індивідуально-психологічних параметрів особистості, формуються найбільш характерні для неї способи подолання стресу - стрес-долаючі копінг-стратегії. Серед детермінант особистісних стратегій копінг поведінки визначають самооцінку, самоприйняття, локус контролю, рівень тривожності, вік, стать, соціальний, професійний досвід (Каленська Г.Ю., Корнієнко І.О., Крюкова Т.Л., Хазова С.А., Douvan E., Kulka R., Veroff J. та ін.).

Існують різні точки зору щодо ефективності стратегій стресоподолання. Так Нікольська І.М. та Грановська І.М. визначають корисність копінг-поведінки, в той час як Frydenberg E., Lewis R. та ін. зазначають існування двох типів копінг стратегій: 1) продуктивні, функціональні, адаптивні та 2) непродуктивні, дисфункціональні, дезадаптивні [10].

Низкою науковців визначено, що в умовах стресу психологічна адаптація людини відбувається, головним чином, за допомогою різних видів механізмів: 1) копінгу, 2) психологічного захисту, де психологічний захист – неусвідомлюваний психічний процес, спрямований на відгороження свідомості особистості від негативних переживань [6]. В цьому зв'язку Р. Лазарус і С. Фолькман зазначають, що форма поведінки (активна чи пасивна) в тій чи іншій ситуації залежить від особистісних характеристик індивіда та від ситуації, яка в рамках даного підходу є вирішальною. Активна форма копінг-поведінки, активне подолання є цілеспрямованим усуненням або послабленням впливу стресової ситуації. Пасивна копінг-поведінка, або пасивне подолання, передбачає використання різного

арсеналу механізмів психологічного захисту, які спрямовані на зниження емоційної напруги, а не на зміну стресової ситуації [11].

Вважається, що психологічні захисти становлять останній рівень в системі адаптації – рівень декомпенсації, коли вимоги ситуації сприймаються особистістю як непосильні для активного переборювання [6]. Щодо визначення ефективності дії психологічних захистів, також існує декілька видів їх класифікації: примітивні - складні, конструктивні – деструктивні та ін. [8].

Оскільки працівники КВС в силу особливостей професійної діяльності практично постійно стикаються з дією стрес-чинників [3], то можна припустити, що в них сформовано загальні поведінкові особливості, що проявляються як активні чи пасивні реакції на дію стресових факторів. Тому *метою* нашої дослідницької роботи є виявлення психологічних особливостей застосування активних та пасивних стрес-долаючих копінгових стратегій працівниками кримінально-виконавчої служби, зокрема - залежно від професійного стажу.

Учасники. В представленому дослідженні взяли участь 147 працівників кримінально-виконавчої служби 32 установ (персонал виправних колоній, виправних центрів, слідчих ізоляторів) у віці від 22 до 61 року, зі стажем роботи від 1 до 25 років. Оскільки саме спілкування, взаємодія з засудженими є одним з провідних стресових факторів в діяльності працівників КВС, то вибірка дослідження представлена працівниками, що мають високу частоту взаємодії з засудженими (начальники відділень соціально-психологічної служби, оперуповноважені, інспектори відділу нагляду та безпеки).

Досліджувані працівники КВС були розподілені на три групи в залежності від стажу професійної діяльності в органах, установах виконання покарань (УВП) та слідчих ізоляторах (СІЗО). До першої групи увійшли працівники зі стажем роботи до 5 років у кількості – 71 особа, до другої групи увійшли фахівці зі стажем роботи від 5 до 10 років у кількості – 47 осіб, до третьої групи увійшли працівники зі стажем роботи від 10 до 25 років у кількості – 29 осіб.

Методики дослідження. Для діагностики особливостей копінг-поведінки працівників КВС використовувались 2 методики. Першою була методика «Копінг тест» (Р. Лазарус, 1988), спрямована на визначення домінуючих активних копінг-

Питання психології

стратегій, які використовуються особистістю з метою подолання негативного впливу стрес-факторів. Другою - методика «Діагностики типологій психологічного захисту» (Р. Плучек, в адаптації Л.І. Васермана), для визначення типових пасивних стратегій стресоподолання.

Виклад основного матеріалу дослідження і отриманих наукових

результатів. На першому етапі визначались особливості поведінки працівників КВС з різним стажем професійної діяльності, а саме виразності типів реакцій на дію стрес-чинників за допомогою копінг-тесту Р. Лазаруса.

Отримані дані дозволили нам знайти наступні достовірні відмінності в результатах трьох досліджуваних груп (табл. 1).

Таблиця 1

Виразність типів реакцій на дію стресорів у працівників КВС з різним стажем професійної діяльності (в %)

Тип копіngu	1гр ($\bar{x} \pm \sigma$)	2гр. ($\bar{x} \pm \sigma$)	3гр. ($\bar{x} \pm \sigma$)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
Конфронтаційний копінг	43,66±16,57	52,27±25,46	41,37±8,85	1,49	0,38	1,7*
Дистанціювання	45,07±18,39	56,81±24,12	44,07±14,00	2,1*	0,15	2,02*
Самоконтроль	54,92±16,42	56,27±19,08	49,52±13,91	0,32	1,13	1,17
Пошук соціальної підтримки	51,74±15,46	59,34±16,56	48,27±21,17	1,75*	0,59	1,72*
Прийняття відповідальності	47,88±14,82	52,43±20,56	44,82±22,22	1,72	0,53	1,58
Уникнення	34,52±14,38	47,34±17,37	34,48±12,44	3,02**	0,02	2,63**
Планування вирішення проблем	63,38±20,49	68,18±17,07	60,37±18,76	0,86	0,53	1,31
Позитивна переоцінка	51,29±15,83	57,14±21,29	43,49±11,78	1,18	1,71*	2,25**

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$

Згідно отриманим даним, перші достовірні розходження було відмічено між 2-ю та 3-ю групами досліджуваних ($t=1,7$, $p \leq 0,05$) за шкалою «конфронтаційний копінг». Встановлено, що фахівці КВС, які увійшли до 2 групи, відрізняються певним ступенем ворожості, непередбачуваністю змін, готовністю до ризику. Ці працівники можуть проявляти певну агресивність на шляху змін ситуації. Така стрес-долаюча поведінка може бути віднесена до типу асоціальних й не завжди буде ефективною.

Визначено, що фахівці з 2 групи демонструють найвищий, у порівнянні з 1 та 3 групами досліджуваних, показник виразності такого типу копіngu як «дистанціювання». Результати достовірні на рівні $p \leq 0,05$, стосовно 1 та 3 груп. Можна висувати, що ці фахівці воліють за допомогою певних зусиль відокремитись від травмуючої ситуації, зменшити її значимість. Такий спосіб подолання стресу також вважається не завжди ефективним; його дію порівнюють з такою копінг-поведінкою як уникнення.

За шкалою «самоконтроль» в нашому дослідженні не було відмічено достовірних відмінностей між усіма групами досліджуваних, що засвідчує що фахівці УВП та СІЗО незалежно від стажу роботи

застосовують приблизно однакового рівня зусилля з регулювання своїх почуттів та дій.

За шкалою «пошук соціальної підтримки» зафіксовані достовірні відмінності між усіма групами досліджуваних. Так, найвищий показник виразності даного типу копіngu зафіксовано в 2 групі працівників КВС, досвід професійної роботи яких від 5 до 10 років ($t(1,2) = 1,75$, де $p \leq 0,05$; $t(2,3) = 1,72$, де $p \leq 0,05$). Даний тип копіngu можна віднести до активних та адаптивних моделей стрес-долаючої поведінки. Можна припустити, що зростання такої копінг-поведінки зі збільшенням стажу служби є намаганням знизити дію професійних стрес-факторів шляхом посилення зусиль в пошуку емоційної, інформаційної та дійової підтримки. Відзначимо такий цікавий факт, що у фахівців з досвідом роботи більше 10 років (3 група) значення такого типу копіngu знижується, що може свідчити про звикання до професійних стрес - факторів, адаптацію до них.

За шкалою «прийняття відповідальності» не було зафіксовано достовірних відмінностей між усіма групами досліджуваних, що засвідчує що фахівці КВС незалежно від стажу професійної роботи однакового відповідально визнають своє

Питання психології

місце та роль в процесі вирішення складних ситуацій.

Ще одна низка достовірних відмінностей виявлена у виразності такої копінг-поведінки як «уникнення» – найвищий показник зафіксовано в 2 групі досліджуваних ($p \leq 0,01$ у порівнянні з 1 групою та з 3 групою). Зазначена копінг-поведінка припускає мисленеві намагання та поведінкові зусилля, спрямовані на уникання проблеми - про намагання респондентів не потрапляти в ситуації, що провокують виникнення суперечностей та конфліктів, не помічання особистістю проблеми. Деадаптивність стратегії уникання полягає в тім, що управління неприємними переживаннями шляхом заперечення проблеми чи уникання вирішення конфліктних ситуацій тільки збільшує дистрес, й тим самим не тільки загострює наявні давні проблеми, але й породжує нові [5]. С одного боку, згідно даних Herman-Stahl M., Seiffge-Krenke I. він корелює з більш високим рівнем депресії [12], згідно даних Lewis H., Kliewer W. - тривоги [12]. Певні дослідники вважають, що уникаючий копінг може бути корисним в ситуаціях нетривалого стресу, але в випадках тривалих стресових ситуацій уникання визнається неадаптивною реакцією [10]. Зазначимо, що показники 1 та 3 групи знаходяться в діапазоні 30-40% (знижений рівень напруженості), тобто демонструють адаптивний варіант копіngu – ці фахівці не намагаються в професійній діяльності уникати робочих проблем.

За шкалою «планування вирушення проблем» показники 1 та 2 групи знаходяться в діапазоні вище 60%, що свідчать про підвищену напруженість копіngu у фахівців досліджуваних груп, підвищенні доволіні аналітичні зусилля зі зміни ситуації, а також - помірну тенденцію до деадаптації. Водночас фіксуємо відсутність значущих відмінностей

за даною шкалою у представників всіх трьох досліджуваних груп.

За аналізом середніх показників з'ясовано, що фахівці з 3 групи з найбільшим стажем роботи менш за всі інші досліджувані групи схильні використовувати таку копінг-стратегію як «позитивна переоцінка». Такі дослідники як Carpenter B, Kessler R., Wethington E. [12] неоднозначно інтерпретують таку копінг-стратегію як «позитивна переоцінка». З одного боку, надання проблемі позитивного значення зменшує стрес та служить емоційному пристосуванню до нього; з іншого боку, штучна зміна ставлення відволікає від вирішення конкретних практичних проблем. Стратегія позитивної переоцінки може бути ефективною в ситуації, коли суб'єкт не може контролювати результат.

Отже, за отриманими показниками першої проведеної методики, шкалами - «самоконтроль», «прийняття відповідальності» та «планування вирішення проблем», що зазначають адаптивну стратегію подолання стресів, в нашому дослідженні не виявлено значущих відмінностей між досліджуваними групами працівників КВС з різним стажем професійної діяльності, однак за показниками шкал, що засвідчують деадаптивний тип реагування на стрес – «дистанціювання» та «уникання», «конфронтаційний копінг» значно визначаються показники працівників 2 групи з досвідом роботи від 5 до 10 років.

На другому етапі з'ясуувались типові види психологічного захисту, що визначають особливості поведінки пенітенціарних працівників в умовах професійного стресу за допомогою методики «Діагностика типологій психологічного захисту» (Р. Плучек, в адаптації Л.І. Васермана). Результати даних дослідження представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Виразність механізмів психологічного захисту працівників КВС з різним стажем професійної роботи, %

№	Захисні механізми	1гр. ($x \pm \sigma$)	2гр. ($x \pm \sigma$)	3гр. ($x \pm \sigma$)	t (1, 2)	t (1, 3)	t (2, 3)
1.	Заперечення	55,2±18,4	46,1±15,4	44,1±22,9	1,77*	1,85*	0,12
2.	Витіснення	35,3±18,7	35,4±21,8	28,1±17,2	0,22	1,01	0,98
3.	Регресія	33,9±21,5	32,5±19,2	28,1±16,6	0,18	0,79	0,73
4.	Компенсація	44,5±18,9	31,9±16,0	40,0±21,4	2,41**	0,61	1,09
5.	Проекція	66,2±17,6	50,0±19,9	48,1±29,0	3,11**	2,46**	0,19
6.	Заміщення	32,7±21,3	28,2±20,8	26,7±20,6	0,80	1,32	0,56
7.	Інтелектуалізація	54,6±16,1	51,0±17,4	43,7±20,7	0,75	1,76*	0,90
8.	Реактивне утворення	30,6±21,1	34,3±18,1	36,2±17,7	0,73	1,82*	0,28

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$

Згідно отриманих даних, перша низка значущих відмінностей спостерігається у виразності механізму захисту «заперечення» за показниками трьох досліджуваних груп. До вивільнення прихованих емоцій (зазвичай гніву) на предметах, тваринах або людях, що сприймаються, як менш небезпечні для індивіда, ніж ті, які дійсно викликали емоції, більш схильні пенітенціаристи зі стажем роботи до 5 років (55,2% проти 46,1,6% та 44,1% 2-ї та 3-ї груп відповідно, результати достовірні на рівні $p \leq 0,05$).

За шкалою «витіснення», найменший показник виразності даного захисного механізму зафіксовано в групі фахівців з найбільшим досвідом професійної роботи – 28,1%, на відміну від працівників з досвідом роботи до 5 та від 5 до 10 років (35,3% та 35,4% відповідно). Таким чином, досліджувані 1 та 2 груп частіше, ніж більш досвідчені колеги, схильні до активного недопущення в сферу свідомого або усунення з неї болісних, суперечливих почуттів та спогадів, неприємних бажань та думок про виконання важких професійних завдань, що супроводжувались великою кількістю стрес-факторів та стали чинником виникнення у особистості негативних психічних станів. Можна припустити, що ці фахівці використовують такий захисний механізм при виникненні професійно-складних психотравмуючих ситуацій.

Витіснення вважається не тільки найефективнішим, а й найнебезпечнішим механізмом психологічного захисту. Відокремлення від Я, яке настає внаслідок ізоляції свідомості від усього перебігу інстинктивного та афективного життя, може повністю зруйнувати цілісність особистості. Слід зазначити, що складна життєва, професійна ситуація таким чином не вирішується, а подавлені емоції, імпульси та переживання проявляються (знаходять вихід) шляхом утворення невротичних симптомів.

Наступні відмінності зафіксовані у прояві захисного механізму «регресія». Регресія є формою психологічного захисту, що полягає у поверненні до інфантильних шаблів психічного розвитку та примітивних форм мислення, поведінки, в актуалізації колись успішних способів реагування в ситуаціях конфлікту, стресу, тривоги. Найменший показник регресії виявлений у досвідчених фахівців (28,1%), вище - серед пенітенціаристів 1 та 2 груп (33,9% та 32,5% відповідно), але достовірних відмінностей не зафіксовано.

Психологічний захист «компенсація» як схильність знаходити підходящу заміну реальній або уявній, фізичній або психологічній неспроможності, найбільш представлений серед працівників 1-ї групи з досвідом професійної роботи до 5 років - 44,5%, на відміну від працівників 2-ї групи – 31,9% (при $p \leq 0,01$) та 3-ї групи – 40%.

Виявлені за шкалою «проекція» значущі відмінності, засвідчують домінування даного психологічного механізму серед найменш досвідчених робітників КВС (66,2%, проти 50% (2 група) та 48,1% (3 група). Загалом, високі показники застосування даного механізму психологічного захисту дає підстави припустити, що оскільки досліджені працівники КВС майже щодня спілкуються з представниками асоціального, кримінального середовища, то приписування власних неприйнятних свідомістю думок та відчуттів Іншому (провідному об'єкту професійної уваги та діяльності) має логічну, раціональну підставу.

Наступний досліджений механізм психологічного захисту – «заміщення». Встановлено, що найменший показник використання психологічного захисту заміщення виявлено серед фахівців 2-ї - 28,2% та 3-ї груп - 26,7%, на відміну від найменш досвідчених працівників - 32,7%. Отже, можна відмітити, що фахівці 1 групи в нестерпній ситуації схильні до перенесення реакції з «недосяжного» об'єкта на «досяжний» або на заміну неприйнятної дії на допустиму. Таким чином фахівці цієї групи можуть знімати емоційну напругу, але такий спосіб поведінки заважає реалізації поставленої мети та вирішувати конфліктні ситуації. Найважливішим на цьому етапі для особистості є зняття внутрішньої напруги.

Психологічний захист «інтелектуалізація», що є несвідомим контролем над емоціями й спонуканнями шляхом раціонального тлумачення подій, найменш притаманний досвідченим працівникам 3-ї групи – 43,7% проти 54,6% 1-ї групи (при $p \leq 0,05$) та 51,4% 2-ї групи.

Останній досліджуваний механізм захисту - «реактивне утворення». Це захисний механізм, розвиток якого зв'язують із остаточним засвоєнням індивідом «вищих соціальних цінностей», припускає здатність діяти в протилежність тому, як людина хотіла б діяти відповідно до своїх істинних почуттів. Отримані дані свідчать про перевагу його використання в ситуаціях професійного стресу досвідченими пенітенціаріями 3 групи (36,2%), на відміну

від працівників 1 та 2 груп (30,6%, результати достовірні на рівні $p \leq 0,05$, та 34,3% відповідно).

Отже, за результатами застосування другої методики встановлено найменшу схильність до застосування пасивних копінг-стратегій (психологічних захистів) досвідченими фахівцями кримінально-виконавчої служби 3-ї групи, на відміну від працівників 1-ї та 2-ї груп.

Висновки. Проведене констатувальне дослідження особливостей копінг-поведінки працівників кримінально-виконавчої служби з різним стажем професійної діяльності дозволило встановити, що найбільш

досвідчені фахівці КВС з досвідом професійної діяльності від 10 років найменшим чином схильні демонструвати дезадаптивні пасивні реакції на дію професійних стрес-факторів. Пенітенціаристи з досвідом роботи від 5 до 10 років найбільш схильні до використання таких активних дезадаптивних типів реагування на стрес як «конфронтаційний копінг», «дистанціювання», «уникання». Працівники КВС з досвідом роботи до 5 років є більш схильними до застосування таких пасивних форм стресоподолання (психологічних захистів), як: заперечення, компенсація, проекція, інтелектуалізація.

Список літератури

1. Беляева Л.И. Психологические особенности экстремальных ситуаций правоохранительной деятельности / Л.И. Беляева // Прикладная юридическая психология : учеб. пособие для вузов / под ред. А.М.Столяренко. – М. : Юнити-Дана, 2001. – 531-533 с.
2. Бодров В.А. Психология профессиональной деятельности / В.А. Бодров – М.: Институт психологи РАН, 2006. – 623 с.
3. Левенець А.Є. Стрес-чинники в діяльності працівника пенітенціарної служби / А.Є.Левенець // Сучасна наука – пенітенціарній практиці: матеріали Міжнар. наук. - практ. конф. (м. Київ, 24 жовт 2013 р.) / відп. ред. І.М. Копотун, С.Г. Стеценко – К.: Інститут кримінально-виконавчої служби, 2013. - С. 307 – 309.
4. Медведєв В.С. Професійна деформація співробітників пенітенціарних установ: навч. посіб. / В.С. Медведєв – К: РВВ КВС при УАВС, 1996. – 81 с.
5. Муздыбаев К. Стратегия совладания с жизненными трудностями / К. Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т.1, №2. - С. 100 – 111.
6. Набиуллина Р.Р., Тухтарова И.В. Механизмы психологической защиты и совладания со стрессом : учебно-методическое пособие / Р.Р. Набиуллина, И.В. Тухтарова. – Казань : КГМА, 2003 – 98 стр.
7. Нартова-Бочавер С.К. "Coping-behavior" в системе понятий психологии личности / С.К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. - 1997. - Т. 18. -№5. - С. 20-30.
8. Романова Е.С., Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты / Е.С. Романова, Л.Р. Гребенников. – Мытищи: Талант, 1996. - 144с.
9. Compas B. E. An agenda for coping research and theory: basic and applied developmental issues / B. E. Compas // International Journal of Behavioral Development. - 1998. - № 22(2). - P. 231-237.
10. Frydenberg E., Lewis R. Teaching Coping to adolescents: when and to whom? / E. Frydenberg, R. Lewis // American Educational Research Journal. - 2000. - Т. 37. - № 3. - P. 727—745.
11. Lazarus S., Folkman S. Stress appraisal and coping / S. Lazarus, S. Folkman - New York: Springer Publishing Company, 1984. – 456 p.
12. Losoya S., Eisenberg N., Fabes R. Developmental issues in the study of coping / S. Losoya, N. Eisenberg, R. Fabes // International Journal of Behavioral Development, 1998, 22(2), P. 287-313.

Levenets A. E., candidate of psychological sciences, senior teacher of department

ACTIVE AND PASSIVE FORMS OF OVERCOMING THE PSYCHOLOGICAL STRESS OF THE EMPLOYEES OF THE PENAL SERVICE

This article analyzes the psychological characteristics of active and passive forms of coping-behavior of penal enforcement system employees in dependence on the duration of their professional activity. The active form of coping behavior, active overcoming is a purposeful removal or weakening of a stressful situation. Passive coping-behavior, or passive overcoming, involves the use of a different arsenal of psychological defense mechanisms aimed at reducing the emotional tension, but not to alteration of a stressful situation. It is determined that the most experienced specialists of penal enforcement system with an experience of more than 10 years, the least likely to exhibit maladaptive passive response to the impact of professional stress-factors.

Penitentiary officers with an experience of 5 to 10 years are most inclined to use such types of active maladaptive responses to stress as "confrontational coping", "distancing", "avoidance".

Penal enforcement system employees with experience of less than 5 years most likely to use such passive forms of stress overcoming as: denial, compensation, projection, intellectualization.

Key words: coping behavior, psychological protection, stress, the employees of the penal service, length of service.

*Левицька Л. В., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Хмельницького інституту соціальних технологій
Університету «Україна» (м. Хмельницький)*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТІВ З ІНТРАПСИХІЧНОЮ СПРЯМОВАНІСТЮ ОСОБИСТІСНОГО РЕАГУВАННЯ НА ХВОРОБУ

У статті представлені психологічні особливості студентів з інтрапсихічною спрямованістю особистісного реагування на хворобу. Описуються основні прояви інтрапсихічної спрямованості особистісного реагування на хворобу. Розглядаються чинники виникнення тривожного, іпохондричного, неврастенічного, меланхолійного, апатичного типів ставлення до хвороби.

Ключові слова: інтрапсихічна спрямованість, психологічні особливості, тривожний, іпохондричний, неврастенічний, меланхолійний, апатичний типи ставлення до хвороби.

В статье представлены психологические особенности студентов с интрапсихической направленностью личностного реагирования на заболевание. Описываются основные проявления интрапсихической направленности личностного реагирования на болезнь. Рассматриваются причины возникновения тревожного, ипохондрического, неврастенического, меланхолического и апатичного типов отношения к заболеванию.

Ключевые слова: интрапсихическая направленность, психологические особенности, тревожный, ипохондрический, неврастенический, меланхолический и апатический типы отношения к заболеванию.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Широке впровадження ідеї інтеграції і інклюзії в вищі навчальні заклади в значній мірі залежить від інклюзивної компетентності викладачів. І. Хафізуліна розглядає інклюзивну компетентність як складову професійної компетентності педагога, як інтегративне особистісне новоутворення, що обумовлює: а) здібність вчителів здійснювати професійні функції в процесі інклюзивного навчання, враховуючи різні навчальні потреби учнівської молоді; б) забезпечення можливості навчання людей які мають проблеми здоров'я у загальноосвітніх навчальних закладах; в) створення умов для їх розвитку та саморозкриття [8]. Одним із чинників розвитку інклюзивної компетентності викладачів в освітньому інклюзивному середовищі є їх поінформованість щодо психологічних особливостей студентів з різними типами ставлення до хвороби. Проте, психологічні особливості студентів з різними типами ставлення до хвороби недостатньо розкриті в науковій психологічній літературі, а це в свою чергу послаблює успішну педагогічну діяльність. Саме тому, дана тема потребує уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній літературі проблема ставлення особистості до хвороби розглядалася в працях таких вчених, як В. Бехтерева, С. Боткіна, П. Ганнушкіна,

Г. Захар'їна, С. Корсакова, Є. Краснушкіна, А. Личко, М. Мудрова, Н. Пирогова [2]. Проблема дослідження психологічних особливостей особистості представлена у працях; а) У. Баумана, І. Вітенка, Н. Лакосіної, Р. Мейя, М. Перре, О. Чабана (апатії); б) К. Еріксона, У. Моргана, Ю.В. Пахомова, Ю. Ханіна, Г. Айзенка (тривожності); в) Б. Карвасарського, Є. Краснушкіна, А. Смулевича (неврастенічних станів); г) В. Грізінгера, С. Корсакова (іпохондрії); д) Г. Захар'їна, В. Манасеїна, В. Бехтерева (психічних чинників у лікуванні соматичних захворювань); е) А. Личко, К. Леонгарда (типів акцентуацій характеру) [1, 2, 6]. Проте, психологічні особливості студентів з різними типами ставлення до хвороби є недостатньо вивченими і являють науково-практичний інтерес.

Мета дослідження: окреслення психологічних особливостей студентів з інтрапсихічною спрямованістю особистісного реагування на хворобу.

Виклад основного матеріалу дослідження. В результаті проведеного експериментального дослідження («Дослідження типів ставлення до хвороби студентів з обмеженими можливостями»), було виявлено студентів з інтрапсихічною спрямованістю особистісного реагування на хворобу. Це студенти тривожного (7,1%), іпохондричного (5,9%), неврастенічного

(5,9%), меланхолійного (5,9%), апатичного (4,7%) типів ставлення до хвороби [3]. У цих студентів порушення адаптації проявляється у такій дезадаптивній поведінці: реакція за типом дратівливої слабкості, тривожному пригніченому стані, «відходом» у хворобу, «капітуляції» перед захворюванням. Це означає, що ці студенти не вміють конструктивно справлятися із своєю дратівливістю, тривожністю та не вірять у власні можливості щодо покращення свого здоров'я. Розглянемо основні прояви інтрапсихічної спрямованості особистісного реагування на хворобу:

– безперервне занепокоєння і недовірливість, постійні міркування про несприятливий перебіг хвороби, можливі ускладнення, неефективність лікування (тривожний тип ставлення до хвороби);

– зосередженість на суб'єктивних відчуттях і перебільшення їх значення, боязнь побічної дії ліків, відсутність віри в успіх лікування, пошук неіснуючих хвороб (іпохондричний тип ставлення до хвороби);

– поведінка за типом «дратівливої слабкості». Відмічаються спалахи дратівливості, особливо при наявності болю, при невдачах лікування, несприятливих даних обстеження. В подальшому такі особи висловлюють сором, каяття, неспокій і нестриманість (неврастенічний тип ставлення до хвороби);

– відсутність віри в одужання навіть при сприятливих об'єктивних даних обстеження. Наявність депресивного настрою із суїцидальними думками (меланхолійний тип ставлення до хвороби);

– повна байдужість до своєї долі, пасивне підпорядкування лікуванню, втрата цікавості до всього, що раніше турбувало (апатичний тип ставлення до хвороби) [7].

З метою психологічної підтримки студентів з інтрапсихічною спрямованістю особистісного реагування на хворобу необхідно враховувати їх психологічні особливості. **До психологічних особливостей студентів з апатичним типом ставлення до хвороби відносять:** зниження рівня активності; байдуже ставлення до того що відбувається, обмеженість у спілкуванні, занурення у себе та відсторонення від зовнішнього світу, пасивність, нерухомість, безініціативність та бездіяльність, зниження навчальної діяльності та послаблення пізнавального

процесу, підкорення процедурам та лікуванню, якщо їх до цього спонукають близькі.

Слід зазначити що, до основних **чинників виникнення апатичного стану** у студентів відносять: енергетичне виснаження в наслідок тяжкої хвороби, авітамінозу, нестачі сонячного світла; втрати надії на одужання; довготривале фізичне та емоційне напруження; стрес після негативної події (розлучення з коханою людиною, втрата близької людини, загроза життю); спад після яскравого та тривалого підйому; як результат втоми та емоційної спустошеності [2, 6, 7].

До психологічних особливостей студентів з іпохондричним типом ставлення до хвороби відносять: заклопотаність своїм соматичним станом, песимістичне сприйняття реальної дійсності, стійке зниження настрою, яке супроводжується зменшенням інтенсивності емоційного життя, психічної і рухової активності (гіпотімія), підвищена помисловість, самонавіювання, паніка під час загострення захворювання, занижена самооцінка, надмірна тривожність при інтелектуалізованій переробці тих чи інших больових відчуттів зі сторони соматичної сфери [1; 2; 6]. В процесі розмови з цими студентами викладачі помітили, що їх переслідує не стільки страх хвороби, болю або втрати дієздатності, скільки страх смерті. Ці студенти голосно розповідають про свої побоювання (остерігаються калітства, конкретних важких захворювань таких як рак, інфаркт та ін.) та часто пропускають заняття. Як наслідок у них виникає депресивний стан. Слід зазначити, що студентам із іпохондричним типом ставлення до хвороби бракує рішучості, сміливості, наполегливості.

До основних чинників виникнення іпохондричного типу ставлення до хвороби відносять: наслідування такої поведінки від батьків; недостатня кількість прояву уваги до дитини (як наслідок виникає бажання звернути на себе увагу навіть за допомогою хвороби); постійні приниження дитини, що сприяє розвитку комплексу неповноцінності та заниженої самооцінки; надлишкова зайнятість батьків; розлучення (дитина втікає в хворобу, щоб примирити своїх батьків); неспроможність зайняти бажане місце у групі, непорозуміння з одногрупниками; наявність конфлікту під час

навчальної діяльності; в результаті неблагополучних сімейно-побутових відносин; залякування лікарів [1; 5].

До психологічних особливостей студентів з тривожним типом ставлення до хвороби відносять: схильність суб'єкта сприймати досить широкий спектр ситуацій як загрозливий, невпевненість, занепокоєність, відчуття незахищеності, заклопотаність, нервозність. Постійний тривожний стан на рахунок власного здоров'я, веде до емоційної пригніченості і як наслідок до втоми [5; 6]. Таким студентам властиві такі риси характеру як недовірливість, ворожість. Викладачі помітили, що ці студенти в учбовому закладі підпускають до себе лиш тих, хто підтримує їх думку та наслідує їх поведінку. Односторонність і стереотипність надмірно тривожних студентів робить їх дуже «важкими» у спілкуванні з однолітками. У міжособистісних стосунках вони зазвичай досить холодні та підозрілі. Уявні небезпеки хвилюють їх більш ніж реальні. Не маючи близьких стосунків з однолітками, вони страждають, але нічого не роблять для того, щоб щось змінити у собі.

До основних чинників виникнення тривожного типу ставлення до хвороби відносять: слабкість нервової системи, різні травматичні фактори, довготривалий і багаторазовий вплив стресової ситуації та її негативна когнітивна оцінка студентом, жорстоке поводження і спілкування, що сприяє розвитку тривожності, як особистісної риси характеру, багаторазове незадоволення соціальних потреб. [2; 4; 6]. У працях К. Роджерса тривожність розглядається як деяка емоційна реакція на внутрішньо особистісне протиріччя, на конфлікт між «Я-реальним» та «Я-ідеальним» [6]. З точки зору В. Н. Мясіщева наявність внутрішніх суперечностей порушує значущі стосунки особистості та сприяє стійкому переживанню емоційної напруги, інтенсивність якої визначається суб'єктивною значущістю для особистості порушених відносин. Центральними моментами тут виявляються протиріччя між можливостями, що є у особистості, і вимогами, які до неї висуваються. Тут акцент більше робиться не стільки на зовнішніх чинниках, як на їх переживанні та оцінці. Саме значущість визначає силу конфліктуючих переживань, створює

емоційне напруження, яке переживається як тривожність. [2, с. 96-112].

До психологічних особливостей студентів з меланхолійним типом ставлення до хвороби відносять: часті напади необґрунтованого страху та занепокоєння, песимістичність, уразливість, образливість, втомлюваність, плаксивість, легкість зміни настрою як в кращий, так і в гірший бік [1; 2]. В учбовому закладі студенти з меланхолійним типом ставлення до хвороби легко опускають руки при перших же невдачах та крайнє рідко прикладають зусилля щоб досягти своєї мети. Боязкі і невпевнені в собі, вони легко відволікаються і вкрай рідко тягнуть руку, щоб відповісти на запитання, навіть якщо відповідь їм відома. Крім того, слід зазначити, що їм дуже складно адаптуватися до нових умов навчання та нового колективу. Через постійно песимістичний настрій цим студентам складно взаємодіяти з іншими. Але, в то же час, студенти з меланхолійним типом ставлення до хвороби мають чудову уяву, акуратні і спостережливі.

До основних чинників виникнення меланхолійного типу ставлення до хвороби відносять: слабкість нервової системи, песимізм, виховання за типом гіперопіки, що сприяє розвитку несамостійності, залежності, відсутності стійкості та рішучості.

До психологічних особливостей студентів з неврастенічним типом ставлення до хвороби відносять: «дратівливу слабкість», примхливість, нетерплячість, вимогливість, надмірну потребу в увазі та в співчутті. Слід зазначити, що підвищений рівень дратівливості проявляється не тільки при наявності фізичного болю, а ще у міжособистісних стосунках [6; 7]. Такі студенти схильні до спалахів гніву, якщо їх очікування щодо поведінки оточуючих не виправдовуються. Роздратування нерідко виливається на першого-ліпшого і завершується каяттям за нестриманістю. Крім того, у них знижений поріг больової чутливості і їм важко переносити больові відчуття та чекати полегшення. Такі студенти важко переносять критику. При розумовому і фізичному перенавантаженні у них знижується працездатність та продуктивність навчальної діяльності, їм важко зосередитись. Такі студенти часто скаржаться на головні болі та

вегетативні розлади. У міжособистісних стосунках проявляють настороженість, часто сумніваються в інших, важко переносять гумор у свою адресу.

До основних чинників виникнення неврастенічного типу ставлення до хвороби відносять: переважно, занижену самооцінку, несприятливі дані обстеження, часті лікарські помилки при призначенні ліків, повторне невдале лікування [2; 5; 6].

Висновки. Отже, до основних чинників виникнення інтрапсихічної спрямованості особистісного реагування на хворобу відносять: а) виховання за типом гіперопіки, постійні приниження дитини та жорстоке ставлення до неї, надлишкова зайнятість батьків; б) неспроможність зайняти бажане місце у групі, непорозуміння з одногрупниками; наявність конфлікту під час навчальної діяльності; в) наявність

внутрішніх суперечностей та протиріч між можливостями, що є у особистості, і вимогами, які до неї висуваються; г) залякування лікарів, лікарські помилки при призначенні ліків, повторне невдале лікування. До основних психологічних особливостей студентів з інтрапсихічною спрямованістю особистісного реагування на хворобу відносять: а) зниження рівня активності, заклопотаність своїм соматичним станом, байдуже ставлення до того що відбувається; б) занижена самооцінка, песимістичне сприйняття реальної дійсності; в) односторонність і стереотипність; г) ворожість, образливість, невпевненість, нервозність, недовірливість, втомлюваність, плаксивість; д) підвищений рівень драгівливості; є) надмірна потреба в увазі та в співчутті.

Список літератури

1. Квасенко А. В. Психологія хворого / А. В. Квасенко, Ю. Г. Зубарев. – Л., 1980. – 181 с.
2. Лакосина Н. Д. Клиническая психология : [учебн. для студ. мед. вузов] / Н. Д. Лакосина, И. И. Сергеев, О. Ф. Панкова. – [2-е изд.]. – М. : Мед. прес-информ, 2005. – 416 с.
3. Левицька Л. В. Експериментальне дослідження типів ставлення до хвороби студентів з обмеженими можливостями / Л. В. Левицька // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України [Електронний ресурс] : електрон. наук. фах. вид. / [гол. ред. Райко В. В.]. – 2013. – Вип. 4. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe. – Заголовок з екрану.
4. Леонгард К. Г. Акцентуированные личности / К. Г. Леонгард ; [пер с нем.]. – Ростов н/Д : изд-во «Феникс», 2000. – 544 с.
5. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – н/Д : изд-во «Феникс», 1983.
6. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология : [Практическое руководство] / Владимир Давыдович Менделевич. – М. : МЕДпресс, 2001. – 592 с.
7. Методика психологической диагностики типов отношения к болезни / [под ред. А. Е. Личко]. – Л. : Лаборатория клинической психологии Ленинградского психоневрологического института имени В. М. Бехтерева, 1987. – 28 с.
8. Хафизулина И.Н. Формирование инклюзивной компетентности будущих учителей в процессе профессиональной подготовки: автореф : дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и практика профессиональной подготовки» / И. Н. Хафизулина. – Астрахань. 2008. – 22 с.

Levytska L V., candidate of psychological sciences associate professor of department
**PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF STUDENTS WITH INTRA-PSYCHOLOGICAL
FOCUS OF PERSONAL REACTION ON THE ILLNESS**

Psychological peculiarities of students with intra-psychological focus of reaction on the illness are represented in the article. Main manifestations of intra-psychological focus of personal reaction on the illness are described. The maladaptive behaviour of such students (the reactions according to the type of irritated weakness, unbelief in his (her) own possibilities connected with the improvement of health) are described. Factors of appearance of disturbing, hypochondriac, neurasthenic, melancholic types of attitude to the illness are analyzed. This article promotes the development of inclusive, professional competence of teachers in inclusive educational environment

Keywords: intra-psychological focus, psychological peculiarities, disturbing, hypochondriac, neurasthenic, melancholic and apathetic types of attitude to the illness, maladaptive behaviour, inclusive competence.

*Логвіновська Л. М., кандидат психологічних наук, доцент,
в.о. начальника кафедри професійної психології та педагогіки
Національної академії Служби безпеки України (м. Київ)*

МЕТОДИ ПСИХІЧНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ СТАНІВ СТРІЛЬЦЯ З БОЙОВОГО ПІСТОЛЕТА

У статті розглянуто методи психічної саморегуляції, що надають можливість досягти оптимального функціонального стану під час стрільби з бойового пістолета й підвищити ефективність навчання.

Ключові слова: методи саморегуляції, стрільба з бойового пістолета, нервово-психічне напруження, функціональний стан, тонус.

В статье рассмотрены методы психической саморегуляции, которые позволяют достичь оптимального функционального состояния при стрельбе из боевого пистолета и повысить эффективность обучения. Ключевые слова: методы саморегуляции, стрельба из боевого пистолета, нервно-психическое напряжение, функциональное состояние, тонус.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Події, що останнім часом відбуваються в Україні, потребують постійного залучення військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань до участі в антитерористичній операції. Завдання щодо їх забезпечення високо кваліфікованими кадрами покладається, насамперед, на ВВНЗ.

Провідною навчальною дисципліною у ВВНЗ є вогнева підготовка, яку викладають з метою навчання курсантів вмілому та повному використанню вогневих можливостей зброї під час виконання бойових завдань за різноманітних тактичних умов.

Проте навчальний процес з вогневої підготовки пов'язаний зі значним фізичним та психологічним навантаженням, внаслідок чого в курсантів виникають нервово-психічні стани, що впливають на процеси функціонування органів та систем організму, знижується результативність навчання. Отже, для забезпечення ефективності навчання, розкриття та розвитку здібностей курсантів, зростання рівня їх професіоналізму, працездатності, збереження здоров'я необхідно активно застосовувати систему методів психічної саморегуляції, що надають можливість досягти оптимального функціонального стану під час стрільби й підвищити ефективність навчання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання досліджуваної проблеми. Згідно з даними сучасної науки під функціональним станом необхідно розуміти комплексну характеристику функцій, які прямо або опосередковано впливають на діяльність [1–6]. Він є тонічною складовою активності окремих систем, органів або цілісного організму, що забезпечує реагування на зовнішні і внутрішні дії й

залежить від особливостей характеру діяльності, ставлення до неї, розміру сенсорного навантаження, початкового ступеня активності та властивостей нервової системи, впливів, що виходять за рамки звичних умов існування. Функціональні стани людини безпосередньо виявляються в інтенсивності інформаційно-енергетичної взаємодії з середовищем в даний момент й утворюють безперервний ряд від глибокого сну до наднапруженої мобілізації, а емоційні стани визначають спрямованість поведінки.

Дослідження ступеня впливу властивостей ЦНС на функціональний стан та ефективність діяльності (В. Небиліцина, Б. Теплова, К. Гуревича, В. Мерліна) підтвердили наявність зв'язку між нейродинамічними й психодинамічними властивостями як показниками продуктивності діяльності [3].

На підставі аналізу наукових праць, присвячених дослідженню проблеми психологічного супроводження бойової підготовки військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань доходимо висновку, що його основною метою є адаптація тих, хто навчаються, до умов навчальної діяльності, підтримка їх потенційних можливостей в досягненні високих результатів шляхом врахування індивідуальних особливостей, рівня розвитку та особистого ставлення до навчально-виховного процесу кожного курсанта.

В зазначених працях розкрито психологічні особливості професійної діяльності військовослужбовців, шляхи забезпечення психічної адаптації до екстремальних умов, вплив індивідуально-психологічних властивостей на успішність виконання завдань, пов'язаних із застосуванням вогнепальної зброї. Водночас огляд зазначених праць не надав можливості

визначити найефективніші методи саморегуляції функціональних станів військовослужбовців, зокрема, під час виконання стрільби з вогнепальної зброї.

Метою статті є наукове обґрунтування методів психічної саморегуляції, що надають можливість досягти оптимального функціонального стану під час стрільби з бойового пістолета й підвисити ефективність навчання.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ. Теоретичний аналіз наукових праць надав можливість дійти висновку, що в психологічному супроводженні навчального процесу з вогневої підготовки необхідно застосовувати спеціальні методи та засоби, вибір яких залежить від його мети і завдань.

До методів, які сприяють заспокоєнню, розслабленню, зниженню рівня збудженості під час виконання стрільби належать: словесний самовплив, що застосовують для зниження психологічної напруженості шляхом переключення думок і уваги на образи і явища, що викликають позитивні емоційні реакції, процес виконання рухових дій та заспокоєння; прийоми регуляції дихання, розслаблення основних груп м'язів з застосуванням аутотренінгу; чередування напруження і розслаблення локальних груп м'язів; контроль за власною мімікою, виразом обличчя.

Підвищенню рівня збудження з метою мобілізації організму на виконання бойових завдань сприяють такі методи, як: словесний самовплив, концентрація думок на досягненні високого результату, налаштування на максимальне використання власних фізичних можливостей.

Управління емоційним станом під час виконання стрільби забезпечують такі методи, як: концентрація або перемикання уваги, самонаказ, ідеомоторне тренування, виконання плавних рухів, дихальні вправи.

На наш погляд, найефективнішими методами психологічного супроводження навчального процесу з вогневої підготовки є аутотренінг, нервово-м'язова релаксація, психічна саморегуляція, вольова регуляція дихання, ідеомоторне тренування.

Аутотренінг був розроблений в 1920 році німецьким доктором Іоганном Шульцем і являє собою метод релаксації та саморегуляції.

Класичний метод аутотренінгу використовує шість стандартних формул, які в специфічному стані можуть викликати фізіологічні реакції в організмі шляхом впливу на вегетативну нервову систему. Тому аутотренінг часто називають «гомеостатичною» або «саморегулюючою»

методикою, оскільки вона надає можливість свідомо позитивно впливати на власний психічний і фізіологічний стан шляхом спрямованого самогіпнозу.

Рефлекторний взаємозв'язок рухів з конкретними почуттями надає можливість за рахунок свідомого гальмування перших значно зменшити або зовсім нейтралізувати вплив почуттів на свій нервово-психічний стан.

Застосування аутотренінгу в процесі навчання стрільби надає можливість стрільцеві знижувати активність серцевої діяльності, уповільнювати дихання, збільшувати обсяг кровообігу, підвищувати концентрацію уваги, швидкість реакції, знижувати емоційну реактивність, тривожність, нервово-психічну напругу, розвивати впевненість в собі, швидко відновлювати сили і знижувати розвиток втоми, що позитивно впливає на результати стрільби. Аутотренінг сприяє поступовому зниженню функціональної активності організму й відновлює його до початкового рівня, сприяє регуляції рівня нервово-психічної та емоційної напруги.

Механізм психічної саморегуляції пов'язаний також зі зміною параметрів дихання людини, що призводить до припливу нервової імпульсації та змінює психічне напруження. Відомо, що вдих значно підвищує тонус, а видих – знижує. Отже, знизити тонус, зменшити кров'яний тиск та нормалізувати пульс можна за допомогою спеціальної системи дихання, наприклад: короткий вдих, дуже повільний видих та незначна затримка дихання.

Курсант, який мобілізує себе на виконання стрільби, може використовувати такі вправи разом із релаксацією скелетних м'язів, а також перебувати певний час перед стрільбою в спокійній обстановці. Якщо ж він очікує результат, що викликає в нього негативні емоції, йому необхідно користуватись прийомами повного м'язового розслаблення та диханням з більш тривалим видихом. Ефективними є спеціальні прийоми дихання: затримка, форсування, озвученість на виході, чергування вдиху й видиху через ніс, зміна ритму, глибини, інтенсивності тощо.

Однією з найважливіших цілей аутотренінгу є опанування навичками розслаблення м'язів. Для того, щоб краще познайомитися з відчуттями, що виникають під час розслаблення м'язів, можна використовувати допоміжні вправи, в яких чергуються напруження і розслаблення. Завдяки контрасту з відчуттям напруження значно легше відчути розслаблення певних груп м'язів.

Алі повноцінна релаксація, зміна тону скелетних м'язів неможлива без створення яскравих образів уявлення та сприймання кінцевого результату, на який спрямована свідомо психічна саморегуляція. Значну роль в цьому механізмі відіграють уява та емоційна пам'ять людини.

Одним з дійових видів аутотренінгу є самонавіювання, що застосовують за найбільш типовими формулами: «Мое тіло легке і приємне», «моя голова ясна і світла», «я почуваю себе легко та вільно», «моє дихання легке та спокійне», «моє серце працює спокійно та ритмічно», «я почуваю себе спокійно». В цих формулах не бажано вживати слова «не» (наприклад, замість формули «в мене *не* болить голова» бажано використовувати формулу «моя голова легка і ясна»). Під час повторення формул самонавіювання необхідно вдумуватися в кожне слово, вкладати в нього свої бажання та емоції.

Заняття аутотренінгом можна умовно розділити на три частини: вступну – підготовку до занять, прийняття зручної пози (лежачи, сидячі в кріслі); самонавіювання – застосування вправ і спеціальних формул самонавіювання; заключну – вихід зі стану розслаблення або перехід у природний сон. Після засвоєння загальних основ аутотренінгу можливий творчий підхід до вибору необхідних форм самонавіювання для самостійних занять.

Нервово-м'язова (прогресивна) релаксація – це техніка зниження нервово-м'язової напруги, розроблена Е. Джекобсоном. Намагаючись допомогти пацієнтам, які не могли швидко і повною мірою розслабитися, Е. Джекобсон навчав їх вправам, в яких було потрібно спочатку напружити певну групу м'язів, а потім розслабити її, переходячи від однієї групи м'язів до іншої. Основною ідеєю цього методу є отримання більш повного і конкретного відчуття напруження і здатність розслабити м'язи в разі її виникнення.

Нервово-м'язову релаксацію розпочинають з м'язів рук і ніг, поступово просуваючись до голови й тулубу. Розслаблення свідомості досягають завдяки розслабленню тіла, що позитивно впливає як на фізіологічний, так і на психологічний стан людини. Розслаблення скелетних м'язів сприяє розслабленню всієї мускулатури, а також травної та серцево-судинної систем. Найбільш ефективно цей метод впливає на зниження тривожності. Перевага нервово-м'язової релаксації полягає в тому, що вона

успішно допомагає розслабитися і не потребує спеціального обладнання.

Надзвичайно тісний взаємозв'язок між станом ЦНС і тонутом скелетної мускулатури надає можливість за допомогою зміни тонутом м'язів впливати на рівень психічної активності. Відомо, що стан бадьорості людини супроводжується високим м'язовим тонутом, і чим напруженішою є діяльність, тим вищий тонутом. І навпаки, повне розслаблення всіх м'язів знижує рівень активності ЦНС до мінімуму, сприяє розвитку процесів гальмування. Загальне розслаблення м'язів пов'язане з відчуттям відпочинку та умиротворення. Такий відпочинок на протязі десяти хвилин разом із застосуванням техніки глибокого дихання відновлює сили і працездатність так само, як і сон.

Надмірне напруження м'язів під час стрільби виникає тоді, коли стрілець виконує тонко координовані дії в стані втоми. М'язова напруженість може виявлятися в тонічній, швидкісній та координаційній формах. Для того, щоб розслабитись, стрільцеві необхідно опанувати спеціальними прийомами.

Загальне розслаблення м'язів рекомендується індивідам з сильною і швидкою реакцією на зовнішні подразники. Вони швидко відновлюють сили, але досить швидко втомлюються. Індивідам з повільною і слабкою реакцією, а також гіпотонікам після розслаблення м'язів необхідно зробити декілька силових вправ.

На початку виконання вправ необхідно створити відчуття комфорту, прийняти зручне положення. Для занять необхідно знайти спокійне місце, вимкнути світло, лягти на спину, знайти зручне положення для рук і ніг. Руки можна покласти на груди, живіт або витягнути уздовж тулуба, положення ніг довільне. Під шию та під коліна можна покласти невелику подушку. З набуттям досвіду в нервово-м'язової релаксації можна навчитися розслаблятися сидячи або навіть стоячи. Однак навчатися краще в положенні лежачи.

Подолати тонічну напруженість, що виникає під час стрільби з бойового пістолета, можна за допомогою вправ, спрямованих на підвищення еластичних властивостей м'язів, розслаблення у спокійному стані шляхом здійснення вільних рухів кінцівками і тулубом.

Швидкісну напруженість можна подолати шляхом підвищення швидкості переходу м'язів у стан розслаблення після швидкого скорочення. Щоб збільшити

швидкість розслаблення м'язів, використовують вправи, що вимагають швидкого чергування напруження і розслаблення.

З координаційною напруженістю можна впоратися за допомогою спеціальних вправ на розслаблення, наприклад, раптового переходу від напруження до розслаблення, поєднання розслаблення одних м'язів з напруженням інших. Варіантами вправ для м'язової релаксації є штовхання нерухомих об'єктів з напруженням різних груп м'язів, а також різні ізометричні вправи.

Психічна саморегуляція ґрунтується на здатності людської психіки абстрагуватися від реалій дійсності, формувати уявні образи і використовувати їх із метою регуляції функціональної діяльності організму.

Метою психічної саморегуляції є вплив на поведінку людини, якою визначаються прояви її рухової діяльності, спрямовані на досягнення поставленої мети. Така діяльність полягає у виконанні рухових дій або уявних дій, що реалізуються розумовою активністю. Оскільки формування образу сприймання тісно пов'язане зі свідомістю та мисленням людини, велике значення в механізмі психічної саморегуляції має й друга сигнальна система, що надає можливість кодувати в усній мові спеціальні сигнали-команди. На основі рефлексорних зв'язків ці команди активізують різноманітні фізіологічні процеси, що регулюють вегетативну систему та сигнальну систему.

Метод регуляції дихання ґрунтується на тому, що його частота й глибина залежать від потреб організму в кисні і змінюються завдяки нервовим та гуморальним регуляторним механізмам. Дихальний центр має складну будову, його нервові клітини розміщені на різних рівнях ЦНС. Центральна нервова система своїми рефлексорними впливами не тільки змінює частоту та глибину дихання, а, насамперед, забезпечує виникнення нормального вдиху та видиху. Початок вдиху, його підсилення та згасання пов'язані з появою, збільшенням і подальшим зменшенням частоти імпульсів в інспіраторному центрі. Аналогічно забезпечують початок видиху імпульси, що зароджуються в експіраторному центрі, збільшення їх частоти підсилює видих, а зменшення припиняє. Рефлексорна регуляція вдиху видихом і, навпаки, видихом вдиху відбувається за участю механорецепторів, розміщених у гладеньких м'язах бронхів та бронхіол. Під час вдиху подразнюються рецептори, чутливі до розтягування легень. Імпульси від цих рецепторів передаються

аферентними волокнами блукаючих нервів у центр дихання, а саме у центр видиху. Як наслідок стимулюється діяльність центру видиху і гальмується центр вдиху. Під час видиху подразнюються інші механорецептори, чутливі до спадання легень. Збудження від них йде по блукаючих нервах у центр вдиху, стимулює його і гальмує центр видиху. Рефлексорні впливи саморегулювання на дихальний центр забезпечують не тільки зміну вдиху видихом, але й зміну частоти та глибини дихання. У свою чергу, короткий видих сприяє короткому й глибокому вдиху, тобто частота і глибина дихання зростають.

Управління диханням є дієвим методом емоційно-вольової саморегуляції. Уміння правильно дихати є основою опанування декількох методів саморегуляції. Важливе значення для регуляції психічного стану має ритм дихання. Зокрема, для самозаспокоєння необхідно, щоб видих був удвічі тривалішим за вдих. У ситуації, коли необхідно заспокоїтися, використовують дихання на рахунок, після чого штучно затримують дихання. Навпаки, у кризовій ситуації, коли необхідно підняти свій тонус, активізуватися, поступово збільшують частоту дихання, що підвищує тонус. Для стабілізації стану необхідно зробити глибокий вдих і затримати дихання на 20-30 секунд, а потім наступний видих і подальший повторний глибокий компенсаторний вдих.

Методи ідеомоторного тренування призначені для покращення координації рухів, спрямованих на виконання пострілу. Спочатку той, хто навчається, будує уявний образ виконання рухів (дій, діяльності), а потім виконує дії. У цьому принципова відмінність ідеомоторіки від методу «проб і помилок», при якому на першому місці фізична дія, а на другому – контроль та коригування дії. Навчаючись управляти ідеомоторними рухами, ми навчаємося управляти своїм станом за принципом зворотного зв'язку. На точність розучуваних рухів впливають такі чинники, як відповідність уявного образу майбутнього руху: чим точніше уявний образ майбутнього руху, тим буде точніше його буде виконано.

Ідеомоторне тренування за методикою А. Алексеева побудоване в сім етапів: 1) розминка з метою швидкого включення у роботу та побудови в загальному вигляді образу руху (дії, діяльності); 2) формування точного уявного образу руху у вигляді схеми; 3) уявлення руху в його ідеальному варіанті із закритими очима; 4) перевірка відповідності тривалості уявного руху

реальному виконанню (за секундоміром) та перевірка відповідності уявного образу руху реальному; 5) імітація дій за уявним образом із концентрацією на роботі залучених м'язових груп; 6) формування ланцюга послідовних рухів і виділення основного з них, точне виконання якого забезпечує успіх в здійсненні всієї комбінації; 7) формулювання назви основного руху згідно з особливостями лексики стрільця.

Метод керованої психофізіологічної саморегуляції «Ключ» за Х. Алієвим є особливим методом ідеомоторного тренування, що відрізняється від аналогів індивідуальним добором прийомів, легкістю засвоєння і ефективністю застосування за екстремальних умов, підвищує стійкість до стресу, прискорює відновлення психіки. Базовими прийомами та пусковим механізмом методу «Ключа» є керовані ідеомоторні рухи, що виконуються для зняття скутості і релаксації, які при цьому відбуваються. Метод можна застосовувати без обов'язкового дотримання комфортних умов: в зручній і незручній позях, під час дії шуму і без шуму. Метод полягає у відтворенні зорових і кінестичних образів уявлень, що виникають під час виконання рухових дій (діяльності). Адже стрільці високої кваліфікації мають значно вищу точність м'язово-рухових відчуттів та візуального сприймання найважливіших параметрів дій, чим представники середньої і низької кваліфікації.

Низка наукових досліджень підтвердила, що уявне тренування може бути ефективним

в опануванні руховими діями. Так, в одному з досліджень було достовірно встановлено, що проведення серії уявних тренувань зі спортсменами, що спеціалізуються на стендовій стрільбі, надало практично такий же позитивний результат, як виконання практичних стрільб.

Уявне тренування повинне учити спортсмена тому, що він робитиме в тій або іншій ігровій ситуації, на яких її елементах він фокусуватиме свою увагу і потім візуалізуватиме інформативні елементи рухів і дій в процесі уявного тренування. Іншою дуже важливою умовою ефективного використання ідеомоторного механізму уявного тренування в практиці підготовки кваліфікованих спортсменів є формування у них здатності аналізувати окремі технічні елементи своїх рухів.

Висновок. На підставі того, що вогнева підготовка пред'являє високі вимоги для мобілізації психофізіологічних функцій організму тих, хто навчаються, одним з універсальних методів подолання негативних психічних станів є саморегуляція, що здійснюється методами аутотренінгу, нервово-м'язової релаксації, вольової регуляції дихання, психічної саморегуляції та ідеомоторного тренування в залежності від індивідуальних властивостей курсантів.

Подальші дослідження плануємо здійснити в напрямку розроблення методик діагностування психологічних показників успішності навчання стрільби з вогнепальної зброї.

Список літератури

1. Вогнева підготовка : навчальний посібник / О. А. Савченко, В. І. Бабенко, І. А. Гордієнко. – Харків: Вид-во ХНУВС, 2007. – 64 с.
2. Журавлев, Д.В. Психологическая регуляция и оптимизация функциональных состояний спортсмена : методическое пособие / Д.В. Журавлев. – М.: ДФКС, 2009. – 120 с.
3. Ильин Е. П. Психофизиология состояний человека / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2005. – 412 с.
4. Сеймук, А. О. Психологічна регуляція та фізичні вправи в процесі напруженої розумової діяльності : навчальний посібник / А. О. Сеймук, В. А. Хаджинов. – Дніпропетровськ : Журфонд, 2014. – 163 с.
5. Щербатых, Ю.В. Психология стресса и методы коррекции / Ю.В. Щербатых. – СПб.: Питер, 2006. – 256 с.
6. Юрченко, В.М. Психічні стани людини: системний опис: монографія / В.М. Юрченко. – Рівне, 2006. – 574 с.

Logvinovskaya L. M., Ph.D., associate professor

METHODS PSYCHIC SELF-REGULATION OF THE FUNCTIONAL STATE OF THE BATTLES HAND GUN

The article describes the methods of psychic self-regulation, which can achieve optimal functional state is fired from a gun battle and enhance learning. Since the fire preparation makes high demands to mobilize psychophysiological functions of the body arrow, the author proposes to overcome the negative mental states of anger management techniques, neuromuscular relaxation, strong-willed regulation of breathing, and mental self ideomotor training. Emotional state during strelbyavtor offers methods to regulate the concentration or attention switching, samoprikaza, perform smooth movements, breathing exercises.

Key words: methods of self-control, shooting from a service pistol, mental stress, functional status, tone.

*Макаренко М. В., доктор біологічних наук, професор, провідний науковий співробітник НДЦ ГП ЗС України (м. Київ)
Лизогуб В. С., доктор біологічних наук, професор, директор НДІ фізіології ім. М.Босого, завідувач кафедри анатомії, фізіології та фізичної реабілітації Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького (м. Черкаси)*

РЕАКЦІЯ НА РУХОМИЙ ОБ'ЄКТ ЯК ТЕСТ НА ВИЗНАЧЕННЯ ЗРІВНОВАЖЕНОСТІ НЕРВОВИХ ПРОЦЕСІВ

Обґрунтовано та доведено можливість застосування тесту «реакція на рухомий об'єкт» як одного із адекватних і інформативних методичних прийомів для діагностики властивості зрівноваженості основних нервових процесів у людини. Критерієм її (властивості) вважати показник стійкості реакції з урахуванням відносної частоти точних відповідей (33 і більше відсотків від загальної кількості пред'явлених навантажень). Прийнято положення, що при незрівноваженості нервової системи більшість наявних передчасних відповідей характеризує перевагу гальмівного процесу, а запізнювальних, навпаки, - перевагу збуджувального.

Ключові слова: реакція на рухомий об'єкт, зрівноваженість нервових процесів, індивідуально-типологічні властивості вищої нервової діяльності.

На основаних результатах собственных исследований и данных литературы обосновано и доказана возможность использования теста «реакции на движущийся объект» в качестве адекватного и информативного методического приема для выявления одного из основных индивидуально-типологических свойств ВНД человека – уравновешенность нервных процессов. Критерием данного свойства рекомендуется использовать показатель устойчивости двигательной реакции с учетом относительной частоты точных ответов (33 и больше процентов от общей суммы применяемых сигналов).

Принято положение, что при неуравновешенной нервной системе большее количество преждевременных реакций над запаздывающими характеризует преобладание процесса торможения над возбуждением и, наоборот, большее количество запаздывающих ответов – преобладание процесса возбуждения.

Ключевые слова: реакция на движущийся объект, уравновешенность нервных процессов, индивидуально-типологические свойства высшей нервной деятельности.

Постановка проблеми. На етапі розробки вчення про типи вищої нервової діяльності поведінкові реакції тварин, в основі яких лежать властивості основних нервових процесів, І.П. Павлов характеризував двома ознаками: зрівноваженістю і силою. І якщо сила як у теоретичному аспекті, так і в методичному відношенні вважалася найбільш обґрунтованою та зрозумілою, то зрівноваженість нервових процесів, особливо у людини, до теперішнього часу залишається найменше вивченою і найбільше загадковою. Як з'ясувалося, причиною такого стану є методичні труднощі оцінки збудження і гальмування.

Властивість зрівноваженість – це похідна від сили обох процесів і ми не можемо визначити її, оскільки невідомо як діагностувати силу процесу гальмування, і реєструємо зрівноваженість як баланс активуючих і гальмівних реакцій за допомогою переваги одного над іншим, або

відсутності такої переваги. Методичні ж підходи визначення зрівноваженості за швидкістю утворення умовних позитивних і гальмівних рефлексів, характером зриву умовнорефлекторного стереотипу, так званім «коефіцієнтом зрівноваженості» нервових процесів за відношенням абсолютних величин гальмівного умовного рефлексу (в більшості випадків кількості виділеної слини на дію диференційованого подразника) до величин позитивного умовного рефлексу за відповідні періоди у виробленому стереотипі та в період переробки сигнального значення асоційованої пари умовних подразників у тварин виявилися непридатними для їх використання на людині [5, 6, 11, 14].

Також не знайшли застосування і методики для виявлення зрівноваженості, запропоновані співробітниками школи Теплова - Небиліцина у людей [1, 2, 7, 9, 10, 15] з визначення орієнтувального умовного рефлексу та швидкості його згасання,

швидкості вироблення гальмівного та запізнювального умовних рефлексів за умов діагностування рухових, шкірно-гальванічних, дихальних, судинних, плетизмографічних і фотохімічних умовних рефлексів. За ними неможливо отримати не лише інтегральну кількісну оцінку досліджуваної властивості, а і самі вони надзвичайно громіздкі та складні, вимагають спеціальних приміщень і, звичайно, не дають можливості використовувати їх для масових обстежень.

Описані Ільїним методичні підходи з виявлення «зовнішнього» та «внутрішнього» балансу (зрівноваженості) нервових процесів з використанням рефлексометричної методики Ю.А. Поворінського, шкірно-гальванічної методики В.С. Мерліна, кінематометричної методики Є.П. Ільїна за наявності кінематометра М.І. Жуковського, графічні та динамометричні варіанти цих методик для визначення властивості зрівноваженості не можна визнати їх відпрацьованими. Залишається незрозумілими ціла низка теоретичних питань, зокрема і механізми прояву різних варіантів балансу, як збудження за «внутрішнім балансом» співвідносяться із збудженням за «зовнішнім», градації та шкали оцінок і т.д., на що в свій час звертав увагу і Є.П. Ільїн [3, 4]. Окрім цього, методики не апробовані на репрезентативних вибірках як у науковій сфері, так і в практичній діяльності, відсутні дані їх валідності та надійності.

Отже, можемо констатувати, що нині відсутні загально визнані методики з визначення зрівноваженості як однієї із основних індивідуально-типологічних властивостей вищої нервової діяльності (ВНД), запропонованих І.П. Павловим. Графічні варіанти її визначення за особливостями проведення ліній (без участі зору) відповідної довжини, обстеженнями з реакціями на час, як і динамометричний варіант відтворення м'язових зусиль, що інколи використовувалися в психологічних і педагогічних обстеженнях, а також методика РРО (реакція на рухомий об'єкт), яка в основному описана військовими науковцями [12, 13], спрямовані на діагностування такої якості складної сенсомоторної реакції як точність реагування та визначення балансу нервових процесів. Але під останніми розуміється і подається лише перевага

«недоводів» (передчасних реакцій) над «переводами» (запізними реакціями), чи навпаки, і стійкості цих реакцій та вказується на показники, які можна отримувати за їх допомогою. Кількісні значення цих показників відсутні і тільки у посібнику Пухова [12] представлена шкала бальних оцінок лише точних реакцій.

В роботі нами зроблена спроба з урахуванням літературних даних і результатів обробки та аналізу власних досліджень обґрунтувати та рекомендувати тест РРО в якості одного із інформативних і валідних для визначення зрівноваженості основних нервових процесів. При цьому ми вважаємо, що обов'язковою умовою діагностування зрівноваженості нервових процесів, як і інших індивідуально-типологічних властивостей ВНД, є розумові навантаження з переробки інформації різного ступеня складності. Результати виконання РРО залежать як від швидкості, так і від якості (точності) рухових дій, спрямованих на просторове сприйняття об'єкту, аналізу і прийняття рішення, видачі команди на його здійснення і сам ефекторний акт.

Методи та організація досліджень. Обстежено 180 осіб обох статей віком від 17 до 46 років: 61 курсант 21-24 років IV-V курсів військово-морського училища, 55 курсантів 19-22 років III-IV курсів військового авіаційного училища льотчиків, 54 студентки 17-20 років I-II курсів торговельно-економічного інституту та 10 офіцерів 32-46 років – керівники польотів.

У обстежуваних виявляли РРО, що розуміється як реакція людини на об'єкт що рухається з постійною швидкістю і зупинка його в зумовленій точці. Для цього нами було застосовано електросекундомір, стрілка якого здійснювала повний оборот за 1 с, а на циферблаті нанесені поділкі десятих і сотих долів секунди. Вимагали як можна точніше зупиняти кожного разу стрілку електросекундоміру на потрібній позначці через відповідний час. Для студенток вузу цей час становив 1 с, для всіх інших - 2 с.

При виконанні завдання реакції обстежуваних були передчасними – стрілка електросекундоміру не досягла потрібної позначки, запізнилі – стрілка «проскакувала» потрібне положення і точними – стрілка зупинена на заданій поділці. Кожні відхилення від необхідного положення, а в наших обстеженнях був нуль,

Питання психології

характеризували абсолютними величинами в мс. Крім того, передчасні реакції позначали знаком «-», запізнілі - знаком «+», точні реакції - знаком «0». В одному експерименті застосовували 30 залікових спроб після пред'явлення 3-5 тренувальних. В протоколі реєстрували наявні величини кожної реакції з її знаком. За результатами виконання завдання для кожного обстежуваного визначали наступні показники: відносну частоту точних відповідей у відсотках (показник стійкості реакції) з урахуванням середньої величини відхилення від середньої арифметичної за формулою $K=T/30*100\%$, де K – частота точних відхилень, T- кількість точних реакцій, 30 – кількість залікових спроб; кількість випереджувальних і кількість запізнілих реакцій; сумарну величину відхилення стрілки від нуля (арифметична сума); середню величину помилок окремо для передчасних і окремо для запізнілих (часткове від ділення сумарного цього роду помилок на їх кількість) відповідей.

Результати та їх обговорення.
Враховуючи, що в тесті РРО застосовується 30 пред'явлень сигналу і результатом їх переробки є точні і неточні (передчасні і запізнілі) відповіді, слід гадати, найбільш ідеальною моделлю зрівноваженості нервових процесів могла би бути така, в якій отримано 15 і більше відповідей точних та 15 і менше відповідей інших напрямків (відхилень від нульової позначки), тобто 50,0 % і більше точних реагувань, і 50,0% і менше – передчасних і запізнілих реакцій від загальної кількості застосованих реакцій. А якщо виходити із таких міркувань, що в тесті передбачено три напрямки відповідей (передчасні, точні та запізнілі), то такою моделлю зрівноваженості можна було б вважати і таку, в якій би відповіді розподілялись порівно – по 10 кожного напрямку. Отримані нами результати виконання завдання всіма групами обстежуваних співпали з другою прогнозованою моделлю (таблиця 1).

Таблиця 1.

Контингент обстежуваних та середні значення відносних показників результату виконання тесту РРО

№	Контингент обстежуваних	Вік, роки	Кількість	Характеристика реакції, %		
				точні	передчасні	запізнілі
1.	Курсанти моряки	21-24	61	41,03	28,08	31,31
2.	Курсанти льотчики	19-22	55	34,12	30,78	34,78
3.	Керівники польотів	32-46	10	33,66	33,33	33,30
4.	Студентки університету	17-20	54	30,00	31,50	38,20
	Σ		180	138,81	123,69	131,59
	M			34,70	30,92	34,38

Загалом у всього контингенту досліджуваних середні значення трьох напрямків відповідей виявились близькими. Із 5400 відповідей (180 осіб по 30 реалізацій) точні реакції становили 34,70 %, запізнілі – 34,38 % і передчасні – 30,92%. Ось тому, маючи такий розподіл відповідей, тобто майже по 10 кожного (чи 33,33% із знаком «0», 33,33% - із знаком «-» та 33,33% - із знаком «+»), ми можемо умовно вважати, що до осіб із зрівноваженими нервовими процесами слід відносити тих, хто зробив 33,33% та більше точних відповідей. Особи, які в процесі виконання тесту роблять більше 66,66% передчасних та запізнілих реакцій, слід вважати із незрівноваженими нервовими процесами. При цьому, більша кількість передчасних відповідей є характеристикою переваги гальмівного процесу і, навпаки, більша кількість реакцій, які запізнілі є

ознакою збуджувальних процесів над гальмівним. Прийняття такого положення обумовлено трактуваннями І.П. Павлова, що показником процесу збудження є діяльність того чи іншого органу, а припинення (уповільнення) її (діяльності) характеризує гальмування. Таке трактування відрізняється від тих, за якими вважається перевага передчасних реакцій як зрушення нервових процесів в сторону збудження, а запізніле зупинення руху – про зрушення нервових процесів в сторону гальмування.

Запропоноване нами положення оцінки нервових процесів за показниками запізнілих та випереджувальних реакцій підтверджено і даними обстежень точності сенсомоторного реагування в тесті із відтворенням на папері ліній (без участі зору) відповідної величини. Для цього на 54 студентках, окрім тесту РРО, застосували і тест на проведення ліній (також

по 30 реалізацій). Результатом виконання завдання отримали лінії еталонного зразку (задані експериментатором), лінії меншого зразку (недоводи) та більшого зразку (переводи). При врахуванні кількості недоводів та кількості переводів ліній, передчасних та запізнених рухових актів на електросекундомірі виявлено, що у 81,5% осіб ці реагування співпали, тобто недоводи ліній з передчасними реакціями, а переводи – із запізненими. Окрім того, на нашу думку, експериментальним доказом даного положення є дані Г.И. Борягина та М.Ф. Пономарева, наведені Є.П. Ільїним [4], із застосуванням бром-кофеїнових проб: кофеїн приводив до збільшення числа переводів, а бром – збільшення числа недоводів. Із літератури відомо, що в тестах великого і малого стандартів з діагностування типологічних особливостей вищих відділів центральної нервової системи кофеїн використовували для підвищення збудження, а бром – підвищення гальмування.

Узгодження трактування оцінки нервових процесів за показниками характеру реагувань в тестах РРО та відтворення ліній, а також встановлення умовно нормативного

рівня оцінки властивості зрівноваженості за відносною частотою (показником стійкості) точних реакцій постало питання і визначення відношень між нервовими процесами за умов їх незрівноваженості, тобто за умов переваги одного над іншим. Але ми ще не маємо достатньої кількості експериментальних даних, щоб до них застосувати математичну обробку, розробити шкали оцінок і рекомендувати для практичного використання. Проте деякі із них заслуговують на увагу. Як видно із табл. 1, у різних вибірках обстежуваного контингенту спостерігається тенденція переваги запізнених відповідей над передчасними. Така ж тенденція відмічена і в тесті з відтворенням ліній, де відсоток ліній більшої величини (переводи) переважає над відсотком відтворення ліній меншої величини (недоводів). Це дає можливість вважати, що серед людей віком 17-46 років із незрівноваженою нервовою системою переважну більшість становлять ті, у кого процес збудження переважає над процесом гальмування. Особливо чітко це видно, якщо порівняти лише неточні реакції (табл. 2).

Таблиця 2.

Значення середніх величин відносних показників передчасних та запізнених рухових актів обстежуваних при виконанні тесту РРО

№	Контингент обстежуваних	Кількість	Характеристика реакції, %	
			передчасні	запізнені
1.	Курсанти моряки	59	38,98	61,01
2.	Курсанти льотчики	52	42,30	57,70
3.	Керівники польотів	10	30,00	70,00
4.	Студентки університету	54	29,60	70,40
	Σ	175	140,88	259,11
	М		35,22	64,78

З'ясувалось, що в середньому із загальної кількості осіб з незрівноваженими нервовими процесами (а їх у цьому віковому періоді виявилось майже 65 %) у 35% із них гальмівний переважав над процесом збудження. Цікаво, що за неопублікованими нами лонгitudинальними обстеженнями, отриманими на малій виборці, у віці 70 років нервові процеси стали зовсім іншими. Передчасні відповіді проявилися у 75%, в той час як запізнені – лише у 25%. Тобто, з віком процес збудження уступає місце процесу гальмування і він стає домінуючим. Інших співставлень не проводили, хоча обстеження здійснювали не лише один раз по 30 пред'явлень подразників одній особі, а і три, шість та десять раз і також по 30 пред'явлень

і із результату виконання завдання виявляли кращий показник, середню величину відхилень від нуля окремо для передчасних і запізнених реакцій і для кожної із груп, сумарну величину відхилень і також для всіх реалізацій і окремо для груп. Зараз продовжуємо набір цифрових масивів.

Наявність додаткового експериментального матеріалу, отриманого із використанням такого роду методичних підходів, слід гадати, дозволить вийти на побудову шкал градації незрівноваженості нервових процесів з розподілом їх на рівні переваги одного процесу над іншим. Ці рівні можна буде звести до трьох (високий, середній та низький) методом сигмальних відхилень, а можливо додати до них і

рівень вище та нижче за середній, як це застосовується в наших методиках оцінки рівнів функціональної рухливості та сили нервових процесів в режимах нав'язаного ритму і зворотного зв'язку, методиці оцінки рівнів сенсомоторного реагування на розумові навантаження різного ступеня складності, виявляємих в оптимальному режимі переробки зорової інформації [8].

Узагальненнями отриманих даних може бути наступне. Рекомендувати тест РРО як один із адекватних і інформативних методичних прийомів для виявлення властивості зрівноваженості нервових процесів. Критерієм оцінки її (властивості) вважати показник стійкості реакції з урахуванням відносної частоти точних відповідей, за яким обстежуваного відносять із зрівноваженою, чи незрівноваженою нервовою системою. Індивідів, які при виконанні сенсомоторного навантаження в 33 чи більше відсотках реалізацій від загальної кількості пред'явлених сигналів відповіли точно, слід віднести до градації осіб із зрівноваженими нервовими процесами. Інших, у кого неточність відповідей перевищує 67% - до градації осіб із незрівноваженими нервовими процесами. При цьому більшу кількість одного із напрямків реагувань (передчасних чи запізнених) вважати перевагою одного процесу над іншим. Тобто, якщо більше передчасних реакцій над запізненими, то це є ознакою переваги гальмівного процесу, а якщо запізнених реакцій більше від передчасних, то це перевага збудливого процесу. Таку ж оцінку незрівноваженості нервових процесів потрібно застосовувати і до результатів обстежень, отриманих з

використанням методики відтворення ліній еталонного зразку із закритими очима, в якій лінії більшого зразку засвідчують перевагу збудливого процесу, а меншого – перевагу гальмівного.

Ми також вважаємо, що зрівноваженість нервових процесів можна буде оцінювати не лише за величиною стійкості – відносної частоти точних реакцій, а і за показником напрямків реагувань. Цим показником може бути рівномірний розподіл передчасних і запізнених реакцій та і з урахуванням середніх значень їх відхилень. Але для таких розрахунків слід мати великі вибірки обстежень, над чим ми продовжуємо працювати.

І хоч фізіологічна картина прояву властивості зрівноваженості нервових процесів за показниками точності та напрямків сенсомоторного реагування в тестах РРО і в тесті відтворення ліній відповідної довжини, як надзвичайно простих, інформативних та доступних методичних підходах все ще залишається багато в чому незрозумілою, а можливо і суперечливою, проте це не повинно слугувати причиною для відмови їх застосування в практичних цілях для виявлення індивідуально-типологічних відмінностей між людьми і ролі цих відмінностей в навчанні, трудовій та спортивній діяльності.

Перспективи подальшої роботи вбачаємо в наборі експериментального матеріалу, його обробці та аналізі і на цій основі обґрунтування оцінок та шкал градацій властивостей зрівноваженості / незрівноваженості нервових процесів.

Список літератури

1. Борисова М.Н., Гуревич К.М., Ермолаєва – Томина Л.Б. и др. Материалы к сравнительному изучению различных показателей подвижности нервной системы у человека. – М.: Изд-во АПН РСФСР. - 1963. - Т. 3. – С. 180 - 201.
2. Воронин Л.Г., Соколова Е.Н., У-Бао-Хуа. Типологические особенности ориентировочного рефлекса // Вопросы психологии. – 1959. - № 6. – С. 73 - 88.
3. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология физического воспитания и спорта. Учебное пособие. – Л., 1979. – 84 с.
4. Ильин Е.П. Методические указания к практикуму по психофизиологии (экспресс - методы при изучении свойств нервной системы). – Л., 1981. – 83 с.
5. Кокорина Э.П. Оценка основных свойств нервных процессов по результатам нескольких функциональных испытаний // Методики оценки свойств высшей нервной деятельности. – Л.: Наука, 1971. – С. 26-56.
6. Красуский В.К. Определение типов нервной деятельности у собак по пищевой секреторной методике // Методики изучения типологических особенностей высшей нервной деятельности животных. – М. -Л.: Наука, 1964. – С. 32-42.

7. Лейтес Н.С. Результаты определения уравновешенности основных нервных процессов тремя методиками // Типологические особенности высшей нервной деятельности человека. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956. – С. 182-206.
8. Макаренко М.В. Методика проведения обстежень та оцінки індивідуальних нейродинамічних властивостей вищої нервової діяльності // Фізіологічний журнал. – 1999. – № 4. – С. 125-131.
9. Мерлин В.С. Методика испытаний общего типа высшей нервной деятельности у человека по кожно-гальваническому показателю // Вопросы психологии. – 1958. № 5. – С. 159-162.
10. Небылицын В.Д. Электроэнцефалографическое изучение свойства силы нервной системы и уравновешенность нервных процессов у человека с применением факторного анализа // Типологические особенности высшей нервной деятельности человека. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1963. – Т. 3. – С. 41-80.
11. Образцова Г.А. Характеристика типологических особенностей нервной системы кролика по отряхивательной методике // Методики изучения типологических особенностей высшей нервной деятельности животного. – М.-Л.: Наука, 1964. – С. 82-91.
12. Основы профессионального психофизиологического отбора военных специалистов. Пособие подготовлено под руководством и общей редакцией докт. мед. наук, проф. В.А. Пухова. – Министерство обороны СССР, 1981. – 428 с.
13. Психофизиологический отбор военных специалистов. Методическое пособие. – Ордена Трудового Красного Знамени военное издательство Министерства обороны СССР. – М., 1973. – 202 с.
14. Роговенко Е.С., Соколова Е.В. Угашение с подкреплением как возможный тест определения уравновешенности нервных процессов у собак // Журн. выш. нервн. деят. – 1962. – 12, вып. 2. – С. 219-284.
15. Рокотова Н.А. О методике определения типа нервной системы у человека // Физиолог. журн. СССР. – 1954. – 40, № 6. – С. 727-729.

Makarenko M. V., doctor biological sciences, professor

Lyzogub V. S., M. Bosyj Scientific-Research Institute B. Khmelnytskyj National University

REACTION TO A MOVING OBJECT AS A TEST TO DETERMINE BALANCE OF NERVOUS PROCESSES

Based upon the results of our own research and literature data, a possibility of using the test «of reaction to a moving object» as an adequate and informative methodological technique for determining one of the main individually-typological characteristics of human HNA – balance of nervous processes – was proved and established. Index of stability of motor response with account of percent of exact responses ($\geq 33\%$ of total sum of presented signals) is recommended for use as a criterion of this feature.

Thus to consider plenty of reactions (premature or late) predominance of one process above other. The same estimation of even temper must be utilized and to the results of researches, got with the use of method of reproducing of lines of standard with the closed eyes. Except for it consider that even temper can it will be estimated and after the index of direction of reacting. There can such be the even distributing of premature and late reactions taking into account the mean values of their rejections.

It has been argued that in unbalanced nervous system predominance of premature reactions over deferred reactions indicates predominance of suppression over evocation and, conversely, higher percent of deferred reactions indicates predominance of evocation process.

Key words: reaction to a moving object, balance of nervous processes, individually-typological characteristics of higher nervous activity.

*Мацевко Т. М., кандидат психологічних наук, СНС,
начальник НДВ (підготовки військ) НЦ Сухопутних
військ Академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів)*

УПРАВЛІНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВО-СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті проводиться аналіз підходів до визначення структури управлінської та професійної компетентності фахівців, та на основі врахування особливостей професійної діяльності офіцерів по роботі з особовим складом Збройних Сил України, пропонується структура їх управлінської компетентності.

Ключові слова: управлінська компетентність, структура, офіцери по роботі з особовим складом, військово-соціальне управління

В статтє проводится анализ подходов к определению структуры управленческой и профессиональной компетентности специалистов, и на основе учета особенностей профессиональной деятельности офицеров по работе с личным составом Вооруженных Сил Украины, предлагается структура их управленческой компетентности.

Ключевые слова: управленческая компетентность, структура, офицеры по работе с личным составом, военно-социальное управление

Практика функціонування військової організації суспільства переконливо свідчить, що ефективність її діяльності суттєво залежить від управління. Вона забезпечується чіткою організацією і координацією діяльності її членів, або групою людей, які здійснюють управлінські функції.

В сучасних умовах ведення бойових дій в зоні проведення Антитерористичної операції управлінська компетентність офіцера набуває першочергової ваги. Відповідно, виникає потреба в керівниках-лідерах нового типу з високими професійними та особистісними якостями, які можуть швидко орієнтуватися у мінливому соціальному середовищі, брати відповідальність на себе, приймати і втілювати управлінські рішення.

Існуюча система підготовки фахівців у вищих військових навчальних закладах, яка оснований на наданні слухачам певної системи знань та виробленні професійно необхідних навичок й вмінь, не може в повній мірі задовольнити сучасні вимоги. Метою та результатом професійної підготовки фахівця, на думку багатьох дослідників, є його компетентність [5, 6, 13].

Виходячи з цього, проблема формування управлінської компетентності офіцерів військово-соціального управління в процесі їх професійної підготовки постає як одна з вагоміших, вирішення якої, багато в чому, забезпечить сталий розвиток такої складної соціальної системи як Збройні Сили.

Метою статті є обґрунтування структури професійної компетентності офіцерів військово-соціального управління та

визначення у ній місця управлінської компетентності

Вирішення проблеми ефективного формування та розвитку професійної компетентності фахівців залежить від знання структури останньої. Таким чином, є нагальна наукова потреба проаналізувати вітчизняні та зарубіжні дослідження щодо структури професійної компетентності управлінців (менеджерів) організацій і фахівців психолого-педагогічного напрямку, врахувати особливості управлінської діяльності у військовій сфері та визначити на цій основі структуру професійної компетентності офіцерів військово-соціального управління. Розглянуті вище проблеми і виступають основними завданнями цієї статті.

Значні розбіжності в розумінні поняття “компетентність”, необхідність обґрунтування структури компетентності фахівця для кожного окремого виду професійної діяльності у поєднанні із загальною компетентністю особистості та невизначеність критеріїв адекватного вимірювання й оцінювання рівнів його компетентності є стримуючим фактором введення компетентнісного підходу до підготовки фахівців як основного результату діяльності вищого навчального закладу.

Провівши аналіз психолого-педагогічної літератури щодо проблем визначення професійної компетентності, ми дійшли висновку, що вона має такі характеристики:

- містить процесуальний характер;
- має динамічний характер;
- охоплює всі сфери особистості та є

провідною умовою у процесі її самоактуалізації;

– визначається як адекватна орієнтація людини в різних галузях її діяльності;

– виявляється у процесі діяльності в її результатах;

– показує якість і рівень засвоєння фахівцем компетенції певної професійної діяльності.

Управлінська компетентність офіцерів військово-соціального управління – це інтегральна характеристика професійної підготовленості офіцера, основним показником якої є його готовність до управління виховним процесом, соціально-психологічними й соціально-педагогічними явищами у військових частинах (з'єднаннях), що забезпечує його творчу особистісну та професійну самоактуалізацію у військово-професійній діяльності. У цьому визначенні управлінська підготовленість офіцера військово-соціального управління розглядається як стан опанування ним системою управлінських знань, навичок й вмій, культурою військового менеджера та сформованість у нього особистісних, професійних й провідних індивідуально-психічних якостей, які сприяють його ефективній управлінській діяльності.

Цілі, завдання і зміст формування компетентності офіцерів військово-соціального управління визначаються через аналіз управлінської діяльності офіцерів по роботі з особовим складом, тобто різновиду соціального управління та військової діяльності, цілеспрямованого, послідовного впливу на підлеглий особовий склад на основі єдиноначальності у мирний і воєнний час [2 с.411]. На основі вивчення змісту, особливостей та спрямованості діяльності офіцера по роботі з особовим складом, можна зробити висновок про те, що його професія належить до психолого-педагогічних та він є менеджером процесу виховання військовослужбовців у військовій частині, а його діяльність представляє військовий психолого-педагогічний менеджмент [6 с.170].

Як суб'єкти здійснення управлінської діяльності, менеджери розв'язують чотири групи проблем в організації, що визначає коло їх компетенції.

По-перше, менеджер виступає як керівник, формує відносини усередині і поза організацією, здійснює мотивацію членів організації на досягнення цілей, координує їх

зусилля і, нарешті, виступає як представник організації.

По-друге, це інформаційні проблеми, у процесі розв'язання яких менеджер збирає інформацію про внутрішню і зовнішню середовище, поширює її у вигляді фактів і нормативних установок, а також роз'яснює політику й основні цілі організації.

По-третє, проблеми щодо прийняття та ухвалення рішень, що виражаються в тому, що менеджер вибирає напрямок руху організації, вирішує питання розподілу ресурсів, здійснює поточні корегування.

По-четверте, проблеми щодо підтримки балансів інтересів і вирішення конфліктів. Вони полягають у тому, що менеджер визначає баланс інтересів при розробці систем або виконанні операцій у «ланцюжках»: власник – менеджер – виконавець (службовець); розроблювач – виробник – посередник – продавець – споживач товару [10, с.34].

Виходячи з кола компетенцій висуваються вимоги до професійної компетентності менеджерів, які дуже різняться як за кількістю, так і за змістом. Основними серед них (які найчастіше визначаються дослідниками) вважаються такі вимоги:

1. Розуміння природи управлінської праці і процесів менеджменту.

2. Знання посадових і функціональних обов'язків менеджера, способів досягнення цілей і підвищення ефективності роботи організації.

3. Уміння використовувати сучасні інформаційні технології і засоби комунікації, які необхідні в управлінському процесі.

4. Володіння мистецтвом керування людськими ресурсами.

5. Володіння мистецтвом налагодження зовнішніх зв'язків.

6. Здатність до самооцінювання, уміння робити правильні висновки і постійно підвищувати кваліфікацію — знання й уміння [12, с.30].

Вітчизняні вчені пропонують усю сукупність вимог до компетентності менеджерів умовно розподілити на дві групи.

Першу групу складають знання й уміння виконувати професійну роботу в такій спеціальній сфері, як управління. Вони включають:

– уміння обґрунтовувати і приймати рішення у ситуаціях високої динамічності і невизначеності;

– інформованість з питань розвитку галузі, у якій працює підприємство: стан досліджень, техніки, технології, конкуренція і т.д.;

- знайомство з досвідом управлінської діяльності в інших організаціях і галузях;
- здатність керувати ресурсами, планувати і прогнозувати роботу організації, володіти способами підвищення ефективності керування;

- уміння використовувати сучасну інформаційну технологію, засоби комунікації і зв'язку.

Друга група вимог до професійної компетентності менеджерів пов'язана з їхньою здатністю працювати з людьми і керувати самими собою. Тут визначають такі особистісні якості:

- високе почуття обов'язку і відданість справі;

- чесність у відносинах з людьми і довіра до партнерів;

- уміння чітко виражати свої думки і переконувати;

- поважне і турботливе ставлення до людей незалежністю від їх положення в організаційній ієрархії;

- здатність швидко відновлювати свої фізичні і моральні сили та критично оцінювати власну діяльність [10, с.32].

Цікавим, на нашу думку, є дослідження іноземних фахівців, які працюють над проблемами формування компетентності управлінців різних рангів. Вони визначаючи структурні елементи їх професійної компетентності, наповнюють кожний компонент конкретними якостями, які забезпечують, на їх думку, результативну діяльність керівника.

За даними М. Беляцького дослідження, які були проведені у ФРН дозволили визначити узагальнену структуру компетентності сучасного керівника, яка складається з таких ключових компетентностей:

1. Стратегічна компетентність.

Включає в себе: глобальне мислення, системне мислення, здатність бачення, здатність вирішувати проблеми, безпека відносин.

2. Соціальна компетентність.

До складу цієї компетентності входять: здатність працювати в міжнародній команді, здатність мотивувати і переконувати, здатність до навчання і нововведень, особиста привабливість, здатність до вирішення конфліктів.

3. Функціональна компетентність,

складовими якої є: уміння приймати рішення, ініціатива, професійні уміння, гнучкість у роботі, витривалість у роботі.

4. Управлінська компетентність, де

визначаються організаторські здібності, відповідальність, сила переконання, авторитет керівника, поведінка керівника.

5. Професійна компетентність, до складу якої входять: фахова освіта, досвід лінійної і групової роботи, робота в більшості функціональних областей, закордонний досвід роботи, знання іноземних мов [1, с.97-98].

Аналогічні дослідження було проведено у Сполучених Штатах Америки [7, с.72-73]. На його основі визначено 22 якості, якими повинні володіти керівники різних рангів та розроблена модель "Основи ефективного лідерства". У ній виділені основи компетентності, тобто ті якості, якими повинні володіти всі керівники незалежно від посади і характеру виконуваної роботи, а також встановлений набір управлінських якостей для кожної групи керівників, причому відповідно до просування по службі і перебування на більш високих посадах сфера компетентності розширюється. Перший рівень компетентності визначається такими здатностями: управління різноманітною робочою силою та конфліктами, впливу на ведення переговорів, формування команди. Середній рівень компетентності — до першого додаються здатності: творчого мислення, планування і оцінювання, орієнтації на клієнта, споживача, управлінського контролю та інтеграції, фінансового управління та управління технологіями. Вищий рівень компетентності — це здатність перших двох разом із загальним баченням та поінформованістю про зовнішнє оточення.

Перший, середній і вищий рівень компетентності базуються на здатностях: усних і письмових комунікаціях, рішення проблем, лідерства, навичках міжособистісних стосунків, самоуправління, гнучкості, рішучості та технічній компетентності.

Значна кількість робіт присвячена визначенню сутності та структури професійної компетентності учителя (В. Адольф, В. Баркасі, О. Дубасенюк, І. Зимня, Л. Карпова, Н. Лобанова, А. Маркова, О. Пупишева, Є. Огарев, А. Хуторський, Л. Шевчук, та інші).

На думку О. Пупишевої, до структури професійно-педагогічної компетентності входять три таких блока:

- психолого-педагогічна грамотність;
- психолого-педагогічні уміння;

- професійно важливі особистісні якості, які невід'ємні від самого процесу педагогічної діяльності й формуються із характеру цієї діяльності [11, с.7].

Н. Лобанова характеризує професійно-педагогічну компетентність як системні властивості особистості та виділяє три компоненти: професійно-освітній, професійно-діяльнісний, професійно-особистісний [8].

О. Дубасенюк розглядає професійно-педагогічну компетентність як “сукупність умінь майбутнього педагога особливим способом структурувати наукові та практичні знання з метою ефективного вирішення професійних завдань”, компонентами якої є: компетентність у галузі теорії та методики виховного процесу, його мети, завдань, принципів, закономірностей, змісту, способів, форм методів; компетентність у сфері фахових предметів та знання того, як зробити сам процес навчання та зміст предмету провідними способами виховання учнів; соціально-психологічна компетентність у галузі спілкування; диференціально-психологічна компетентність у сфері мотивів, здібностей, спрямованості; аутопсихологічна компетентність у сфері переваг та недоліків професійної діяльності та особистості [4, с.71].

Розгляд сукупності досліджень по визначенню структур професійної компетентності фахівців різних видів професійної діяльності дозволяє виокремити у них такі загальні елементи:

- компетентності, що відносяться до самого себе як особистості, як суб’єкта життєдіяльності;
- компетентності, що відносяться до взаємодії людини з іншими людьми;
- компетентності, що відносяться до діяльності людини, що виявляються у всіх її типах і формах;
- розвиток професійно важливих якостей.

Особливостями військово-професійної компетентності за метою, умовами, змістом, технологією та результатами військової діяльності, на думку деяких авторів (П. Корчемний, В. Ягупов, Г. Марченко), є такі характеристики:

- обумовленість цілей і завдань військової служби вимогами суспільства й закріплення їх у законах, військових статутах і наказах;
- поєднання в завданнях різноманіття складових, які визначають поліфункціональність військової праці;
- необхідність відповідності індивідуальних якостей і дій військовослужбовців цілям, завданням і функціям, що висуваються до них;
- соціально-правова, функціональна і часова регламентація військової праці

(військово-професійної діяльності, взаємин і особистісного розвитку військовослужбовців);

- екстремальність умов виконання професійних обов’язків;
- колективний характер військової служби і безпосередня взаємодія військовослужбовців у процесі діяльності і спілкування [9, с.8].

У структурі професійної компетентності офіцера визначаються, з одного боку, такі взаємозалежні та об’єднані інтересами служби сторони (блоки) військової праці, елементи:

- військово-професійні відносини;
- повсякденні відносини;
- суб’єкт праці, який розвивається – офіцер;
- результати військової праці – боєздатність, морально-психологічний стан воїнів, дисципліна й інші реалізовані функції і задачі.

Усі вони відбивають процесуальний і результативний аспекти військової праці, у якому офіцер виступає головним системоутворюючим її носієм.

З другого боку – це оцінка кожної зі сторін (блоків) військової праці за допомогою критеріального модуля. Його показниками є:

- об’єктивно необхідні знання, навички, уміння;
- військово-професійні позиції;
- психологічні якості (особливості);
- акмеологічні інваріанти [3, с.203].

Оцінюваний за допомогою критеріального модуля професіоналізм офіцера виражає рівень його професійної компетентності, що виявляється в процесі військової праці і втілюється в його результатах.

Виходячи з проведеного аналізу досліджень і підходів до розуміння та визначення структури компетентності фахівців у різних видах професійної діяльності, а також враховуючи особливості формування та прояву компетентності в умовах поліфункціональної військово-професійної діяльності, ми маємо можливість визначити структуру професійної компетентності офіцерів військово-соціального управління.

В основу структури ми поклали принцип поетапного розвитку особистості, як фахівця у певній професійній галузі – від формування загальних, базових компетентностей ефективної взаємодії з оточуючим світом до оволодіння конкретною фаховою спеціальністю.

Структура професійної компетентності офіцерів військово-соціального управління представлена на рисунку 1.

Питання психології

Загальна компетентність	
— загальнокультурна;	— інформаційна;
— валеологічна;	— економічна;
— екологічна;	— технічна.
Загальнонаукова компетентність	
— методологічна;	— методична;
— технологічна;	
Загальновійськова компетентність	
— службово-бойова;	— військово-організаційна;
— навчально-виховна;	— військово-технічна;
— адміністративно-господарча.	
Військово-спеціальна компетентність	
— психологічна;	— комунікативна;
— педагогічна;	— соціальна;
— правова;	
Управлінська компетентність	
— мотиваційна;	— операційно-діяльнісна;
— гносеологічна;	— емоційно-вольова;
— особистісна.	

Рис. 1. Структура професійної компетентності офіцерів військово-соціального управління

У структурі їх професійної компетентності ми розкриваємо такі важливі напрями розвитку та професійного становлення особистості офіцера:

1. Загальна компетентність, сутністю якої є знання, навички, вміння, особистісні якості, мотиваційні та емоційно-вольові фактори, які дозволяють людині ефективно взаємодіяти з оточуючим середовищем. До її складу належать загальнокультурна, валеологічна, екологічна, інформаційна, економічна та технічна компетентності.

2. Загальнонаукова компетентність передбачає опанування певними нормами діяльності фахівця щодо наукового пізнання навколишнього світу. У її складі ми визначили методологічну, методичну, та технологічну компетентності.

3. Загальновійськова компетентність є прояв підготовленості особистості, як військового, та забезпечує її ефективну діяльність по виконанню специфічних завдань щодо збройного захисту Батьківщини. Структурними елементами є службово-бойова, навчально-виховна, військово-організаційна, військово-технічна й адміністративно-господарча види компетентностей.

4. Військово-спеціальна компетентність офіцера по роботі з особовим складом передбачає опанування такими сферами теоретичної та практичної діяльності, які дозволяють ефективно проводити заходи по вихованню військовослужбовців, формуванню та корегуванню соціальних процесів у військовому колективі відповідно до завдань підрозділу. Розвиток цієї компетентності передбачає сформованість у фахівця психологічної, педагогічної, соціальної, комунікативної та правової компетентностей.

5. Управлінська компетентність офіцерів військово-соціального управління – це рівень опанування офіцером компетенції менеджера (управлінця) процесу виховання військовослужбовців. Складовими компетентностями є мотиваційна, гносеологічна, операційно-діяльнісна, емоційно-вольова, особистісна.

Визначення структури професійної компетентності офіцерів військово-соціального управління за видами “ключових компетентностей” [5] дозволяє формувати загальний рівень професійної компетентності фахівця через розвиток її складових елементів.

Проблемними питаннями, які потребують наукового вирішення є

Питання психології

визначення критеріїв оцінювання рівня управлінської компетентності у офіцерів ключових компетентностей офіцерів, військово-соціального управління та обґрунтування психологічних засад розвитку експериментальну їх перевірку.

Список літератури

1. Беляцкий Н.А. Изменение функций руководителя в новых условиях: [текст] / Н.А. Беляцкий // Проблемы теории и практики управления. – 2000. – № 3. – С. 97-100.
2. Бойко О.В. Цілі завдання і зміст формування готовності майбутніх офіцерів військово-соціального управління у ВВНЗ до управлінської діяльності : [текст] / Олег Бойко // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. / Редкол.: І.А. Зазюн (голова) та ін. – Київ-Вінниця: ДОВ Вінниця, 2004. – Вип. 5. – С. 410-417.
3. Военная психология и педагогика: учебное пособие / Под ред. П.А. Корчемного, Л.Г. Лаптева, В.Г. Михайловского: [текст]. – М.: Изд-во «Совершенство», 1998. – 384 с.
4. Дубасенюк О.А. Основи теорії і практики професійної виховної діяльності педагога: [текст] / О.А. Дубасенюк. – Житомир, 1994. – 187 с.
5. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования: [текст] / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 35.
6. Литвиновський Є.Ю. Офіцер структури виховної роботи – менеджер виховного процесу у Збройних Силах України: [текст] / Євген Литвиновський // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Зб. наук. пр. / За заг. ред. Євтуха М.Б. – 2002. – Вип. 22. – С. 167-171.
7. Лобанов В.Н. США: модели компетентности руководителей государственных учреждений: [текст] / В.Н. Лобанов // Проблемы теории и практики управления. – 1996. – № 1. – С. 72-77.
8. Лобанова Н.Н. Профессионально-педагогическая компетентность преподавателя системы повышения квалификации и подготовки специалистов как условие совершенствования их образования: проблемы, поиски, опыт: [текст] / Н.Н. Лобанова. – СПб., 1992. – С. 12-19.
9. Марченко Г.М. Формирование профессиональной компетентности будущих офицеров тыла: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04: [текст] / Г.М. Марченко. – Саратов, 2000. – 20 с.
10. Основи теорії управління. Учеб. пособие / Под ред. В.Н. Парахиной, Л.И. Ушвицкого: [текст]. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 560 с.
11. Пупышева Е.Л. Профессиональная компетентность будущего учителя как общее условие формирования профессионально значимых личностных качеств: [текст] / Е.Л. Пупышева // Наука и школа. – 2003. – № 6. – С. 5-9.
12. Управление организацией: Учебник / Под ред. А.Г. Поршнева, З.П. Румянцевой, Н.А. Соломатина. – 2-е изд., перераб. и доп.: [текст]. – М.: Инфра-М, 2000.
13. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты: Доклад на отделении философии образования и теоретической педагогики РАО 23 апреля 2002 г.: [электронный документ] / А.В. Хуторской/ – Центр «Эйдос». – www.eidos.ru

Matsevko T. M., candidate of psychological sciences, senior research worker

ADMINISTRATIVE COMPETENCE OFFICERS OF MILITARY-SOCIAL MANAGEMENT

The article analyzes the approaches to determine the structure of management and professional competence of specialists, and on the basis of the peculiarities of professional activity of officers for work with the personnel of the Armed Forces of Ukraine, the structure of their managerial competence. The administrative competence of officers of military social control is seen as an integral characteristic of the professional training of an officer, the main indicator of which is its commitment to the management of educational process, socio-psychological and socio-pedagogical phenomena in military units. In the structure of professional competence revealed the following important directions for the development and professionalization of the individual officer, as a general competence, scientific expertise, combined competence, special military competence, managerial competence.

Keywords: administrative competence, structure, officers on human resource manager, military-social management

ЕФЕКТИВНІСТЬ КОМПЛЕКСНОЇ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ ПРОГРАМИ ОПТИМІЗАЦІЇ АДАПТАЦІЙНОГО ВХОДЖЕННЯ СТУДЕНТІВ-ЕКОНОМІСТІВ У НАВЧАЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Автором за результатами аналізу літератури, особистих досліджень визначено та експериментально доведено ефективність застосування психокорекційної програми оптимізації адаптаційного входження студентів у навчальну діяльність. Встановлено, що психологічні впливи необхідно спрямувати на емоційно-вольову, мотиваційну сфери та поліпшення характеристик процесу адаптації і працездатності. Доведено достовірне поліпшення досліджуваних показників у студентів експериментальної групи у порівнянні з початковими даними, і результатами контрольної групи обстежуваних, що свідчить про ефективність запропонованої і апробованої програми оптимізації адаптаційного входження студентів у навчальну діяльність.

Ключові слова: психокорекційна програма, оптимізація, адаптаційне входження, студенти, емоційно-вольова сфера, мотиваційна сфера.

Автором по результатам анализа литературы, собственных исследований определена и экспериментально доказана эффективность применения психокоррекционной программы оптимизации адаптационного вхождения студентов в учебную деятельность. Установлено, что психологические воздействия необходимо направить на эмоционально-волевую, мотивационную сферы и улучшение характеристик процесса адаптации и работоспособности. Доказано достоверное улучшение исследуемых показателей у студентов экспериментальной группы по сравнению с исходными данными, и результатами контрольной группы обследуемых, что свидетельствует об эффективности предложенной и апробированной программы оптимизации адаптационного вхождения студентов в учебную деятельность.

Ключевые слова: психокоррекционная программа, оптимизация, адаптационное вхождение, студенты, эмоционально-волевая сфера, мотивационная сфера.

Постановка проблеми. Навчання у вищому навчальному закладі (ВНЗ) для сучасної молоді є одним з найважливіших періодів життєдіяльності, особистісного зростання і становлення висококваліфікованого спеціаліста. Але вступ до вузу для першокурсників виявляється новим періодом життя, і, одночасно, він є таким періодом, який вимагає активного пристосування до умов і особливостей студентської життєдіяльності. Вступ випускника середньої школи до ВНЗ та наступне його пристосування до нових форм і методів навчання і є значною мірою процес вироблення нових, і перебудови вже існуючих стереотипів навчальної роботи, поведінки і взаємодії у студентському середовищі та з викладачами. Студенту необхідно докорінно ламати звички пізнавальної діяльності, що склалися за роки навчання у школі, і формувати нові. Різка ломка багаторічного, звичного робочого стереотипу може призводити до нервових зривів і стресових реакцій. З цієї причини період адаптаційного входження студентів у навчальну діяльність, що пов'язаний із ломкою колишніх стереотипів, може на початку зумовити і порівняно низьку успішність, і труднощі у спілкуванні.[4, 5, 6, 7, 8].

Мета статті – представити обґрунтування та результати апробації комплексної програми оптимізації адаптаційного входження (КПОАВ) студентів-економістів у навчальну діяльність.

Завдання статті – здійснити аналіз і визначити ефективність психокорекційної програми та особливості перебігу адаптаційного входження студентів-економістів контрольної та експериментальної груп у навчальну діяльність за окремими та інтегральними показниками у динаміці протягом чотирьох років навчання.

Аналіз останніх досліджень. Процес адаптаційного входження до навчання у ВНЗ є досить складним і багатогранним явищем. Уміння адаптуватися у різних обставинах характеризує процес становлення і розвитку особистості, її професійного зростання. У випадку дезадаптації особистості порушується не тільки її особистісно-професійний розвиток, але й знижуються психофізіологічні можливості організму, спостерігаються різноманітні порушення адаптаційного входження у навчальну (професійну) діяльність. [4,7].

Адаптаційне входження у діяльність(навчальну, професійну, ігрову), на наш погляд, це інтегральний процес, який

виявляється у особистості на початку діяльності і в процесі оволодіння нею, коли спостерігаються особливості проявів і перебігу певних функціональних характеристик на психологічному, соціальному, професійному і біологічному рівнях, що зумовлює особливості періодів адаптації та працездатності за конкретний цикл професійної (навчальної) діяльності.

Більшість вчених виокремлюють кілька напрямів оптимізації адаптаційних можливостей - коли оптимізаційний ефект може досягатись як при зменшенні сили дії на людину певного дезадаптаційного фактора чи його повному усуненні, так і при підвищенні стійкості людини до його дії. Третьою стратегією оптимізації є підсилення адаптаційно сприятливих для людини факторів з метою компенсації «дезадаптаційних». У цілому зміст цих стратегій оптимізації [1, 4, 5,6] можна поділити на такі наступні напрями:

- Індивідуальна оптимізація діяльності, сутність якої полягає у реалізації індивідуального підходу до кожної особи з тим, щоб організувати її діяльність відповідно до її психофізіологічних особливостей, що передбачає планування оптимального навантаження, оптимізацію режиму праці, відпочинку.

- Фізіолого-гігієнічні та фізіотерапевтичні засоби – це масаж, самомасаж, сауна, загартовування, повітряні, сонячні та водні ванни, раціональне харчування, фізичні вправи, які є своєрідними універсальними регуляторами, що вдосконалюють нейрогуморальну систему і забезпечують нормальний перебіг життєвих процесів" [7].

- Психорегуляційні методи (гіпноусугестивні, навіювання та саморегуляція – невербальні (дихальні, релаксаційні, медитативні) та вербальні (самонавіювання, самонакази самопереконавання) використовуються з метою зняття нервового напруження й стресу, самоконтролю за тривожністю, відновлення сил і поліпшення працездатності, навчальної діяльності, збереження здоров'я й керування мотивацією, мобілізації на певну діяльність.[1]

- Фармакологічні та фітотерапевтичні засоби – це психостимулятори, антидепресанти, транквілізатори та ін., які застосовують для усунення тривожності, страху, депресії, втоми тощо чи підтримки високого рівня життєвої активності, працездатності. [2]

- Апаратурні методи передбачають

використання різноманітних апаратурних засобів (контактних і безконтактних) з метою покращення психофізіологічного стану людини.[5]

- Заходи адміністративно-управлінської спрямованості скеровані на покращення умов навчальної, виробничої, службової та інших видів діяльності, на організацію морального та матеріального стимулювання працівників.[8]

- Тренінгові заходи, які пов'язані із використанням мотиваційних, соціально-рольових та ін. тренінгових вправ.[4, 6]

У нашій роботі, на основі проведеного теоретичного аналізу та експериментального дослідження, ми, організовуючи формуючий експеримент з експериментальною групою, розробили комплексну програму оптимізації адаптаційного входження та працездатності.

Враховуючи те, що процес адаптаційного входження надзвичайно динамічний, його успіх залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних умов: функціонального стану, соціального досвіду, життєвої установки та переконань, мотивації, усе ж таки можна виокремити низку особистісних характеристик, які визначаються певною стабільністю та багато в чому визначають успіх цього процесу. На основі аналізу літературних джерел, базуючись на підході, щодо психофізіологічної ціни, дезадаптивних розладів, адаптаційних можливостей індивіда, за результатами експериментальних досліджень щодо визначальних характеристик адаптаційного входження студентів у навчальну діяльність ми робимо акцент на поведінкову регуляцію, комунікативні якості та орієнтацію на загальні моральні норми поведінки. Поведінкова регуляція характеризує здатність людини регулювати свою взаємодію з оточуючим середовищем. Основними її елементами є самооцінка, нервово-психічна стійкість та наявність соціальної підтримки. Досить значимою характеристикою, що визначає ефективність процесу соціально-психологічної адаптації і виступає однією із основних складових адаптаційного входження людини є комунікативні якості. Адже, людина, практично, завжди знаходиться у соціальному оточенні і успішність її діяльності чітко пов'язана з умінням будувати стосунки з іншими людьми. У спілкуванні особистість виявляється і формується. Комунікативні можливості визначаються наявністю досвіду, потребою у

спілкуванні, рівнем конфліктності, психофізіологічними особливостями. Саме тому, основу нашої психокорекційної програми склали методи психічної саморегуляції, підвищення стресостійкості, корекція самооцінки та формування асертивності, розвиток комунікативних умінь.

Виклад результатів дослідження.

Наша психокорекційна програма оптимізації адаптаційного входження студентів спрямована на поглиблення механізмів самопізнання, самоусвідомлення, рефлексії; оптимізацію міжособистісної взаємодії, створення свідомих комунікативних умінь, формування реалістичної впевненості в собі, підвищення самооцінки, формування життєвих планів і корегування ціннісних орієнтацій, опанування прийомами та способами саморегуляції.

Таким чином, психокорекційна програма оптимізації адаптаційного входження студентів у навчальну діяльність спрямована на поліпшення емоційно-вольової, мотиваційної сфери і показників процесу адаптації та працездатності.

У цілому, розробляючи програму КПОАВ, ми намагалися притриматись загальних принципів психологічної допомоги, психологічного супроводу і психологічного забезпечення – комплексності, планомірності, адекватності, послідовності і безперервності [4, 5, 6].

З метою визначення ефективності впливу КПОАВ на перебіг процесу адаптаційного входження та працездатності студентів під наглядом перебували студенти-економісти, яких ми досліджували протягом одного року навчання за обґрунтованим комплексом методик. На другому, третьому і четвертому курсах – за найбільш інформативними, нами визначеними методиками, а саме: «Адаптивність» А.Г. Маклакова; «Кількісні та якісні показники працездатності» В.М. Сисоєва; «Емоційна спрямованість»; «Вольова саморегуляція». За результатами дослідження розраховували відповідні інтегральні оцінки – особистісного потенціалу адаптаційного входження, рівні працездатності, мотиваційної сфери та вольової саморегуляції.

Обстеження проводили п'ять разів за кожен семестр у перші 3-5 днів навчання, та друге, третє, четверте і п'яте обстеження у кінці кожного місяця. (2 – вересень, лютий, 3 – жовтень, березень, 4 – листопад, квітень, 5 – грудень, травень). У цілому, усі обстеження студентів першого курсу (200 чоловік) було

поділено за певними групами, а саме: контрольна група – 50 чоловік і фонові – 80 чоловік, з якої, у свою чергу, було виокремлено тридцять чоловік в експериментальну групу. Студентів фонові групи і контрольної групи було розподілено на підставі аналізу отриманих результатів з рівнем інтегральної оцінки адаптації та працездатності. Студенти з високим рівнем адаптаційного потенціалу та працездатності увійшли в контрольну групу і, у подальшому, вони навчалися у звичайних умовах. Студенти з низьким рівнем адаптаційного потенціалу та працездатності увійшли до фонові групи, які теж навчалися у звичайних умовах. Зі студентами експериментальної групи, у кількості тридцять чоловік, у перший же місяць було проведено тренінги – комунікативний та особистісного зростання. Окрім цього, вони були навчені і постійно застосовували прийоми емоційної і вольової саморегуляції, аутотренінгу, а також їм було запропоновано і рекомендовано різноманітні види фізичної культури (ігрові і легкоатлетичні, індивідуальні і колективні) з умовою, що ці види фізичного навантаження будуть приносити їм «фізичну та емоційну» радість від занять. Водночас, була умова, щоб і психологічні і фізичні методи використовували послідовно і безперервно [5,6].

Здійснено порівняльний аналіз інтегральної оцінки особистісного потенціалу соціально-психологічної адаптації (ОПСПА), інтегральної оцінки працездатності, інтегральні оцінки емоційної спрямованості та ВСР, контрольної, фонові та експериментальної груп.

Порівняльний аналіз інтегральних показників показує, що на першому курсі в обох семестрах у контрольній групі студентів спостерігається високий рівень емоційної спрямованості, вольової саморегуляції, що зумовлює короткі періоди преадаптації (1 місяць), і, в подальшому, – адекватний рівень адаптації, що в свою чергу, забезпечує відповідно, короткий період впрацювання і тривалий – оптимальної працездатності та, у цілому, свідчить про адекватний рівень адаптаційного входження студентів контрольної групи у навчальну діяльність.

У фоновій групі студентів встановлено, що її представники мають нижче середнього рівні емоційної спрямованості, вольової саморегуляції, що негативно впливає на процес адаптації і рівень працездатності цієї категорії студентів. Процес адаптації у фоновій групі студентів удвічі триваліший і

знаходиться нижче від середнього її рівня, що свідчить про неадекватний рівень адаптації та зумовлює тривалий період впрацювання і тривалий період нестійкої працездатності та свідчить про неадекватний рівень адаптаційного входження студентів фоновій групі у навчальну діяльність і необхідність психокорекційної роботи з такою категорією студентів.

У осіб експериментальної групи після апробації засобів програми КПОАВ уже в другому обстеженні підвищився рівень емоційної спрямованості, вольової саморегуляції з 3,6 – 3,5 б. до 4,9 – 5,2 б. і, в подальшому, ці показники зростали до 5,5 – 7,1 б., що у порівнянні з фоновією групою на 2 – 3 б. стали вищими (при $p < 0,05$). Такі позитивні зміни мотиваційної сфери і вольової саморегуляції зумовили зростання інтегральної оцінки ОПСПА до 5,6б. в другому обстеженні і до 6,5 б – 7,3 б. до кінця семестру (3,4,5 обстеження при $p < 0,05$) у порівнянні з результатом фоновій групі студентів.

Зростання інтегральної оцінки мотиваційної сфери, вольової саморегуляції і особистісного потенціалу соціально-психологічної адаптації призвели до поліпшення рівня працездатності в експериментальній групі студентів, яка виявилась на рівні 5,8 б. у другому обстеженні, що на 1,5 б. вище, ніж у фоновій групі студентів, і в наступних обстеженнях цей показник зафіксовано у межах 6,8 б. – 7,1 б., що на два бали вище, ніж у фоновій групі студентів (при $p < 0,05$), що поряд з позитивною зміною інтегральної оцінки ОПСПА свідчить про поліпшення рівня адаптаційного входження студентів експериментальної групи, після застосування психокорекційної програми.

Отже, на першому курсі, після застосування КПОАВ у студентів експериментальної групи відмічається зростання на 2 – 3 б., у порівнянні з фоновією групою, показників вольової саморегуляції, мотиваційної сфери, що зумовило поліпшення особистісного потенціалу соціально-психологічної адаптації і призводить до поліпшення рівня працездатності та, у цілому, адаптаційного входження у навчальну діяльність у представників експериментальної групи (при $p < 0,05$).

На другому курсі у студентів експериментальної групи, показники вольової саморегуляції і мотиваційної сфери досягли високого рівня 7,5 – 8,4 б., що

зумовило зростання ОПСПА до 7,8 і 8,3б. і рівня працездатності до 7,0 – 7,4 б., що в 1,45 р. – 1,6 р. вище, ніж у фоновій групі студентів (при $p < 0,05$) і, практично, не відрізняються від даних контрольної групи студентів.

Отже, про ефективність КПОАВ у експериментальній групі студентів протягом другого курсу навчання свідчить підвищення показників мотиваційної сфери, вольової саморегуляції, що зумовило поліпшення особистісного потенціалу соціально-психологічної адаптації і позитивно вплинули на рівень працездатності, які суттєво (на 2, 3 бали) стали вищими, ніж у фоновій групі студентів (при $p < 0,05$), і, практично, досягла рівня контрольної групи студентів. При цьому, на позитивний вплив КПОАВ на студентів експериментальної групи вказує те, що у цій групі студентів виокремлено короткі періоди преадаптації та впрацювання (1 місяць) та тривалий період адекватної адаптації та працездатності (2, 3, 4, 5 обстеження), а такі позитивні зміни свідчать про адекватний рівень адаптаційного входження студентів експериментальної групи у навчальну діяльність.

Особливістю навчання третього курсу студентів контрольної і фоновій групі є те, що нами виявлено «психологічну кризу третього року навчання студентів у ВНЗ», яка проявилася у зниженні показників мотиваційної сфери, вольової саморегуляції, що негативно вплинуло та знизило рівень адаптивних можливостей і працездатності студентів в обох групах. Прояви кризи спостерігались у завищеній самооцінці, демонстративній поведінці, глоричній спрямованості, що виявилась у самоствердженні, прагненні до слави, «пожинанні лавр», підвищення акізитивної спрямованості – прагнення до матеріального благополуччя, до грошей. Істотно знизилась у цей період практична спрямованість, як радість від навчальної діяльності, процесу роботи.

Треба відмітити, що у студентів експериментальної групи такої кризи не відмічається. У студентів експериментальної групи на третьому курсі відмічається те, що усі досліджувані показники, практично, не змінились у порівнянні з даними другого курсу, а у порівнянні з контрольною групою усі показники виявились на 0,5 – 0,7 б. вищими, хоча достовірного рівня не досягли. У порівнянні з фоновією групою студентів у експериментальній групі студентів

спостерігались істотно вищі показники на 3 – 4 б (при $p < 0,05$), що вказує на адекватний рівень адаптаційного входження студентів експериментальної групи.

Отже, про ефективність застосування КПОАВ свідчить те, що у студентів експериментальної групи у п'ятому і шостому семестрах доволі стабільні усі досліджувані показники зафіксовано на високому рівні (7,5 – 8,1 б.) і вони мають тенденцію до перевищення аналогічних у контрольній групі студентів і суттєво вищі на 3 – 4 б., у порівнянні з даними фонові групи студентів (при $p < 0,05$), що свідчить про досягнення адекватного рівня адаптаційного входження студентів експериментальної групи після застосування психокорекційної програми.

На четвертому курсі в експериментальній групі студентів показники мотиваційної сфери і вольової саморегуляції виявились на високому рівні (7,8 – 8,4 б. і 7,8 – 8,3 б. відповідно), що в 1,45 – 1,52 р. перевищує показник фонові групи студентів (при $p < 0,05$). Такий високий рівень показників мотиваційної сфери і вольової саморегуляції зумовили високий рівень особистісного потенціалу соціально-психологічної адаптації, що позитивно вплинули і на рівень працездатності (відповідно 7,9 б. – 8,4 б. і 7,8 б. – 8,4 б.) та вказує, у цілому, на адекватний рівень адаптаційного входження студентів експериментальної групи після КПОАВ. Про позитивний вплив КПОАВ свідчить і той факт, що усі досліджувані показники контрольної і експериментальної групи після психокорекційної роботи істотно не відрізнялися і їх зафіксовано на високому рівні. При цьому, в динаміці процесу адаптації та працездатності виокремлено по два періоди – короткий період преадаптації (один місяць) і тривалий період відносно стійкої адекватної адаптації, що зумовлює такий же короткий період впрацювання і тривалий період оптимальної працездатності (друге, третє, четверте і п'яте обстеження), що разом з показником адаптації свідчить про адекватний рівень адаптаційного входження студентів експериментальної групи після психокорекційної роботи.

Отже, аналіз окремих показників за методиками «Адаптивність», «Кількісні та якісні показники працездатності», «Емоційної спрямованості» і «Вольова саморегуляція» та інтегральних оцінок - особистісного потенціалу соціально-психологічної адаптації разом з

інтегральними оцінками працездатності, показав, що протягом чотирьох років навчання у фонові групі студентів спостерігаються показники нижче середнього рівнів, що свідчить про неадекватний рівень адаптаційного входження представників фонові групи і вказує на необхідність психологічної допомоги студентам цієї групи в комунікативній, емоційно-вольовій сферах, щодо особистісного зростання та підвищення функціональних фізичних можливостей.

Водночас, на третьому курсі навчання, в обох групах, і контрольній і фонові, нами відмічено прояви «психологічної кризи третього року навчання студентів у ВНЗ», яка полягає у зниженні показників мотиваційної сфери, вольової саморегуляції, що призвело до зниження особистісного потенціалу соціально-психологічної адаптації і працездатності, що виявляється показанням для застосування у перший місяць навчання на третьому курсі модифікованого дебрифінгу.

У студентів експериментальної групи застосування КПОАВ виявилось ефективним, на що вказує те, що вже у другому семестрі і у подальших дослідженнях кожного року навчання відмічались параметри мотиваційної та емоційно-вольової сфер, адаптації і працездатності на високих рівнях, що зумовило короткий період преадаптації та впрацювання і тривалий рівень адекватної, відносно стійкої адаптації та оптимального рівня працездатності студентів експериментальної групи і свідчить про адекватний рівень адаптаційного входження представників цієї групи у навчальну діяльність.

Водночас, у студентів експериментальної групи у порівнянні з фоновими результатами обстежень, як окремі, так і інтегральні показники адаптації і працездатності виявились істотно вищими (при $p < 0,05$) і досягли рівня контрольної групи, що свідчить про ефективність апробації КПОАВ, а також про адекватний рівень адаптаційного входження студентів-економістів у навчальну діяльність протягом чотирьох років.

Висновок. Таким чином аналіз окремих показників інформативних методик та їх інтегральні оцінки перебігу процесу адаптації, працездатності і проявів емоційно-вольової та мотиваційної сфери, які у сукупності інтегрально характеризують рівень адаптаційного входження студентів-

економістів показав, що у фоновій групі показники цих методик визначено на нижчому, ніж середній рівень за інтерпретацією авторів методик, і такий, їх рівень виявився показанням до застосування комплексної програми оптимізації адаптаційного входження (КПОАВ).

У студентів експериментальної групи застосування КПОАВ виявилось ефективним, про що свідчить поліпшення показників емоційно-вольової, мотиваційної сфери, адаптації та працездатності, як у порівнянні з початковими даними так і результатами контрольної групи з - коротким періодом преадаптації і впрацювання і тривалим періодом оптимальної працездатності і адекватної адаптації, що вказує на адекватний рівень адаптаційного

входження студентів експериментальної групи після застосування КПОАВ.

Особливістю адаптаційного входження студентів у навчальну діяльність спостерігалась у тому, що нами встановлено прояви «психологічної кризи» третього року навчання студентів у ВНЗ, що виявилось у зниженні показників емоційно-вольової, мотиваційної сфери, зниження параметрів адаптації і працездатності, що свідчить про показання необхідності проведення модифікованого дебрифінгу у перший місяць навчання на третьому курсі.

Перспектива подальшого дослідження полягає у створенні комп'ютерної програми моніторингу психологічних параметрів студентів та надання індивідуальної психологічної допомоги в динаміці освітнього процесу.

Список літератури

1. Абабков В.А., Перре М. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии. – С Пб.: Речь, 2004. – 166 с.
2. Александровский Ю.А., Новиков М.А. Принципы психопрофилактики и коррекции психологических состояний // Человек в космическом полете. М., 1997.
3. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Вопр. психологии. – 1989. – №1. – С.57-64.
4. Кокун О.М. Оптимізація адаптивних можливостей учнів та студентів: метод. реком. – К.: Міленіум, 2004. – 54с.
5. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності: Підручник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Ельга; Ніка-Центр, 2010. – 400 с.
6. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості – К.: Ельга; Ніка-Центр, 2007. – 400 с.
7. Корольчук М.С. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я. \Монографія\ В.М.Корольчук, А.Ф.Косенко, Г.І.Кочергіна \ заг.редакція М.С.Корольчук. – К.: Фірма «ІНККОС», 2002. – 272 с.
8. Левківська Г.П. Адаптація першокурсників в умовах вищого навчального закладу: навч. посіб. \В.С.Сорочинець, Штифурак В.С. – К., 2001 р. – 128с.
9. Сапов И.А., Солодков А.С. Состояние функций организма и работоспособности моряков. – Л.: Медицина, 1980.
10. Сысоев В.Н. Тест Е.Ландольта. Диагностика работоспособности. Методическое руководство. – СПб.: ИМАТОН, 2001 – 32с.

Mostova I. W., candidate of psychological sciences

EFFECTIVENESS OF COMPLEX ADAPTIVE OPTIMIZATION PROGRAM PSYCHOCORRECTIONAL ENTRY STUDENTS ECONOMISTS IN TRAINING ACTIVITIES

The author of the analysis of literature and personal investigations determined experimentally proven effectiveness of psycho-adaptive optimization program entry students in learning activities. It was established that the psychological effects should be directed to the emotional and volitional, and motivational characteristics and improve the process of adaptation and performance. Proved significant improvement in the studied parameters in the experimental group compared with the initial data and the results of the control group subjects, indicating the effectiveness of this program and tested adaptive optimization entering students in learning activities.

The feature adaptation of entering students in learning activities observed that we found expression "psychological crisis" third-year students at the university, which resulted in decrease of emotional and volitional, motivational sphere, reducing adaptation parameters and performance, indicating a need for evidence debryfinhu modified in the first month of the third year of study.

The prospect of further study is created computer program monitoring of psychological parameters of students and provide individual psychological assistance in the dynamics of the educational process.

Keywords: psychocorrectional program optimization, adaptive occurrence, students, emotional and volitional, motivational sphere.

Овсяннікова Я. О., кандидат психологічних наук, СНС, старший науковий співробітник НДЛ екстремальної та кризової психології, Національний університет цивільного захисту України

Краснокутський М. І., начальник кафедри фізичної підготовки, Національний університет цивільного захисту України

ПОМИЛКОВІ ДІЇ СПОРТСМЕНІВ ПОЖЕЖНО-ПРИКЛАДНОГО СПОРТУ ПІД ЧАС ЗМАГАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ПРИЧИНИ ТА УМОВИ ЇХ ВИНИКНЕННЯ

У статті наведено результати дослідження щодо вирішення наукової проблеми, стосовно психологічних детермінант помилкових дій спортсменів пожежно-прикладного спорту ДСНС України. Обґрунтована необхідність вивчення помилкових дій спортсменів пожежно-прикладного спорту. За допомогою методів теоретичного та емпіричного характеру визначені об'єктивні та суб'єктивні детермінанти помилкових дій у спортсменів під час виконання спортивних вправ. Також були визначені індивідуально-психологічні особливості спортсменів, які відповідають за опірність помилкам.

Ключові слова: спортсмен, помилкова дія, соціально-психологічні детермінанти, пожежно-прикладний спорт.

В статтє приведены результаты исследования, касающиеся решения научной проблемы психологических детерминант ошибочных действий спортсменов пожарно-прикладного спорта ГСЧС Украины. Обоснована необходимость изучения ошибочных действий спортсменов пожарно-прикладного спорта. С помощью методов теоретического и эмпирического характера определены объективные и субъективные детерминанты ошибочных действий у спортсменов во время выполнения спортивных упражнений. Также были определены индивидуально-психологические особенности спортсменов, которые отвечают за сопротивляемость ошибкам.

Ключевые слова: спортсмен, ошибочное действие, социально-психологические детерминанты, пожарно-прикладной спорт.

Постановка проблеми. За останні десятиліття тисячі людей залишилися без даху над головою, збільшилася кількість техногенних, природних надзвичайних ситуацій, в тому, числі і надзвичайних ситуацій соціально-політичного походження.

Останньою людиною, на яку залишається надія на порятунок, це людина у формі державної служби України з надзвичайних ситуацій. Саме на пожежних та рятувальників лягає весь той тягар проблем, з якими стикається людина, яка волею долі знаходиться в умовах надзвичайної ситуації. Звичайно, у цих ситуаціях, необхідно шукати абсолютно нові шляхи цілеспрямованої соціально-психологічної підготовки наших пожежників і рятувальників. Вони повинні володіти не тільки якостями, що дозволяють ефективно виконувати свої службові завдання, але й вміти зберегти своє життя і здоров'я в неймовірно-складних умовах надзвичайної ситуації [2].

Одним з таких видів ціленаправленої професійно-психологічної підготовки є сучасний пожежно-прикладний спорт. Пожежно-прикладний спорт відноситься до екстремальних, професійно-прикладних

технічних видів спорту, є достатньо травматичним, де ціна помилки може призвести до каліцтва та загибелі спортсменів [3].

На жаль, тільки за останні 5 років сталося понад 20-ти тяжких випадків травмування спортсменів-рятувальників з пожежно-прикладного спорту: падіння з висоти, ушкодження пожежно-технічним обладнанням тощо. Тому набуває значення безпомилковість виконання кожного з видів спортивних вправ.

Мета статті. Охарактеризувати помилкові дії спортсменів пожежно-прикладного спорту, виявити та проаналізувати психологічні детермінанти помилкових дій спортсменів пожежно-прикладного спорту. А також визначити індивідуально-психологічні особливості спортсменів, які компенсують і знижують вплив об'єктивних та суб'єктивних факторів помилкових дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню феноменів «помилкова дія», «дія в екстремальному виді спорту», «помилка спортсмена» у спорті, присвячена велика кількість літератури. Проте, досліджень вищезазначених

феноменів, які притаманні спортсменам, що займаються професійно-прикладними видами спорту (таких як пожежно-прикладний спорт) на цей час виявлено вкрай мало.

На сучасному етапі помилкові дії вивчаються через призму надійності фахівця, працюючого в конкретних видах діяльності. Проблема надійності (безпомилковості) професійної діяльності спеціалістів екстремального профілю є головною в межах основних проблем психології праці, інженерної психології, ергономіки, юридичної та військової психології, психології діяльності в особливих умовах та психології спорту.

І хоча різним аспектам проблеми професійної та функціональної надійності, безпомилковості та ефективності діяльності фахівця в системі ДСНС України присвячені роботи багатьох вітчизняних вчених, зокрема Л.О. Гонтаренко, Т.В. Гостесвої, О.О. Назарова, Д.В. Лебедева, А.С. Куфлієвського, С.М. Мордюшенка, С.М. Миронця, І.О. Полякова, Ю.О. Приходька, Є.М. Рядинської, А.Г. Снісаренка, О.В. Тімченка, В.Д. Тогобицької, О.І. Склєня, та ін., проте остаточне вирішення цієї проблеми потребує додаткових досліджень.

До теперішнього часу не були предметом спеціального теоретичного вивчення та узагальнення об'єктивні та суб'єктивні детермінанти, що призводять до виникнення помилок у спортивній діяльності спортсмена, які замаються професійно-прикладними видами спорту, в тому числі, пожежно-прикладним спортом, у наукових дослідженнях висвітлювались лиш їх окремі елементи.

Основний матеріал. У різноманітних екстремальних видах спорту помилкові дії можуть призвести до необоротних наслідків, пов'язаних з такими категоріями психологічної науки, як «професійне вигорання», «професійний стрес», «професійна деформація». Це відноситься і до пожежно-прикладного спорту, так як він моделює дії різних рятувальників в умовах надзвичайних ситуацій. Пожежно-прикладний спорт є частиною професійно-психологічної підготовки спеціалістів Державної служби України з надзвичайних ситуацій та призначений вдосконалювати фізичні, технічні та психологічні якості

курсантів та рятувальників при виконанні ними дій за призначенням.

Під помилковими діями спортсменів пожежно-прикладного спорту ми розуміємо такий елемент спортивно-професійної діяльності, який порушує її цілеспрямований перебіг і призводить до небажаного для спортсмена результату. За нашим переконанням помилкові дії спортсменів пожежно-прикладного спорту є поліфакторними, різноманітними, відрізняються часом прояву и можуть призвести до негативних наслідків.

Хотілося б зазначити, що наш підхід щодо вивчення проблеми помилкових дій відрізняється від сучасного підходу, який розглядає помилкові дії з точки зору всього процесу діяльності. Ми досліджували помилкові дії через призму розкладених поетапно спортивних вправ, де скоєна спортсменом помилка буде впливати на кінцевий результат. І вважаємо, що помилкові дії потрібно розглядати від етапу передстартової мобілізації і до фінішу спортсмена.

Види й частота помилкових дій залежить як від структури конкретного виду спорту (її змісту, умов, організації), так і від індивідуальних (у тому числі й психологічних) характеристик спортсмена. Саме тому головною причиною виникнення помилкових дій у змагальній діяльності спортсменів пожежно-прикладного спорту ми вважаємо неузгодженість вимог особистості до даного виду спорту та зміни у структурі особистості, що виникають у результаті невідповідності особистісний особливостей умовам даної діяльності.

В нашому дослідженні приймали участь дві групи експертів. Це діючі тренери та судді і науковці, які займалися цією проблематикою. Окрім експертів, взяли участь спортсмени пожежно-прикладного спорту віком від 17 до 30 років (Збірні команди Національного університету цивільного захисту України (м. Харків), Головного управління ДСНС в Харківській області та Академії пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля, (м. Черкаси), мають спортивну кваліфікацію «майстер спорту міжнародного класу», «майстер спорту України», «кандидат у майстри спорту», I-й, II-й та III-й спортивні розряди).

Так, на підставі результатів експертних оцінок, усіх спортсменів пожежно-

Питання психології

прикладного спорту, які приймали участь у нашому дослідженні, розділили на три групи за ознакою рівня ефективності їх спортивної діяльності.

До першої групи (*високий рівень ефективності спортивної діяльності*) увійшли 25 осіб, віком від 22 до 30 років, мають досвід виступів на змаганнях міжнародного і національного рівнів понад 5-ти років і мають спортивну кваліфікацію з пожежно-прикладного спорту.

До другої групи (*середній рівень ефективності спортивної діяльності*) увійшли 34 особи, віком від 19 до 24 років, мають досвід виступів та призові місця на змаганнях національного рівня від 3-х до 5-ти років й мають спортивну кваліфікацію.

До третьої групи (*низький рівень ефективності спортивної діяльності*) увійшли 43 особи віком від 17 до 20 років. Спортивний стаж з пожежно-прикладного спорту становить від 1-го до 3-х років. Мають у своєму активі кілька виступів на змаганнях обласного рівня, мають II-й та III-й

спортивні розряди, або ж ще не мають спортивних розрядів.

Для виявлення помилкових дій спортсменів пожежно-прикладного спорту ДСНС України та їх класифікації були виділені основні характерні етапи спортивної діяльності спортсменів пожежно-прикладного спорту під час їх участі у змаганнях: старт; фініш; подолання перешкод, біг по дистанції; робота з пожежно-технічним обладнанням; робота у команді [3].

В ході нашого дослідження було встановлено, що максимальну кількість помилкових дій спортсмени пожежно-прикладного спорту допускають саме під час змагань. Тобто ми можемо стверджувати, що на психіку спортсмена впливають «змагальні фактори», внаслідок чого він допускає помилкові дії.

Нам вдалося визначити найбільш розповсюджені помилки, що призводять як до низьких спортивних результатів, так і до інших негативних наслідків (див. табл. 1).

Таблиця 1

Основні помилки пожежно-прикладного спорту

№ з/п	Основні складові пожежно-прикладного спорту	Помилки
1.	Старт	Фальстарт (порушення правил), пізній старт, слабкий викид стегна, уповільнена реакція спортсмена.
2.	Фініш	Неправильно виконано фініш (перетин фінішної лінії руками, головою, ногами; перетин сусідньої доріжки у процесі виконання вправи, не з'єднано ствол з рукавною лінією до лінії фінішу, роз'єднано рукави між собою, не з'єднано розгалуження; втрата пожежно-технічного оснащення, яке використовується під час виконання вправи.
3.	Подолання перешкод, біг по дистанції	Втрачено рівновагу тіла, сплигування до обмежувальної лінії, низька швидкість переміщення, перегинання чужої (сусідньої) доріжки, що призвело до скорочення дистанції, невміло виконано роботу із пожежно-технічним оснащенням.
4.	Робота із пожежно-технічним оснащенням	Втрачання оснащення, розкочування пожежних рукавів на доріжку суперника, не з'єднано рукавну лінію, неправильно встановлено або підвищено драбину, не погашено вогонь в деко.
5.	Робота у команді	Непорозуміння партнерів, що призводить до помилок під час забігу.

Наступним етапом у нашому дослідженні було визначення психологічних детермінант, що лежать в основі конкретних помилок, які допускають спортсмени пожежно-прикладного спорту в умовах проведення змагань.

В нашому дослідженні під зовнішніми факторами змагального стресу ми розуміємо, стрес-фактори, які відносяться до зовнішніх умов впливу і не залежать від особистості спортсмена пожежно-прикладного спорту, а під внутрішніми факторами - ті стрес-

фактори, які відносяться до внутрішніх умов впливу, залежать від особистості спортсмена, і на ці стрес-фактори він може певним чином впливати [1].

Окрім цього було з'ясовано, що на виникнення помилкових дій у спортсменів під час змагань та в цілому на результативність їх виступу впливає перш за все змагальний стрес. Виходячи з вищезазначеного були виявлені джерела змагального стресу у спортсменів пожежно-прикладного спорту.

Питання психології

Отже, найбільш максимально впливають на представників 1-ї групи та 2-ї виділених нами груп досліджуваних зовнішні стрес-фактори змагального стресу. А на представників 2-ї та 3-ї груп досліджуваних спортсменів пожежно-прикладного спорту - внутрішні стрес-фактори змагального стресу.

Визначені найбільш значущі для спортсменів пожежно-прикладного спорту дві групи стрес-фактори, що зумовлюють виникнення у них помилкових дій:

1-й групі притаманні такі стрес-фактори: попередній конфлікт із тренером, товаришами по команді або в сім'ї; необ'єктивне суддівство; зауваження судді; закиди тренера, товаришів під час виступу; завищені вимоги тренера; несподівано високі результати суперника.

До 2-ї групи стрес-факторів входять: погана концентрація уваги; неузгодженість рухів із процесами сприйняття; нездатність

швидко діяти в умовах дефіциту часу; неправильне сприйняття часу; підвищене хвилювання, поганий сон за день або кілька днів до змагань.

Зазначимо, що перша виділена група стрес-факторів утворює об'єктивні детермінанти змагального стресу помилкових дій спортсменів пожежно-прикладного спорту, а друга група стрес-факторів – це суб'єктивні детермінанти.

Наступним кроком нашого дослідження стало визначення індивідуально-психологічних особливостей спортсменів пожежно-прикладного спорту, які компенсують і знижують вплив об'єктивних та суб'єктивних факторів помилкових дій.

За допомогою експертів нам вдалося визначити комплекс необхідних індивідуально-психологічних особливостей спортсменів пожежно-прикладного спорту (див. табл. 2).

Таблиця 2

Взаємозв'язок стрес-факторів та індивідуально-психологічних особливостей спортсмена, які відповідають за опірність помилкам

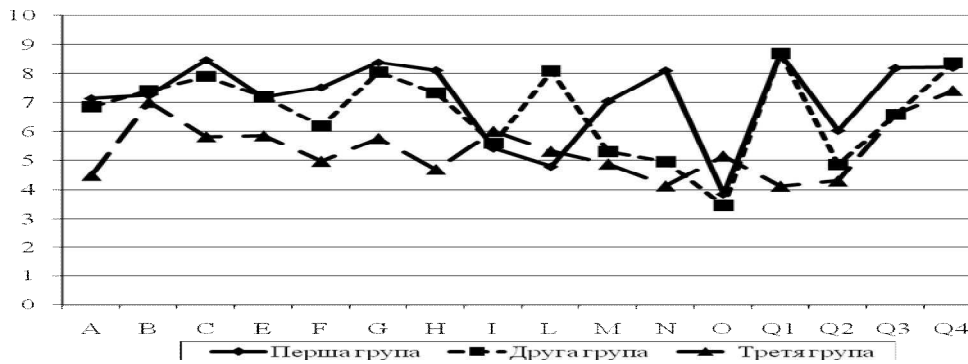
Стрес-фактори	Індивідуально-психологічні якості, які відповідають за опірність помилкам
<i>1-ша група (об'єктивні фактори)</i>	
Попередній конфлікт із тренером, товаришами по команді або в сім'ї	<ul style="list-style-type: none"> • стресостійкість • конфліктостійкість • комунікативність • адекватна самооцінка
Необ'єктивне суддівство	
Зауваження судді	
Закиди тренера, товаришів під час виступу	
Завищені вимоги тренера	
Несподівано високі результати	
<i>2-га група (суб'єктивні фактори)</i>	
Погана концентрація уваги	<ul style="list-style-type: none"> • тривалий час зберігати стійку увагу, розподіляти та концентрувати увагу • вміти переключати увагу з одного об'єкта на інший • узгодженість рухів із процесами сприйняття • стійкість до динамічних навантажень • здатність швидко діяти в умовах дефіциту часу • оптимальний рівень тривожності
Неузгодженість рухів із процесами сприйняття	
Нездатність швидко діяти в умовах дефіциту часу	
Неправильне сприйняття часу	
Підвищені хвилювання, поганий сон за день або кілька днів до змагань	

У подальшому за допомогою батареї психодіагностичних методик (16-ти факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла; опитувальник «винайдення кількісного показника рівня самооцінки» (О.С. Будассі); проективна методика «"Я" соціально-символічні завдання»; тест опису поведінки К. Томаса (адаптований варіант Н.В. Гришиної); «Дослідження тривожності» (авт. Ч.Д. Спілберг. Адаптований варіант Ю.Л. Ханіна); тест «Коректурна проба» Б. Бурдона; методика «Інтелектуальна

лабільність»; методика «Прогноз»; «Теплінг-тест») нами досліджувалися саме ті індивідуально-психологічні особливості, які компенсують вплив психологічних детермінант помилкових дій спортсменів.

Результати за 16-ти факторним особистісним опитувальником Кеттелла, дозволили нам констатувати, що саме стресостійкість та комунікативність визначають вірогідність виникнення помилкових дій у спортсменів в умовах змагань (див. рис. 1).

Питання психології

Рисунок 1 Профіль спортсменів пожежно-прикладного спорту із різним стажем спортивної діяльності

Методика Томаса (тесту опису поведінки) дозволила визначити, що зниження вірогідності виникнення помилкових дій у спортсменів пожежно-прикладного спорту під час змагань можливо прогнозувати у тих, у кого основним типом поведінки у конфліктних ситуаціях є «співробітництво» (див. табл. 3).

Таблиця 3

Основні типи поведінки спортсменів пожежно-прикладного спорту в умовах конфліктної ситуації

Тип поведінки	1-ша група (%)	2-га група (%)	3-тя група (%)	ϕ (1, 2)	ϕ (1, 3)	ϕ (2, 3)
Змагання	9,10	16,00	32,55	0,60	2,02*	1,52
Співробітництво	55,36	31,95	24,00	1,82*	2,72**	0,88
Уникання	8,12	24,25	20,25	1,66*	1,49	0,27
Компроміс	19,60	17,19	12,75	0,23	0,92	0,74
Пристосування	7,82	10,61	10,45	1,13	0,86	0,87

* $p \leq 0,05$;
** $p \leq 0,01$

Методика Будассі та проективна методика «Я» соціально-символічні завдання», надала можливість визначити рівень впевненості спортсмена у своїх силах та само сприйняття.

Встановлено, що зменшення помилкових дій в умовах тренувань та під час змагань спостерігається у спортсменів з оптимальним рівнем самооцінки, такий рівень самооцінки притаманний спортсменам

пожежно-прикладного спорту зі спортивним досвідом 3-5 років.

Результати, які були отримані нами за методикою Спілберга-Ханіна дозволили визначитися з рівнями реактивної та особистісної тривожності спортсмена (див. табл. 4), які, перш за все, впливають на його передстартовий стан, і як наслідок - на виникнення помилок у спортсмена вже під час старту.

Таблиця 4.

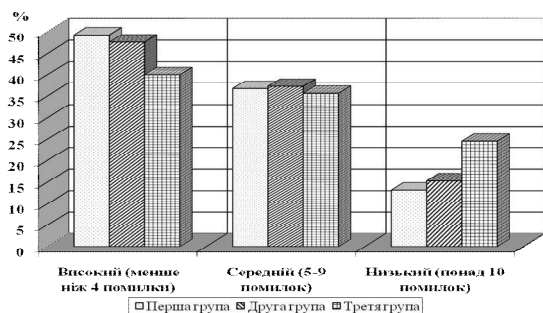
Показники рівнів виразності особистісної та реактивної тривожності у спортсменів пожежно-прикладного спорту із різним спортивним стажем

Вид	Рівень виразності	1-ша група (%)	2-га група (%)	3-тя група (%)	ϕ (1, 2)	ϕ (1, 3)	ϕ (2, 3)
O T	Високий	10,15	8,20	12,04	0,39	0,34	0,07
	Помірний	65,34	61,57	53,92	0,40	0,85	0,46
	Низький	24,51	30,23	34,04	0,46	0,75	0,30
P T	Високий	8,37	12,45	20,10	1,13	2,17*	1,08
	Помірний	56,81	62,99	63,09	0,44	0,36	0,57
	Низький	34,82	24,56	16,81	1,04	2,65**	1,70*

* $p \leq 0,05$
** $p \leq 0,01$

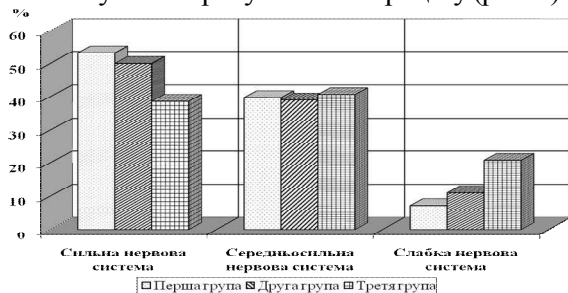
За результатами методики Бурдона було встановлено, що низькі показники обсягу та концентрації уваги спортсменів пожежно-прикладного спорту зумовлюють виникнення у них помилкових дій на різних етапах виконання спортивних вправ під час змагань.

Результати, за методикою «інтелектуальна лабільність» дозволяють стверджувати, що саме ці показники лежать в основі короткострокового прогнозу надійності спортсмена під час його участі в конкретних змаганнях (рис 2.)

Рисунок 2 Рівні інтелектуальної лабільності у спортсменів пожежно-прикладного спорту із різним професійним досвідом

Таким чином, у спортсменів-початківців пожежно-прикладного спорту існує більша вірогідність появи помилок, вже на початку виконання спортивних вправ під час змагань. Зазначені особливості інтелектуальної лабільності спортсменів пожежно-прикладного спорту дають змогу проводити короткостроковий прогноз надійності цих спортсменів. Методика «Теплінг-тест» дозволила визначити, що у спортсменів зі слабкою нервовою системою є більша вірогідність скоєння помилкових дій навіть в умовах тренувального процесу (рис 3).

Рисунок 3 Виразність сили нервової системи у спортсменів пожежно-прикладного спорту

Зазначимо, що виявлені особливості щодо сили нервової системи спортсменів з даного виду спорту різного рівня кваліфікації надають можливість проведення більш ефективних заходів в рамках їх спортивної підготовки.

У ході дослідження встановлено, що вірогідність появи помилок під час змагань у найдосвідченіших спортсменів пожежно-прикладного спорту знижується завдяки їхнім високим показникам нервово-психічної стійкості

Висновки. Визначений у ході нашого дослідження комплекс індивідуально-психологічних особливостей спортсменів пожежно-прикладного спорту, які компенсують вплив об'єктивних та суб'єктивних факторів змагального стресу, дає можливість оптимізувати тренувальний процес спортсменів пожежно-прикладного спорту та знизити вірогідність допущення ними помилок під час змагань.

Даний висновок підтверджується не тільки результатами нашого емпіричного дослідження, а й практикою застосування їх у навчальному процесі курсантів та студентів Національного університету цивільного захисту України, також у спортивній діяльності збірної команди Університету та збірної команди України з пожежно-прикладного спорту.

Список літератури

1. Вяткин, Б.А. Управление психическим стрессом в спортивных соревнованиях [Текст] / Б.А. Вяткин – М. : ФиС, 1981. – 112 с.
2. Екстремальна психологія [Текст]: підручник / А.С. Куфлієвський, Д.В. Лебедев, С.М. Миронець та ін. ; за заг. ред. О.В. Тімченка. – К. : Август Трейд, 2007. – 502 с.
3. Правила змагань з пожежно-прикладного спорту [Текст] / Федерація пожежно-прикладного спорту України. – Київ, 2011. – 95 с.

*Ovsyannikova Ia O., Ph.D. in psychology, senior research fellow
Krasnokutskiy M. I., head of the department of physical training*

FIRE AND APPLIED SPORT ATHLET'S ERRORS DURING COPMETETIVE ACTIVITIES: THEIR CAUSES AND ORIGIN

There are the results of the study on scientific issues of psychological determinants of erroneous actions athletes on fire and applied sport of SES of Ukraine in the article. The necessity of errors research in athletes of fire and applied sport. It is noted that in this study erroneous actions are studied through the prism of decomposed step-by-step exercises, where the athlete's error affects the final result. Also it is emphasized that erroneous actions of prelaunch phase of mobilization and the finish athletes should be considered.

During our study, it was found that athletes fire and applied sport allow the maximum number of erroneous actions during the competition. With the help of theoretical and empirical methods it is defined the objective and subjective determinants of erroneous actions in athletes during exercising. Also, the study identifies individual psychological characteristics of athletes who are responsible for resistance to errors.

Keywords: athlete, erroneous action, socio-psychological determinants, fire and applied sport.

*Орос О. Б., кандидат соціологічних наук, доцент
кафедри психології Мукачівського державного
університету (м. Мукачево)*

ПРЕВЕНТИВНІ ТА КОРЕКЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ ЩОДО ПРОЯВІВ ФІЗИЧНОГО НАСИЛЬСТВА СЕРЕД ДІТЕЙ

В статті розглянуто теоретичні та прикладні аспекти профілактики та корекції виявів фізичного насильства серед дітей. Автором відображено результати дослідження особливостей проявів фізичного насильства дітьми. Окреслено моделі пояснення насильницької поведінки серед дітей, що мають прикладний характер. Здійснено огляд інноваційних моделей профілактики та корекції протиправної поведінки, що сприяють зміні правосуддя щодо дітей з карального на відновне, опираються на принципи нерепресивного втручання.

Ключові слова: фізичне насильство, прояви фізичного насильства дітьми, діти, профілактика, корекція, протиправна поведінка, злочинність неповнолітніх.

В статье рассматриваются теоретические и прикладные аспекты профилактики и коррекции физического насилия среди детей. Автором отражены результаты исследования особенностей проявления физического насилия детьми. Очерчены модели объяснения насильственного поведения среди детей, которые имеют прикладной характер. Осуществлен обзор инновационных моделей профилактики и коррекции противоправного поведения, которые способствуют изменению правосудия относительно детей из карательного на восстановительное, опираются на принципы нерепрессивного вмешательства.

Ключевые слова: физическое насилие, проявления физического насилия детьми, дети, профилактика, коррекция, противоправное поведение, преступность несовершеннолетних.

Актуальність дослідження. Небезпека проявів фізичного насильства особливо гостро постає, коли застосовують його діти. Сьогодні проблема застосування насильства серед дітей надзвичайно актуальна. Хоча зведення правоохоронних органів засвідчують зниження рівня дитячої злочинності, ми не можемо впевнено констатувати зниження рівня насильства в дитячому середовищі. Згідно з дослідженням Українського інституту соціологічних досліджень ім. О. Яременка, 38% учнівської молоді щонайменше раз на рік взяли участь у бійках, 32% – зверталися до медиків з травмами. Хлопці демонструють агресивну поведінку втричі частіше, ніж дівчата (60% проти 20%). Дівчата рідше потрапляють у бійки та, відповідно, і травмованих серед них також у 1,5 – 2 рази менше, ніж серед хлопців. З віком кількість тих, хто звертається по медичну допомогу через травмування в бійках зменшується – з 35% до 23%. [1, с.107].

Напрямки профілактичної роботи з дітьми, що проявляють фізичне насильство, мають виходити з розуміння природи фізичного насильства, його статусу в сучасному суспільному житті та можливостей його контролю. Найбільш складним питанням є розуміння природи фізичного насильства. Давня міфологія і філософія не змогли

пояснити природу фізичного насильства, виходячи з теокосмічної та природної нерівності людей, а сучасна наука – виходячи з деонтологічної рівності та соціальної справедливості. Дослідження проблем насильства та протиправної поведінки з боку дітей, а також шляхи попередження цієї проблеми торкалися в своїх працях П.П.Андрушко, В.М.Кудрявцев, В.А. Ігошев, Г.М.Міньковський, А.П.Тузов, Я.И.Гілінський, Т.П.Авельцева, А. Бова, К.Вильсон, Ш.Волин, Т.Журавель, А.Ф.Зелинський, Н. Зиновьева, Г. Ковганич, О.Г. Колб, В.И. Кривуша. Проте специфіка проявів фізичного насильства дітьми обумовлює потребу в формуванні напрямків профілактичної роботи, виходячи з результатів моніторингу сучасного стану справ.

Мета статті – розглянути можливості попередження та корекції проявів фізичного насильства серед дітей. Мета статті вимагає вирішення наступних завдань:

1. Дослідити особливості проявів фізичного насильства дітьми.
2. Окреслити теоретичні та прикладні основи превентивних, корекційних стратегій зниження рівня насильницької поведінки серед дітей.
3. Здійснити аналіз тривірневої моделі профілактики фізичного насильства в середовищі дітей.

Результати дослідження.

Специфічною ознакою насильницької поведінки дітей є високий рівень латентності. Чи не єдиним джерелом офіційної фіксації таких випадків є зведення органів внутрішніх справ про рівень протиправної поведінки дітей. Ретельніший аналіз динаміки злочинності неповнолітніх дозволяє виявити ряд важливих обставин:

- рівень протиправної поведінки неповнолітніх відрізнялися найбільш інтенсивними темпами її зростання, – в середньому на 14-17% кожних п'ять років;

- зростання делінквентної поведінки дітей відбувався на тлі скорочення або украй незначного в окремі роки збільшення спільної чисельності цієї вікової групи в населенні;

- злочинність неповнолітніх зростала, не дивлячись на те, що в окремі періоди каральна практика відносно цієї категорії населення була досить суворою;

- вельми істотну поправку в статистичну картину стану і динаміки злочинності дітей може внести повніший облік такого явища, як латентність, коли через низький рівень виявлення, дефектів реєстрації скоєних підлітками злочинів, фактичний рівень цієї злочинності, якщо судити за оцінками фахівців-експертів, в 3-4 рази вище, ніж офіційно відображеного статистикою. Практика боротьби із злочинністю неповнолітніх постійно приводить не лише до відомих спотворень спільної картини даного явища за рахунок неповноти реєстрації кримінально караних діянь, але і до неточної або навіть неправильної кримінально-правової політики по відкритих кримінальних справах, що розслідуються, за визначенням і виконання покарання.

Попередження випадків фізичного насильства розглядається як система соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин і умов, які сприяють вчиненню насильства, припинення насильства, яке готується або вже почалося, притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні насильства, а також медико-соціальна реабілітація жертв насильства. До загальносоціального попередження насильства відноситься вся сукупність заходів держави, суспільства, органів місцевого самоврядування, яке здійснюється у вигляді діяльності органів по контролю за додержанням прав і свобод особи. Спеціальні

заходи з попередження насильства залежно від моменту їх здійснення поділяються на заходи профілактики і заходи припинення. Спеціальні заходи з попередження насильства здійснюються, згідно з Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», здійснює служба дільничних інспекторів міліції та кримінальна міліція у справах дітей.

Важливим моментом системи обліку дітей КМСД є те, що це недиференційований облік всіх категорій дітей: звільнених із місць позбавлення волі; засуджених, але стосовно яких виконання вироку про позбавлення волі відстрочено, а також засуджених умовно або до виправних робіт; обвинувачуваних у вчиненні злочинів і не взятих під варту в період попереднього слідства; які вчинили злочин, але звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку із застосуванням заходів громадського впливу, акта про амністію, до яких застосовано примусові заходи виховного характеру, а також тих, які вчинили суспільно небезпечні дії до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність; звільнених зі спеціальних навчально-виховних закладів; яким лікувальними закладами встановлений діагноз «наркоманія»[2]. Вплив обліку різних категорій дітей може бути неоднозначним, що потребує додаткового вивчення.

Кримінальне покарання дітей не може бути самоціллю. Профілактична робота, що виражена у вирозі суду, має бути, перш за все, попереджувальною та виховною. Для цього потрібний відкритий розгляд кримінальних справ дітей та обов'язкове спрямування копії вироків суду в кримінальну міліцію у справах дітей для взяття на облік та проведення відповідної роботи з дітьми, до яких було застосовано заходи виховного впливу, яких звільнено від відбування покарання у місцях позбавлення волі, звільнено від відбування покарання з випробуванням із застосуванням іспитового терміну. Отже, діяльність суду з профілактики правопорушень не обмежується лише проведенням судового засідання. Вона має бути спрямована на облік та узагальнення злочинів дітей за демографічними ознаками: віком, статтю, місцем проживання; групою та динамікою злочинів, умов, які сприяли скоєнню злочину.

З метою визначення особливостей проявів фізичного насильства дітьми, які знаходяться на особливому обліку КМСД нами було проведено індивідуальні опитування (N=21) дітей, які перебувають під вартою в ізоляторах тимчасового тримання (ІТТ) міськрайвідділів міліції Закарпатської області, затриманих за скоєння насильницьких злочинів.

Серед дітей, які перебувають під вартою: 90,5% – хлопці, 9,5% – дівчата. Вік опитуваних – від 11 до 17 років, середній зріст – 158,9 см.

Дітям було запропоновано добровільно розповісти про себе, свою родину, де і як вони проводили вільний час, про подію, яка визначила їх місце перебування під вартою та обрати один із запропонованих варіантів відповіді щодо мотивів застосування фізичного насильства проти інших. Під час опитування дітей в приміщенні знаходився охоронець, тому воно проходило методом вибору одного із заздалегідь підготовлених варіантів відповіді. Респонденту дозволялось задавати лише додаткові питання щодо уточнення процедури вибору відповіді.

За допомогою інтерв'ю було також встановлено: місце проживання респондента, кількість членів сім'ї, наявність у неповнолітніх батька і мами та їх професії. Було встановлено, що більша частина опитаних вільний час перебувала на вулиці та розважалась з друзями (76,2%), вдома допомагали батькам – 9,5%, займалися спортом на спортивному майданчику – 9,5%, навчалось тільки 4,8%. За результатами опитування з приводу мотивації поведінки дітей все відповіді були згруповані в три групи: немотивований вчинок, потреба самоствердження та поганий вплив оточення. Переважна більшість опитаних дітей визнало, що застосування фізичного насильства було немотивованим вчинком (61,9%), другу позицію зайняла потреба самоствердження (28,6%), на останньому місці – поганий вплив оточення (9,5%). Аналіз результатів дослідження встановив значні психосоціальні відмінності групи дітей, які перебувають під вартою, від інших груп, що знаходяться на профілактичному обліку в КМСД. Головна відмінність – зв'язок гостро імпульсивного необдуманого застосування фізичного насильства дітьми із відсутністю сім'ї (коєф. кореляції за Пірсоном -0,264). Випадки імпульсивної насильницької реакції на

конфліктну ситуацію К.Бютнер пояснює двома найпоширенішими причинами: страх бути травмованим, ображеним, отримати травми; досвід пережитої раніше образи, психотравма чи сам напад. Причому, чим інтенсивніше вияв агресії, тим сильніший стоїть за нею страх. Хоча вияви образи і злості відрізняються у дітей, батьків та вихователів, з одного боку їх варто розглядати як наслідок унікальної життєвої ситуації кожного, а з іншого виникає питання про можливість попередження насильства з боку дітей та можливість для дитини оптимально розвивати свої здібності у спільній діяльності з дорослими, в тому числі навчитися розв'язувати конфліктні ситуації [3].

А.Бандура вказує що “поведінка людини активується подіями, які набувають рис загрози в результаті асоціації з болісними спогадами”. Аверсивні переживання призводять до очікування неприємностей, які можуть активувати страх або захисну поведінку. Поки не буде вироблено ефективної стратегії поведінки у відповідь, будь-яка загроза може викликати сильне емоційне переживання. Вже знайома загроза активує захисну поведінку не тільки через аверсивні властивості, але тому, що передбачає можливість негативних наслідків, якщо не буде застосовано адекватних заходів. Захисна поведінка не забувається ніколи, навіть якщо загрози вже нема. Встановлено, що роль подій з попереднього досвіду в управлінні агресивною поведінкою є визначальною. Коли агресія в одних випадках винагороджується, а в інших ні, то рівень то рівень агресивної реактивності можна змінити просто шляхом зміни контексту подій, які сигналізують про можливі зміни[4].

В теорії девіантного поведіння вирізняють різні форми агресії: відкриту та приховану, проактивну та реактивну, інструментальну та ворожу агресію. Існують різні моделі пояснення виникнення агресивної поведінки: психоаналіз вбачає у ній прояв Едипового комплексу, необіхевіоризм вважає агресивну поведінку наслідком фрустрацій, які особистість переносить в процесі “соціального наuczіння”, інтеракціонізм вбачає наслідок об'єктивного “конфлікту інтересів”. Ми особливу увагу звернули на модель соціального опрацювання Кріка і Доджа. Ця модель пояснює агресивну поведінку як дефіцит

соціальних компетенцій, який спирається на проблеми переробки інформації. Виходячи із цієї концепції, неповнолітні проходять існуючу послідовність пізнавальних процесів, коли вони переживають потенційно агресивну поведінку. Спочатку діти намагаються прикрасити подію, тобто вони ніби збирають інформацію з оточення. Потім діти інтерпретують подію під впливом цієї отриманої інформації, а також на основі попереднього досвіду. Таким чином неповнолітні, що проявляють фізичне насилля, намагаються надати певної оцінки ситуації, що склалася. Третій крок : неповнолітній розглядає варіанти можливих реакцій на подію, шукає відповідну реакцію. Ця фаза є вирішальною, неповнолітні оцінюють відповідність різних реакцій і обирають оптимальне рішення. На заключній фазі ця реакція реалізується у вчинок. Центральний аспект теорії Крика і Доджа полягає у тому, що агресивні неповнолітні майже завжди тяжіють до вибору з-поміж можливих варіантів саме ворожих, негативних реакцій, тому що найчастіше ситуація оцінюється як негативна. У різноманітних дослідженнях багаторазово підтверджувався той факт, що агресивні неповнолітні, схильні до фізичного насилля нейтральну ситуацію оцінюють як ворожу або загрозливу [5]. Як наслідок, вони надають перевагу насильницькому, а не ненасильницькому варіанту розв'язання конфлікту чи реакції на дану ситуацію, мають малий обсяг альтернативних дій.

Майбутнє цивілізованої держави неможливо уявити без впровадження сучасних технологій та інноваційних проектів. На сьогодні проводиться робота по розробці Комплексної цільової програми профілактичної роботи з неповнолітніми на 2011 – 2016 рр. Програма суттєво допомагатиме в роботі працівникам міліції, які опікуються дітьми. Вони зможуть ефективніше взаємодіяти з іншими підрозділами ОВС, освітніми закладами, соціальними службами і недержавними організаціями. У ній використана Трирівнева модель профілактики правопорушень серед дітей та молоді, яка дозволяє комплексно підходити до розв'язання проблеми – не обмежуючись реагуванням на вже скоєний злочин, а й активно працюючи з потенційними порушниками закону,

учнівською молоддю та їхніми сім'ями загалом на рівні громади.

З метою корекції поведінки неповнолітніх, що схильні до фізичного насилля, Аугзбурською робочою групою було розроблено теоретичну і довідникову інтервенційну програму зменшення агресії молоді у виправних закладах – TAV. В основі програми лежить стратегія сприяння поширенню і поглибленню певних навичок дітей. Завданнями програми є покращення соціально-розвивальних досягнень, як наприклад, диференціювання сприйняття суперечливих ситуацій. Сюди входить здатність неповнолітнього переміститися в думки і почуття іншої особи. При цьому вони вчаться піддавати сумніву зразки мислення і переходити від “чорно-білого мислення” до диференційованої оцінки соціальних ситуацій. Програма також сприяє формуванню у дитини навичок вирішення проблем, тобто, програма вчить їх формувати цілі та розщеплювати проблеми на окремі кроки. Метою програми не є пряма зміна поведінки, а формування у неповнолітнього принципово іншої позиції до агресивної поведінки, що зміцнює можливість опору важким ситуаціям. [5].

Згідно з «Доповіддю про насильство щодо дітей у світі» та інших міжнародних програм захисту прав дитини, напрямки профілактичної роботи з дітьми, що застосовують фізичне насильство, треба поділяти за рівнями їх існування:

1) попередження насильства на соціально-політичному рівні, коли попередження насильства виступає як політична мета;

2) попередження насильства на рівні громади, коли попередження виступають в якості негайних та оточуючих факторів ризику;

3) попередження насильства на рівні ключових ситуативних факторів, які здатні прискорити насильство, яке б за інших умов було б неможливим.

Трирівнева модель профілактики враховує особливості психічного та фізичного стану молодої людини в період формування її особистості, коли їй особливо потрібні підтримка і турбота з боку дорослих, і тому вона має нести справедливую та пропорційну відповідальність за свої дії. Трирівнева модель профілактики ґрунтується на засадах поваги до суспільних цінностей,

орієнтована на формування у дітей (і в громаді загалом) шанобливого ставлення до загальнолюдських моральних засад, поваги до особистості, а також гендерних, етнічних, культурних та мовних відмінностей, що є в громаді. Нарешті, модель визнає права та свободи дитини, які закріплені в Міжнародній конвенції про права дитини, зокрема її право бути вислуханою та брати участь у процесі прийняття рішень, які впливають на її життя.

Головною ж особливістю трирівневої моделі профілактики є те, що вона передбачає об'єднання ресурсів громади з метою зменшення рівня злочинності серед неповнолітніх.

Три рівні профілактики підліткової злочинності різняться цільовими групами, застосовуваними методами роботи та інструментами. На рівні первинної профілактики діяльність спрямована на налагодження конструктивної соціальної взаємодії підлітків (соціально прийнятної, законслухняної поведінки). Основними суб'єктами профілактичної діяльності на цьому рівні є система освіти та шкільні служби порозуміння (ШСП), які під час тренінгів та «кіл» проводять ціннісно-орієнтоване навчання дітей навичкам конструктивної взаємодії. Передбачається також включення навчальних компонентів із відновного та проактивного підходів в інформаційну стратегію міліції для інформування громадськості та дітей, учнів навчальних закладів.

Вторинна профілактика відбувається в той час, коли інспектор кримінальної міліції у справах дітей (КМСД) або дільничний інспектор міліції реєструють адміністративне правопорушення або інший прояв девіантної/делінквентної поведінки, що не підпадає під дію статей Кримінального кодексу України. У такому разі, координатор центру відновного правосуддя (ЦВП) у громаді може застосувати такий самий механізм реагування і подальшої реабілітації та реінтеграції, що й на третинному рівні профілактики. Однак, якщо випадок менш серйозний, профілактичну діяльність здійснює шкільна служба порозуміння, діяльність якої координує практичний психолог або соціальний педагог із числа членів мультидисциплінарної команди.

Діяльність ШСП здебільшого пов'язана саме зі вторинною профілактикою

злочинності – розв'язанням конфліктів та реагуванням на прояви девіантної поведінки учнів школи. Робота шкільної служби, як і вся модель профілактики злочинності, побудована на принципах відновного підходу. Важливим її елементом є підхід «рівний – рівному», тобто профілактичну діяльність виконують переважно старшокласники, які пройшли спеціальне навчання. Старшокласники є нейтральними посередниками в розв'язанні конфліктів, що виникають між учнями школи, проводять «кола» в класах та профілактичні заняття. Варто зауважити, що більшість конфліктів у школах, де є така шкільна служба, вдається розв'язати без втручання дорослих або застосування дисциплінарних заходів реагування. Але найбільша перевага цього способу реагування полягає в тому, що завдяки участі в процедурах розв'язання конфліктів учні приймають для себе інший спосіб побудови стосунків з однолітками.

Третинна профілактика відбувається з дітьми, які скоїли правопорушення або злочини. Тож мета профілактики цього рівня – реабілітація правопорушника та реінтеграція його в громаду. Для цього залучають належні ресурси громади та створюють середовище підтримки, що допомагає усунути причини кримінальної поведінки.

Основним інструментом моделі профілактики девіантної поведінки на цьому рівні є програма відновного правосуддя. Її суть полягає в тому, що всі особи, причетні до злочину, мають змогу зустрітися і спільно обговорити його причини й наслідки та визначити дії, які допоможуть усунути (виправити) завдану злочином шкоду. Завдяки такій зустрічі підліток має усвідомити вплив своєї протиправної поведінки та взяти відповідальність за її наслідки, виявивши це через виправлення заподіяної шкоди.

Програма відновного правосуддя може відбуватися у формі медіації, громадської підтримки (коло громади), сімейної конференції та інших формах. На цьому рівні послуги з проведення програм відновного правосуддя надають фахівці центру відновного правосуддя (ЦВП) в громаді. Інспектор кримінальної міліції у справах дітей може залучати до профілактичних дій по факту скоєння правопорушення координатора ЦВП у громаді, він може

повідомити про складні соціальні обставини, в яких перебуває дитина (незадовільна родинна підтримка, бездоглядність, жебрацтво тощо). У такому разі координатор ЦВП залучає соціального працівника від самого початку роботи з дитиною. Соціальний працівник бере участь у процедурі медіації або іншій формі відновного правосуддя, допомагає скласти й виконати план реабілітації молодшої людини [6, с.8-12].

На думку Я.И. Гілінського, покарання – це вимушений, але малоефективний метод протидії протиправній поведінці [7].

Соціальні інститути, зокрема інститут виконання покарань, мають специфічний вплив на дітей, соціалізація яких не є завершеною. Дітям старшого підліткового віку набагато складніше адекватно оцінити сенси соціальних норм, штучно створених бар'єрів та обмеження ступені їх свободи. Стигматизація дитини під час обліку в КМСД впливає на її позицію в просоціальних системах (сім'я, община, спільнота) та сприяє залученню в асоціальні системи (групи, які підпадають під визначення «підобліковий елемент»). На рівні вже профілактичного обліку дітей відбувається факт

невиправданого втручання у життя дитини, яке назавжди обумовлює його майбутнє. Головним напрямком профілактичної роботи з дітьми, що схильні до проявів фізичного насильства є впровадження «нерепресивного» втручання в їх життя. Головною перспективою цього напрямку є перетворення правосуддя щодо дітей із карального на відновне. Одним із напрямків перетворення правосуддя щодо дітей із карального на відновне є створення комплексної інноваційної моделі профілактики девіантної і делінквентної поведінки дітей. Нова модель профілактики має замінити неефективний каральний підхід.

Практичним кроком для долання крайнощів метафізично-об'єктивістського та деонтологічно-суб'єктивістського підходів може стати об'єднання ресурсів представників правової системи, зокрема правоохоронних органів, а також органів місцевої влади, соціальних служб і неурядових організацій. Розширення повноважень мультидисциплінарної команди щодо прийняття зважених рішень здатне перенести увагу з оцінки наслідків вчинків або діяльності на цілісну оцінку поведінки дітей різних соціальних груп.

Список літератури

1. Стан та чинники здоров'я українських підлітків : моногр. / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, О. Р. Арпох та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірева. – К. : ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2011.–172 с.
2. Про попередження насильства у сім'ї [Електронний ресурс] : Закон України № 2789-14 від 01.01.2009 р. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua>
3. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми / Кристиан Бютнер. – М.: Педагогика, 1991. – 144с.
4. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – Санкт-Петербург: Евразия, 2000. – 320с.
5. Malti T., Perren S. Soziale Kompetenz bei Kindern und Jugendlichen / Tina Malti, Sonja Perren. - Stuttgart: Kohlhammer, 2008. - 280 S.
6. Соціальна робота : Короткий енциклопедичний словник. – К. : ДЦССМ, 2002. – 536 с.
7. Гишинский Я. Девиантология : социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я.И.Гишинский – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 520 с.

Oros O., candidate of sociological sciences

PREVENTIVE AND CORRECTIVE CAPABILITIES IN CASES OF PHYSICAL VIOLENCE AMONG CHILDREN

This article deals with theoretical and practical aspects of preventing and correction of physical violence between children. The author describes the results of investigations of features of violence among children. Models of active violent behavior are described. Special attention was paid to the explication of violent behavior based on comprehension of supplied information. The specificity of prevention and correction of violence are determined as a system of measures aimed to clear the reasons and stipulations of violence and bringing to account the persons guilty in causing the violence. Let me offer some innovative models of prophylaxis and correction of unlawful behavior, basing on non-repressive influence and altering the law from punishing to recuperating.

Keywords: physical violence, physical violence by kids, children, kids, correction, breaking the law, underage crime.

Пенькова Н. Є., старший викладач кафедри військового навчання та виховання Національної академії Національної гвардії України (м. Харків)

ПРОГНОЗУВАННЯ РІВНЯ ЦІЛЬОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ ДО СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРОЦЕСІ ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ З ВИКОРИСТАННЯМ МЕТОДУ ЕКСПЕРТНОЇ ОЦІНКИ

За допомогою методу експертної оцінки розроблено шкалу визначення рівня цільової психологічної готовності військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності у процесі проведення антитерористичної операції. Для прогнозування рівня психологічної готовності особового складу до службово-бойової діяльності в умовах проведення антитерористичної операції запропоновані рівняння регресії військовослужбовців з різним соціально-професійним статусом.

Ключові слова: психологічна готовність, цільова модель, військовослужбовець, антитерористична операція, експертна оцінка.

С помощью метода экспертной оценки разработана шкала определения уровня целевой психологической готовности военнослужащих Национальной гвардии Украины к служебно-боевой деятельности в процессе проведения антитеррористической операции. Для прогнозирования уровня психологической готовности личного состава к служебно-боевой деятельности в условиях проведения антитеррористической операции предложены уравнения регрессии военнослужащих с разным социально-профессиональным статусом.

Ключевые слова: психологическая готовность, целевая модель, военнослужащий, антитеррористическая операция, экспертная оценка.

Постановка проблеми. Готовність до діяльності в екстремальних ситуаціях – одна з найважливіших умов забезпечення особистої безпеки кожної людини і суспільства в цілому. Сьогодні ця проблема стає найактуальнішою у зв'язку з проведенням антитерористичної операції (АТО) на сході України, в якій військовослужбовці Національної гвардії України (НГУ) приймають безпосередню участь. Тенденція збільшення кількості різних загроз обумовлює необхідність формування в особового складу навичок безпечної поведінки та психологічної готовності до дій в умовах проведення антитерористичної операції. Так, за даними Президента України, на 01.03.2015 р. під час виконання службово-бойових завдань при проведенні АТО загинуло 1549 військовослужбовців, більше 5600 осіб отримали поранення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За даними досліджень багатьох вчених (А. Анцупов, В. Бодров, С. Головін, А. Деркач, Л. Макшанцева, І. Приходько, Є. Романова та ін.) одним із засобів якісної оцінки рівня психологічної готовності особистості (ПГО) до діяльності може бути експертна оцінка [1-7]. Вона може спиратися на аналіз результатів діяльності, її кількісних показників та оцінок якості або на особисту

співбесіду експерта з оцінюваною особою. Обидва підходи вимагають дуже високої кваліфікації експерта, в іншому випадку їх застосування призводить до значних суб'єктивних спотворень отриманих результатів.

Мета статті – розробити шкалу експертної оцінки для визначення рівня цільової психологічної готовності військовослужбовців до СБД при проведенні АТО та за допомогою регресійного аналізу запропонувати рівняння регресії для прогнозування рівня психологічної готовності військовослужбовців з різним соціально-професійним статусом.

Виклад основного матеріалу. Для визначення рівня ПГО військовослужбовця НГУ до СБД у процесі проведення АТО була розроблена шкала експертної оцінки для визначення їх рівня з урахуванням узагальнення експертних оцінок. Ця шкала складається, як і модель цільової психологічної готовності, з п'яти блоків, які повторюють структуру моделі та мають такі ж назви компонентів: «Мотивація обов'язку», «Професійна витривалість», «Професійне співробітництво», «Професійна компетентність», «Самомобілізація» (на кожен блок по 10 тверджень, всього 50 тверджень). У якості експертів виступили: командири взводів, заступники командирів

рот по роботі з особовим складом, командири рот, загальна кількість яких склала 36 осіб. У дослідженні взяли участь офіцери, військовослужбовці військової служби за контрактом та військовослужбовці строкової служби (останні виконували службово-бойові завдання (СБЗ) на першому та другому етапі АТО) військових частин 3005, 3017, які приймали безпосередню участь у проведенні АТО, загальна кількість респондентів склала 126 осіб.

Для того, щоб оцінити, наскільки отримані експертні оцінки вдало характеризують особистісні риси досліджуваних військовослужбовців НГУ, що забезпечують їх цільову ПГО до діяльності в умовах проведення АТО, був здійснений кореляційний аналіз для порівняння даних наступної психодіагностичної тестової батареї з використанням таких методик: «Вивчення мотиваційного профілю особистості» (автори Ш. Річі, П. Мартін); «Локус контролю» (у модифікації Є. Г. Ксенофонтової); «Діагностика мотивації прагнення до успіху і уникнення невдач» (автор Т. Елерс); «Вольової регуляції особистості» (автори М. Гупкін, Г. Міхальченко); багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (автор А. Маклаков); «Короткий орієнтувальний тест» (адаптація тесту Вандерліка); «Стиль саморегуляції поведінки» (автор В. Моросанова); багатфакторного дослідження особистості Р. Кеттелла.

Отримані результати кореляційного аналізу показали, що показники **першого компонента «Мотивація обов'язку»** експертної оцінки мають прямі значущі кореляційні зв'язки зі шкалами: «Потреба в хороших умовах роботи і комфортному навколишньому оточенні» ($r_s=0,352$, $p\leq 0,01$), «Потреба у чіткому структуруванні роботи, наявності зворотного зв'язку та інформації» ($r_s=0,371$, $p\leq 0,01$), «Потреба в соціальних контактах» ($r_s=0,291$, $p\leq 0,05$), «Потреба формувати і підтримувати довгострокові, стабільні взаємини» ($r_s=0,260$, $p\leq 0,05$), «Потреба в завоюванні визнання з боку інших людей» ($r_s=0,375$, $p\leq 0,01$), «Потреба ставити для себе сміливі, складні цілі і досягати їх» ($r_s=0,339$, $p\leq 0,01$), «Потреба у самовдосконаленні» ($r_s=0,270$, $p\leq 0,05$), «Потреба в цікавій, суспільно корисній праці» ($r_s=0,263$, $p\leq 0,05$) методики «Вивчення мотиваційного профілю особистості» (автори Ш. Річі, П. Мартін);

«Прагнення до професійного успіху» ($r_s=0,391$, $p\leq 0,01$) та «Прагнення до уникнення невдач» ($r_s=0,264$, $p\leq 0,05$) за методикою Т. Елерса. Шкали методики «Локус контролю» (модифікація Є. Г. Ксенофонтової) «Загальна інтернальність» ($r_s=0,344$, $p\leq 0,01$), «Інтернальність у судженнях про життя взагалі» ($r_s=0,291$, $p\leq 0,05$), «Інтернальність у сфері досягнень» ($r_s=0,357$, $p\leq 0,01$), «Інтернальність у професійній діяльності» ($r_s=0,363$, $p\leq 0,01$), «Професійно-соціальний аспект інтернальності» ($r_s=0,374$, $p\leq 0,01$), «Професійно-процесуальний аспект інтернальності» ($r_s=0,291$, $p\leq 0,05$), «Компетентність у сфері міжособистісних відносин» ($r_s=0,335$, $p\leq 0,01$), «Інтернальність у сфері здоров'я» ($r_s=0,260$, $p\leq 0,05$), «Готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів» ($r_s=0,396$, $p\leq 0,01$), «Готовність до самостійного планування, здійснення діяльності і відповідальності за неї» ($r_s=0,379$, $p\leq 0,01$) також мають прямий кореляційний зв'язок з компонентом «Мотивація обов'язку» експертної оцінки.

Отже, на думку експертів, цільова ПГО до СБД при проведенні АТО зумовлена розвитком високих показників мотиваційного блоку якостей. Мотивація військовослужбовців НГУ полягає у чіткому визначенні мети та формуванні повної відданості їй. Вони прагнуть незалежності та самовдосконалення, оцінюючи свою роботу саме з таких позицій, що вимагає від них вміння співвідносити те, до чого вони прагнуть, з тим, що необхідно, адже прагнення до цікавої і корисної роботи має більшу важливість, ніж інші чинники мотивації. Таким чином, завдання командирів військової частини полягає в тому, щоб організувати діяльність в умовах проведення АТО таким чином, де військовослужбовці могли б сприймати її як суспільно необхідну і корисну, інакше інші мотиваційні чинники будуть діють не на повну силу. Високий рівень цільової ПГО військовослужбовців до цієї діяльності асоціюється також з мотивацією на досягнення успіху, тобто досягнення мети з середнім рівнем ризику для життя та помірними надіями на успіх. Отже, для послаблення установки на захист, тобто мотивації на уникнення невдач, необхідним є досягнення безпечного результату при ризикованій поведінці.

Питання психології

Показники **другого компоненту** експертної оцінки «**Професійна витривалість**» мають прямий кореляційний зв'язок зі шкалами «Організація діяльності» ($r_s=0,341$, $p \leq 0,01$), «Рішучість» ($r_s=0,351$, $p \leq 0,01$), «Наполегливість» ($r_s=0,274$, $p \leq 0,05$), «Самовладання» ($r_s=0,339$, $p \leq 0,01$) та загальним показником методики «Вольова регуляція особистості» (автор М. Гуткін, Г. Міхальченко). Отже, на думку експертів, розвиток цільової ПГО військовослужбовців НГУ до СБД в умовах проведення АТО обумовлений високим рівнем таких вольових якостей, як: рішучість, наполегливість, самовладання, тобто здатність з належним рівнем усвідомлення та почуття реальності виявляти для себе цілі, шляхи та засоби їх досягнення.

Третій компонент експертної оцінки «**Професійне співробітництво**» має прямі кореляційні зв'язки зі шкалами «Поведінкова регуляція» ($r_s=0,270$, $p \leq 0,05$), «Комунікативний потенціал» ($r_s=0,376$, $p \leq 0,01$), «Моральна нормативність» ($r_s=0,349$, $p \leq 0,01$) та «Адаптивність» ($r_s=0,344$, $p \leq 0,01$) багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність (МЛЮ-АМ)» (автор А. Маклаков), а також з «Комунікативним» блоком ($r_s=0,341$, $p \leq 0,01$) методики багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла. Таким чином, високий рівень комунікативних якостей та нервово-психічної стійкості, адаптивних здібностей, а також неконфліктність, висока самооцінка, адекватне сприйняття дійсності, високий рівень соціалізації, адекватна оцінка своєї ролі в колективі, орієнтація на дотримання загальноприйнятих норм поведінки – всі ці якості, на думку експертів, сприяють розвитку третього компоненту цільової ПГО військовослужбовців НГУ до СБД в умовах проведення АТО.

Четвертий компонент експертної оцінки «**Професійна компетентність**» має прямі кореляційні зв'язки з методикою «Короткий орієнтувальний тест» в адаптації тесту Вандерліка ($r_s=0,334$, $p \leq 0,01$) та з

«Інтелектуальним» блоком ($r_s=0,356$, $p \leq 0,01$) методики багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла. Отже, професійна компетентність військовослужбовців, як складова їх цільової ПГО до СБД в умовах АТО, на думку експертів, асоціюється з високим розвитком когнітивної сфери військовослужбовців, що сприяє подальшому розвитку пізнавальної діяльності.

Показники **п'ятого компонента** експертної оцінки «**Самомобілізація**» мають прямі кореляційні зв'язки зі шкалами методики «Стиль саморегуляції поведінки (ССП-98)» (автор В. Моросанова): «Планування» ($r_s=0,279$, $p \leq 0,05$), «Програмування» ($r_s=0,364$, при $p \leq 0,01$), «Оцінка результатів» ($r_s=0,349$, $p \leq 0,01$), «Самостійність» ($r_s=0,377$, $p \leq 0,01$), «Гнучкість» ($r_s=0,353$, $p \leq 0,01$) та загальним рівнем саморегуляції ($r_s=0,390$, $p \leq 0,01$). Отже, експерти зазначають, що самомобілізація сприяє розвитку цільової ПГО військовослужбовців завдяки сформованості індивідуальної системи усвідомленої саморегуляції довольної активності особистості: сформованій потребі в усвідомлюваному плануванні діяльності, потребі продумувати способи своїх дій та поведінки для досягнення визначених цілей, індивідуальному розвитку й адекватності оцінки себе та результатів своєї діяльності та поведінки, сформованості регуляторної гнучкості, тобто здатності перебудовувати, вносити корективи в систему саморегуляції при зміні зовнішніх та внутрішніх умов; автономності в організації активності, здатності самостійно планувати діяльність і поведінку, організувати роботу з досягнення висунутої мети, контролюючи хід її виконання.

Нормування експертної оцінки рівня цільової ПГО здійснювалось окремо для офіцерів, військовослужбовців військової служби за контрактом та військовослужбовців строкової служби, ці дані наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Норми експертної оцінки рівня цільової психологічної готовності військовослужбовців НГУ (бали)

Рівень цільової психологічної готовності	Офіцери	Військовослужбовці військової служби за контрактом	Військовослужбовці строкової служби
Високий	343-256	343-211	343-241
Середній	255-225	210-180	240-215
Низький	224-0	179-0	214-0

Для прогнозування цільової ПГО у військовослужбовців НГУ до СБД в умовах проведення АТО було проведено регресійний аналіз. За його результатами було складено наступне рівняння регресії для прогнозування цільової психологічної готовності офіцерів НГУ до СБД в умовах проведення АТО:

Психологічна готовність офіцерів = $27,473 - 1,564 M8 + 0,963 M9 + 2,176 M11 + 2,913 OAP + 5,698 MD - 4,121 B + 2,003 E + 6,370 F + 2,861 G - 5,831 I - 9,451 M - 1,726 N - 1,375 O - 2,082 Q1 - 4,566 Q2 + 8,567 In - 2,675 PC + 8,961 Ic - 6,627 Iz - 4,628 G + 4,504 MDU + 1,498 C + 0,591 B + 0,225$, (1.1)

де 27,473 – константа, M8 – «Потреба у впливовості і владі, прагнення керувати іншими», M9 – «Потреба у розмаїтті, перервах і стимуляції, прагнення уникати рутини», M11 – «Потреба у самовдосконаленні, рості і розвитку як особистості» (методика Ш. Річі, П. Мартіна), OAP – «Особистісний адаптаційний потенціал» (методика А.Г. Маклакова), «MD» – «Самооцінка», «B» – «Інтелект», «E» – «Підпорядкованість-домінантність», «F» – «Стриманість-експресивність», «G» – «Низька нормативність поведінки-висока нормативність поведінки», «I» – «Жорсткість-чутливість», «M» – «Практичність-мрійливість», «N» – «Прямолінійність-дипломатичність», «O» – «Спокій-тривожність», «Q1» – «Консерватизм-радикалізм», «Q2» – «Конформізм-нонконформізм» (методика Р. Кеттелла), «In» – «Інтернальність у сфері невдач», «PC» – «Професійно-соціальний аспект інтернальності», «Ic» – «Інтернальність у сфері сімейних стосунків», «Iz» – «Інтернальність у сфері здоров'я» (методика «Локус контролю» (у модифікації Є.Г. Ксенофоновой)), «G» – «Гнучкість» (опитувальник В. Моросанової), «MDU» – «Мотивація досягнення успіху» (методика «Діагностика особистості на мотивацію до успіху» Т. Елерса), «C» – «Ціннісно-сміслова організація особистості», «B» – «Загальний показник вольової організації особистості» (методика М. С. Гуткіна, Г. Ф. Міхальченко), 0,225 – похибка прогнозування (не використовується у розрахунках цільової психологічної готовності офіцерів).

Отже, позитивний вклад в розвиток цільової психологічної готовності офіцерів НГУ до СБД при проведенні АТО чинять: хороші адаптаційні здібності, адекватна самооцінка, самостійність та наполегливість

у досягненні мети, сформовані міжособистісні стосунки з родиною, висока мотивація до досягнення успіху, морально-етичні, особистісні цінності, високий рівень вольової організації особистості, прагнення уникати рутини у СБД, потреба у самовдосконаленні, розсудливість та обережність при виконанні поставлених СБЗ, відповідальність за власні невдачі. Негативний внесок обумовлений: потребою у впливовості та владі, вузькістю інтелектуальних інтересів, надмірною чутливістю та мрійливістю, емоційністю та недисциплінованістю, високим рівнем особистісної тривожності, сумнівами щодо нових ідей та принципів, залежністю від вимог та думок групи, недостатнім розвитком навичок забезпечення процесу СБД та регуляторної гнучкості й інтернальності у сфері здоров'я.

На основі цих даних можемо описати офіцера НГУ з високим рівнем сформованості цільової психологічної готовності як: самостійного у діях і мисленні, який чітко усвідомлює завдання та цілі діяльності, комунікативно-компетентного фахівця, що має високу працездатність, прагнучого до самовдосконалення за рахунок обраної професії, сміливого, вольового, що усвідомлює сенс життя взагалі та конкретної діяльності зокрема.

Проведений регресійний аналіз дозволив скласти наступне рівняння регресії для прогнозування цільової ПГО у військовослужбовців військової служби за контрактом НГУ до СБД в умовах проведення АТО:

Психологічна готовність військовослужбовців за контрактом = $489,011 - 0,192 M5 - 0,982 M6 - 0,388 M7 + 1,364 M8 + 0,431 M10 - 0,489 A - 9,331 E - 6,771 F + 0,689 G + 2,704 L - 1,179 N - 3,872 Q1 + 4,784 Q3 + 2,288 Cszv + 2,080 MK - 3,326 Pl - 4,454 Pr - 6,988 Op + 4,537 MDU - 2,247 Ip - 0,557 B + 0,263$, (1.2)

де 489,011 – константа, M5 – «Потреба формувати і підтримувати довгострокові, стабільні взаємини, що припускає значну ступінь близькості взаємин, довірливості», M6 – «Потреба в завоюванні визнання з боку інших людей, в тому, щоб оточуючі цінували заслуги, досягнення та успіхи індивідуума», M7 – «Потреба ставити для себе сміливі, складні цілі і досягати їх», M8 – «Потреба у впливовості і владі, прагнення керувати іншими», M10 – «Потреба бути креативним, думаючим працівником, відкритим для нових ідей» (методика Ш. Річі, П. Мартіна),

Питання психології

«А» – «Замкнутість-товариськість», «F» – «стриманість-експресивність», «E» – «Підпорядкованість-домінантність», «G» – «Низька нормативність поведінки-висока нормативність поведінки», «L» – «Жорсткість-чутливість», «N» – «Прямолінійність-дипломатичність», «Q1» – «Консерватизм-радикалізм», «Q3» – «Низький самоконтроль-високий самоконтроль» (методика Р. Кеттелла), «Ссзв» – «Схильність до самозвинувачення», «МК» – «Компетентність в сфері міжособистісних стосунків» (методика «Локус контролю» (у модифікації Є. Г. Ксенофонтової)), «Пл» – «Планування», «Ор» – «Оцінювання результатів» (опитувальник В. Моросанової), «МДУ» – «Мотивація досягнення успіху» (методика «Діагностика особистості на мотивацію до успіху» Т. Елерса), «Іп» – «Інтегральний показник загальних розумових здібностей» (тест Вандерліка), «В» – «Загальний показник вольової організації особистості» (методика М.С. Гуткіна, Г.Ф. Міхальченко), 0,263 – похибка прогнозування (не використовується у розрахунках цільової ПГО у військовослужбовців за контрактом).

Як бачимо з рівняння регресії, позитивний вклад у розрахунок цільової ПГО у військовослужбовців військової служби за контрактом НГУ чинять: чутливість, високий самоконтроль, нормативність поведінки, компетентність в сфері міжособистісних відносин, висока вольова організація, потреба у впливовості і владі, потреба бути креативним, думаючим військовослужбовцем, відкритим для нових ідей. Негативний внесок чинять: недовіра, експресивність, доміантність, радикалізм, потреба в завоюванні визнання з боку інших людей, недостатній професійний досвід щодо вирішення складних службових завдань, вузькість інтелектуальних інтересів.

На основі цих даних можемо описати військовослужбовця військової служби за контрактом НГУ з високим рівнем сформованості цільової психологічної готовності як особистість, якій притаманні: стійкість і чіткість службової спрямованості на свідоме і добросовісне виконання наказів у процесі проведення службово-бойової діяльності, моральна нормативність поведінки, висока потреба до подолання труднощів і досягнення поставленої мети, емоційно-позитивне усвідомлене ставлення до виконання службово-бойового завдання в небезпечній для життя обстановці, високий рівень поведінкової регуляції, здатність

побудувати процес спілкування, вміння встановити психологічний контакт, дати раду власним почуттям, поставити перед собою цілі та завдання, ефективно їх реалізувати і отримати емоційне задоволення від процесу та результату діяльності.

Проведений регресійний аналіз дозволив скласти наступне рівняння регресії для прогнозування ПГО у військовослужбовців строкової служби НГУ до СБД при проведенні АТО:

Психологічна готовність військовослужбовців строкової служби = $106,720 + 2,249M8 - 0,262M9 - 1,004M11 + 0,134M12 - 3,487OAP + 8,056MH + 5,685C - 5,567G - 5,696I - 1,477M - 6,3646Q2 - 3,628Q3 + 7,365Cсзв + 2,174Iз + 3,828DT + 6,419Pl - 5,765M - 15,021Op + 6,507Ip + 1,251Ц - 1,956C + 0,258Cм + 2,704B + 0,025, (1.3)$ де 106,720 – константа, M8 – «Потреба у впливовості і владі, прагнення керувати іншими», M9 – «Потреба у розмаїтті, перервах і стимуляції, прагнення уникати рутини», M11 – «Потреба у самовдосконаленні, рості і розвитку як особистості», M12 – «Потреба в цікавій, суспільно корисній праці» (методика Ш. Річі, П. Мартіна), «OAP» – «особистісний адаптаційний потенціал», «MH» – «Моральна нормативність» (методика А.Г. Маклакова), «C» – «Емоційна нестабільність-емоційна стабільність», «G» – «Низька нормативність поведінки-висока нормативність поведінки», «I» – «Жорсткість-чутливість», «M» – «Практичність-мрійливість», «Q2» – «Конформізм-нонконформізм», «Q3» – «Низький самоконтроль-високий самоконтроль» (методика Р. Кеттелла), «Cсзв» – «Схильність до самозвинувачень», «Iз» – «Інтернальність в сфері здоров'я», «DT» – «Готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів» (методика «Локус контролю» (у модифікації Є. Г. Ксенофонтової)), «Pl» – «Планування», «M» – «Моделювання», «Op» – «Оцінювання результатів» (опитувальник В. Моросанової), «Ip» – «Інтегральний показник загальних розумових здібностей» (тест Вандерліка), «Ц» – «Ціннісно-смилова організація особистості», «C» – «Самовладання», «Cм» – «Самостійність», «B» – «Загальний показник вольової організації особистості» (методика М. С. Гуткіна, Г. Ф. Міхальченко), 0,025 – похибка прогнозування (не використовується у розрахунках цільової психологічної готовності військовослужбовців строкової служби).

Як бачимо з даного рівняння регресії, позитивний вклад у розвиток цільової ПГО у військовослужбовців строкової служби до

СБД при проведенні АТО чинять: потреба у впливовості і владі, прагнення керувати іншими – показник конкурентної напористості, потреба в цікавій, суспільно корисній праці, моральність, емоційна стабільність, інтернальність в сфері здоров'я, готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів, планування, розумові здібності, вольова організація особистості. Негативний внесок роблять: низька нормативність поведінки, низький самоконтроль, ригідність та мрійливість. На основі отриманих даних військовослужбовцям строкової служби з високим рівнем сформованості цільової ПГО притаманні: моральна нормативність поведінки, висока потреба до подолання труднощів і досягнення поставленої мети, емоційно-позитивне усвідомлене ставлення до виконання службово-бойового завдання в небезпечній для життя обстановці, високий рівень поведінкової регуляції, високо розвинене вміння мобілізувати себе в

складній ситуації, здатність зосередити сили на виконанні поставленого завдання, висока наполегливість, сміливість, рішучість, цілеспрямованість, завзятість в подоланні виниклих труднощів, самовладання.

Висновки

1. Для оцінки рівня цільової психологічної готовності особистості військовослужбовців НГУ до службово-бойової діяльності в процесі проведення АТО поряд з психодіагностичними методиками варто використовувати розроблену шкалу експертної оцінки, яка складається з таких компонентів: «Мотивація обов'язку», «Професійна витривалість», «Професійне співробітництво», «Професійна компетентність», «Самомобілізація».

2. Прогнозування цільової ПГО у військовослужбовців НГУ до СБД в умовах проведення АТО доцільно здійснювати з використанням рівнянь регресії, розроблених окремо для кожної категорії військовослужбовців НГУ.

Список література

1. Анцупов, А.Я. Словарь конфликтолога / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – СПб.: Питер, 2006. — 526 с.
2. Бодров, В.А. Психология профессиональной пригодности: Учебное пособие для вузов / В.А. Бодров. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 260 с.
3. Головин, С.Ю. Словарь практического психолога / С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 799 с.
4. Деркач, А. А. Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях / А. А. Деркач, С. Гремлинг, С. Ауэрбах. – М. : Изд-во РАГС, 1998. – 223 с.
5. Макшанцева, Л.В. Экспертная деятельность психолога: Учебное пособие. Л.В. Макшанцева. – М.: МГПУ, 2010. – 124 с.
6. Приходько, И. И. Разработка шкалы экспертной оценки специалиста экстремального вида деятельности для определения психологической безопасности личности / И. И. Приходько // «Вестник Командно-инженерного института МЧС Республики Беларусь». – Минск, 2013. – Вып. 2 (18). – С. 199-207.
7. Романова, Е.С. Психодиагностика: Учебное пособие [Текст] / Е.С. Романова. – СПб.: Питер, 2011. – 400 с.

Penkova N., senior teacher

PREDICTION OF TARGET PSYCHOLOGICAL READINESS MILITARY PERSONNEL TO UKRAINE NATIONAL GUARD SERVICE AND COMBAT ACTIVITIES IN THE PROCESS OF COUNTER-TERRORIST OPERATIONS USING THE METHOD OF EXPERT EVALUATION

The results of empirical research with the use of peer review, by which developed the scale of the target definition of psychological readiness of National Guard troops to Ukraine service and combat activity during the counterterrorist operation. Their structures consists of five blocks, repeating the target structure model of psychological readiness of the individual soldier to Ukraine National Guard service and combat activity during the counterterrorist operation, and have the same titles of "Motivation duty", "Professional endurance", "Professional cooperation", "Professional competence", "Self-mobilization". Using correlation analysis compared the results of expert evaluation target psychological readiness to military service and combat activity during the counterterrorist operation of psychodiagnostic data obtained using a test battery (containing 8 methods). To predict the level of psychological readiness of National Guard troops to Ukraine service and combat activities in terms of the antiterrorist operation proposed regression soldiers from different socio-professional status.

Keywords: psychological readiness, the target model, soldier, anti-terrorist operation, expert evaluation.

Петьков В.А., кандидат психологічних наук, доцент кафедри менеджменту організації ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом» Херсонський інститут (м. Харків)

ПОСТАНОВКА ПСИХОЛОГІЧНОГО ДІАГНОЗУ У КОНТЕКСТІ ПРАКТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядається питання постановки психологічного діагнозу, оскільки він спрямований на виявлення індивідуально-особистісних рис та проявів особистості та сприяє подальшому розвитку особистості, її корекції та розробці рекомендацій для практичного психолога щодо правильної взаємодії з досліджуваним.

Ключові слова: діагноз, норма, патологія, індивідуально-особистісні зміни, корекція, психодіагностика, особистісний розвиток.

В статье рассматриваются вопросы постановки психологического диагноза, поскольку он направлен на определение индивидуально-личностных черт и проявлений личности и способствует ее дальнейшему развитию, коррекции и разработке рекомендаций для практического психолога с целью правильного взаимодействия с испытуемым.

Ключевые слова: диагноз, норма, патология, индивидуально-личностные изменения, коррекция, психодиагностика, личностное развитие.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Психологічний діагноз є кінцевим результатом діяльності психолога, спрямованої на опис і з'ясування індивідуально-психологічних особливостей особистості з метою оцінки їх актуального стану, прогнозу подальшого розвитку та корекцій і розробки рекомендацій, визначених завданнями психодіагностичного обстеження. Предметом психологічного діагнозу є встановлення індивідуально-психологічних відмінностей як в нормі, так і в патології.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання постановки психологічного діагнозу досліджувалися як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями: А. Анастасі, А.Ф. Ануфрієв, А.А. Бодальов, Н.Л. Белопольская, Л.Ф. Бурлачук, Л.С. Виготським, Л.А. Венгером, К.М. Гуревич, Д.Б. Ельконіним, Л.А. Венгером, С.М. Морозов, Є.А. Климов, В.В. Столін, А.В. Семенович, К.Є. Тарасов, Я Рейковський, Г.А. Рейнберг, В.Б. Челпанов.

Проте питання залишається актуальним і для сучасної практично наукової діяльності.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою нашої статі є теоретичні підходи до визначення алгоритму постановки психологічного діагнозу, який посідає чільне

місце у практичній діяльності психологів – практичних, клінічних.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття психологічного діагнозу має непросту історію і до цього часу неоднозначно інтерпретується в різних наукових джерелах. Спочатку в практичній психології термін «діагноз» набув поширення в гранично широкому і невизначеному значенні – як констатація кількісної або якісної характеристики ознаки. У зарубіжній психології та психометрії дане поняття є похідним від процедур тестового вимірювання і не має, загалом, самостійного значення. Слід зазначити, що психологічна діагностика визначається як «ідентифікація психологічних характеристик індивіда за допомогою спеціальних методів» [8, с. 62].

Разом з тим таке розуміння психологічного діагнозу не може розцінюватися як адекватне завданням консультативної практики, що виникають з приводу широкого кола проблем особистісного розвитку. Передумови побудови поняття психологічного діагнозу були окреслені Л.С. Виготським, а потім розвинені Д.Б. Ельконіним, Л.А. Венгером та іншими вченими.

За визначенням науковців існують різні види діагнозів та алгоритмів їх постановки. Так, К.Є. Тарасов вважає термін «формальний діагноз» є невиправданим і необґрунтованим, оскільки він створює враження про поверхневий та неглибокий діагноз, що розкриває в основному

формальну сторону питання. Автор зазначає, якщо і допустимо в дидактичних цілях говорити про різні етапи діагностичного процесу, то не слід ці етапи іменувати особливими видами діагнозів [12].

У наукових дослідженнях Л.С. Виготського було визначено три рівні психологічного діагнозу. Перший рівень. Симптоматичний (емпіричний) діагноз, який обмежується тільки констатацією певних психічних проявів та їх особливостей або симптомів (скарг), за якими в подальшому обґрунтовується практичний висновок. Симптоматичний діагноз доступний практично всім психологам, які взаємодіють з обстежуваним. При цьому одним із основних методів постановки симптоматичного діагнозу є опитування та спостереження. Другий рівень – етіологічний діагноз, який враховує не тільки наявність певних психічних проявів особливостей (симптомів), а й причини їх виникнення, тобто обґрунтовується причинно-наслідковий зв'язок через з'ясування можливих причин особливостей переживань, поведінкових реакцій, взаємодії з людьми. Проте, слід усвідомлювати, що вчинки людини, поведінка і взаємини з оточуючими обумовлюються низкою чинників. Психолог може дослідити лише незначну кількість причин тієї чи іншої психологічної особливості або проблеми. Третій рівень – типологічний діагноз (найвищий рівень), полягає у визначенні місця і значення отриманих психодіагностичних результатів середньостатистичного ряду та збору життєвого анамнезу, які надають можливість отримати цілісну картину особистості [5].

Психологічний діагноз, як і медичний, нерозривно пов'язаний з прогнозом, який будується на вмінні розуміти внутрішню логіку розвитку психічного феномена. Прогноз вимагає вміння бачити і поєднувати в одне ціле минуле, сьогодення і майбутнє. Тому поняття «психологічний діагноз» є ключовим у психологічній діагностиці і в той же час найменш розробленим. Це поняття використовується у психології, проте єдиного уявлення про суть, специфіку та утримання психологічної інформації, необхідної для постановки діагнозу, не існує, хоча найчастіше застосовуються психіатричні кліше. З огляду на те, що психологія виникла на основі медицини і відійшла від психіатрії у самостійну галузь,

подальше розширення функцій психолога, як і вдосконалення системи його професійної підготовки, безпосередньо пов'язані з обраним напрямом, метою його професійної діяльності та запитом. Саме поняття «психологічний діагноз», насамперед, вказує на тісний зв'язок з медициною, а точніше з психіатрією. У медичному сенсі мета психодіагностики зводиться до постановки діагнозу, тобто до визначення відмінностей виявлених у конкретної людини психологічних характеристик від відомого на даний момент еталону. Проникнення психодіагностики в усі сфери життєдіяльності розширює розуміння терміну «психологічний діагноз» і сприяє більш чітко диференціювати патопсихологію від виявлення нормальних психічних феноменів.

За твердженням В.Б. Челпанова, психодіагностичне обстеження – це складний, структурований і розгорнутий у часі інтерактивний пізнавальний процес, в результаті якого психолог має сформулювати психологічний висновок або діагноз, релевантний поставленому завданню дослідження і запитам замовників (лікаря, педагога, юриста, батьків тощо) [13].

Сучасна психологія визначає мету психодіагностики як фіксацію і опис у впорядкованому вигляді психологічних проявів кожної особистості за певними ознаками та відмінностями, які їх об'єднують. К.М. Гуревич визначає психодіагностику як науку про методи класифікації та ранжування людей за психологічними і психофізіологічними ознаками [6].

З точки зору Є.А. Климова, психологічна діагностика – це наука про методи та засоби забезпечення оперативною інформацією психологів з метою забезпечення надання практичної допомоги [7]. А.А. Бодальов, В.В. Столін стверджують, що чільне місце посідає саме визначення психодіагностики як постановки психологічного діагнозу [3]. А Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов вважають психологічний діагноз кінцевим результатом діяльності психолога, спрямованим на з'ясування індивідуальних психологічних особливостей особистості [4]. А.Ф. Ануфрієв обґрунтовує поняття психодіагностики у контексті профілактичних обстежень індивідів і груп [2].

За тлумаченням А. Анастасі, переробка та інтерпретація психодіагностичних даних традиційно передбачає клінічний і статистичний підходи. У більшості діагностичних ситуацій необхідним є гармонійне поєднання клінічного і статистичного підходів [1].

Психологічний діагноз має наступні компоненти: структуру, рівні, а також володіє певними властивостями, зокрема:

1) структура психологічного діагнозу: попередній, функціональний, диференційний та заключний діагнози;

2) рівні психологічного діагнозу: топічний рівень; статичний (фоновий) рівень; динамічний рівень; валеологічний рівень; соціально-психологічний рівень; рівень індивідуального профілю особистості; рівень розвитку інтелекту (загальних здібностей); рівень постуральної моделі-схеми тіла людини; рівень індивідуального професійного стилю особистості; рівень аутодеструкції і аутоконструкції особистості [13];

3) властивості психологічного діагнозу: прогностичність; ерганоматичність; автономність; ефективність; прагматичність; адекватність; релевантність;

4) психодіагностичний процес передбачає організацію робочого місця практичного психолога; визначення психодіагностичного поля («коридору») клієнта; встановлення психодіагностичного простору клієнта (діагностичної «зеленої» зони і «червоної» ризику: що можна робити, а що не можна і чому); постановка мети і завдань психодіагностики; визначення критеріїв психодіагностики; вибір видів психодіагностики: описово-симптоматичної, етіологічної, патопсихологічної, професійної тощо; вибір психодіагностичних методів (бланкових, візуальних і апаратурних, ручних та автоматизованих); емпатичний підхід спеціаліста до клієнта, його інструктаж; проведення процедури психодіагностики: корекція помилкових дій клієнта, спостереження за ним, ведення протоколу; аналіз діагностичних ознак (маркерів, немаркерів) та індивідуальних чинників ризику клієнта; формулювання психодіагностичних висновків; визначення психодіагностичних категорій, на підставі яких формується діагноз і складається психодіагностичний висновок); переклад психологічних знань у значущу і доступну

для клієнта психологічну інформацію: пояснення і прогноз; оформлення службової (звітної) документації з урахуванням професійних вимог і адресата замовника (користувача психологічної інформації) [13];

5) професійно важливі якості практичного психолога у психодіагностичному процесі: дотримання нормативно-правових актів і законів; чітке дотримання інструкцій; дотримання алгоритму психодіагностичного пошуку причинно-наслідкових зв'язків симптомів і синдромів; перенос минулого досвіду на дану психодіагностичну ситуацію; детальний аналіз професійних ускладнень; володіння науковим психологічним знанням і понятійним апаратом; розвинена професійна інтуїція (внутрішній слух і внутрішній зір); вивчення (перенесення) попереднього досвіду колег на конкретний випадок; соціальна компетенція; вміння встановити, сконструювати, реконструювати комунікативний зворотний зв'язок з клієнтом; вміння визначати зони найближчого і актуального розвитку клієнта; вміння будувати найближчий або віддалений прогноз його перспектив; дотримання професійних етикодеонтологічних правил і норм; знання ергономічних вимог (змістовних і процедурних) при розв'язанні професійних завдань [13]; психологічний супровід (підтримка клієнта) у період психологічного впливу або втручання, супроводу; усвідомлення чітко окреслених меж власної компетенції; розвинена рефлексія, атракція і розумна емпатія до проявів психічної реальності клієнта; дотримання принципу «не нашкодь» та професійної таємниці; розумна вимогливість, взаєморозуміння і взаємодопомога.

Вище зазначені аспекти повинні відображатися у психологічній інтерпретації. Психологічні терміни і поняття, що містяться в психодіагностичному обґрунтуванні, повинні бути розшифровані і представлені у формі доступній необізнаній особі, з урахуванням професійного випадку.

Випадок може виглядати як один із нижченаведених або бути сукупним за низкою ознак: 1) граничний (прикордонний) випадок, коли стан клієнта (пацієнта) знаходиться на кордоні між нормою і патологією; 2) одиничний (рідкісний) випадок, що має індивідуальну цінність; 3) масовий випадок (зустрічається у певній

популяції після катаклізмів, катастроф, військових дій: дитячий, дорослий, батьківський); 4) взаємовиключний випадок (коли у клієнта є суперечливі судження, поведінкові реакції, амбівалентність переживань); 5) кризовий (критичний) випадок; 6) минутий (короткочасний) випадок; 7) ілюстративний випадок, який демонструє, в якому стані чітко проявляється та чи інша психологічна закономірність чи особливість); 8) класичний випадок («класичний приклад» при колегіальному обговоренні); 9) важкий (складний) випадок: вимагає залучення інших фахівців; 10) випадок, пов'язаний з ризиком для клієнта; 11) випадок, пов'язаний з ризиком для фахівця; 12) обопільно ризикований випадок; 13) винятковий (унікальний) випадок; 14) парадоксальний випадок, тобто виходить за рамки існуючих правил і уявлень; 15) тренувальний випадок є своєрідним інструментом при роботі з наступним клієнтом або пацієнтом; 16) екстрений випадок, що вимагає негайного втручання; 17) особливий випадок, який вимагає організації особливих умов для роботи з клієнтом або з пацієнтом: на нейтральній для нього території, за участю третіх осіб тощо; 18) безнадійний випадок, коли психологічні впливи виявляються марними; 20) форс-мажор.

Слід зазначити, що специфіка індивідуальної консультативної діяльності психолога пов'язана загалом із проведенням психологічного обстеження, діагностикою особистості та складанням плану допомоги, корекції та рекомендацій. Чільне місце у цій сфері посідають поняття психологічного діагнозу, прогнозу, корекції та консультативної діяльності.

У роботах, присвячених дитячому розвитку, Л.С. Виготський першим у вітчизняній науці поставив питання про сутність і специфіку психологічного діагнозу як діагнозу розвитку [5]. Матеріали для розв'язання цього складного питання дала практика педологічного консультування, що почала активно розвиватися в 20-х рр. ХХ століття. Перші ж кроки виявили дві характерні особливості: тенденцію до підміни психологічного діагнозу медичним і схильність до суто емпіричного опису картини зовнішніх проявів неблагополуччя (останню Виготський називав «переказом скарг» мовою наукової термінології). Він

відкидав редукціоністський шлях у вирішенні питання про психологічний діагноз, підкреслюючи, що це питання з самого початку може і має бути методологічно правильно обгрунтованим. Така постановка означала опору на чітку вікову періодизацію, на закономірності «всієї послідовності ходу розвитку особистості», орієнтацію на ретельний облік «всіх особливостей кожного віку, стадії і фази, всіх основних типів нормального і аномального розвитку, всієї структури і динаміки розвитку в їх різноманітті» [5, с. 261].

Доцільно зазначити, що у сферу психологічного діагнозу розвитку Л.С. Виготський включав не лише позитивну характеристику рівня психічного розвитку, її якісної своєрідності на даній стадії, а також характеристику сукупності умов, які його визначають. У разі аномалій розвитку в центрі психологічного діагнозу виявлялися не його негативні або хворобливі прояви, а досягнутий дитиною при певній системі умов рівень розвитку: «Діагноз завжди повинен мати на увазі складну структуру особистості» [5, с. 320].

Якщо підсумувати дані уявлення про психологічний діагноз і спробувати коротко висловити їх на мові сучасної психології, то зміст психодіагностичного висновку про розвиток особистості включатиме в себе наступні базові компоненти: 1) загальну оцінку психічного розвитку з точки зору відповідності показникам нормативного вікового розвитку як у сфері пізнавального, так і в сфері особистісного розвитку; 2) опис індивідуальних особливостей розвитку особистості, відмінних рис як особистості в цілому, так і різних сторін її психічної діяльності; 3) психологічну кваліфікацію характеру і рівня встановлених психологічних проблем, відхилень та розладів.

Однією з найбільш розроблених за теоретичним наповненням психологічного діагнозу залишається схема, запропонована польським психологом Янушем Рейковським, який виокремлює чотири основні напрями в роботі психолога, а саме: 1) здійснення діагнозу діяльності, поведінки, тобто опис, аналіз та узагальнення особливостей поведінки обстежуваного; 2) здійснення діагнозу процесів регуляції діяльності або вивчення психічних процесів, завдяки яким здійснюється діяльність; 3)

здійснення діагнозу механізмів регуляції, механізмів психічних процесів, від яких залежить їх перебіг, – діагностика систем нервових зв'язків та процесів; 4) діагностика генези механізмів регуляції або відповідь на питання про те, як і в яких умовах формувалася психіка даного індивіда [9].

Висновки. Таким чином, у процесі постановки психологічного діагнозу психолог у ході обстеження прагне до отримання дійсно змістовної картини його розвитку, що включає характеристику найбільш суттєвих для даного конкретного віку показників. Діагноз вікового розвитку за

своїм змістом не може бути аналогом медичного діагнозу і не має нічого спільного з дійсно небезпечним «начепленням ярликів». Завданням психологічного діагнозу є виявлення багаторівневих та багатоланкових причин вад або відхилень особистісних проявів з метою їх усунення через відповідні корекційні вправи психологічного змісту. Отже діагноз формується через наступну тріаду: а) збір даних відповідно до завдання дослідження; б) обробка та інтерпретація отриманих даних; в) постановка діагнозу або прогнозу.

Список літератури

1. Анастаси А. Психологическое тестирование. Спб.: Питер, издание: 7-е, 2005., 688 с.
2. Ануфриев А.Ф. Психодиагностика как деятельность и научная дисциплина// Вопросы психологии. – 1994.- № 2. – С. 123-131.
3. Бодалёв А.А., Столин В.В. Общая психодиагностика. М., МГУ, 1987 – 303 с.
4. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике. – Киев, Наукова думка, 1989. – 200 с.
5. Выготский Л.С. Детская психология. – собр. соч. Т.4. – М., 1984 – 432с.
6. Гуревич К.М. Психологическая диагностика. Учебное пособие. изд. 4-е перераб. и доп. – М., 2007. – 652 с.
7. Климов Е.А. Общая психология. М., ЮНИТИ – ДАНА, 2001 – 510 с.
8. Патопсихология: Хрестоматия. Сост. Н.Л. Белопольская. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Когито-Центр, 2000. – 289 с.
9. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский. – М.: Прогресс, 1979. – С. 212-249.
10. Рейнберг Г.А. Методика диагноза / Г.А. Рейнберг. – М.: Смысл, 2001. – 71 с.
11. Семенович А.В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте. М., Академия, 2002 – 228 с.
12. Тарасов К.Е. Логика и семиотика диагноза (методологические проблемы) / К.Е. Тарасов, В.К. Беликов, А.И. Фролова. – М.: Медицина, 1989. – 272 с.
13. Челпанов В.Б. Разработка психокоррекционной технологии и системы средств труда педагога-психолога. Дисс... канд. психол. наук. Москва, ВНИИТЭ. 2003. – 194с.

Petkov V., candidate of psychological science, associate professor

THE PSYCHOLOGICAL DIAGNOSIS IN THE CONTEXT OF THE PRACTICAL RESEARCH

The article discusses the formulation of psychological diagnosis, because it is aimed at the identifying individual personality traits and personality manifestations and promotes further development of the personality, its correction and developing recommendations for Psychologist for proper interaction with the investigated. In the formulation of psychological diagnosis psychologist in the survey tends to get really meaningful picture of its development, including the description of the most significant for this particular age indicators. The diagnosis age of its content can not be analogue of medical diagnosis and has nothing to do with really dangerous «hanging labels». The task of psychological diagnosis is a multi-detection and multilink causes defects or deviations of personal displays for their elimination through appropriate corrective exercises psychological and pedagogical content.

Keywords: diagnosis, norm, pathology, individual personality changes, correction, psychological diagnostics, personal development.

ФОРМУВАННЯ МЕДИКО-ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ - ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ НИМИ В КУРСІ МЕДИЧНОЇ БІОЛОГІЇ ОТРУЙНИХ РОСЛИН

У даній статті актуалізується проблема охорони отруйних рослин, безпечної поведінки людини в екосистемі та їх використання як джерел біологічно активних речовин з метою збереження здоров'я та життя людини. Наголошується на ролі викладача щодо формування у студентів професійного інтересу до отруйних представників флори, гуманістичного ставлення до даної категорії рослин.

Ключові слова: біологічна компетенція, гуманістичне виховання, медична біологія, отруйні рослини, джерело біологічно активних сполук, студенти-медики.

В данной статье актуализируется проблема охраны ядовитых растений, безопасного поведения человека в экосистеме и их использования как источников биологически активных веществ с целью сохранения здоровья и жизни человека. Отмечается роль преподавателя в формировании у студентов профессионального интереса к ядовитым представителям флоры, гуманистического отношения к данной категории растений.

Ключевые слова: биологическая компетенция, гуманистическое воспитание, медицинская биология, ядовитые растения, источник биологически активных соединений, студенты-медики.

Метою статті є обговорення формування в процесі професійної підготовки майбутнього медика біологічної компетенції, а також висвітлення в курсі медичної біології проблеми раціонального використання біологічно активних речовин отруйних рослин та їх охорони.

Постановка проблеми. В системі професійної підготовки майбутнього лікаря, у студентів медичних факультетів, зокрема, факультету підготовки лікарів для Збройних сил України медичного навчального закладу ІУ рівня акредитації формується науковий світогляд, наукове мислення, розуміння взаємного впливу абіотичних і біотичних факторів екосистеми, розширюється кругозір, розвивається потреба у збереженні фіто- та зооресурсів, а отримані знання та вміння реалізуються у професійних якостях.

В умовах реформування освітньої медичної сфери, застосовуючи особистісно орієнтований, системний та міждисциплінарний підходи, роль викладача сучасної вищої школи полягає у формуванні творчої, компетентної особистості, конкурентоспроможного лікаря-професіонала, військового лікаря, зокрема. Педагог спроможний створити оптимальні умови для оволодіння студентом-медиком фаховими знаннями, вміннями та навичками; викликати інтерес до навчальної дисципліни, зокрема медичної біології; сприяти розкриттю творчого потенціалу молодої людини; формувати креативне мислення, потребу у самоосвіті, відповідальному

ставленні особистості до результатів професійної діяльності [6,7].

Під час лекційних та практичних занять з медичної біології як базової дисципліни науково-природничого циклу в системі фахової підготовки майбутніх лікарів викладачу доцільно відводити належне місце екологічному вихованню, охороні та раціональному використанню біоресурсів, зокрема, отруйних рослин.

Лікарям, особливо військовим, іноді доводиться перебувати у польових умовах, що може бути небезпечним для здоров'я та життя людини. Речовини, які входять до складу отрути, впливають на організм по-різному. Тому знання студентами медичних факультетів, зокрема факультету підготовки лікарів для Збройних сил України класифікації, морфологічних особливостей отруйних рослин, механізму дії біологічно активних сполук на організм, симптомів ураження сприяє збереженню здоров'я людини, мотивує до набуття майбутніми медиками професійних якостей.

Виклад основного матеріалу. Здавна лікарські рослини використовувались як джерело біологічно активних речовин для лікування хворих. Нині відроджуються традиції застосування в медичній практиці рослин з лікарськими властивостями.

Отруйними рослинами вважаються рослини із значним вмістом рослинних токсинів, що спроможні викликати отруєння [3, с. 545].

Нині в Україні росте близько 300 видів отруйних рослин. За літературними джерелами отруєння, що викликані рослинами становлять близько 5% від загальної кількості отруєнь. Небезпека бути ураженим може виникнути при контакті з невідомими або неістівними рослинами або внаслідок уживання їх у їжу. Отруйні рослини містять біологічно активні сполуки, а саме алкалоїди, глікозиди, сапоніни, органічні кислоти, смоли, ефірні олії, які відсутні в організмі людини, але за певних умов (тривалості дії, дози тощо) можуть негативно впливати на роботу серця, головного мозку, печінки, нирок, викликати навіть смерть ураженого. Тому майбутні лікарі мають не тільки усвідомлювати можливість зустрічі з рослинами, які здатні спричинити отруєння, а й вміти надати першу допомогу ураженому.

В той же час, під час лекційних та практичних занять з медичної біології, а також у позааудиторний час, викладачу доцільно акцентувати увагу студентів-медиків на тому, що в процесі еволюції отруйні рослини виробляли численні захисні пристосування, а саме неприємний запах, гіркий чи кислий смак, міцні покриви, зокрема фітотоксини рослини також синтезують для захисту від поїдання тваринами [4, с. 260].

Студентам-першокурсникам в курсі вивчення отруйних рослин доцільно також звернути увагу на небезпеку для здоров'я та життя людини великих доз фітотоксинів. Проте, в незначних кількостях біологічно активні сполуки отрут рослин використовуються у фармацевтичній промисловості для виготовлення ліків [2, с. 7-10].

Під час лекцій та практичних занять з медичної біології педагогу слід акцентувати увагу студентів-першокурсників на тому, що деякі отруйні рослини вражають людину при вдиханні фітотоксинів, потраплянні їх в шлунково-кишковий тракт, безпосередньому потраплянні в кров, при контакті з ними. Педагогу також доцільно акцентувати увагу студентів на тому, що поряд з отруйними та смертельно отруйними рослинами, існують умовно отруйні рослини, які стають токсичними лише в певних районах чи умовах зростання, внаслідок змін хімічного складу при неправильному зберіганні, при ураженні грибами або бактеріями.

Педагогу також доцільно звернути увагу студентів-медиків на тому, що до сполук, які здатні виробляти рослини, належать алкалоїди, фотосенсибілізуючі пігменти, сапоніни, мінеральні отрути [5, с. 536-537].

За клінічною картиною дії розрізняють речовини, що впливають на нервову, травну, дихальну та видільну системи, ушкоджують шкіру.

За роки навчання студенти-медики опановують навичками, які забезпечують зорове, слухове, тактильне професійне чуттєве сприйняття (перцептивними), вміння користуватись медичним інструментом (сенсомоторними), вміння здійснювати санітарно-гігієнічні вимірювання, визначати дози лікарських препаратів тощо (інтелектуальними), причому перцептивні навички формуються вже на першому курсі під час вивчення дисциплін природничо-наукового спрямування.

Під час навчання в медичному університеті вже з перших курсів, зокрема на заняттях з медичної біології студенти-медики мають опанувати професійними вміннями, зокрема вміннями обстежувати, діагностувати, надавати невідкладну допомогу, здійснювати профілактику, особливо це стосується вміння застосовувати набуті теоретичні знання та навички на практиці при вирішенні складних, проблемних професійних задач в нетипових, часом екстремальних ситуаціях. Опановуючи вміннями вирізняти та диференціювати компоненти досліджуваного медико-біологічного об'єкту, визначати його якості, класифікувати, пояснювати механізм дії, медико-біологічні, екологічні результати в клінічному контексті, студенти-першокурсники, зокрема факультету підготовки лікарів для Збройних сил України набувають таким чином медико-біологічних, екологічних вмінь. Майбутні лікарі вже з першого курсу за участі педагога опановують лабораторно-дослідницьким методом, методом спостережень мікро-, макропрепаратів, медико-біологічних об'єктів.

Викладачу також необхідно звернути увагу студентів-медиків під час лекційних та практичних занять з медичної біології на те, що отруйні рослини зустрічаються майже серед усіх таксономічних груп. Зокрема, серед відділу Покритонасінні, класу Дводольні відомі своїми отруйними

властивостями представники родини Зонтичні, Жовтецеві, Тимелеєві, а серед класу Однодольні – родина Лілійні.

В курсі медичної біології викладачу доцільно звернути увагу студентів-першокурсників на особливості використання у медицині представників вищезгаданих родин. Зокрема, вкрай небезпечною рослиною є цикута отруйна (віх отруйний) (*Cicuta virosa L.*), що належить до родини зонтичних (*Umbelliferae*). В деяких регіонах Північної та Центральної Європи ця рослина з метою безпеки повністю винищена, тому що містить алкалоїд цикутотоксин, механізм його дії схожий на стрихнін. Здійснюючи негативний вплив на головний мозок людини, може викликати параліч дихання та смерть ураженого [8, с. 58].

Болиголов (болиголов плямистий, плямистий омег) (*Coniummaculatum*) – отруйна дворічна трав'яниста рослина з родини Зонтичні (*Umbelliferae*), Роста як бур'ян на городах, у садах, по чагарниках, на узбіччі доріг. Серед органів рослини найбільш небезпечними є плоди і листки. Алкалоїд, який виділяє рослина порушує діяльність дихальних м'язів. Симптомами отруєння внаслідок поїдання насіння або потрапляння до рота вмісту порожнини стебла є ушкодження шкіри постраждалого, алергічні реакції, нудота, блювота, пронос, запаморочення, головний біль, порушення функцій зору, м'язова слабкість, параліч м'язів, втрата свідомості. В результаті порушення функцій дихальної системи може настати смерть [3, с. 582]. Застосовується для лікування фіброми матки, онкологічних захворювань, як болезаспокійливий засіб.

Актея колосиста (воронець колосистий, чорний, ведмежа трава) (*Acteaspicata*) належить до родини Жовтецеві (*Ranunculaceae*). Ягоди актеї колосистої отруйні, хоча птахи охоче їх поїдають. Роста у старих хвойних та ялинкових лісах Карпат та Полісся. В народній медицині використовується для лікування астми, малярії, ревматизму, захворювань шкіри та щитоподібної залози. Рослини зустрічаються на значній відстані одна від одної. В усіх частинах рослини присутні алкалоїди, які зумовлюють токсичну дію, а саме у насінні міститься олія, в листках – аскорбінова кислота, в плодах і коренях – сапоніни, трансаконітова кислота. При потраплянні на

шкіру сік актеї колосистої спричинює утворення пухирів та виразок. Зустрічаються в листяних лісах. Рослина є отруйною та може слугувати джерелом біологічно активних речовин для медичної та фармацевтичної промисловості. В медицині використовується відвар воронця колосистого при лікуванні шлункових захворювань, психічних розладах, а також в гомеопатії. В народній медицині використовують настоянку рослини при лікуванні пухлин шлунку, а також при нервових розладах, невралгіях, головному болі, істерії, епілепсії, при серцево-судинних захворюваннях, як заспокійливий засіб.

Аконіт (борець дібровний, джунгарський) (цар-трава, вовчий корінь, зозулені черевички) (*Aconitumsoongarium*) – це один представник родини Жовтецеві (*Ranunculaceae*) – смертельно отруйна рослина. Поширений у помірних районах Європи, Азії, Північної Америки. Свіжі бульби аконіту мають запах хрину. Вживання 2-4 бульб аконіту викликає нудоту, оніміння язика та може спричинити смертельне отруєння. Отруйні властивості аконіту відомі з давнини. Токсичні речовини рослини використовували під час полювання греки і китайці. В давнину аконіт використовували також для лікування сибірської виразки, запалення легень, як знеболювальний засіб. Рослина містить алкалоїд аконіт, що впливає на центральну нервову систему, у значних дозах призводить до судом і паралічу дихального центру. Симптомами отруєння є відчуття поколювання в роті, печія під час ковтання, слинотеча, біль у грудях, животі, блювота, пронос, оніміння губ, язика, шкіри. Порушується зір, втрачається координація рухів, орієнтація у просторі, можуть виникати психічні розлади, судоми. Смерть від порушення серцевої діяльності та дихання може настати за 3-4 години [3, с. 582]. Коренебульби аконіту містять алкалоїди, органічні кислоти, кумарини. У наземних органах рослини містяться алкалоїди, флавоноїди, аскорбінова кислота. Водночас з лікувальною метою можливе застосування настоянок та мазі аконіту як знеболюючий засіб, при ревматизмі, мігрені, зубному болю, при туберкульозі. При злоякісних новоутвореннях використовується корінь аконіту. Нині деякі види аконіту, чисельність яких зменшується, а саме Аконіт Бессера, Аконіт

опушеноплідний, Аконіт несправжньо-протиотруйний, Аконіт Жакена підлягають охороні та занесені до Червоної книги. Деякі види аконіту вирощують у Києві у Національному Ботанічному саду імені М.М. Гришка.

Вовче лико кримське (*Daphnetaurica*) родина Тимелесві (*Thymelaeaceae*) занесено до Червоної книги України, має природоохоронний статус – зникаючий. Надзвичайно рідкісний ендемічний вид Гірського Криму. Рослину також занесено до Європейського червоного списку. Культивується в ботанічному саду імені О.В. Фоміна Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка. Вовче лико містить глікозиддафнін, їдку речовину дафнетоксин, флавоноїди. Використовують кору і ягоди. З давнини використовують як проносне, при лікуванні шкірних захворюваннях, екземах, висипах, герпесі, трофічних виразках, при запаленні очей, головному болі, болях в суглобах, при захворюваннях шлунка. Водночас червоні ягоди становлять загрозу для дітей, а саме 10-15 ягід можуть виявитися для них смертельною дозою. Усі частини рослини можуть викликати некроз шкіри. Вживання ягід може призвести до подразнення шлунка, кишечника, нирок. Пронос, блювота, шкірні висипання – перші ознаки отруєння, негайно просити порожнину рота, шлунок.

Вовче лико (вовчі ягоди звичайні) (*Daphnenezereum*) – ростуть в Україні в Карпатах. Рожеві квітки з'являються до розпускання листя, плоди вовчого лика схожі на ягоди обліпихи. Кора і плоди містять оксикумарини (дафнін), смолисті отруйні речовини (мазерин, умбеліферон, дафнетин), фенолкарбоніву кислоту. Насіння містить алкалоїди. Галенові препарати вовчого лика застосовують як знеболюючий, протинаривний засіб, при невралгіях, ревматизмі, радикуліті, подагрі, паралічах, діатезах, пухлинах горла і стравоходу, золотусі, водяніці. При відсутності апетиту, втомі, атеросклерозі, туберкульозі, дизентерії використовують відвари.

Чемериця Лобеля (семеричний корінь, чемериця, кадило, вовчок) (*Veratrum lobelianum*) – представник родини Лілійних класу Однодольні. Отруйними є всі органи чемериці Лобеля. Рослина отруйна для бджіл, сільськогосподарських тварин. Кореневище з коренями містять алкалоїд

вератрин, глікоалкалоїдпсевдоієрвін, глікозиди, смоли, дубильні речовини. Алкалоїди викликають порушення центральної нервової системи. Ознаками отруєння чемерицею є нудота, блювання, пронос, сильний головний біль, розлади зору, втрата свідомості, судоми, біль у ділянці підшлункової залози. Також може порушуватися ритм і частота серцевих скорочень. Порошок з кореневищ чемериці або відвар застосовують при шкірних захворюваннях. Екстракти використовуються як протикоростяний та протитуберкульозний засоби [3, с. 584].

Вороняче око чотирилисте (воронець, воронячі ягоди, хрест-трава, ведмежі ягідки) (*Paris quadrifolia*) належить до родини Трилілійні (*Trilliaceae*), раніше Лілійні – *Liliaceae*. Це отруйна багаторічна рослина, яка на рік утворює одну квітку і довго цвіте з травня по червень, росте в затінених місцях, по ярах, у лісовій та лісостеповій зонах Європи. Отруйні всі органи рослини, особливо небезпечні отруєння, що викликані ягодами, які нагадують чорниці. Рослину використовують при лікуванні туберкульозу легень, нервових розладах, тахікардії, лихоманці, в офтальмології. При отруєнні ягодами та кореневищем вражається серце, кореневищем та листками – ЦНС, кореневищем – травна система. В ураженого відмічається печія в органах травлення, біль, нудота, блювання, пронос, пригнічення серцевої діяльності, ниркова недостатність, судоми, параліч, коми.

Конвалія звичайна, або травнева (*Convallariamajalis*) належить до родини Лілійні (*Lillaceae*). Народні назви: очна трава, травнева лілія, дзвіночки Марії, снігові крапельки. Трав'яниста багаторічна рослина, має сильний аромат. Розповсюджена на всій території України: в лісах, тінистих місцях, заростях. Конвалія травнева є лікарською рослиною, з якої виготовляють препарати для зміцнення та регуляції серцевої діяльності. Наземні частини рослини містять біля десяти серцевих глікозидів. Отруйні не тільки її червоні ягоди, але й уся рослина, особливо квіти [1, с.163-164]. Отруйною вважається навіть вода, в якій стояли конвалії. Симптомами отруєння конвалією травневою є блювання, нудота. В медицині конвалію травневу застосовують при лікуванні вад серця, хронічному міокардиті, для регуляції серцево-судинної системи

завдяки наявності глікозидів: конвалотоксина, конваломарина, конвалозида, а також сапонінаконвалерина, леткої олії. При неврозах, аритміях і екстрасистоліях, під час клімактерії, астмі, періодично маточних кровотечах. Сильнодіюча лікарська речовина нормалізує серцеву діяльність, є протизапальним, зміцнюючим, сечогінним, заспокійливим засобом, покращує кровопостачання та кровообіг. Як заспокійливий засіб при порушеннях центральної нервової системи, як снодійний – при епілепсії, головному болю, паралічі, захворюваннях щитовидної залози, при набряках, клімаксі. Настоянка використовується при інфекційних захворюваннях. В офтальмології – для промивання очей при запаленні, а також в кардіології. Конвалію травневу занесено до Червоної книги України.

Висновки. Отже, в курсі медичної біології викладачу як організатору навчальної та науково-дослідницької діяльності, консультанту-наставнику важливо звертати увагу студентів-медиків на дотримання правил поведінки в природі, мотивувати їх до пошукової роботи, формувати медико-біологічний, екологічний світогляд, мислення та культуру.

Перспективними напрямками досліджень є удосконалення технологій сучасної фахової підготовки студентів медичних факультетів, зокрема факультету підготовки лікарів для Збройних сил України щодо гуманного ставлення майбутніх медиків до оточуючого середовища, вивчені лікарських властивостей отруйних рослин та можливостей застосування їх у професійній діяльності.

Список літератури

1. Жизнь растений: в 6-ти т. / Гл. ред. А.Л. Тахтаджяна. Т. 6. Цветковые растения / Под ред. А.Л. Тахтаджяна. – М.: Просвещение, 1982. – 543 с.
2. Кархут В.В. Ліки навколо нас. – К.: Здоров'я, 1973. – 446 с.
3. Медична біологія / За ред. В.П. Пішака, Ю.І. Бажори. Підручник / Видання 2-ге, перероблене і доповнене. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2009. – 607 с.
4. Рейва П. Современная ботаника: В 2-х т.: Пер. с англ. / Рейва П., Єврт Р., Айкхорн С. – М.: Мир, 1990. – Т. 2. – 607 с.
5. Популярная Медицинская энциклопедия. Гл. ред. А.Н. Бакулев, Ф.Н. Петров. М.: Советская Энциклопедия, 1964. – 1251 с.
6. Погоріла І.О. Психологічні аспекти професійної діяльності викладача / І.О. Погоріла, О.В. Романенко. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Методика викладання природничих дисциплін у вищій та середній школі» ХУІІ КАРИШИНСЬКІ ЧИТАННЯ (Полтава 27-28 травня 2010 р.) /Полтавський нац.пед.ун-т імені В.Г. Короленка /За заг. ред. проф. М.В. Гринькової. – Полтава: Астрія, 2010. – С. 112-113.
7. Погоріла І.О. Психолого-педагогічні аспекти висвітлення екологічних проблем в курсі медичної біології / І.О. Погоріла, О.В. Романенко. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Інтернаціоналізація пострадянського університету» (20 травня 2011 року, Київ, Україна), Київ, 2011. – С. 90-97.
8. Трахтенберг І.М. Книга про отрути та отруєння. Нариси токсикології: пер. з рос. – Тернопіль: ТДМУ, 2008. – 364 с.

Pogorila I. O., candidate of pedagogical sciences, associate professor

STUDENTS MEDICAL AND ECOLOGICAL COMPETENCE FORMATION DURING THE STUDYING OF POISONOUS PLANTS IN THE COURSE OF MEDICAL BIOLOGY

In this article there is actualized the problem of poisonous plants' protection, safe human behavior in the ecosystem and their use as sources of biologically active substances in order to preserve health and human's life. Attention is paid to the poison's composition and mechanism of action of poisons' toxins on the organism, symptoms of poisoning, first aid implementation to the affected person. Attention is focused on the doctors' possibility to stay in the field and meet with representatives of the dangerous flora. There is also important teacher's role on the formation of students' professional interest to poisonous flora, humanistic attitude to this category of plants. Raises the issue of attracting medical students in writing scientific research work.

Keywords: medical and ecological competence, humanistic education, medical biology, poisonous plants, sources of biologically active substances, medical students.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ДИДАКТИЧНОЇ УСПІШНОСТІ КУРСАНТІВ ПОЧАТКОВИХ КУРСІВ

В статті автор аналізує психологічні та соціально-педагогічні фактори, що впливають на дидактичну успішність курсантів початкових курсів. Особливої уваги надається залежності дидактичної успішності курсантів від рівня їх соціалізованості до умов освітнього процесу навчального закладу, вмотивованості та вмінь самоорганізації власної навчально-пізнавальної діяльності

Ключові слова: дидактична успішність, адаптація, соціалізація курсантів

В статье автор анализирует психологические и социально-педагогические факторы, которые оказываются существенное влияние на дидактическую успешность курсантов начальных курсов. Особенное внимание уделяется исследованию зависимости дидактической успеваемости от уровня социализированности курсантов к условиям образовательного процесса учебного заведения, их мотивации, а также их самоорганизации учебно-познавательной деятельности

Ключевые слова: дидактическая успешность, адаптация, социализация курсантов

Як показує практика, існує залежність між академічною успішністю студентів перших курсів у порівнянні з їх шкільною успішністю. Слід визнати, що цей факт робить досить актуальним для системи вищих навчальних закладів (далі ВНЗ) необхідність дослідження чинників самого явища дидактичної успішності студентів перших курсів.

Одним із вагомих чинників дидактичної успішності або неуспішності, на нашу думку, є проблема рівня соціалізованості студентів до умов нового (більш складного) зовнішнього соціального мікро- і макросередовища, яким для них є ВНЗ. Особливо це чітко спостерігається на проміжному етапі процесу адаптації – ідентифікації.

Як відомо, до узагальнених критеріїв ефективності навчання належать академічна успішність і дидактична успішність. Академічну успішність можна визначити як ступінь збігу реальних результатів навчальної діяльності студентів із прогнозованими, а успішність навчання – як ефективність керівництва навчально-пізнавальною діяльністю студентів в умовах освітнього процесу ВНЗ.

Отже, мета статті полягає у визначенні особливостей результатів дидактичної успішності курсантів першого та другого курсів (далі курсантів), її залежності від соціально-психологічних та соціально-педагогічних факторів освітнього середовища ВНЗ, а також в уточненні рекомендацій науково-педагогічним працівникам (далі НПП) щодо практичної

реалізації форм і методів соціально-психологічної та педагогічної підтримки курсантів на етапі їх соціалізації.

Постановка проблеми. Сучасний етап окреслює чіткі пріоритети освітньої політики України, спрямованої безпосередньо на усебічну інтеграцію в міжнародне співробітництво та відтворення якостей особистості, які б дозволяли адекватно реагувати на будь-які виклики XXI століття: мобільність, динамізм, конструктивність, професійна, соціальна, особистісно-побутова та інші компетентності.

Реалізація мети буде полягати у вирішенні наступних завдань:

дослідженні сутності та критеріїв дидактичної успішності курсантів;

уточненні, класифікації та опису факторів, що впливають на дидактичну успішність курсантів ВНЗ;

виокремленні психологічних та педагогічних чинників, що впливають на навчально-пізнавальну діяльність курсантів;

узагальненні форм і методів соціально-педагогічної підтримки курсантів за рівнями їх соціалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній філософії і психології безпосередньо питаннями успішності особистості займалися багато вчених, зокрема В. Бакштанський, О. Жданов, М. Литвак, В. Панкратов та ін., які приділяють увагу практичним аспектам проблеми успішності людини.

У зарубіжній психології тема успіху розглядалась як психологами гуманістичного напрямку (К. Роджерс, А. Маслоу) і

пов'язувалась ними з проблемою самореалізації і задоволення базових потреб, так і психологами-практиками (майстри напряму, званого нейролінгвістичним програмуванням, бізнес-психологи) (Р. Бендлер, Д. Грюндер та ін.), що бачать у ньому вміння людини володіти найрізноманітнішими психотехнологіями.

У вітчизняній науці дослідженням актуальних питань адаптації молоді присвячені роботи багатьох вчених (О. Гончаров, А. Ерднієв, В. Кіготь, Т. Середя, О. Симоненко, А. Фурман та ін.). Увага дослідників акцентувалася на дослідженні різноманітних аспектів адаптації студентів. Пізнавальний і комунікативний аспекти дидактичної адаптації як складові особистісного потенціалу студентів стали предметом досліджень А. Маклакова, А. Паніхіна; самооцінку студента та її вплив на результат його адаптації розглядав Ю. Бабахан; О. Молихін розглядає дидактичну адаптацію як складову системи самоорганізації самостійної роботи тощо.

Як зазначалося вище, залежність між академічною і шкільною успішністю існує, але ця залежність, на нашу думку багатьох вчених та практиків, не може вважатися закономірною. Слід визнати, що цей факт робить досить актуальним для системи вищих навчальних закладів (далі ВНЗ) взагалі, та Інституту кримінально-виконавчої служби (далі ІКВС) зокрема, необхідність дослідження та узагальнення чинників, які впливають на дидактичну успішність курсантів першого курсу. Одним із вагомих чинників, на нашу думку, є проблема соціалізації студентів до умов нового (більш складного) зовнішнього соціального мікро- і макросередовища ВНЗ, особливо це чітко спостерігається на проміжному етапі процесу адаптації – ідентифікації (який припадає на період першого-другого курсів).

Виклад основного матеріалу. Як відомо, до узагальнених критеріїв ефективності навчання належать академічна успішність і дидактична успішність. Академічну успішність педагоги визначають як ступінь збігу реальних результатів навчальної діяльності студентів із прогнозованими, а успішність навчання – як ефективність менеджменту навчально-пізнавальною діяльністю студентів. В нашому розумінні термін ефективність передбачає співвідношення високих

результатів психолого-педагогічного характеру при мінімальних витратах (матеріальних, фінансових, кадрових, фізичних, психологічних і т. п.).

Дидактична успішність знаходиться у прямій залежності від особливостей індивідуально-психологічних характеристик структури особистості студента та стилю його навчально-пізнавальної діяльності в умовах освітнього процесу ВНЗ. На практиці це спостерігається у такій характеристиці як «навчаємість». На думку вченого Ананьєва Б.Г., під навчаємістю слід розуміти придбану під впливом освіти, навчання і виховання внутрішню готовність до різних психологічних перебудов і перетворень відповідно до нових програм подальшого навчання і виховання [1].

Серед основних чинників успішної діяльності студента сучасні автори виокремлюють мотивацію навчання. Мотив (фр. *motif*, від лат. *moveo* – рухаю) – внутрішня спонукальна сила, що забезпечує інтерес особистості до пізнавальної діяльності, активізує розумові зусилля. Виокремлюють кілька груп мотивів: *соціальні*, які мають широкий спектр прояву. Передусім це прагнення особистості через учіння утвердити свій соціальний статус у суспільстві та в конкретному соціальному колективі (сім'ї, навчальному закладі, виробничому підрозділі тощо) зокрема; *спонукальні*, які пов'язані зі впливом на свідомість тих, хто навчається, певних чинників – вимог батьків, порад, прикладів викладачів, членів первинного колективу; *пізнавальні*, що виявляються у пробудженні пізнавальних інтересів і реалізуються через отримання задоволення від самого процесу пізнання і його результатів.

Вчений В. Якунін в системі чинників, що впливають на дидактичну успішність студентів виокремлює три різнорівневі блоки: соціологічний, психологічний і педагогічний [7]. У соціологічний блок входять соціальні і соціально-демографічні чинники: соціальне положення і походження, місце проживання, рівень і якість довузівської підготовки, гендерно-вікові відмінності і т. п. До блоку психологічних чинників відносять інтелект, професійну і навчальну мотивацію, загальні і спеціальні здібності, навчаємість і здатність до виховання, індивідуальний стиль навчально-

Питання психології

пізнавальної діяльності, психологічний склад особистості в цілому [4].

Загальноприйнятим є факт наявності ряду характерних рис та протиріч соціально-психологічного характеру, що мають місце у розвитку студентської молоді. У цей період молода людина здійснює вибір професії, оволодіває нею і починає випробувати себе в інших сферах життя, самостійно планує свою діяльність і поведінку, активно відстоює самостійність суджень і дій. У цьому віці формуються світогляд, етичні та естетичні погляди на основі синтезу наявних знань, життєвого досвіду, самостійних міркувань і дій. Багато які зі сфери теоретичних уявлень переходять у сферу практичних здійснень (кохання, шлюб, створення власної сім'ї). Однак, у зв'язку з матеріальною залежністю від рівня стипендії та (або) допомоги батьків у поєднанні із необхідністю підкорятися існуючому у відомчому навчальному закладі розпорядку, виникає економічне протиріччя між різноманітністю бажань і можливістю їх здійснення, яке студент іноді намагається розв'язати додатковим заробітком на шкоду своїй основній учбовій діяльності.

Поєднання роботи з навчанням на денній формі створює ще одне протиріччя - надзвичайний дефіцит часу, який позначається або на якості учення, або додатковим заробітком, а у кінцевому результаті призводить до зниження інтенсивності інтелектуального та емоційного життя. Коли у студента з'являється вибірковий інтерес до тієї чи іншої галузі знань і виникає бажання заглибитися саме у конкретну галузь, ресурси часу виявляються недостатніми.

Наступне протиріччя полягає у тому, що не вистачає часу на переробку постійно зростаючого потоку інформації. Знаннями ж стає тільки та інформація, що усвідомлена і засвоєна людиною. Отже широта інформації часто вступає у протиріччя з глибиною її осмислення та дієвістю знань.

Існує ще одна особливість психічного розвитку особистості: якщо в середній школі навчання і виховання завжди випереджують

розвиток, то у ВНЗ розвиток студентів іноді випереджує навчання (якщо курсант мав стаж і досвід роботи в правоохоронних та інших воєнізованих структурах) і особливо виховання.

Блок педагогічних чинників, що обумовлюють успішність навчання, складають такі аспекти, як загальна організація навчального процесу, його матеріально-технічна база і наявність технічних засобів навчання, рівень педагогічної майстерності викладачів і ін.

Спеціальний аналіз різних чинників дидактичної успішності дозволяє виявити слабкі місця в системі освітнього процесу навчального закладу, врахувати вимоги практики до професійної підготовки фахівців, виявити і усунути труднощі, з якими стикаються курсанти. З цією метою конкретизуємо основні психолого-педагогічні чинники дидактичної успішності курсантів психологічного факультету Інституту кримінально-виконавчої служби України.

При порівнянні показників академічної успішності курсантів з середніми оцінками їх атестатів зрілості було виявлено, що середня оцінка загальної успішності у ВНЗ нижче за середню оцінку атестата зрілості у студентів I курсу на 0,39 бали, а у студентів II курсу – на 0,25 (за 12-ти бальною шкалою). Розриви в дидактичній успішності в школі і ВНЗ особливо яскраво виявляються, якщо всіх курсантів за рівнем їх академічної успішності розділити на дві групи: групу сильних курсантів (група А), у яких середня оцінка академічної успішності склала вище 9,1 балів; середню групу студентів (група Б), чия академічна успішність дорівнює 7,0-9,0 балів.

З табл. 1 видно, що відмінності в рівні академічної успішності в школі і ВНЗ практично відсутні у сильних студентів (0,14 балів). У курсантів групи Б відмінності складають близько 0,65 балів.

Таблиця 1

Академічна успішність курсантів I і II курсів психологічного факультету

	Курс, група курсантів			
	I		II	
	A	B	A	B
Середня оцінка атестата	9,63	7,98	9,70	7,95
Середня загальна успішність у ВНЗ	9,49	7,33	9,46	7,32

Ці дані дозволяють зробити висновок про те, що слабкими стають ті курсанти, які мали нижчі середні оцінки атестата,

причому, чим вони нижчі, тим більший розрив виявляється між успішністю в школі і ВНЗ. Звідси можна зробити висновок, що,

по-перше, успішність у ВНЗ знаходиться в прямій залежності від рівня загальноосвітньої шкільної підготовки, а по-друге, середня оцінка атестата є досить високою прогнозуючою функцією щодо рівня майбутньої академічної успішності [2].

Разом з тим у курсантів першого та другого курсів загальна успішність у порівнянні із шкільною стає нижчою. Причому розрив спостерігається більш значним у курсантів групи Б.

Очевидно, пошук причин слабкої академічної успішності слід починати усередині самої вузівської системи, маючи на увазі при цьому і ті відмінності в організаційних формах і методах навчання в середній і вищій школах, які, на думку автора, можна вважати першопричинами академічної неуспішності.

Розглянемо досконаліше соціально-психологічні і педагогічні чинники, що впливають на навчально-пізнавальну діяльність курсантів. У групи психологічних чинників були включені індивідуальні особливості мотивації, інтелекту, а також характеристики власне навчальної діяльності. Як педагогічні чинники виступали також різні аспекти організації освітнього процесу у ВНЗ.

Основною відмінністю в організації навчання, що існує в середній і вищій школі, є недостатній розвиток у студентів 1 курсу самостійного управління власною діяльністю, або самоорганізації, на що в значній мірі орієнтовані форми і методи навчання у ВНЗ; цей чинник негативно відбивається на навчально-пізнавальній діяльності в перші два роки навчання. Найцікавішими в розгляді цієї проблеми є дослідження Н. С. Ткаченко, яка вважає, що в умовах традиційної організації навчання у ВНЗ мотивація до навчання та задоволення професією значно знижуються саме на другому курсі. А основним фактором професійного становлення студентів у початковий період навчання є ефективна організація самостійності навчально-пізнавальної діяльності, менеджерські навички у роботі з науковою інформацією та розподілі часу [6].

Функції курсової ланки та куратора навчальної групи, нажаль, в повній мірі не здатні нівелювати, а лише послабляють негативні наслідки процесу соціалізації,

особливо на рівнях ідентифікації та індивідуалізації.

Результати, отримані при аналізі оцінок курсантами перших та других курсів своїх можливостей в організації власної навчально-пізнавальної діяльності, показали, що потенціал їх самоорганізації задіяний лише на половину. Зіставлення показників рівня самоорганізації курсантів з різною успішністю дозволило встановити, що самооцінка рівня самоорганізації у сильних курсантів вища, ніж у групі Б, приблизно на 19 %, що може свідчити про залежність навчальної успішності курсантів від рівня їх навчальної самоорганізації, з одного боку, і про різні здібності колишніх школярів до самоорганізації – з іншого.

З рівнем самоорганізації тісно зв'язана і ступінь навчальної активності. Як її показники виступали тижневе навчальне навантаження і число пропусків занять протягом семестру. Як правило, курсанти групи Б пропускають на 25-30 % більше занять, ніж курсанти групи А. Пропуски аудиторних занять вони намагаються компенсувати збільшенням часу на внеаудиторну роботу. Проте рівень самоорганізації слабких студентів трохи нижчий, ніж у сильних, тому помітне перевищення внеаудиторного часу у них не позначається позитивно на успішності здачі ними заліків та екзаменів.

Оскільки форми і способи навчальної діяльності у відомчому ВНЗ істотно відрізняються від шкільних, виникає питання про те, чи робить вплив (і в якій мірі) організація освітнього процесу на результати учення курсантів. Як зазначав у своїх дослідженнях вчений педагог Н.І. Мешков, вплив організації освітнього процесу по-різному оцінюється студентами, що мають різні рівні академічної успішності [3]. На першому курсі сильні студенти (група А) в порівнянні із слабкими (група Б) оцінюють вплив різних сторін організації навчального процесу як удвічі менший, а слабкі студенти більшою мірою, чим сильні, пов'язують свої дидактичні успіхи із зовнішніми умовами навчальної діяльності.

Судячи по тенденції скороченню на другому курсі відмінностей в оцінці ступеня впливу різних аспектів організації навчального процесу, а також рівня самоорганізації між курсантами обох груп, можна говорити про те, що до другого курсу

всі курсанти практично адаптуються до умов освітнього процесу ВНЗ. Проте, не дивлячись на ознаки адаптації курсантів до вузівських форм і способів навчальної роботи, відмінності в дидактичній успішності продовжують залишатися. Причини тому, ймовірно, слід шукати в системі суб'єктивних чинників, особливе значення серед яких, мабуть, повинні мати особливості навчальної мотивації курсантів, їх інтелектуальних здібностей, а також вміння і навички самоорганізації власної навчально-пізнавальної діяльності.

Оскільки істотних відмінностей в рівні інтелектуальних здібностей у обох груп курсантів не було виявлено, то, очевидно, немає і прямої залежності навчальної успішності студентів від їх інтелектуальних можливостей. В даному випадку можна припустити існування відмінностей в мотивації, від якої залежать і ступінь навчальної активності, і рівень самоорганізації, і інші характеристики навчально-пізнавальної діяльності.

Таким чином, зниження рівня мотивації першокурсників, а також недостатній рівень самоорганізації є результатом несоціалізованості до умов освітнього процесу ВНЗ. Прослідкуємо більш детально процес соціалізації студента 1-го курсу та зупинимось на проблемі його адаптації до освітнього процесу в умовах ВНЗ.

Різка зміна багаторічного досвіду роботи, до якого звикли юнак чи дівчина (динамічного стереотипу за І. П. Павловим), нерідко можуть призводити до нервових зривів і стресових ситуацій. Перебудова динамічного стереотипу у кожного курсанта протікає індивідуально і залежить від соціально-психологічних чинників. Серед головних труднощів, з якими стикаються першокурсники, психологи виокремлюють такі:

негативні переживання, обумовлені втратою середовища шкільного колективу;

невизначена мотивація щодо вибору професії, недостатня психологічна готовність до її опанування;

не адаптованість до методів та прийомів викладацької діяльності науково-педагогічного складу ВНЗ;

відсутність навичок самостійної навчально-пізнавальної роботи, конспектування матеріалу лекцій, підготовки до семінарських та практичних занять,

роботи з науковою літературою, словниками, каталогами тощо;

невміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки і діяльності, що посилюється відсутністю щоденного контролю з боку викладачів;

пошук оптимального режиму праці та відпочинку в нових умовах, налагодження побуту та самообслуговування, особливо при переході з домашніх умов до гуртожитку та курсантського розпорядку навчальних і вихідних днів.

Як бачимо, зазначені труднощі не є однаковими за своїм походженням. Деякі з них мають об'єктивний характер, а інші обумовлені недоліками у вихованні в школі та сім'ї. Отже слід розрізняти дві складових адаптації курсантів у ВНЗ:

а) професійну адаптацію - пристосування до характеру, змісту, умов та організації навчального процесу, розвиток навичок самостійності у навчальній та науковій роботі;

б) соціально-психологічну адаптацію - пристосування курсантів до академічної групи, налагодження взаємовідносин з одногрупниками, знаходження власного стилю поведінки.

Курсант або навчальна група на 1-му курсі у цілому під час адаптації проходять три рівня: ідентифікації, індивідуалізації, персоналізації. Вищим рівнем вважається персоналізація, результатом якої є формування студента як цілісної соціально-активної особистості, а навчальну групу – як суб'єкт поступово-гуманістичних процесів [5].

Ідентифікація – рівень соціальної адаптації (соціалізації), результатом якої є включеність курсанта як індивіда або соціальної групи у систему суспільних відносин, усвідомлення норм поведінки у вузівському соціальному середовищі, ціннісних орієнтацій майбутнього офіцера. Таку ідентифікацію проходить кожний курсант при адаптації до умов освітнього процесу ВНЗ, особливо актуальним це питання постає перед першокурсниками, випускниками шкіл, які не є киянами.

Потреба в індивідуалізації є у кожній нормальної людини. Завдяки індивідуалізації у курсанта формуються особистісні ціннісні орієнтації у курсантському середовищі, відбувається самоствердження його у навчальній групі, досягається певний соціальний статус. Науково-педагогічні

Питання психології

працівники повинні вміти враховувати таку потребу (особливо в перші тижні навчання курсанта 1-го курсу) і спрямувати її на досягнення позитивного результату у процесі навчально-пізнавальної діяльності курсанта. У випадку неадекватної співпраці у курсанта може з'явитись песимізм або анархізм щодо вирішення власних соціальних проблем, зниження рефлексії власних можливостей, а колектив навчальної групи може втратити суб'єктивний статус формування мотивації на досягнення дидактичної успішності.

Рівень персоналізації передбачає створення колективу навчальної групи, а саме: колективної думки, дидактичної змагальності, колективних традицій та настрою. На рівні персоналізації особистість курсанта реалізує свої соціальні інтереси, самоактуалізується, має певні і достатні навички самопомоги, самонавчання і самовиховання.

Знання специфіки та соціальної характеристики кожного рівня адаптації курсанта, можна запропонувати форми і методи соціальної підтримки, наведені у таблиці 2.

Таблиця 2

Методи і форми соціальної підтримки курсантів 1-2 курсів за рівнями соціальної адаптації

Рівні соціальної адаптації курсантів	Ознаки	Методи і форми соціальної підтримки
Ідентифікація	1) усвідомлення норм поведінки в умовах освітнього процесу; 2) усвідомлення ціннісних орієнтацій вузівської організації	Соціально-педагогічний патронаж, метод педагогічних ситуацій, курсантські обряди і ритуали, методи соціально-психологічної допомоги, ділові ігри. Активізація потенціальних можливостей курсантів (ККВ, олімпіади, спортивно-масові заходи). Особливо важна роль куратора навчальної групи та офіцерів курсової ланки як своєрідних батьків першокурсника, моніторинг побутових умов проживання в гуртожитку
Індивідуалізація	1) формування особистісних ціннісних орієнтацій; 2) самоствердження в соціальній групі; 3) досягнення соціального статусу	Метод бесіди, прикладу, метод переконань; метод навчання; всі форми індивідуально-виховної роботи.
Персоналізація	1) створення колективу навчальної групи; 2) реалізація соціальних інтересів особистості курсанта	Методи групової психотерапії, методи формування громадської думки, колективних традицій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Успішність курсанта постає у єдності адаптаційних, педагогічних та самоактуалізаційних процесів.

Таким чином, курсові офіцери, куратори та науково-педагогічні працівники як «соціальні психологи та педагоги» повинні здійснювати заходи щодо соціально-психологічної та педагогічної підтримки курсантів, які її потребують. Реалізація такої підтримки курсантів передбачає визначення рівня їх адаптації до різноманітних проблемних соціально-педагогічних ситуацій, з якими потенційно стикаються курсанти в перші два роки навчання.

Наступним кроком мають стати ефективний арсенал педагогічних активних

методів і форм соціально-педагогічної діяльності, щоб допомогти курсанту знайти найбільш раціональні для нього прийоми і способи роботи за рахунок активізації найбільш розвинених сторін його особистості. Практично тут йде мова про формування індивідуального стилю його самоорганізації та навчально-пізнавальної діяльності, які є вирішальними факторами успішного навчання.

Перспективи подальших досліджень полягають у підборі та адаптації відповідних методик, що сприяють у курсантів початкових курсів формуванню навичок та вмінь ефективної самоорганізації та навчально-пізнавальної діяльності

Список літератури

1. Ананьев Б.Г. О человеке как объекте и субъекте воспитания // Избранные психологические труды / Под ред. А.А. Бодалева. – Т. 2. – М.: Педагогика, 1980. – 288 с.
2. Жучева Е.Н. Успешность педагогической деятельности учителя в зависимости от педагогических и специальных способностей / Автореферат дисс. ... канд. пед. н. - Л.: ЛГУ, 1983. - 27 с.
3. Мешков Н. И. Психолого-педагогические факторы академической успеваемости / Н.И. Мешков. - Саранск: Наука, 1991. - 96 с.
4. Смірнов В.М.; Руденко М.В., Калениченко Р.А., Гаврилюк В.О.. Психолого-педагогічне забезпечення навчально-виховного процесу: Навч. посібник / В.М. Смірнов; М.В. Руденко, Р.А. Калениченко, В.О. Гаврилюк. – К.: КНУБА, 2014. – 432 с.
5. Соціальна військова педагогіка: підручник: у 2 ч. Ч. 1. Теоретико-методологічні основи / [М. В. Руденко, Л. В. Олійник, В. І. Осьодло, В. Ж. Богайчук]. – К. : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2013. – 348 с.
6. Ткаченко Н. С. Профессиональное становление студентов в учебный период обучения в вузе // Вестн. Кыргызско-Российского Славянского ун-та. — Бишкек, 2007. — № 1. — 10 с.
7. Якунин В.А. Педагогическая психология: Учеб. Пособие / 2-е изд. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А. – 349 с.

Rudenko M. V., PhD, a senior lecturer

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF DIDACTIC SUCCESS CADET INITIAL COURSES

The author analyzes the psychological and socio-pedagogical factors, which have sufficient impact on didactic success of students at initial courses. Especial attention is paid to the research of dependence of didactic success from the level of socialization of the students to terms of educational process of educational institution.

Researches the system of factors, which affect the success of learning and cognitive activity of the students. The key points of didactic success are correlation of level of social and psychological adaptation of the student to the terms of educational process, and mandatory intermediate link – level of his self-organization and motivation.

Offers adapted to the terms of departmental institution active methods and forms of social and pedagogical support of students of initial courses accordingly to levels of their social adaptation.

Keywords: didactic successfulness, socialization adaptation of students

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНИХ ЗДІБНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ

У статті представлено аналіз психологічних досліджень з проблеми особливості розвитку професійних здібностей майбутніх практичних психологів в умовах освітнього середовища. Надаються рекомендації виконання яких сприяє оптимізації процесу розвитку готовності майбутнього практичного психолога до здійснення професійної діяльності в умовах ВНЗ.

Ключові слова: професійні здібності, професійна орієнтація, професійна діяльність, професійна компетентність, професійна позиція практичного психолога, конгруентність, фасилітативність, рефлексія, гнучкість мислення, соціальний інтелект.

В статті представлено психологічний аналіз дослідження проблеми особливостей розвитку професійних способностей майбутніх практичних психологів в умовах освітнього середовища.

Ключевые слова: профессиональные способности, профессиональная ориентация, профессиональная деятельность, профессиональная компетентность, профессиональная позиция практического психолога, рефлексия, гибкость мышления, социальный интеллект.

Постановка проблеми. Сучасна людина піддається все зростаючій дії інформаційних, соціально – психологічних і інших чинників, які створюють навантаження і перевантаження когнітивного, емоційного, комунікативного і інтерактивного характеру. Зростають потреби у кваліфікованій психологічній допомозі та підвищенні диференційованого підходу до кожної особистості. Відповіддю на таку потребу є створення в Україні психологічної служби, яка покликана забезпечити психічне здоров'я та вільний саморозвиток особистості, а отже, і стабільну гармонізацію відносин у суспільстві.

Отже практичний психолог не просто аналізує психологічні, емоційно - вольові, фізичні, соціальні та інші аспекти поведінки людини, але і виконує активну коригувальну роботу, таким чином до його підготовки справедливо ставляться високі вимоги.

Дослідження професійних здібностей і розробка методик їх психологічної діагностики та розвитку мають найважливіше значення для індивідуалізації навчання і виховання, професійної орієнтації та професійного відбору, прогнозування та психологічної підтримки розвитку особистості [2; 7; 8; 9; 10].

У феноменологічному підході професійними здібностями називають "сукупність відносно стійких індивідуально – психологічних якостей особистості, яка обумовлює успішність навчання певній професії та її ефективне виконання на підставі компенсації одними психологічними властивостями інших". Професійні здібності являють собою не нові особливі якості, а певні поєднання психічних властивостей і процесів, сприятливих для освоєної професії [2].

Мета та методика дослідження.

Спираючись на вивчення досвіду практичної діяльності психологів та ознайомлення з соціально – психологічною роботою в нашій країні і за кордоном ми маємо право виділити наступні характерні особливості професійної діяльності фахівців цього профілю:

- обумовленість мети і завдань професійної діяльності практичного психолога соціальним замовленням суспільства і його інститутів – оптимально реалізувати потенційні можливості людини як у сфері її діяльності, так і в повсякденному житті;

- поєднання в задачах різноманіття складових, які визначають поліфункціональність професійної праці практичного психолога;

- недостатня регламентованість соціально – правової, функціональної та організаційно – методичної бази професійної діяльності, взаємовідносин з різними суб'єктами праці і життя, що обумовлює актуальність творчого підходу, адекватного загальноприйнятим нормам, рекомендаціям психологічної науки, моральним принципам та професійній етиці;

- відповідність висунутих цілей, завдань і функцій з індивідуальними можливостями, потребами і діями практичного психолога;

- інтегративний характер процесу і результатів професійної діяльності, що складається на основі ефективного використання дослідницько – діагностичних, формуально – розвиваючих, корегувально – терапевтичних, комунікативних та інших технологій;

- дивергентний (творчий) характер професійної діяльності, що базується на знанні психологічної суті процесів і явищ, гнучкості мислення, широкій ерудиції, активному

Питання психології

пошуку новаторських підходів та інноваційних технологій, особистісній ініціативі і широкій професійній комунікабельності;

- поліваріантність умов виконання професійних обов'язків, які реалізують комплексно та поліфункціонально при обов'язковому безпосередньому сполученні з конкретною людиною, колективом, їх відносинами і взаємозв'язками.

Отже діяльність практичного психолога, будучи особливим видом праці в сучасному суспільстві, містить як загальні, так і специфічні ознаки. Для її аналізу як цілісного феномена доцільно виділити наступні сторони:

- професійна діяльність практичного психолога;

- професійне спілкування практичного психолога;

- особистість і результати праці [1].

І. Барбашова формулює мету діяльності психолога - практика у загальному вигляді як

надання психологічної допомоги людині у різних життєвих ситуаціях. Реалізація цієї мети припускає формування та розвиток у майбутніх практичних психологів ряду якостей, насамперед – стійкого інтересу до людини в аспекті функціонування її психіки. Така особливість психолога активізує його когнітивну, волюву, емоційну, активність на ознайомлення з різноманітними фактами та явищами психіки людини, підвищує його енергійність та працездатність [1].

Сучасний науковий підхід до аналізу особистості практичного психолога окреслює певне коло професійно важливих якостей і здібностей фахівця, які формуються під час навчання й подальшої професійної діяльності та презентують у подальшому успішного практичного психолога. Наприклад Р. Кеттел і його співробітники вивели особистісний типовий профіль практичного психолога [3].

Таблиця 1.

Приклад синтетичного помірною особистісного типового профілю практичного психолога

Показники професійних здібностей практичного психолога	Рівень розвитку						Компоненти професійних здібностей практичного психолога
	Високий рівень		Помірний рівень		Помірно-знижений рівень		
	7	6	5	4	3	2	
Конгруентність (щирість) Уміння підтримувати контакти Ненасичуваність контактами з іншими людьми							Емоційний компонент
	✘						
Фасилітативність (здібності до впливу на людину, соціальна інтуїція, високий рівень емпатії, альтруїстична спрямованість до розуміння людей, яскрава експресивність, високий рівень комунікативної креативності, також характерно емоційна стабільність, сміливість, домінантність, сумлінність)							
Фактор домінантності (проявляється в бажаних позиціях спілкування: “зверху (активної при домінуванні), “поруч” (інтерактивної при наданні допомоги) або ”знизу” (залежної при служінні). За фактором домінантності оцінюється, яку саме позицію повинен займати спеціаліст для досягнення максимальної ефективності.							
				✘			
Загальна інтелектуальність							Інтелектуальний компонент
Рефлексія (усвідомлення меж своєї компетентності)							
Гнучкість мислення							
Високо розвинений емоційний інтелект (здібності до розуміння власних емоцій і емоцій інших людей, а також до управління емоційною сферою, що зумовлює більш високу адаптивність та ефективність у спілкуванні, за допомогою емоційного інтелекту здійснюється переробка особливого типу інформації – інформації емоційної)							
						✘	

Питання психології

Високо розвинутий соціальний інтелект (швидкість розпізнання змін у поведінці людини, оцінка сили впливу психолога на поведінку людини, здібність розуміти поведінку людини, логічно аналізувати її психологічні проблеми, далекоглядність в між особистісних відносинах, здатність робити швидкі, майже автоматичні висновки про людей, система здібностей інтелекту, що не залежить від фактора загального інтелекту)								
Готовність прийняти на себе відповідальність , внутрішній локус контролю								Ціннісно – смысловий компонент
Незалежність, впевненість у собі								
Неприхильність до стандартів, неупередженість								
Антропоцентрична спрямованість								
Сумлінність								
Здібності до самоорганізації, самонавчання та самовдосконалення								Морально – регулятивний компонент
Самодостатність або індивідуалізм								
Сміливість								
Регулятивний показник (необхідний за для безпеки самого психолога, щоб запобігти емоційного вигорання)								
Комунікативна креативність								Творчий компонент
Дивергентний тип мислення (творчий підхід до діяльності являється вже як показник професіоналізму)								

Таким чином, професійні здібності практичного психолога – багатокомпонентна структура, всі компоненти якої знаходяться у тісному взаємозв'язку, впливають на ефективність професійної діяльності, відповідають її вимогам та визначають рівень компетентності фахівця.

Отже, важливою вимогою до майбутнього фахівця є сформованість ряду професійно значущих якостей майбутнього практичного психолога. Н. Чепелева виділяє етапи формування готовності практичного психолога і розглядає основні складові професійної компетентності [4].

Перший етап охоплює початковий період навчання, під час якого відбувається становлення когнітивної компетентності студентів. Основною діяльністю є навчання.

На другому етапі відбувається перехід від вивчення теоретичних курсів до дисциплін, пов'язаних із прикладним аспектом, які орієнтовані на практичну діяльність майбутніх практичних психологів. Основною діяльністю на цьому етапі є квазіпрофесійна.

На третьому етапі підготовки практичних психологів основною діяльністю стає навчально – професійна. Студенти на перед випускному і випускному курсах максимально наближаються до обраної професії: вони проходять практику, здійснюють психологічні дослідження в контексті написання дипломних і магістерських робіт. У цей період продовжується особистісне і професійне зростання студентів, але поряд має місце особистісна і професійна рефлексія, що сприяє переходу об'єктивних знань у знання особистісні.

Отже, важливою складовою процесу підготовки практичного психолога є особистісна підготовка, головна мета якої – становлення особистісного “Я” майбутнього фахівця. Для вирішення означеної проблеми актуальним виступає розробка такої концепції розвитку готовності майбутнього практичного психолога до здійснення професійної діяльності, яка б орієнтувала всю професійно – психологічну підготовку майбутнього фахівця у ВНЗ на конкретизацію та наближення її до

професійної діяльності практичного психолога [4].

Підсумовуючи вище сказане можна припустити, що основними завданнями є розвиток майбутнього практичного психолога в цілісності, унікальності як природно – соціальної і культурно – професійної індивідуальності; розвиток особистості практичного психолога як активного, творчого суб'єкта професійної діяльності; розвиток здібності до широкого і глибокого соціального і психологічного мислення і творчості; розвиток здатності управляти своїм психічними і фізичними станами; свідомо здійснення практичним психологом виховного впливу, управління своєю поведінкою; прогноз перспектив особистісно – професійного росту; спрямованість на продуктивність і ефективність майбутньої професійної діяльності; аналіз ступеня сформованості професійно важливих якостей; визнання практичного психолога суб'єктом безперервного процесу розвитку (саморозвитку), особистісно – професійного вдосконалення [6].

Таким чином серед рекомендацій виконання яких сприяє оптимізації процесу розвитку готовності майбутнього практичного психолога до здійснення професійної діяльності в умовах ВНЗ, доцільно виділити такі:

формування усвідомлення студентами місця і ролі психологічної освіти у оптимізації всебічно розвиненої особистості;

створення ситуацій для можливого використання психологічних знань, умінь та навичок під час навчальних занять;

формування у студентів позитивної мотивації до прагнення самостійно оволодівати психологічними знаннями, уміннями і навичками;

забезпечення викладачів і студентів відповідною психологічною, методичною літературою;

домінування активних методів навчання (рольові ігрові психотехніки, розробка фрагментів розвиваючих, корекційних, просвітницьких, реабілітаційних заходів, вирішення системи спеціальних практичних завдань під час психологічної практики);

поєднання психологічної освіти студентів під час навчання з самоосвітою у поза навчальний час, створення атмосфери

бережливого ставлення до результатів людської праці, поваги до психологічних знань спонукатиме студентів до самостійних пошуків, розвитку професійного мислення та посилення практичної спрямованості навчальних занять, що сприяють формуванню практичних умінь і навичок професійної діяльності.

Висновки та перспективи подальшого дослідження.

Отже ми вважаємо, що врахування виокремлених аспектів дасть можливість формування висококваліфікованого фахівця, здатного допомогти іншим особистостям у вирішенні актуальних психологічних проблем трудового та особистого життя.

Таким чином, провівши детальне вивчення основних моментів у межах даної проблематики та проаналізувавши все вище викладене, пропонуємо проведення психологічного тренінгу як одну з доцільних та перспективних форм практичної підготовки майбутнього практичного психолога.

Отже, психологічний тренінг – це запланований процес модифікації ставлення, знання чи поведінкових навичок того, хто навчається, через набуття навчального досвіду, щоб досягти ефективного виконання в певному виді діяльності або в певній галузі; психологічний тренінг це сучасний вид групового та індивідуального навчання. Особливе значення має використання психологічного тренінгу професійно – особистісного росту та професійної готовності для формування особистісно – значущих якостей практичного психолога. Саме за допомогою групової форми роботи здійснюється актуалізація прояву особистісно- професійних якостей студента та їх розвиток. Таким чином, проведення психологічного тренінгу може виступати одним з яскравих прикладів позитивного впливу на особистість майбутнього практичного психолога [5].

Перспектива даного дослідження полягає в тому, що воно дає можливість позитивно впливати на розвиток компонент професійних здібностей і властивостей особистості майбутнього практичного психолога та знаходити оптимальні розвивальні умови для підготовки майбутніх спеціалістів до здійснення професійної діяльності.

Список літератури

1. Барбашова І. А. Професійні здібності практичного психолога: сутність та формування/ Ірина Барбашова // Педагогіка: зб. Наукових праць Бердянського педагогічного інституту ім. П. Д. Осипенко (Педагогічні науки). – Бердянськ: БДПІ, 1999. - №2. – С. 108 – 114.
2. Бачмонова Н. В. К вопросу о профессиональных способностях психолога/ Н. В. Бачманова, Н. С. Стафурина// Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. - 1985. - №5. – С. 58- 75.
3. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей/Д.Б. Богоявленская. - М: МГУ, 2001.- 240 с.
4. Бирюков С.Д. Традиционные маркеры одаренности: дифференциально-психологический анализ структуры показателей /С.Д. Бирюков // Интеллект и креативность в ситуациях межличностного взаимодействия. М.: ИП РАН, 2001. – С. 22-38.
5. Дружинин В.Н. Когнитивные способности: структура, диагностика, развитие . / В.Н. Дружинин– М.: ПЕР СЭ; СПб.: ИМАТОН-М, 2001. – 224 с.
6. Корнилов Ю. К. Психология практического мышления/ Ю. Корнилов. –Ярославль: ДИА – Пресс, 2000. – 205с. – (Монография), С. 118-125.
7. Чепелева Н. В. Формування професійної компетентності психолога/ Н. Чепелева// Актуальні проблеми психології: Наукові записки інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К.: Ніка – Центр, 1999. - №19.- 286с.
8. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека/В.Д. Шадриков- Издательская корпорация «Логос».- Москва, 1996. -320с.
9. Яремчук С. В. Професійно – психологічна спрямованість особистості майбутнього вчителя/ С. Яремчук // Педагогіка і психологія. – 2001. - № 1 (30).- С. 89- 97.
10. Яценко Т. С. Теоретические основы активного социально- психологического обучения учителей/ Т. Яценко. – К.: Вища школа, 1992. – 208с.

Seredyuk T., psihologichnih candidate, assistant professor

FEATURES OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL CAPABILITIES FUTURE PRACTICAL PSYCHOLOGISTS

We articles presented analiz psihologichnih doslidzhen s problemi osoblivosti rozvitku profesijnih zdibnostey maybutnih practicality psihologiv in minds osvithno seredovischa. Nadayutsya rekomendatsii vikonannya yakih spriyae optimizatsii processes rozvitku gotovnosti maybutnogo practical psychologist to zdiysnennya profesijnoi diyalnosti in the minds of BIS.

Harakterizuyutsya Etap formuvannya gotovnosti practical psychologist that rozglyadayutsya osnovni skladovi profesijnoi kompetentnosti maybutnogo practical psychologist. Suggests the stock is synthetic osobistisnogo model profilya practical psychologist. Spirayuchis on Studying of dosvidu praktichnoi diyalnosti psihologiv that oznayomlennya s sotsialno - psihologichnoyu robots in nashiy kraïni i behind a cordon at articles vidilyayutsya harakterni osoblivosti profesijnoi diyalnosti fahivtsiv tsogo profilyu do articles formulyuetsya meta diyalnosti psychologist - practice at zagalnomu viglyadi yak nadannya psihologichnoi care to the lyudini in riznih zhittevih situatsiyah. Realizatsiya tsiei methylene pripuskae formuvannya that rozvitok in maybutnih practicality psihologiv number yakostey, nasampere - stiykogo interesu to Lyudin in aspekti funkcionuvannya ii psihiki.

Keywords: profesijni zdibnosti, profesijna orientatsiya, profesijna diyalnist, profesijna kompetentnist, profesijna pozitsiya practical psychologist kongruentnist, fasilyativnist, refleksiya, gnuchkist mislennya, sotsialny intelekt.

Стасюк В. В., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри морально-психологічного забезпечення військ НУОУ імені Івана Черняхівського (м. Київ).

Олійник Л. В., кандидат педагогічних наук, СНС, старший науковий співробітник НМЦ організації освітньої діяльності НУОУ імені Івана Черняхівського (м. Київ).

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ МАГІСТРІВ ВІЙСЬКОВО-СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ: ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Аналізується проблема організації психолого-педагогічної підготовки майбутніх магістрів військово-соціального управління, формування професійних умінь майбутніх магістрів військово-соціального управління вищих військових навчальних закладів у контексті сучасних вимог до військового фахівця.

Ключові слова: психолого-педагогічна підготовка, магістри військово-соціального управління, педагогічна система, вищі військові навчальні заклади.

Анализируется проблема организации психолого-педагогической подготовки будущих магистров военно-социального управления, формирования профессиональных подготовки будущих магистров военно-социального управления в высших военных учебных заведениях в контексте современных требований к военному специалисту.

Ключевые слова: психолого-педагогическая подготовка, магистры военно-социального управления, педагогическая система, высшие военные учебные заведения.

Сучасний стан Збройних Сил України та реалії ХХІ століття констатують: поряд з традиційними загрозами, пов'язаними з локальними війнами та збройними конфліктами, серйозну небезпеку для людства становить тероризм в усіх його проявах, що вимагає якісно нових підходів до організації навчально-виховного процесу, налагодження і впровадження навчально-виховних методичних систем, які могли б забезпечувати всебічний розвиток особистості та її успішну самореалізацію в соціальному та військово-професійному середовищі.

Відповідно, Концепція розвитку військової освіти в Україні спрямовує військових педагогів на підготовку магістрів військово-соціального управління, що характеризуються творчим мисленням, здатних самостійно приймати рішення у процесі військово-професійної діяльності та за екстремальних умов сучасного бою.

Система військової освіти має переважно закритий характер, а військово-освітні заклади виконують функцію інструменту, що дозволяє регулювати поведінку особового складу в процесі вирішення освітніх завдань у навчальній й військово-службовій діяльності, накладаючи певні обмеження на поведінку слухачів, регламентуючи службові відносини на принципах централізації і єдиноначальності,

що передбачають однозначну субординацію всіх військовослужбовців. У вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ) існують суворо фіксовані ролеві відносини і формальний статус учасників педагогічного процесу, що додає системі необхідну стійкість.

Важливим у зазначеному процесу постає гуманітаризація освітнього простору ВВНЗ. Для формування у військового фахівця гуманітарного підходу до професійної діяльності система військової освіти особливо потребує реалізації процесу гуманізації, оскільки сьогодні потрібні гуманітарно-освічені і виховані офіцери, здатні бачити в підлеглому самотужню людину, визнавати цінність особистості, її гідність, володіти психолого-педагогічною культурою спілкування

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми психолого-педагогічної підготовки фахівців свідчить, що вони присвячені питанням: психолого-педагогічної підготовки учителів О.А. Абдуліна [1], О.М. Пехота [5], Л.О. Хомич [8], психолого-педагогічної підготовки фахівців у непедагогічних університетах В.А. Козаков, Д.І. Дзвінчук [3], психологічної підготовки військовослужбовців О.П. Макаревич [4].

Аналіз основних видів діяльності військових фахівців – майбутніх магістрів військово-соціального управління свідчить,

що його діяльність є різнобічною і має безпосередню психолого-педагогічну спрямованість, відтак – потребує від нього, з одного боку, військово-професійної і психолого-педагогічної компетентності, а з іншого – глибокого самопізнання.

Власне об'єктивне самопізнання є першим рішучим кроком офіцера як педагога та психолога до вершин психолого-педагогічної майстерності. Але через недостатню психолого-педагогічну підготовку майбутні магістри військово-соціального управління, як правило, недосить чітко уявляють собі сильні та слабкі сторони своєї психолого-педагогічної підготовки, не знають і не використовують потенційні можливості саморозвитку особистості.

Відповідно, завданням нашої статті є аналіз актуальної проблеми організації психолого-педагогічної підготовки майбутніх магістрів військово-соціального управління та розвиток у них професійних умінь у контексті сучасних вимог до військового фахівця.

Вдосконалення психолого-педагогічної підготовки майбутніх магістрів військово-соціального управління є метою і засобом соціально-економічного та духовного прогресу суспільства. Проблема професійної підготовки майбутнього магістра військово-соціального управління, формування його як соціально-активної особистості слід розглядати перш за все як психолого-педагогічну підготовку.

Визначення поняття “*професійна підготовка*” ґрунтується на визначенні сутності поняття “*підготовка*”.

Аналіз першоджерел дозволив нам знайти різні підходи до визначення поняття “*підготовка*”.

У законі України “Про Вищу освіту” зазначено, що професійна підготовка – здобуття кваліфікації за відповідним напрямом підготовки або спеціальністю.

Основними складовими професійної підготовки є:

- психолого-педагогічна підготовка;
- взаємозв'язок теоретичної підготовки та педагогічної практики;
- професійна освіта;
- методична підготовка;
- самоосвіта та самовиховання;
- професійно корисні види діяльності.

Деякі учені поняття “*підготовка*” ототожнюють з готовністю до професійної діяльності (Н. Костіна), інші дослідники вважають, що підготовка включає формування готовності майбутніх вчителів до професійної діяльності (Л. Григоренко, Т. Гущина, Г. Троцько) [5].

Необхідно зазначити, що В. Сухомлинський вбачав результат підготовки до учительської професії “людинознавства” в “знаннях, уміннях доведених до ступеня майстерності, піднесених до рівня мистецтва” [6, с. 450].

О. Пехота зазначає, що “специфіка підготовки вчителя з позицій теоретичних моделей його індивідуальності полягає в тому, що акцент переноситься із зовнішньої організації діяльності у сфері підготовки спеціаліста на її “внутрішню картину”. У центрі такого підходу є майбутній учитель як суб'єкт підготовки, як суб'єкт індивідуального професійного розвитку, а сама підготовка здійснюється з позицій розвивального навчання, з позицій формування його особистісно-професійної “Я - концепції” [5, с. 11].

О. Абдуліна характеризує професійно-педагогічну підготовку вчителя як процес навчання студентів у системі навчальних занять з педагогічних дисциплін і результат, який характеризується повним рівнем розвитку особистості вчителя, сформованістю загально-педагогічних знань, умінь і навичок; багатобічна система, яка об'єднує відносно самостійні системи підготовки: суспільну, соціально-наукову, психолого-педагогічну, загальнокультурну [1], але це визначення не називає інтегруючого елементу системи підготовки, із цього погляду найповнішим є визначення професійно-педагогічної підготовки, яке дає Г. Троцько: “Це система, яка характеризується взаємозв'язком та взаємодією структурних та функціональних компонентів, сукупність яких визначає особливість, своєрідність, що забезпечує формування особистості студента відповідно до поставленої мети – вийти на якісно новий рівень готовності студентів до професійної діяльності” [2].

Таким чином, “підготовка” – це цілеспрямований процес формування, удосконалення знань, умінь, навичок, професійних якостей особистості, що необхідні для виконання діяльності, який здійснюється в ході навчання, самоосвіти або

професійної освіти. Рівень базової професійної підготовки – фундаментальна основа педагогічної майстерності. По своїй суті професійна підготовка магістра військово-соціального управління це процес передачі, самостійного вивчення і засвоєння системи педагогічних, психологічних, спеціальних, методичних знань, навичок та умінь на основі управління пізнавальної діяльності та самоконтролю магістрів військово-соціального управління.

Критичний аналіз психолого-педагогічної літератури з проблем професійної психолого-педагогічної освіти дозволив нам визначити поняття “психолого-педагогічна підготовка” як інтегрований процес формування професійних знань, умінь, навичок і застосування їх на практиці; і як результат – сформовані якості особистості, необхідні для здійснення професійної психолого-педагогічної діяльності військового фахівця.

Підготовку магістра військово-соціального управління слід розглядати як цілеспрямований творчий процес, що ґрунтується на наступних основних закономірностях:

зумовленість потребам соціально-економічного і культурного розвитку суспільства, стратегічними завданнями реформування освіти в Україні;

органічне входження в систему психолого-педагогічної підготовки магістра військово-соціального управління;

відповідність змісту і форм підготовки сучасному рівню розвитку психолого-педагогічної науки і педагогічної практики;

зумовленість специфікою та закономірностями творчого процесу формування творчої особистості;

залежність від особистісних якостей магістра військово-соціального управління і рівня його психолого-педагогічної діяльності.

Психолого-педагогічна підготовка майбутнього магістра військово-соціального управління відповідає загальновідомим принципам: наочності; системності; послідовності та цілісності; взаємодії загального, особливого, індивідуального у змісті та формах підготовки; доступності; науковості; єдності теорії та практики.

Психолого-педагогічна підготовка майбутнього магістра військово-соціального управління здійснюється через відповідну

педагогічну систему, яка будується на основі єдності загального, особливого та індивідуального. Як загальне вона є складовою професійної загальнопедагогічної підготовки магістра військово-соціального управління; як особливе – має свою специфіку, зумовлену особливостями й закономірностями навчально-виховного процесу і формування творчої особистості; як індивідуальне – відображає залежність підготовки від особистісних якостей магістра військово-соціального управління й рівня його психолого-педагогічної діяльності.

Під педагогічною системою (ПС) підготовки майбутнього магістра військово-соціального управління слід розуміти цілісну сукупність об’єктивно необхідних, взаємопов’язаних елементів, які реалізують мету та зміст психолого-педагогічної підготовки.

Основними елементами ПС в наступній послідовності [7, 9]: загальна мета психолого-педагогічної підготовки; зміст психолого-педагогічної підготовки; навчально-виховний процес; організаційні форми навчання; учасники військово-педагогічного процесу; навчальне середовище, у рамках якого здійснюється навчально-виховний процес; ефективність психолого-педагогічної підготовки; аналіз та корегування результатів психолого-педагогічної підготовки.

Формування готовності до психолого-педагогічної діяльності магістра військово-соціального управління є метою та результатом тривалого процесу психолого-педагогічної підготовки.

Одним із засобів досягнення ефективності в роботі з морально-психологічного забезпечення, вдосконалення управління цього процесу є органи по роботі з особовим складом, створені в ЗС України. Одне із завдань цих органів – зміцнення морально-психологічного стану і психологічної стійкості особового складу при виконанні завдань в будь-якій обстановці, зокрема, і нестандартній; взаємодія з органами державної влади в центрі і на місцях, соціальними інститутами, ЗМІ.

Можна відзначити комплексний характер морально-психологічного забезпечення й інтеграційний характер даного поняття, суть якого – в єдності, цілісності основних видів і способів

організованої дії на свідомість і психіку військовослужбовців при проведенні заходів, спрямованих на підтримку бойової і мобілізаційної готовності.

Досягнення високого рівня морально-психологічного забезпечення здійснюється за допомогою інформаційно-виховної, психологічної, військово-соціальної, соціально-культурної роботи, заходів з захисту військовослужбовців від інформаційно-психологічної, маніпулятивної дії супротивника.

Найважливішим етапом в досягненні високого рівня морально-психологічного забезпечення є психолого-педагогічна підготовка майбутніх магістрів військово-соціального управління у ВВНЗ.

Психолого-педагогічна підготовка – це відносно самостійний процес формування професійно компетентної особистості, оволодіння майбутнім магістром військово-соціального управління гуманітарною, педагогічною культурою, що позначається на готовності до педагогічної взаємодії, на ефективному управлінні педагогічним процесом.

Як засвідчує аналіз наукових джерел, така підготовка здійснюється на основі системи заходів організаційно-масового характеру, а також вдосконалення і самовиховання майбутніх магістрів військово-соціального управління.

Організація психолого-педагогічної підготовки у ВВНЗ і військових частинах має ряд особливостей, які виявляють такі моменти: наявність системи моніторингу виховної діяльності як окремого офіцера, так і педагогічного колективу; наявність програми психолого-педагогічної підготовки слухачів, спроектованій на основі адекватної моделі виховної діяльності; система заходів із стимулювання слухачів до підвищення рівня готовності до педагогічної діяльності, підвищення їх психолого-педагогічної компетентності; створення умов для активізації творчої активності слухачів із розробки і використання нових педагогічних технологій, оволодіння методиками психолого-педагогічної діагностики.

Вивчення досвіду викладання основ морально-психологічного забезпечення військ у ВВНЗ дозволяє виділити ряд недоліків цього процесу: фрагментарний підхід до добору змісту військово-спеціальних дисциплін, відсутність єдиної

науково-методичної бази їх викладання; невідповідність сучасним вимогам інформаційного забезпечення навчального процесу; недостатність взаємодії між курсами, кафедрами і керівництвом ВВНЗ; недостатність навчально-виховних заходів, їх безсистемність у формуванні мотивації майбутніх магістрів військово-соціального управління на виховну роботу з особовим складом.

Можна виокремити певні заходи з подолання вказаних недоліків: забезпечення міждисциплінарних зв'язків у процесі викладання військово-спеціальних дисциплін, спрямованих на реалізацію морально-психологічного забезпечення та психолого-педагогічну підготовку слухачів; науково обгрунтоване проектування цього процесу (розробка програмно-методичного забезпечення, перерозподіл навчального часу тощо); посилення практичної спрямованості військово-спеціальних дисциплін; вдосконалення матеріально-технічної бази.

Проектування процесу психолого-педагогічної підготовки передбачає, перш за все, осмислення її цілей і завдань, оскільки психологічна підготовка організовується і проводиться з метою досягнення військовослужбовцем, військовим колективом загалом здатності витримати високі нервово-психічні, психологічні і фізичні навантаження, формування стійких психологічних якостей, необхідних для виконання поставлених завдань за різних умов навчально-службової й бойової діяльності, а також здатності протистояти певним психотравмуючим й маніпулятивним чинникам.

Загалом, психологічна підготовка військовослужбовця – це комплекс заходів щодо формування у нього психологічної стійкості, емоційних і волевих якостей, необхідних для виконання бойового завдання, які дозволяють боротися із страхом, підвищити резистентність до фізичних і психологічних навантажень, виробити вміння діяти активно, ініціативно, творчо. Відтак, психологічна підготовка – це умова якісної і швидкої реалізації військовослужбовцем свого професійного потенціалу. Уміла і систематична підготовка слухачів значно підвищує їх психологічну стійкість, формує здатність приймати вірні й адекватні рішення в екстремальних ситуаціях.

У навчальній практиці можна виділити таку систему психологічної підготовки, яка диференціюється на загальну, спеціальну і цільову.

Загальна психологічна підготовка забезпечує формування психологічної готовності військовослужбовців діяти відповідно до вимог сучасного бою, а також психологічної стійкості до дії психотравмуючих чинників. У її основі лежить свідоме ставлення військовослужбовця до тих випробувань, з якими він стикається.

Спеціальна психологічна підготовка забезпечує психологічну готовність і стійкість військовослужбовця стосовно конкретних видів бойових дій з урахуванням особливостей виконуваних завдань, теоретичної і практичної підготовки в конкретних ситуаціях.

Психологічна готовність і стійкість включає наступні елементи: мотиваційний (спрямованість на виконання поставленого завдання); емоційний (упевненість, відчуття натхнення і задоволення поставленим завданням); вольовий (самовладання, самоконтроль, саморегуляція); пізнавальний (усвідомлення і розуміння поставленого завдання); інтелектуальний (розумова працездатність, тип мислення); операційний (володіння прийомами і способами військово-професійної діяльності).

Цільова психологічна підготовка спрямована на вироблення психологічної установки на виконання конкретного завдання військово-службової діяльності.

Таким чином, важливими завданнями психологічної підготовки у ВВНЗ є: формування військово-професійної спрямованості особистості майбутнього магістра військово-соціального управління; мотивування слухачів до активних дій в навчально-службовій діяльності; ознайомлення слухачів з характерними труднощами службової діяльності і специфікою їх впливу на психіку; ознайомлення слухачів із освітньо-кваліфікаційною характеристикою, що відображає особливості їх майбутньої професійної діяльності у контексті необхідних знань та вмінь; фізична підготовка, формування силової і швидкісної витривалості, здатності переносити тривалі фізичні навантаження; формування у слухачів навичок взаємодії і комунікації за

умов групової діяльності; навчання слухачів прийомам управління своїм психічним станом і способами впливу на подолання труднощів у складних службових ситуаціях, способам мобілізації додаткових психологічних можливостей для подолання цих труднощів та впливів маніпуляційного характеру.

Слід також зазначити, що важливою умовою досягнення ефективності підготовки слухачів до педагогічної діяльності є психологічне забезпечення освітнього процесу у ВВНЗ. Таке забезпечення здійснюється шляхом цілеспрямованого і планомірного використання психологічних знань в організації і управлінні процесом підготовки майбутніх магістрів військово-соціального управління.

Робота з психологічного забезпечення освітнього процесу включає наступні складові: типологізація особового складу за психологічними характеристиками; створення умов для особистісного і професійного розвитку (акмеологічний підхід); психологічна діагностика; науково-практичні психологічні дослідження.

Завдання з психологічного забезпечення умовно поділяються на дві великі, взаємопов'язані між собою групи: психологічне забезпечення навчально-службової діяльності і психологічне забезпечення виховання слухачів.

Психологічне забезпечення навчально-службової діяльності охоплює широке коло різнопланових завдань, починаючи від психологічного обґрунтування моделі фахівця, до вдосконалення дидактичних умінь і навичок науково-педагогічних працівників (НПП), їх мистецтва спілкуватися з слухачами. По відношенню до слухачів необхідно говорити про завдання з формування оптимального стилю навчально-службової діяльності, умінь і навичок самостійної роботи, розвитку пізнавальних інтересів. Особливе місце в цій групі займають психодіагностичні завдання контролю досягнень майбутніх магістрів військово-соціального управління.

Психологічне забезпечення виховного процесу передбачає вирішення завдань, зміст яких пов'язаний, перш за все, з проблемами психологічних чинників його ефективності. Розглядаючи ВВНЗ як педагогічну систему, що має свої завдання, зміст, структуру, відповідний контингент, організацію,

своєрідний арсенал засобів, форм і методів навчально-виховної роботи, слід враховувати психологічні чинники кожного з елементів цієї системи. Наприклад, у суб'єкта виховання – рівень і динаміку розвитку особистісних властивостей, у вихователів – їх професійні особливості.

До психологічних чинників педагогічної системи ВВНЗ можна віднести також стиль діяльності керівників і психологічний клімат у навчальному колективі.

Перспективна система психологічного забезпечення підготовки майбутніх магістрів військово-соціального управління передбачає активну участь психологів у вирішенні виникаючих в колективах психологічних проблем, які стосуються згуртованості, психологічної сумісності, лідерства, співвідношення офіційної і неофіційної структур колективу, стилю керівництва і ціннісно-орієнтаційної єдності.

Контроль за станом психічного здоров'я слухачів має здійснюватися психологами в тісній взаємодії з НПП.

Важливо, що для усвідомлення ролі особистісних чинників в ході освітнього процесу кожному педагогові слід знати соціальний досвід слухача, основні мотиви його навчально-службової діяльності, рівень загальної освіти, здібності до оволодіння конкретною спеціальністю, типологічні особливості.

Спеціальному психологічному вивченню підлягають слухачі, що відстають в навчанні, порушують військову дисципліну.

Психологічне забезпечення навчальної діяльності слухача (що передбачає усунення психологічних труднощів) дозволяє: оптимізувати процес навчальної діяльності за рахунок впровадження теорії поетапного формування розумових дій (навчально-тренувальних карт і завдань); розширити можливості засвоєння і запам'ятовування за рахунок включення в навчальну діяльність мимовільної пам'яті, особливо на початкових етапах засвоєння знань, умінь, навичок і актуалізації зорового аналізатора; забезпечити в процесі засвоєння знань включення всіх елементів психічної діяльності одночасно і паралельно; усунути розрив між процесом засвоєння знань і

практичним їх застосуванням; підняти рівень мотивації слухачів при засвоєнні військово-спеціальних дисциплін за рахунок одночасного його практичного застосування (контекстний підхід); забезпечити індивідуальний підхід до кожного слухача в процесі засвоєння знань і обмежити "фронтальний" підхід при їх викладанні; забезпечити реальний зворотний зв'язок всіх учасників навчального процесу на всіх етапах засвоєння знань (контроль за якістю засвоєння і корекцію навчальної діяльності).

Найважливішими складовими психологічного забезпечення є мотивація учіння (зокрема, моделювання ситуації успіху), робота з соціально-психологічної адаптації слухачів до умов навчання у ВВНЗ.

Ефективне навчання неможливе без створення відповідної мотивації, яка повинна мати як енергетичне, так і керуюче спрямування, яке реалізуються завдяки визначенню внутрішньої активності слухача в процесі навчання за рахунок ухвалення цілей і завдань діяльності як особистісно значущих для них.

Загалом, серед основних організаційно-психологічних умов ефективності професійної підготовки майбутніх магістрів військово-соціального управління. у контексті їх психолого-педагогічної підготовки можна виокремити врахування таких видів активності особового складу в навчально-службовій діяльності, як пізнавальний, емоційний, мотиваційний і вольовий у контексті застосування в педагогічній практиці різних підходів, прийомів і способів ефективного навчання слухачів (вдосконалення методик навчання), а також забезпечення завдання з соціально-психологічної адаптації слухачів до умов навчання у ВВНЗ.

Таким чином, проведений аналіз психолого-педагогічної підготовки свідчить про те, що тільки при комплексній реалізації психолого-педагогічної підготовки можна говорити про сформованість достатніх знань, умінь та навичок майбутніх магістрів військово-соціального управління, сформовані професійні уміння магістрів військово-соціального управління визначають рівень психолого-педагогічної підготовки.

Список літератури

1. Абдуллина О. А. *Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования* : [учебное пособие] / Абдуллина О. А. – М. : Просвещение, 1990. – 140 с.
2. Гладкова В.Н. *Акмеологические технологии формирования творческой личности профессионала* // Акмеология. – 2003. *Методические и методологические проблемы* / Кузьмина Н.В., Зимичев А.М. – Спб.: Санкт-Петербургская акмеологическая академия, 2003. – С. 100-105.
3. Козаков В. А. *Психолого-педагогічна підготовка фахівців у непедагогічних університетах* : [монографія] / В. А. Козаков, Д. І. Дзвінчук. – К. : ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2003. – 140 с.
4. Макаревич О.П. *Психологічна підготовка особистості до поведінки в складних ситуаціях*: [навч.-метод. посіб.] / Олександр Платонович Макаревич. – К.: ВГІ НАОУ, 2002. – 112 с.
5. Пехота О. М. *Індивідуалізація професійно-педагогічної підготовки вчителя* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / О. М. Пехота. – К., 1997. – 52 с.
6. Сухомлинський В.А. *Изб. Соч. в 5-ти т.* – К.: Рад. Школа, 1979. – т. 1. – 686 с.
7. Хозяинов Г.И. *Педагогическое мастерство преподавателя. Метод. Пособие.* – М.: Высш. шк., 1988. – 168 с.
8. Хомич Л. О. *Система психолого-педагогічної підготовки вчителя початкових класів* : дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04 / Хомич Лідія Олексіївна. – К., 1998. – 443 с.
9. Хорев І.О. *Дидактика вищої військової школи: Навчальний посібник.* – К.: НАОУ, 2004. – 160 с

Stasyk V. V., doctor of psychological sciences, professor,

Oleinik L. V., candidate of pedagogical sciences, senior research scientist

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PREPARATION OF FUTURE MILITARY AND SOCIAL MANAGEMENT MASTERS: PARTICULAR ORGANIZATIONS

This article reviews the process of psychological and pedagogical preparation of future military and social management masters.

The problem of organization of psychological and pedagogical training of military and social management masters the formation of professional abilities of future, military and social management masters of higher military educational establishments in the context of modern requirements to the military specialist are analyzed.

The characteristics of pedagogical system are given of future military and social management masters. In the articles analyses theoretical fittings for psychological and pedagogical preparations at higher military school. By basis psychological and pedagogical preparations certainly personality oriented technology of its lead through.

Key words: psychological- pedagogical preparation, pedagogical system, military and social management masters, higher military educational establishments.

ПРОФЕСІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІВ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ

Стаття присвячена професіографічному аналізу професійної діяльності фахівців. Основну увагу приділено розгляду структури та змісту професіограми і на підставі цього розроблена професіограма і психограма психолога пенітенціарних закладів.

Ключові слова: професіографічний аналіз діяльності, структура і зміст професіограми і психограми, професіограма психолога пенітенціарних закладів.

Статья посвящена професіографічному аналізу професіональної діяльності спеціалістів. Основное внимание уделено рассмотрению структуры и содержанию професіограммы и на основании этого разработана професіограмма и психограмма психолога пенитенциарных заведений.

Ключевые слова: професіографічний аналіз діяльності, структура і зміст професіограми і психограмми, професіограма психолога пенитенциарных заведений.

Проблематика професіографічного аналізу діяльності фахівців є специфічною та недостатньо розкритою темою серед психологів установ виконання покарань. Саме специфічність професійної діяльності даних фахівців потребує ретельного вивчення та відповідного висвітлення у науковій літературі.

Проблематикою професіографічного аналізу діяльності займалась значна кількість науковців (що детально викладено у літературі), які трактували професіографічний аналіз як певну процедуру збору, обробки та аналізу даних за допомогою яких визначаються професійні вимоги до певного класу спеціалістів та відповідність їх психологічних характеристик вимогам даної професії.

Головною метою професіографічного аналізу діяльності є визначення ключових вимог певної професії (чи визначеного профілю професії) до фахівця. На основі цих вимог визначаються професійні компетенції фахівців та їх індивідуально-психологічні якості, що дають можливість стверджувати про успішність чи неуспішність виконання функціональних обов'язків певним індивідом.

Актуальність вивчення вимог професій спеціалістів пенітенціарних установ потребує ретельного розгляду особливостей їх професійної діяльності під час виконання своїх функціональних обов'язків.

Головна мета статті полягає у визначенні структури професіографічного аналізу діяльності психологів пенітенціарних установ.

Завдання статті полягають у:

здійсненні професіографічного аналізу діяльності психологів пенітенціарних установ;

розробці професіограми психологів; визначенні індивідуально-психологічних характеристик щодо успішного виконання професійної діяльності даними фахівцями.

Розглядаючи будь-яку діяльність слід дати визначення самому цьому феномену. У науковій літературі не сформовано єдиного бачення розкриття поняття та структури діяльності людини. Це викликано тим, що автори розглядають саму діяльність з різних точок зору, що безумовно збагачує розуміння цього процесу та свідчить про не однозначність самого феномену діяльності.

У науковій літературі діяльність розглядається як специфічна форма суспільного буття, що спрямована на змістовне перетворення природи та соціальної дійсності.

О.Г. Асмолов вказував на те, що особистість формується і проявляється в діяльності, проте саме діяльність визначає особистість. У цьому контексті слід зауважити, що особистість обирає саме ту діяльність яка є прийнятною для неї та визначає її подальший життєвий розвиток [2].

В основу "діяльнісного підходу", у широкому його розумінні, покладено категорію діяльності. У вузькому розумінні "діяльнісний підхід" є теорією, що розглядає психологічну науку як науку про функціонування та структуру психічного відображення в процесах діяльності їх індивідів.

Створюючи підґрунття психологічної теорії діяльності, російський психолог Л.С. Виготський висував ідею про вирішальну

роль діяльності у психічному розвитку особистості. У своїй культурно-історичній теорії вищих психічних функцій було здійснено значний внесок у вивчення проблем свідомості людини, її мислення та мови. Саме ці надбання стали основою створеної О.М. Леонтьєвим теорії діяльності.

С.Л. Рубінштейн стверджував, що діяльність опосередковує всі психічні процеси особистості (відчуття та сприйняття, мислення та мовлення, увагу та пам'ять, уяву та уявлення, вольові та емоційні процеси).

У теорії діяльності С.Л. Рубінштейна психіка людини розглядається через розкриття її істотних об'єктивних зв'язків і опосередкувань, зокрема через діяльність.

Грунтуючись на наукових здобутках Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєв створив теорію діяльності, виходячи з того, що будь-яка діяльність утілюється у своєму продукті. Саме людина здатна втілювати, тобто опредмечувати власні уявлення, що спонукають її до діяльності та регулюють власну поведінку. Таким чином, у продукті діяльності уявлення людини набирають нової форми, тобто "опредмечуються"

О.М. Леонтьєв доходить висновку про те, що, взаємодіючи з предметами реального світу, що створені культурою упродовж історії існування, людина здатна засвоювати "опредметнену" реальність. Саме це і становить процес психічного розвитку індивіда. Виходячи з цих положень, О.М. Леонтьєв розкриває такі психологічні поняття як потреби та мотиви особистості, що мають достатньо оригінальне інтерпретування. Саме потреби особистості спонукають її до предметної діяльності.

Враховуючи положення теорії діяльності нам слід визначити яким чином слід здійснити професіографічний аналіз саме психологів пенітенціарних установ.

Проблематика професіографічного аналізу діяльності у силових структурах стала предметом досліджень таких науковців як М.І. Ануфрієв, В.І. Барко, Д.О. Олександров, С.І. Корсун, В.О. Криволапчук та інші [1, 3, 6].

Під професіографією розуміють науку, предмет вивчення якої полягає у визначенні професій та їх класифікації. За допомогою об'єктивного дослідження розкривається сутність професії, а саме визначаються її змістовні та структурні особливості, висвітлюється різноманітність

взаємовідносин особистості спеціаліста з предметами, засобами та продуктами праці. Під час професіографічного аналізу розглядаються стосунки та взаємодія з оточенням, рядом специфічних і неспецифічних явищ, що супроводжують процес праці. Особливо розкриваються властиві вимоги професії до особистості фахівця – напруження різних психічних процесів, на підґрунті чого визначається весь спектр вимог до людини як суб'єкта відповідної професійної діяльності.

Результатом професіографічного аналізу діяльності має бути професіограма, тобто документ, в якому здійснюється комплексний, систематизований і всебічний опис об'єктивних характеристик професії і сукупності її вимог до індивідуально-психологічних якостей особистості. Структурною частиною професіограми є психограма, що включає детальний опис психологічних характеристик (якостей) необхідних для виконання посадових функцій.

Під час професійної діяльності кожен фахівець має виділяти:

власні мотиви професійної діяльності;
цілі, як передбачувані результати самої діяльності, що реалізуються при допомозі послідовних дій;

операції, що реалізуються за різних умов досягнення мети самої діяльності;

безпосередні дії, як процес взаємодії з певними предметами, що ґрунтуються на визначенні умов та можливостей самих дій, підготовці та прийнятті рішення на дії, безпосередньої реалізації визначених дій, контролю та корекції власних дій, залежно від складності завдання, індивідуальних та професійних можливостей спеціаліста, а також умов виконання поставлених завдань.

Здійснивши аналіз різних професіограм, ми визначили власну модель професіограми фахівця пенітенціарної системи, що містить:

загальні відомості про професію;
виробничу характеристику професії, опис трудового процесу (знаряддя праці чи технології, за допомогою яких виконується робота, вказується рівень фізичного і психологічного напруження (значне, помірне, незначне), робоча поза тощо;

санітарно-гігієнічні умови праці;
психограму, тобто характеристику психологічних вимог професії до людини з

Питання психології

виділенням основних і бажаних психічних особливостей, а також психофізіологічних протипоказань.

Серед психологічних і психофізіологічних вимог основними є такі:

типологічні особливості (сила, врівноваженість, рухливість нервових процесів);

сенсорні якості (гострота зорової, слухової, тактильної чутливості);

швидкість розпізнавання сигналів;

увага (концентрація, розподіл, переключення, стійкість);

пам'ять (особливості, обсяг);

мислення (аналіз, синтез, абстракція);

емоційно-вольова сфера (емоційна стійкість, здатність до ефективної діяльності в екстремальних умовах тощо);

особистісні якості (організованість, здатність до співробітництва, комунікативні якості, відповідальність, інноваційність і т. ін.) [7].

Відповідно до наказ Міністерства юстиції України від 04.11.2013 за № 2300/5 визначено «Типові посадові обов'язки психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора», що дають нам можливість розробити професіограму психолога установи виконання покарань [10].

Із загальних положень типових обов'язків нами було з'ясовано те, що психолог установи виконання покарань, слідчого ізолятора входить до складу соціально-психологічної служби установи, на нього покладено виконання завдань щодо вивчення засуджених та осіб, взятих під варту, з метою зменшення негативного впливу на особистість від перебування в умовах ізоляції від суспільства.

Основними завданнями діяльності психолога визначені:

надання психологічної допомоги засудженим та особам, взятим під варту;

розробка та реалізація індивідуальних та групових програм психокорекційного і педагогічного впливу на засуджених;

підвищення психологічної майстерності персоналу установи: надання кваліфікованої методичної допомоги, навчання формам та методам психологічного вивчення особистості і середовища засуджених та осіб, взятих під варту, а також прийомам психолого-педагогічної корекції;

узагальнення та впровадження в практику роботи установи сучасних методів

психолого-педагогічного впливу на засуджених та осіб, взятих під варту.

Детально проаналізувавши обов'язки психолога пенітенціарних установ ми виділили основні напрямки його діяльності, а саме:

вивчати засуджених та надавати рекомендації начальникам відділень соціально-психологічної служби щодо роботи з ними;

розробляти індивідуальні програми соціально-виховної роботи із засудженими;

надавати рекомендації щодо розробки спеціальних індивідуальних програм на засуджених;

здійснювати психологічне обстеження та надавати психологічну характеристику особистості засуджених;

брати участь у реалізації програм диференційованого виховного впливу на засуджених у межах своєї компетенції;

взаємодіяти з персоналом виробничої служби в доборі засуджених, які залучаються до робіт, що пов'язані з підвищеними вимогами до особистості;

здійснювати заходи щодо соціально-психологічної адаптації засуджених, до перебування в умовах ізоляції від суспільства;

вивчати малі групи, їх структуру, групові процеси та їх вплив на соціально-психологічний клімат у середовищі засуджених, розробляти та надавати персоналу установи рекомендації щодо його покращення;

виявляти осіб, які потребують підвищеного контролю за їх поведінкою з боку персоналу установи;

проводити за згодою засуджених та осіб, взятих під варту, тестову психодіагностику, індивідуальні та групові заняття з психологічної корекції їх психотравмуючих станів;

організовувати психологічну підготовку засуджених до життя після звільнення від відбування покарання;

надавати персоналу установи рекомендації щодо організації індивідуальної роботи з конкретними засудженими;

здійснювати контроль за виконанням рекомендацій, які були надані персоналу установи за результатами психологічного обстеження;

Питання психології

регулярно аналізувати та узагальнювати отримані результати з основних напрямів діяльності;

дотримуватися етичних норм та принципу конфіденційності в роботі.

На основі вимог професії ми можемо запропонувати такий зміст професіограми психолога пенітенціарної установи.

Професіограма.

Загальні відомості про професію та її динаміку.

Психолог установи займається вивченням індивідуально-психологічних якостей засуджених та розробляє індивідуальні адаптаційні та психокорекційні програми для них. Здійснює психологічне вивчення засуджених та надає рекомендації щодо налагодження виховного процесу з засудженими.

Організує психоконсультаційну роботу з засадженими та здійснює психокорекційну роботу з ними. Надає рекомендації персоналу щодо індивідуальної роботи з конкретними засудженими. Здійснює контроль та корекцію виконання наданих персоналу рекомендацій щодо виховання засуджених. Аналізує та узагальнює отримані результати за основними видами професійної діяльності.

Психолог установи взаємодіє із своїм керівництвом в питаннях корекції та звітності власної діяльності, з іншими співробітниками в питаннях надання рекомендацій щодо адаптації засуджених та виховного процесу з ними.

Виробнича характеристика професії, опис трудового процесу. Професійна діяльність психолога передбачає здебільшого розумову та виховну діяльність. Рівень фізичного та психічного напруження у різні періоди робочого дня може коливатись між помірним та значним. Робоча поза переважно сидяча.

Санітарно-гігієнічні умови праці. Значна частина робочого часу психолога пов'язана з роботою у закритому приміщенні при проведенні виховної роботи з засудженими. Умови праці психолога визначаються як достатні.

Психограма.

Психологічні та психофізіологічні вимоги професії:

типологічні особливості (сила та слабкість нервової системи, врівноваженість не врівноваженість нервової системи, рухливість інертність нервових процесів);

сенсорні якості (гострота зору може бути від середнього рівня зору до високого, мати гарний слух, середній чи високий рівень тактильної чутливості);

швидкість розпізнавання сигналів має бути достатньо високою, для швидкого прийняття рішення;

увага (висока концентрація, розподіл, переключення та стійкість);

пам'ять (середній та високий рівень запам'ятовування необхідної інформації, значний обсяг пам'яті для запам'ятовування професійно необхідної інформації);

мислення (високий рівень аналітичного мислення, синтезу інформації та абстрактного мислення, розвинена інтуїція, уміння прогнозувати, критичність до інформації);

емоційно-вольова сфера (високий рівень емоційно-вольової стійкості та врівноваженості, здатність до ефективної діяльності в особливих умовах діяльності пенітенціарних установ);

комунікативні здібності (уміння встановлювати та підтримувати психологічний контакт, уміння розуміти внутрішній світ засудженого, його особливості, мотиви, наявний психічний стан)

особистісні якості (зібраність, організованість, здатність до співробітництва, комунікативні якості, відповідальність, інноваційність, доброзичливість, вміння слухати і ясно висловлювати свої думки, здатність контролювати себе, наполегливість та принциповість у відстоюванні прийнятих рішень).

Протипоказання до професії.

Протипоказання до професії мають відповідні напрямки, а саме:

розумові (інтелектуальні) неспроможність робити правильні висновки з аналізу інформації, функціонування лише у репродуктивному форматі, порушення мислення, не спроможність зробити висновки із значної кількості інформації);

емоційно-вольові (надмірна емоційність, депресивність, не самостійність, дратівливість, низький рівень емоційно-вольової стійкості, піддатливість емоційним зривам);

ціннісно-мотиваційні (низький рівень моральності особистості, користолобство, зневажливе ставлення до оточуючих, схильність до уникнення невдач, брехливість);

Питання психології

комунікативні (вразливість, уникнення спілкування з оточенням, не спроможність ясно висловлювати власні думки, зверхність ставлення до оточуючих);

особистісні (замкненість, залежність від інших, пасивність, песимізм, низька соціальна адаптованість, занижена самооцінка, агресивність, надмірна дратівливість).

Отже, запропонована нами професіограма дає можливість нам визначити індивідуально-психологічні характеристики психолога щодо успішного

виконання професійної діяльності, а саме: впевненість у собі та власних силах, прагнення до професійного зростання (аналітичні здібності, спроможність до синтезу ключової інформації та моделювання подальшої професійної діяльності), організаторські та комунікативні здібності, уважність та емоційно-вольова стабільність.

Подальший розвиток проблематики професіографії ми вбачаємо у детальному вивченні умов професійної діяльності психологів пенітенціарних установ.

Список літератури

1. Ануфрієв М.І. Професіографічна характеристика основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України (кваліфікаційні характеристики професій, професіограми основних спеціальностей): Довідковий посібник / [М.І. Ануфрієв, Ю.Б. Ірхін та ін.]. – К.: МВС України; КІВС, 2003. – 80 с.
2. Асмолов А.Г. Психология личности: Культурно-историческое понимание развития человека. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Смысл; Издательский центр «Академия», 2007. – 526 с.
3. Барко В.І. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України: Практичний посібник / [В.І. Барко, Ю.Б. Ірхін та ін.]. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, ДП «Друкарня МВС», 2007. – 100 с.
4. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: [учебное пособие для вузов] / Вячеслав Алексеевич Бодров. – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 511 с.
5. Зеер Э. Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2005. – 336 с.
6. Корсун С.І. Методика професійно-психологічного відбору працівників до підрозділів податкової міліції: Практичний посібник / [С.І. Корсун, В.О. Криволапчук] – Ірпінь, 2010. – 50 с.
7. Крушельницька Я. В. Фізіологія і психологія праці: Підручник. – К.: КНЕУ, 2003. – 367 с.
8. Маркова А. К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996. – 238 с.
9. Сорочан В. В. Психология профессиональной деятельности. – М.: МИЭМП, 2005. – 70 с.
10. «Типові посадові обов'язки психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора». Наказ Міністерства юстиції України від 04.11.2013 за № 2300/5
11. Фонарєв А. Р. Психологические особенности личностного становления профессионала. – М.: изд-во НПО «МОДЕК», 2005. – 560 с.

Striha S., senior teacher of department

PROFESSIOGRAPHY ANALYSIS OF ACTIVITY OF PSYCHOLOGISTS OF PENAL INSTITUTIONS ESTABLISHMENTS

Article is devoted to the analysis of professiography professional activity. The main attention is paid to the structure and content professiogram and on this basis developed professiogramma psychogram psychologist and prisons.

Problems professiographic analysis of the experts are specific and not disclosed topic among psychologists penal institutions. This specificity of these professional specialists requires careful study and covered in the relevant scientific literature.

The subject professiographic analysis of the significant number of scientists engaged (as described in detail in the literature), who interpreted professiography analysis as a process of collecting, processing and analyzing data by which defined professional requirements for a certain class of professionals and their psychological characteristics match the requirements of the profession.

The main purpose of professiographic analysis is to determine the key requirements of a profession (or certain professions profile) specialist. Based on these requirements are determined by the professional competence of experts and their individual psychological qualities that make it possible to argue about the success or failure of performance of certain functional responsibilities of the individual.

Keywords: professiography analysis of the structure and content proffesiogram and psychogram, professiogram psychologist prisons.

*Тангел А. А., магістрант Мукачівського державного університету (м. Мукачево)
Березовська Л. І., кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології Мукачівського державного університету (м. Мукачево)*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КАР'ЄРИ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються теоретичні підходи до поняття кар'єри особистості. Розкривається сутність кар'єри, кар'єрних орієнтацій. Проаналізовано різні типи кар'єри. Виділено мотиви вибору кар'єри. Визначено чинники формування та розвитку кар'єри. Представлено гендерні особливості кар'єри.

Ключові слова: кар'єра, типи кар'єри, мотиви кар'єри, чинники кар'єри.

В статье рассматриваются теоретические подходы к понятию карьеры личности. Раскрываются сущность карьеры, карьерных ориентаций. Проанализировано разные типы карьеры. Выделено мотивы выбора карьеры. Определено факторы формирования и развития карьеры. Представлено гендерные особенности карьеры.

Ключевые слова: карьера, типы карьеры, мотивы карьеры, факторы карьеры.

Актуальність дослідження.

У сучасних умовах розвитку ринку кар'єрний ріст істотно залежить від власних зусиль спеціаліста та його кваліфікації. На здійснення кар'єри працівника впливає багато істотних моментів таких як, власні цінності, потреби, мотиви, уявлення про себе, прагнення до успіху та уникнення невдач, готовність до ризику, організаторські, комунікативні, інтелектуальні здібності та інше.

Відрядно те, що в останні роки став зникати негативний відтінок поняття «кар'єра». Зараз людина, «яка будує кар'єру», розглядається, скоріше, як така, що має орієнтацію на реалізацію особистісного і професійного потенціалу. Кар'єра – це один з показників індивідуального професійного життя людини, досягнення бажаного статусу і відповідного йому рівня і якості життя, а також досягнення популярності і слави. Успішно побудована кар'єра дозволяє людині домогтися визнання своєї неповторності, значимості для інших людей, для суспільства в цілому.

Мета дослідження – здійснити теоретичний аналіз проблеми психологічних особливостей кар'єри особистості.

Результати дослідження.

Слово «кар'єра» означає успішне просування в області суспільної, службової, наукової та іншої діяльності, рід занять, професію.

Відповідно до наукових напрямків виділяють три підходи до вивчення кар'єри у психології: соціально-психологічний (Б.Г. Почебут, Л. Прокоф'єва, В.О. Чикер),

управлінсько-менеджерський (А.Н. Занковський, Є. Комаров), соціально-економічний (Н. Лукашевич, О. Мол). Представниками зазначених підходів висловлюється достатньо різні погляди стосовно вивчення питань кар'єри людини.

Так, представниками соціально-психологічного напрямку кар'єра визначається як просування в організаційній ієрархії, послідовність занять протягом життя та як один із показників індивідуального професійного життя людини, досягнення бажаного статусу та відповідного рівня життя, а також досягнення визнання і слави. Науковці управлінсько-менеджерського напрямку розглядають кар'єру як сукупність посад, які працівник займає на даний момент часу (фактична кар'єра) або може займати (планова кар'єра); розглядають кар'єру як ланку, що зв'язує прагнення індивіда та соціальні системи. А представниками соціально-економічного напрямку розглядається кар'єра як динаміку рівня освіти та кваліфікації працівника протягом трудового життя та посадових пересувань, а також як поведінку, пов'язану з накопиченням і використанням людського капіталу протягом робочого життя [7].

Однак, узагальнення тенденцій сучасної науки, дозволяє представити визначення кар'єри – як життєвого показника соціальних та професійних досягнень особистості в організаційній структурі.

Щодо типології кар'єри, то її розробкою займалися як вітчизняні, так і зарубіжні автори. Слід зазначити, що кар'єру можна розглядати як інтегровану модель, що

містить три складові; кар'єра розглядається як двостороння модель (зовнішня й внутрішня); а також кар'єра розглядається в динамічному аспекті (рух «вперед-назад», «вгору-вниз»); кар'єра розглядається як ситуативний феномен [3].

У кожної людини є особистісна концепція, таланти, спонукання, мотиви і цінності, якими вона не може поступитися, здійснюючи вибір кар'єри. Життєвий досвід формує у кожної людини певну систему ціннісних орієнтації, соціальних установок відносно кар'єри зокрема, і до роботи взагалі. Тому в професійному плані суб'єкт розглядається і описується через систему його диспозицій, ціннісних орієнтацій, соціальних установок, інтересів і тому подібних соціально обумовлених спонукань до діяльності. Цим поняттям в американській психології відповідає поняття кар'єрних орієнтацій. Є певний сенс, який людина хоче реалізувати при виборі та здійсненні своєї кар'єри. До них належать індивідуальні поєднання і послідовність атитюдів, що пов'язані з досвідом та активністю особистості у сфері роботи впродовж усього життя.

Звернемося до зарубіжних досліджень соціально-психологічних аспектів кар'єри особистості.

Поняття успішної кар'єри пов'язується насамперед із успішним професійним самовизначенням. Однією з популярних в психології є теорія професійного самовизначення Д. Сьюпера. Д. Сьюпер виділив чотири типи кар'єри, які залежать від особливостей особистості, способу життя, стосунків і цінностей людини. Підставою даної класифікації є показник стабільності кар'єри. *Стабільна кар'єра*, що характеризується просуванням, навчанням, тренуванням в єдино постійній професійній діяльності. *Звичайна кар'єра* – найбільш розповсюджена – збігається з нормативними стадіями життєвого шляху людини, включаючи кризи. *Нестабільна кар'єра* – характеризується двома або більше пробами, причому зміна професійної діяльності відбувається після певного періоду стабільної роботи в попередній професійній сфері. *Кар'єра з множинними пробами* – зміна професійних орієнтацій відбувається протягом усього життя [9].

Найчастіше при вивченні успішної кар'єри об'єктом дослідження стають

керівники. Американські дослідники виділяють три рівня кар'єри серед керівників: *I. Низова ланка управління (технічний рівень)*. *II. Середня ланка управління (управлінський рівень)*. *III. Вища ланка управління (інституціональний рівень)*.

Д. Мак-Клеланд виділив три основні мотиви у виборі особистої кар'єри керівників. *Прагнення до влади*. Ті, хто прагне до влади, енергійні, відверті у вираженні своїх думок і почуттів, не бояться конфронтації і відстоюють свої позиції; вимагають до себе уваги, прагнуть до лідерства. Люди, які досягли вищого рівня управління, часто мають таку орієнтацію. *Прагнення до успіху*. Найчастіше такий мотив задовольняється процесом доведення роботи до успішного завершення, визначеного закінчення, а не оголошення успіху. У побудові своєї кар'єри ці люди ризикують помірно. *Мотив приналежності*. Він формується під впливом бажання бути включеним в певне соціальне і професійне оточення, потреби в спілкуванні, допомоги іншим, громадській роботі [9].

З огляду на те, що кар'єрне самовизначення – багатомірний і багатоступінчастий процес, то він має багато чинників, що впливають на його розвиток. Виділяють зовнішні чинники: макро- і мікросоціум; і внутрішні: особистісні мотиви, індивідуально-типологічні особливості, особливості ціннісно-сислової сфери, особливості «Я-концепції» особистості (І.С. Кон, Ф. Райс, Г. Крайг, М.І. Шевандрін).

Дослідники звертають увагу на дві групи факторів, що визначають формування кар'єри. *Чинники, що пов'язані безпосередньо з людиною* – здібності та інтереси людини, мотивація, прийняття рішення про зміну ролей і статусу, особливості спеціалізації і так далі. *Чинники, що пов'язані з взаємодією особистості оточуючих людей та організації* – вплив інших людей на професійну кар'єру людини (наприклад, матеріальні можливості сім'ї батьків під час навчання, планування власної сім'ї та поєднання інтересів сім'ї та організації, досягнення організаційного «плато» кар'єри, потреба організації у фахівця даного профілю і так далі) [9].

Згідно наукових досліджень лабораторії організаційної психології Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України доцільно виділити три рівні факторів, що

впливають на розвиток професійної кар'єри. Перший рівень – мікрорівень – це фактори, пов'язані безпосередньо з особистістю (мотивація, прийняття рішень щодо зміни ролей, проблеми професійної соціалізації, що проходить працівник). Другий рівень – мезорівень – це фактори, що пов'язані з вимогами особистості й організаційним середовищем, впливом інших людей на професійне становлення індивіда (планування родини, співвідношення інтересів родини з інтересами роботи, зміни наставництва в організації). Третій рівень – макрорівень – це фактори, що відображають зовнішні інституціональні впливи (особливості ринку, приналежність до національної субкультури та ін.) [3; 7].

А.Н. Занковський та Е.В. Комаров також розрізняють фактори за трьома категоріями, які умовно можна окреслити, як зовнішні, внутрішньоорганізаційні та індивідуальні [5]. До зовнішніх відносять профспілку, державні установи, економічні умови, конкуренцію, склад виробничих сил; до внутрішньо-організаційних – цілі, організаційні норми, особливості взаємодії зі співробітниками й керівництвом та ін.; до індивідуальних факторів відносять вплив індивідуальних якостей працівника на його професійне становлення, особливості [7]. А це певною мірою збігається з попередньою класифікацією.

Поняття «кар'єрна орієнтація» виникло в американській психології і засновано на концепції «якорів кар'єри» Е. Шейна. На думку Е. Шейна, «кар'єрні якорі» – це ряд уявлень співробітника про себе, ключові цінності, мотиви, навички, що визначають вибір кар'єри. За допомогою «якорів» можна передбачити, який вид кар'єри найбільш задовольнить людину, оскільки люди намагаються вибрати спосіб життя відповідно найважливіших для них цінностей. Підхід Е. Шейна дозволив також визначити, що є мотивацією для людей у їхній професійній кар'єрі й, відповідно сформувавши для них джерела мотивації. Е. Шейн вважає, що особистісні цінності впливають на здатність отримувати задоволення від різних завдань, які ми повинні успішно вирішувати на роботі. Він припускає, що мотивація до виконання роботи буде найбільш сильною, коли людина виконує функції та завдання, що узгоджуються з її цінностями.

Е. Шейн виділяє вісім таких цінностей («кар'єрних якорів») [9]:

1. Техніко-функціональний якор («професійна компетентність»). Фахівець, якому дуже подобається його професія і який надзвичайно зацікавлений у тій, щоб бути гарним фахівцем у своїй галузі, це людина з техніко-функціональним якорем або цінністю. Така людина буде мало цікавитися роботою, що припускає загальне керівництво, якщо тільки в неї не буде можливості докладно вивчити спеціальність. Людина техніко-функціональної спрямованості відчуває потребу в приналежності до професійної асоціації й пишається тим, що є умілим фахівцем-практиком у своїй галузі. Найбільшим мотиватором є зміст виконуваної роботи; кар'єра в їхньому уявленні – це можливість стати експертом у своїй сфері.

2. Загальне керівництво («менеджмент»). У співробітника, що має схильність до загального керівництва, сильна мотивація буде виникати в таких ситуаціях, де він може виконувати функції, пов'язані із загальним керівництвом. Потреба в належності до своєї вихідної професії є практично відсутньою. Вона скоріше прагне підніматися на більш високі рівні організаційного контролю й керівництва. Вони люблять аналізувати та вирішувати складні бізнес-проблеми й одержують задоволення від влади над іншими людьми. Найбільше задоволення їм приносить робота на управлінських посадах лінійного характеру, особливо у великих і престижних фірмах з гарними можливостями службового росту.

3. Самостійність і незалежність («автономія»). Даний співробітник намагається все робити по-своєму, у своєму стилі й манері. Він не потребує зовнішніх структурних рамок, крім оцінки того, чи досяг він поставлених цілей і чи вдалося йому при цьому дотриматися визначених строків. Під час роботи у команді може мати певні труднощі, оскільки має свої підходи до роботи, і часто є не командним гравцем. Вони найчастіше вибирають роботу у дрібному бізнесі, видавничій діяльності, серед «вільних художників», а великого бізнесу та державних установ зазвичай уникають.

4. Почуття безпеки й стабільність («стабільність роботи» й «стабільність місця

проживання»). Ця людина відчуває потребу в безперервній і стабільній роботі, часто для неї головною метою є збереження робочого місця на тривалий строк. Такі фахівці прагнуть працювати в складі команди в урядовому секторі. Вирішення проблем, робота у новій ролі й новаторські рішення їх не цікавлять. Для них головне – не запаморочлива кар'єра, а гарантія зайнятості, стабільність досягнутого рівня життя; заради цього вони можуть погоджуватися на нижчу оплату праці в порівнянні з тим, що могли б одержувати в компанії з іншим рівнем ризику.

5. Підприємницька жилка («підприємництво»). Така людина буде прагнути створювати нові підприємства та шукати таку ситуацію, у якій ймовірність розробити свою справу і потім втілити у реальність була б досить високою. У ситуації командної роботи такі люди працюють найбільш ефективно, коли мають можливість застосувати раціоналізаторський і творчий підхід. Вони відчувають занепокоєння, виконуючи рутинні або передбачувані завдання.

6. Прагнення бути корисним і відданість справі («служіння»). Така людина прагне бути корисною у професійній діяльності, що має для неї особисте значення й цінність, тобто «професії, що допомагають», такі, як медицина, навчання й консультивання. Незалежно від вибору професії така людина прагне бути корисною або допомагати іншим.

7. Випробування сил у чистому виді («виклик»). Внутрішнє прагнення людей з такою орієнтацією полягає в тому, щоб вирішувати такі завдання і виконувати такі обов'язки, які дозволяють постійно випробовувати себе, вирішуючи нові професійні (і особистісні) проблеми. Вони прагнуть вирішувати складні проблеми, ризиковані завдання, вирішувати критичні ситуації. Для них головне – вигравати та перемагати.

8. Стиль життя («інтеграція стилів життя»). Ця цінність не суперечить активній участі в професійній роботі, для таких співробітників головним життєвим пріоритетом – жити відповідно до власного ідеального стилю життя. Для них особистий час має велику вагу. Для них головне – це баланс між роботою й особистим життям. Вона буде високо цінувати організаційну

гнучкість роботи, тобто гнучкий робочий день або використання в роботі засобів телекомунікації.

Останнім часом в соціально-психологічних дослідженнях особлива увага приділяється гендерним аспектам побудови кар'єри. За американськими даними, в середньому менеджменті (на посадах із середнім доходом) жінки займають більше половини місць, одна третина нових мільйонерів – це жінки.

Соціально-психологічні дослідження показали, що жінки не менш чоловіків зацікавлені у просуванні по службових сходах і підвищенні свого освітнього рівня, орієнтовані на престиж, заробітну плату; мають не менше почуття відповідальності. У робочій же ситуації відзначаються такі «сильні» якості жінок-керівників, як прагнення до нового, радикалізм, висока чутливість, турбота про людей, «олюднення» організаційних інтересів, спрямованість на взаємодію з підлеглими, тобто все те, що характерно для моделі сучасного ефективного менеджменту.

Стиль жіночого управління часто називають «перетворювальним» або «м'яким примусом». Його основними характеристиками є: активна взаємодія з підлеглими; підтримка у співробітника самоповаги; підтримка співробітників у стресовій ситуації; прагнення до створення оптимального психологічного клімату в організації, профілактика конфліктів; підтримка здоров'я, організація спільного дозвілля; «фінансова кмітливість», детальне планування; «інстинкт виживання», розумний ризик, прагнення утримати набуте і завоювати нове; інтуїція; почуття гумору, оптимізм, віра в себе.

В дослідженнях щодо жіночої кар'єри дослідники виділяються культурні, освітні, юридичні та психологічні бар'єри, що перешкоджають побудові кар'єри жінками. Авторами відмічаються наступні соціально-психологічні фактори, що стримують жіночу кар'єру:

- 1) гендерний поділ в професійній орієнтації та сферах кар'єри;
- 2) надзвичайно висока вмотивованість;
- 3) підвищена емоційність, ранимість, загострене переживання промахів і невдач;
- 4) страх успіху і невпевненість в собі, що заважає ризикувати і творчо вирішувати ділові і управлінські задачі [2].

О. Чуйко, Х. Стецюк дослідили мотиваційні чинники кар'єрних орієнтацій сучасних жінок. Вони визначили, що досягнення кар'єри та професійні цінності для сучасної жінки не є сенсом життя, однак є важливими. Основними мотивами досягнення кар'єри є саморозвиток та вдосконалення, покращення матеріального становища (фінансова незалежність), нова цікава робота, професійна компетентність, творчість, професійна самореалізація, спілкування у колективі, суспільна корисність. Основними кар'єрними орієнтаціями виявилися: стабільність роботи, служіння, автономія [10].

Вітчизняні дослідники В. Гупаловська, О. Каляманська, О. Щербатюк розглянули гендерні особливості кар'єрних орієнтацій молоді. Результати їхнього дослідження свідчать про те, що вибори дівчат відповідають стереотипам жіночої поведінки та кар'єрної орієнтації, хоча нетипові для жінок моделі (автономія, підприємництво, менеджмент, виклик) дівчата обирають не набагато рідше, ніж хлопці. Для хлопців властивими є кар'єрні орієнтації на менеджмент, автономію, підприємництво, виклик. Також визначили, що чим більше в юнаків і дівчат виражена маскуліність, тим з більшою імовірністю вони обиратимуть кар'єрні орієнтації на виклик, підприємництво, менеджмент, інтеграцію стилів життя. У хлопців з маскуліністю пов'язана також настанова на служіння інтересам людства. Із фемінністю взаємозалежні кар'єрні вибори служіння людям, професійної компетентності й уникання автономії, тобто незалежності й одноосібної відповідальності у професійній діяльності [4].

Вивчення кар'єри набуло широкої популярності у вітчизняній психології особливо в останні десятиліття. Зараз кар'єра розглядається як важливий показник розвитку людини, орієнтація на розвиток особистісного та професійного потенціалу.

Так, О.О. Бодалев розглядає кар'єру як просування в якійсь конкретній царині діяльності людини як особистості і як суб'єкта діяльності. Успішність цього руху оцінюється і зіставляється з деяким еталоном успішності, що сформований суспільною думкою [1].

Л.Г. Почебут, В.А. Чікер розглядають кар'єру як один із показників індивідуального та професійного життя людини. Вони

виділяють дві сторони кар'єрного процесу: об'єктивний, зовнішній бік (послідовність займаних індивідом професійних позицій) та суб'єктивний, внутрішній бік (сприйняття людиною своєї кар'єри, образу професійного життя та своєї ролі в ньому) [8].

Сучасні дослідження кар'єри у вітчизняній психологічній науці присвячені в більшій мірі прикладним та практичним питанням. Так, А.Є. Книш дослідила особливості кар'єрних орієнтацій студентів-випускників, що обирають професію психолога-тренера. Студенти-психологи з високим рівнем ідентифікації з психологом-тренером достовірно менше схильні до орієнтації на такі кар'єрні якорі як «Професійна компетентність», «Стабільність роботи» та «Служіння», ніж студенти з низьким рівнем; студенти-психологи з високим рівнем ідентифікації з психологом-тренером демонструють високий рівень схильностей до групового лідерства та групової роботи, а студенти з низьким рівнем більш спрямовані на розвиток професійної компетентності та повну самореалізацію в професійній діяльності [6].

Висновки.

Виділяють три підходи до вивчення кар'єри у психології: соціально-психологічний, управлінсько-менеджерський, соціально-економічний. Представниками даних підходів висловлюється достатньо різні погляди стосовно вивчення питань кар'єри людини.

Дослідження кар'єри в зарубіжній науці пре свячено різним її аспектам:

- Д. Сьюпер виділив чотири типи кар'єри: стабільна, звичайна, нестабільна та кар'єра з множинними пробами;

- Американські дослідники виділяють три рівня кар'єри серед керівників: I. Низова ланка управління (технічний рівень). II. Середня ланка управління (управлінський рівень). III. Вища ланка управління (інституціональний рівень).

- Д. Мак-Клеланд виділив три основні мотиви у виборі особистої кар'єри керівників – це прагнення до влади, прагнення до успіху та мотив належності.

- Е. Шейн виділив вісім «кар'єрних якорів»: техніко-функціональний якор («професійна компетентність»), загальне керівництво («менеджмент»), самостійність і незалежність («автономія»), почуття безпеки й стабільність («стабільність роботи» й

Питання психології

«стабільність місця проживання»), підприємницька жилка («підприємництво»), прагнення бути корисним і відданість справі («служіння»), випробування сил у чистому виді («виклик»), стиль життя («інтеграція стилів життя»).

Групами факторів, що визначають формування кар'єри є фактори, пов'язані безпосередньо з людиною та фактори, пов'язані з взаємодією особистості оточуючих людей та організації.

Гендерними особливостями кар'єрних орієнтацій є те, що жінки не менш чоловіків зацікавлені у просуванні по службових сходах і підвищенні свого освітнього рівня, орієнтовані на престиж, заробітну плату; мають не менше почуття відповідальності.

У вітчизняній психології зроблено ряд досліджень, що стосуються прикладних та практичних питань вивчення психологічних аспектів кар'єри.

Список літератури

1. Бодалев О.О. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. / О.О. Бодалев. – М. : Флинта : Наука, 1998. – 165 с.
2. Бочелюк В. Організаційна психологія на підприємстві. / Віталій Бочелюк, Ольга Пучина. – К. : Скиф, 2012. – 272 с.
3. Гольдштейн Г.Я. Основы менеджмента : учеб. пособие. / Г.Я. Гольдштейн. – 2-е изд., дополн. и перераб. – Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2003. – 250 с.
4. Гупаловська В. Гендерні особливості кар'єрних орієнтацій молоді. / В. Гупаловська, О. Каляманська, О. Щербатюк. – Вісник Львівського університету. Філософські науки. 2008. Вип. 11. – С. 229–246
5. Занковский А.Н. Организационная психология: учебн. пособие для вузов / А.Н. Занковский. – М. : Флинта: МСПИ, 2000. – 648 с.
6. Книш А.Є. Особливості кар'єрних орієнтацій студентів-випускників, що обирають спеціалізацію психолога-тренера. / А.Є. Книш. Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. ХНПУ, 2013. – С. 125–133.
7. Овсяннікова В. В. Особливості професійної кар'єри особистості / В.В. Овсяннікова // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Держ. вищ. навч. закл. «Запорізь. нац. ун-т». – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – № 1. – С. 91–104.
8. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н.С. Пряжников. – М. : Изд-во Ин-т практической психологии, Воронеж : НПО Модек, 1996. – 256 с.
9. Технології роботи організаційних психологів : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти / За наук. ред. Л.М. Карамушки. – К. : Фірма «ІНКОС», 2005. – 366 с.
10. Чуйко О. Мотиваційні чинники кар'єрних орієнтацій сучасних жінок. / О. Чуйко, Х. Стецюк : зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. Вип. 18, Ч. 2. – Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника», 2013. – С. 103–111.

Tangel A. A., magisrtrant

Berezovskaya L. I., candidate of psychological sciences

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INDIVIDUAL CAREERS

In the article theoretical approaches of the concept of career personality. The essence of a career, career orientations. Three approaches to the study of careers in psychology: social, psychological, administrative and managerial, social and economic. Different types of careers: D. Syuper identified four types of careers. U.S. researchers identify three levels of career managers, E. Schein identified eight "career anchors". Defined motifs career choice. Group investigated the factors that determine the career development: factors associated directly with the person and factors associated with the interaction of personality surrounding people and organizations. Defined gender assumptions career orientations and barriers (cultural, educational, legal, psychological) that prevent the construction of career of the women. The results of the applied and practical research on the study of the psychological aspects of a career in the national psychology.

Keywords: career, types of careers, career motivations, career factors.

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЯК ВНУТРІШНІ І ЗОВНІШНІ УМОВИ РОЗВИТКУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ФАХІВЦІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

У статті подано результати теоретичного аналізу індивідуально-психологічних і соціально-психологічних чинників, що є внутрішніми і зовнішніми умовами розвитку стресостійкості фахівців із соціальної роботи. До основних з них належать такі психологічні особливості особистості: низький рівень тривожності, локус-контроль, який перебуває у континуумі між двома полярними точками – зовнішнім (external) і внутрішнім (internal) ближче до інтернального, адекватна самооцінка, а також вміння адекватним способом вирішувати конфлікти та будувати успішні взаємовідносини з оточуючими, ефективно використовувати такий ресурс стресостійкості як соціальна підтримка в середині трудового колективу.

Ключові слова: індивідуально-психологічні чинники, соціально-психологічні чинники, внутрішні і зовнішні умови, стресостійкість, фахівці із соціальної роботи.

В статтю представлені результати теоретичного аналізу індивідуально-психологічних і соціально-психологічних факторів, являючись внутрішніми і зовнішніми умовами розвитку стресостійкості фахівців по соціальній роботі. К основним из них относятся следующие психологические особенности личности: низкий уровень тревожности, локус-контроль, находящийся в континууме между двумя полярными точками - внешним (external) и внутренним (internal) ближе к интернальному, адекватная самооценка, а также умение адекватным способом решать конфликты и строить успешные взаимоотношения с окружающими, эффективно использовать такой ресурс стресостойчивости как социальная поддержка внутри трудового коллектива.

Ключевые слова: индивидуально-психологические факторы, социально-психологические факторы, внутренние и внешние условия, стрессоустойчивость, специалисты по социальной работе.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У зв'язку з кризовою соціально-економічною ситуацією у країні українське населення потребує усебічної соціальної підтримки. Головними виконавцями цієї важливої функції є фахівці із соціальної роботи міських та районних Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. У зв'язку з великою кількістю клієнтів, широким колом їхніх проблем та подекуди неадекватними реакціями на них, які необхідно допомогти вирішити, недосконалістю нормативно-правової бази, низьким рівнем заробітної плати, надлишком або дефіцитом необхідної інформації, браком часу фахівець із соціальної роботи перебуває у стані стресу, який негативно впливає на ефективність виконання ним своєї професійної діяльності. Таким чином, розвиток стресостійкості фахівців із соціальної роботи позитивно вплине не тільки на їхній психологічний та емоційний стан, але й на ефективність виконання ними своїх прямих функціональних обов'язків.

Мета статті – ознайомлення з результатами теоретичного аналізу індивідуально-психологічних і соціально-психологічних чинників, що є внутрішніми і зовнішніми умовами розвитку стресостійкості фахівців із соціальної роботи.

Виклад основного матеріалу. Стійкість до стресу є важливим чинником забезпечення ефективності та успішності професійної діяльності фахівців не лише ризиконебезпечних спеціальностей, але й соціономічних. У довіднику кваліфікаційних характеристик професій, випуску №80 «Соціальні послуги», зазначено такі завдання та обов'язки фахівця із соціальної роботи:

організація виявлення та реєстрація сімей, окремих громадян, підлітків та дітей, які потребують соціальної, медичної, психологічної, матеріальної та іншої допомоги, охорони і захисту їх морального, фізичного та психічного здоров'я;

встановлення причини конфліктних ситуацій та відхилень, які спричинили асоціальні явища, у тому числі на місцях роботи, навчання, мешкання, сприяння їх усуненню;

координація роботи державних, приватних підприємств, громадських організацій та благодійних фондів з метою надання соціальної допомоги та захисту сім'ям та особам, які того потребують; надання допомоги громадянам, особливо молоді, у працевлаштуванні.

Реєстрування асоціальних явищ і розробка комплексу заходів щодо їх усунення, зменшення негативного впливу на людське середовище, співпраця з органами

охорони громадського порядку впитаннях ліквідації причин негативних соціальних явищ;

проведення психологічних та педагогічних консультацій, надання юридичних порад та інше.

Працюючи з клієнтами, фахівець із соціальної роботи виконує різні професійні ролі: учителя соціальних умінь, консультанта, агента соціальних змін, соціального менеджера, захисника прав та інтересів, організатора соціокультурного дозвілля тощо. В процесі своєї професійної діяльності фахівець із соціальної роботи надає певні послуги: соціально-педагогічні, соціально-економічні, юридичні, психологічні та інформаційні.

Через те, що останніми роками соціальна політика України була спрямована на підвищення рівня життя населення, особливо незахищених верств, шляхом надання широкого кола соціальних послуг, керівництвом міських та районних Центрив соціальних служб для сімей Міністерством соціальної політики був наданий наказ про термінове розширення штату фахівців із соціальної роботи. За декілька місяців кийвські РЦСССДМ повинні були надати роботу близько 50-ти фахівцям у кожному районі столиці. Той факт, що інститут соціальної роботи в Україні перебував лише на стадії розвитку, відчувався дефіцит кваліфікованих кадрів, яким була запропонована невисока заробітна плата, усе це призвело до того, що на роботу приймалися усі охочі з будь-якою вищою освітою та будь-яким попереднім досвідом роботи або взагалі без нього. При прийнятті на посаду фахівця із соціальної роботи не перевіряли стійкість до стресу та основні психологічні особливості кандидата, які обумовлюють стресостійкість. Тому можна припустити, що рівень стійкості до стресу у різних фахівців із соціальної роботи може значно різнитися.

Аналіз психологічних умов розвитку стресостійкості фахівців із соціальної роботи полягає у дослідженні основних особистісних детермінант стійкості до стресу, визначенні основних стресорів під час професійної діяльності та методів їх подолання або переоцінки їх значення, функціонуванні такого ресурсу стресостійкості як соціальна підтримка всередині колективу Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

На сьогодні існує кілька варіантів класифікацій індивідуально-психологічних

особливостей особистості, які обумовлюють стійкість до стресу. Так Х.М. Алієв, Р.Лазарус, Г.Сельє та інші зійшлися у думці, що стійкість до стресу обумовлена такими чинниками: нейротизмом, тривожністю, інтро - та екстраверсією, мотивацією досягнення успіху та уникнення невдач, відсутністю упевненості у собі і низькій самооцінці [2-4 та ін.].

Одним з чинників, що справляє вплив на рівень стійкості до стресу, є характер. К.В. Кім наводить дані про прямий позитивний зв'язок між окремими рисами характеру (доброзичливість - холодність, товариськість - замкнутість, відкритість, незалежність - залежність від групи) і ступенем стійкості до стресу [5]. Більшість як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників відзначають пряму односпрямовану залежність ступеня виразності фактора тривожності і міри схильності до стресу [6-7 та ін.]. Люди із тривожністю як рисою характеру більше піддані емоційному стресу, ніж ті, у кого тривожність виникає лише у небезпечних ситуаціях.

З.Р. Шейхлісламов зазначає, що у високотривожних людей виконання діяльності у стресогенних умовах викликає значну нервово-психічну напругу, обумовлену їхньою надмірною вимогливістю до себе [8]. Внаслідок цього відбувається зсув мотиву діяльності, при якому індивід замість активного пошуку способів рішення завдань акцентує увагу на якості успішності своєї діяльності, завищуючи значущість зроблених помилок і відповідальність за них. В основі нервово-психічної напруги, що розвивається із цієї причини, лежать мимовільні енергетичні витрати, що надмірно підвищують «собівартість» або «ціну інтелектуальної напруги».

На думку Ф.Є. Василюка та І.І. Геллер, тривога малого ступеня сприяє підвищенню стійкості до стресу і виступає як активний регулятор діяльності [9-10]. Однак, розглядаючи взаємозалежність тривоги з деякими фізіологічними показниками, варто враховувати, що тривога - це, насамперед суб'єктивне явище, рівень прояву і характер якої залежить від особистісних особливостей індивіда. Таким чином, роль тривоги у стійкості до стресу може суттєво змінюватися залежно від її інтенсивності і вимог, пропонованих до адаптаційних механізмів індивідуума.

Далі варто приділити увагу локусу контролю та його впливу на стійкість до

впливу стресогенних чинників. Як відомо, концепт локусу контролю, розроблений Д.Б. Роттером, визначав його як здатність людини ефективно контролювати навколишнє оточення або володіти ним [11]. У моделі Д.Б. Роттера люди розташовуються у континуумі між двома полярними точками – зовнішнім (external) і внутрішнім (internal) локусами контролю. У великій кількості досліджень були початі спроби виявити зв'язок між локусом контролю, здатностями справлятися зі стресом і проблемами з особистим здоров'ям. Д.В. Аверіл підкреслює три основних типи особистого контролю: поведінковий контроль, що торкається деякого напрямку дій; когнітивний контроль, що, у першу чергу, відображає особисту інтерпретацію подій; контроль рішучості, що визначає процедуру вибору способу дії [12]. Автор стверджує, що кожний з типів контролю пов'язаний зі стресом комплексно, іноді збільшуючи його силу, іноді знижуючи його, іноді не впливаючи на нього зовсім.

Зв'язок особистого контролю за стресом - це, у першу чергу, функція самої значущості контролю для індивіда. Варто зазначити, що ця залежність не є однозначною. Відсутність можливості контролювати стресогенну ситуацію робить дію більш дистресовою (при більшому виділенні кортизола) на «інтерналів», чим на «екстернатів». Поряд із цим виявлено, що відповідні тренування можуть змінити місце контролю.

У дослідницькій роботі А.О. Реана з вивчення стійкості до стресу вчителів відзначається, що при аналізі взаємин стійкості до стресу з локусом контролю простежується значуща позитивна кореляційна залежність між інтернальністю і стресостійкістю [13]. Однак слід зазначити, що багато дослідників на сьогоднішній день переглянули традиційної точку зору про позитивний вплив інтервального локусу контролю на рівень стійкості в екстремальних ситуаціях. А.О. Реан, так само говорячи про сумнівну цінність гранично високого рівня інтернальності особистості, привертає увагу до давно відомої істини. Про те, що прийняття людиною на себе відповідальності за всі свої невдачі, нездійснення і провали сприяє розвитку у ньому комплексу провини, що є однією з форм дезадаптації в соціокультурному житті і не сприяє підвищенню рівня адаптації особистості до екстремальних чинників. Таким чином, у багатьох випадках доцільна поведінка, яку ми розглядаємо як показник

стійкості, складається з переплетення екстернальності та інтернальності.

У науковій літературі досить велике значення приділяється показникам екстра - та інтроверсії як чинникам, що обумовлюють стійкість до стресу та успішність діяльності у напружених умовах. Індивідуальна виразність стресу, зокрема його несприятливих проявів, більшою мірою залежить від свідомості людиною своєї відповідальності за себе, за навколишніх, за все, що відбувається в екстремальних умовах, від психологічної установки на ту або іншу свою роль. На сьогоднішній день у науковій літературі представлені три типи ставлення людини до самої себе при стресі. Перший тип - ставлення людини до себе як до «жертви» екстремальної ситуації, вона підсилює дистрес. Другий тип - сполучує ставлення до себе як до «жертви» зі ставленням до себе як до «цінності», довіреної собі ж. Подібного роду ставлення до себе можна виявити також у людей, що зберігають у критичних умовах почуття власної гідності. Другий тип ставлення до себе при стресі більше властивий особам зрілого віку. Третій тип сполучує два перших типи ставлення до себе із зіставленням проявів про стрес у себе та інших людей, що також піддаються екстремальним впливам. Це ставлення до себе як до одного з людей. Воно може бути в осіб, що вивчають стрес, у тому числі на собі, у відповідальних за хід екстремальної ситуації і беруть участь у ній. При цьому, як правило, зростає роль відповідальності за себе, що знижує значення уявлення про себе як про «жертву», що підсилює дистрес. Якщо ж соціальна відповідальність мала, то вид страждання оточуючих людей або їхні панічні дії можуть підсилити у людини аналогічні прояви. Ставлення до самого себе, за твердженням Б.Г. Ананьева, будучи «найбільш пізнім утворенням особистості, ... забезпечує цілісність, виконує функції саморегулювання і контролю розвитку, сприяють утворенню і стабілізації єдності особистості» [14, С.161].

У проблемній ситуації, залежно від типу ставлення до самого себе людина може демонструвати два види поведінки по подоланню кризової ситуації: зосередження на проблемі чи зосередження на суб'єктивних переживаннях особистості. Таким чином, процес подолання стресора припускає як безпосередньо дії суб'єкта, так і когнітивну роботу, що містить різного роду інтерпретації, емоції та оцінки складності

завдання, внутрішніх ресурсів суб'єкта, імовірності успіху.

Одним зі значимих чинників, які вивчають купіювання стресу, є самооцінка та її взаємозв'язок зі стійкістю до стресу. Оптимальною самооцінкою, опираючись на твердження А. К. Маркової, є така, у якій існують мінімальні розбіжності між актуальною і рефлексивною самооцінкою і максимальні розбіжності між актуальною та ідеальною самооцінками особистості [60, С.45].

К.Левін звертає увагу на те, що як неадекватно висока, так і неадекватно низька самооцінка не сприяють стійкості до стрес-чинників [15]. Неадекватно завищена самооцінка сприяє нагромадженню неуспішних результатів діяльності, які створюють пряму передумову формування або підйому особистісної тривожності. У зв'язку із цим, у людини виникає актуальна потреба у позитивному уявленні про себе, і настільки, що вона готова підвищувати самооцінку аж до її неусвідомленої фальсифікації, створюючи ілюзію самоповаги.

В осіб з низькою самооцінкою спостерігається компенсаторний або маскувальний спосіб корекції фактів для того, щоб спробувати сховати сумнів і невдоволення собою завдяки вибору дуже важких завдань. Зниження домагань, рятуючи суб'єкта від нарощування негативного досвіду, не забезпечує, однак, істинно позитивного, дозволяючи реалізувати успіх лише на порівняно скромному рівні, тому не служить ефективною корекцією емоційної напруги, пов'язаної з можливим значимим неуспіхом на більш високих рівнях труднощів, і також можливо сполучено з високою хронічною тривогою [16].

Г.П. Кіндрат та А.М. Тураходжаєв сверджують, що з ростом стрес-реакцій спостерігається зниження самооцінок розвитку професійних якостей, що може бути пов'язане з обережністю в самооцінюванні у осіб з низьким показником стійкості до стресу [17]. Труднощі з купіюванням стресу у людей з низькою самооцінкою є похідними від двох видів негативного самосприйняття. По-перше, люди з низькою самооцінкою мають більш високий рівень страху або тривожності під дією погрози, чим люди з позитивною самооцінкою. По-друге, люди з низькою самооцінкою сприймають власні неадекватні здібності для того, щоб протистояти погрозі. Вони менш енергійні у вживанні

превентивних заходів і, імовірно, мають більш фатальні переконання, що нічого не зможуть зробити для запобігання поганих наслідків. Вони намагаються уникати труднощів, тому що переконані, що не впораються з ними.

Усі дослідники проблеми впливу мотиваційного чинника на ефективність діяльності і стійкості до стресу підкреслюють її обумовленість законом Йоркса-Додсона. Названий закон стверджує таке: чим вище сила мотивації (напруги, активації), тим вище результативність діяльності, але цей зв'язок зберігається до певного, оптимального рівня, за яким подальша мотиваційно-емоційна напруга приводить до погіршення ефективності діяльності. Слід підкреслити, що закономірність Йоркса-Додсона і тимчасове розгорнення стадій розвитку стресу Г.Сельє представляють загалом однакову за конфігурацією залежність.

Значна дискусія представлена у науковій літературі з приводу зв'язку інтелектуальної сфери зі стійкості до стресу. У свій час ще Р. Лазарус відзначав, що здатність людини не тільки реагувати на наявну ситуацію, але й прогнозувати її можливі наслідки може як запобігати, так і сприяти виникненню стресу [2]. Про це ж свідчить і наступне твердження Т.А.Немчина: «Інтелектуальні та емоційні компоненти особистості можуть мати неоднакове значення у розвитку синдрому адаптації, насамперед через можливості різного рівня розвитку інтелекту та емоційної сфери у тієї самої людини» [18]. У той же час, «...невисокий інтелектуальний розвиток ми схильні вважати чинником, що сприяє розвитку стресового стану, але, з іншого боку, таким, що виконує функцію бар'єра при проникненні у сферу свідомості проблемних ситуацій і завдань, що вимагають рішення. У цьому випадку, швидше за все, має місце такий феномен як «перцептивний захист», - зазначає Я.Рейковский. Так, він стверджує, що «перцептивне ігнорування деяких подразників було виявлено під час клінічних спостережень у природних умовах» [19].

Факти, отримані В.С. Компанцем, свідчать, що чим вище інтелектуальний рівень людини, тим меншими витратами супроводжується його стан в екстремальних ситуаціях [20]. Однак А.О. Реан, вивчивши проблему цієї залежності у своїй роботі, стверджує, що на сьогоднішній день у науковій літературі немає даних, на основі яких можна вивести залежність ступеня стійкості до стресу людини від рівня його інтелектуального розвитку [13].

Питання психології

Нами серед 42-х фахівців із соціальної роботи Солом'янського районного у м. Києві центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді було проведено анонімне анкетування щодо основних чинників, які викликають

стрес під час трудової діяльності. У запропонованій анкеті кожному фахівцю було необхідно вказати три найважливіших, на його думку, стрес-чинника, з якими він регулярно стикається у трудовій діяльності.

Таблиця 1

Стрес-чинники, з яким стикаються у трудовій діяльності фахівці із соціальної роботи Солом'янського РЦСССДМ

Стрес-чинник	Кількість вказування	Питома вага, %
Конфлікти з клієнтами	25	59,52%
Брак часу на виконання поставлених завдань	21	50%
Брак необхідного професійного досвіду	18	42,86%
Занадто великий об'єм роботи	14	33,33%
Низька заробітна плата	12	28,57%
Поставлені завдання не відповідають професійним повноваженням	8	19,05%
Занепокоєння та тривога через проблеми клієнтів	7	16,67%
Конфлікти з колегами	7	16,67%
Конфлікти з керівництвом	5	11,90%
Періодична необхідність працювати за межами трудового часу	5	11,90%
Інше	4	9,52%

Аналіз отриманих результатів, поданий у таблиці 1, дає змогу зробити такі висновки щодо причин виникнення стресу у фахівців із соціальної роботи під час трудової діяльності. По-перше, важливо підкреслити той факт, що всі перераховані вище стрес-чинники є взаємопов'язаними. Наприклад, брак необхідного професійного досвіду може викликати брак часу для виконання професійних завдань, а занадто великий об'єм роботи може призвести до виникнення конфліктів з клієнтами, яким фахівець із соціальної роботи не встиг допомогти у вирішенні їх певних проблем. Таким чином необхідно досліджувати як стрес-чинники окремо, так їх взаємозв'язок. По-друге, деякі із згаданих чинників, які викликають стрес, неможливо повністю усунути (наприклад, збільшити заробітну плату чи відмовитись працювати в незручний час), тому необхідно переоцінити їх значення та намагатись по-іншому до них ставитись.

По-третє, будь-які конфлікти завжди виникають завдяки протистоянню двох сторін, а не через неправильну поведінку однієї з них. Результати анкетування демонструють тенденцію, що більше половини фахівців періодично перебувають у конфліктних відносинах з клієнтами. Це може вказувати на недостатньо професійний підхід до побудови успішних взаємовідносин з отримувачами соціальних послуг, низький рівень комунікативної компетентності, особистісні риси, які провокують конфліктність у будь-яких стосунках.

В анонімному анкетуванні також було задане питання про те, чи відчуває фахівець із соціальної роботи достатню підтримку для боротьби зі стресом з боку колег та

керівництва. «Так» відповіли 24-ри фахівці, що складає 57,14% від кількості опитуваних. Це означає, що дещо менше половини фахівців із соціальної роботи не отримують достатньої кількості соціальної підтримки з боку колег і керівництва, що негативно впливає на їх стійкість до стресу, а відтак і на результати трудової діяльності.

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що до основних психологічних умов розвитку стресостійкості фахівців із соціальної роботи належать такі соціально-психологічні особливості особистості: низький рівень тривожності, локус-контроль, який перебуває у континуумі між двома полярними точками – зовнішнім (external) і внутрішнім (internal) ближче до інтернального, адекватна самооцінка. Також до важливих психологічних умов розвитку стійкості до стресу варто віднести вміння адекватним способом вирішувати конфлікти та будувати успішні взаємостосунки з оточуючими, ефективно використовувати такий ресурс стресостійкості як соціальна підтримка всередині трудового колективу.

До перспектив подальших розвідок у даному напрямку можна віднести: узагальнення і створення системної моделі, що могла б змістовно відобразити особливості функціонування організму і психічної детермінації професійного стресу на всіх рівнях та етапах його розвитку серед представників конкретних видів соціономічних професій; методологічні проблеми виміру професійного стресу серед представників різних ризиконебезпечних професій.

Список літератури

1. Довідник кваліфікаційних характеристик професій, випуску №80 «Соціальні послуги» Електронний ресурс. Режим доступу - http://bs-staff.com.ua/pb_skh/1152_712_1.html
2. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования /Р.Лазарус// Эмоциональный стресс / Под ред. Л.Леви. - Л.: Медицина, 1970. - С. 178-208.
3. Селье Г. Стресс без дистресса /Г.Селье. - М.: Прогресс, 1979. - 253 с.
4. Алиев Х.М. Защита от стресса: Как сохранить и реализовать себя в современных условиях / Х.М. Алиев. - М.: Мартин: Полина, 1996. - 239 с.
5. Кім К.В. Особливості розвитку стресостійкості майбутніх правоохоронців у процесі професійної підготовки: дис. канд. психол. н. / Катерина Володимирівна Кім// Університет цивільного захисту України. - Харків, 2008. - 171 с.
6. Бороздина Л.В., Залученова Е.А. Увеличение индекса тревожности при расхождении уровней самооценки и притязаний /Л.В. Бороздина, Е.А.Залученова// Вопросы психологии. - 2002. - №1. - С. 104-113.
7. Thoits P.A. Stress, coping, and social support processes: Where are we? (What next?) /P.A. Thoits// Journal of Health and Social Behavior. - 1995. - Vol.36. - P. 53-79.
8. Шайхлисламов З.Р. Прогнозирование эмоциональной устойчивости работников органов внутренних дел в экстремальных условиях служебно-оперативной деятельности: дис. ...канд. психол. наук /З.Р. Шайхлисламов// Университет внутренних дел Украины. - Харьков, 1997. - 156 с.
9. Василюк Ф.Е. Психология переживания / Ф.Е. Василюк. - М.: Изд-во Моск. Университета, 1984. - 200 с.
10. Геллер И.И. Переживания как категория общей психологии: дис. ...канд. психол. наук /И.И. Геллер/ Одес. ун-т им. Мечникова. - Одесса, 1993. - 178 с.
11. Rotter J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement /J.B. Rotter// Psychological Monographs, 1966. - V.80. - P. 1-28.
12. Averill J.R. A tale of two Snarks: emotional intelligence and emotional creativity compared /J.R. Averill// Psychological Inquiry, 2004. -V.15. - P.228-233.
13. Реан А.А. К проблеме социальной адаптации личности /А.А. Реан// Вестник СПбГУ: Серия экономики, философии, психологии, права. - 1995. - №3. - С.74-79.
14. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания / Б.Г. Ананьев. - М., 2008. - 432 с.
15. Левин К. Теория поля в социальных науках / К.Левин. - СПб., 2000. - С. 81-106.
16. Саннікова О.П. Емоційність у структурі професійних властивостей особистості (на прикладі представників соціономічних професій): автореф. дис... д-ра психол. наук /Ольга Павлівна Саннікова/ Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 1996. - 50 с.
17. Киндрас Г.П., Тураходжаев А.М. Влияние посттравматических стрессовых расстройств на адаптацию воинов - ветеранов войны в Афганистане /Г.П. Киндрас, А.М. Тураходжаев// Социальная и клиническая психиатрия. - 1992. - №1. - С.33-36.
18. Немчин Т.А. Состояния нервно-психического напряжения / Т.А.Немчин. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. - 166 с.
19. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я.Рейковский. - М., 1979. - 75 с.
20. Компанец В.С. Психофизиологические критерии умственного утомления и их профорIENTATION значимость: дис. ...доктора психол. наук /Владимир Степанович Компанец// Институт психологии им. Г.С.Костюка АПН Украины; Винницкий гос. мед. Ин-т им. Н.И. Пирогова. - К., 1996. - 442 с.

Taptuk Y. A., undergraduate

INDIVIDUALLY-PSYCHOLOGICAL AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS AS INTERNAL AND EXTERNAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF STRESS RESISTANCE OF SPECIALISTS IN SOCIAL WORK

The article presents the results of theoretical analysis of individually-psychological and socio-psychological factors that are internal and external conditions for the development of stress resistance of specialists in social work. The major ones include such psychological characteristics of personality: a low level of anxiety, locus of control, which is continuum between the two polar points - external and internal) closer to internal node, adequate self-esteem, and ability appropriate way to resolve conflicts and build successful relationships with others, to effectively use this resource stress resistance as a social support within the workforce. It is noted that, firstly, all certain stress factors are interrelated. Thus it is necessary to investigate the stress factors both separately and their relationship. Secondly, some of the factors that cause stress, it is impossible to completely eliminate, so it is necessary to overestimate their importance and try another way to treat them. Thirdly, any conflicts always arise from the confrontation between the two parties and not for any improper behavior of one of them. This may suggest a lack of professional approach to building successful relationships with the recipients of social services, low level of communicative competence, personality traits that provoke conflict in any relationship.

Key words: individually-psychological factors, socio-psychological factors, internal and external conditions, stress, specialists in social work.

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ СПЕЦІАЛІСТА СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ

В статті розглянуто поняття «професійна деформація особистості», «професійна компетентність спеціаліста», «професійна культура». Проблема професійної деформації розглянута в психологічному аспекті, досліджено шляхи та умови подолання професійної деформації особистості спеціаліста соціономічної сфери.

Ключові слова: професійна діяльність, соціономічний профіль, професійна деформація, професійна компетентність, професійна культура.

В статье рассмотрены понятия «профессиональная деформация личности», «профессиональная компетентность специалиста», «профессиональная культура». Проблема профессиональной деформации рассмотрена в психологическом аспекте, исследованы пути и условия преодоления профессиональной деформации личности специалиста социономической сферы.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, социономический профиль, профессиональная деформация, профессиональная компетентность, профессиональная культура.

Постановка проблеми в загальному вигляді. На сучасному етапі розвитку суспільства доросла людина значну частину свого життя присвячує професійній діяльності. Соціономічні професії (типу «людина-людина») передбачають постійну роботу з людьми та безпосереднє спілкування в процесі професійної діяльності. Тому не дивно, що до представників цих професій висуваються підвищені вимоги, оскільки об'єктом праці є інші люди [1]. Однак сучасне суспільство вимагає від такого фахівця не тільки великого обсягу професійних знань, а й ряду якостей зрілої особистості: готовність до зміни і розвитку, до прийняття самостійних рішень, до співвіднесення своїх життєвих сенсів зі смислами суспільства та загальнолюдськими цінностями [2].

Професійна діяльність представників „допомагаючих професій” спрямована перш за все на людей, які потрапили в життєво складні обставини або мають значні труднощі в зв'язку з хворобою, інвалідністю, втратою роботи, з вихованням дітей або через наслідки психотравмуючих ситуацій і т. ін. При цьому, одним з найважливіших принципів цієї роботи є не тільки надання різних видів допомоги (як-то психологічна, соціально-економічна, соціально-правова та ін.), але і мобілізація внутрішніх ресурсів людини для вирішення власних проблем.

Незалежно від того, наскільки різною є праця спеціаліста соціономічної сфери, професії даного типу відносяться до професій з великою моральною

відповідальністю за здоров'я та життя окремих людей, груп населення та суспільства в цілому.

В процесі складної соціальної взаємодії з клієнтом, спеціаліст часто потрапляє в стресові ситуації, знаходиться під впливом різних морально-психологічних чинників, що можуть негативно впливати на здоров'я фахівця та можуть призводити до зниження працездатності людини, втраті ціннісних орієнтацій тощо.

Наслідком професіоналізації особистості може виступати не лише досягнення нею професійної ідентичності, здобуття професійної компетентності та формування професійної готовності до виконання фахової діяльності, але й професійна деформація особистості. Остання є явищем протилежним професійному саморозкриттю, яке полягає в досягненні професійної ідентичності шляхом відчуження від своєї Самості та характеризується роллювою ригідністю, що змушує індивіда продовжувати здійснюватись як професіонал у позапрофесійному просторі.

В зв'язку з цим, спеціаліст може відчувати емоційне виснаження, ворожість по відношенню до клієнтів, підвищення агресивності, почуття провини та інше. Все це може призвести до десоціалізації та депрофесіоналізації особистості і, зрештою, до професійних деформацій.

Актуальність зазначеної проблеми, недостатнє її теоретичне вивчення і практична розробка й обумовили необхідність визначення шляхів подолання

професійної деформації фахівців соціономічної сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під поняттям «професійна деформація» різні вчені розуміють:

— викривлення конфігурації особистісного профілю за рахунок згасання позитивних установок та посилення негативного відношення до себе та інших людей (Маркова А.К.);

— прояви в особистості під впливом деяких особливостей професійної діяльності таких психологічних змін, які починають негативно впливати на здійснення діяльності, на психічну структуру самої особистості. (Новікова Б.Д.);

— боротьба або конфлікт між суб'єктом і особистістю як компонентами єдиної структури індивідуальності людини (Безсонов С.П);

— різке загострення якостей особистості працівника, перенесення назовні професійних стереотипів поведінки, мислення, спілкування, що призводять до ускладнень у взаємодії людини з іншими людьми та роблять його поведінку такою, що не відповідає обставинам (Нікіфоров Г.С.);

— результат появи та розвитку жорстких професійних стереотипів, перенесення професійної ролі у сферу позаслужбових стосунків або впливу специфіки службової діяльності (В.С.Медведев, С.Є.Пиняєва).

Термінологічний аналіз поняття «професійна деформація» призвів нас до висновку, що одночасно з даним терміном в багатьох працях вітчизняних та закордонних науковців використовуються в близькому значенні такі поняття як «професійна деструкція» та «професійна деградація».

Так, на думку С.В.Ковальчишеної, професійна деформація є провісником професійної деструкції, її нижчим щаблем. За визначенням В.Д.Тогобицької, професійна деструкція є порушенням вже засвоєних способів діяльності, руйнування сформованих професійних технологій, професії або спеціальності.

Однак, етимологічні терміни «деструкція» та «деградація» мають однозначно негативне забарвлення та не відображають всю сутність змін, що відбуваються в структурі діяльності особистості. Саме тому термін «професійна деформація» є таким, що може застосовуватись стосовно і фізичної і

психічної організації людини, що змінюються під впливом професії.

Професійна деформація особистості відбувається під впливом змісту та своєрідності умов, за яких здійснюється діяльність.

Механізм виникнення професійної деформації має досить складну динаміку. Спочатку несприятливі умови праці викликають негативні зміни в професійній діяльності, в поведінці. Потім, у міру повторення важких ситуацій ці негативні зміни можуть накопичуватися і в особистості, призводячи до її розбудови, що далі проявляється в повсякденній поведінці та спілкуванні.

Встановлено також, що спочатку виникають тимчасові негативні психічні стани та установки, потім починають зникати позитивні якості. Пізніше на місці позитивних властивостей виникають негативні психічні якості, що змінюють особистісний профіль працівника [3, с.45].

Професійна деформація може мати досить складну динаміку проявів у трудовій діяльності людини і зачіпати різні сторони психіки: мотиваційну, когнітивну, сферу особистісних якостей. Її результатом можуть бути специфічні установки і уявлення, виникнення певних рис особистості [4, с. 69].

Традиційно виділяють також різні форми й види професійної деформації особистості. На думку І.Хоржевської, професійна деформація може мати епізодичний або стійкий, поверховий або глобальний, позитивний або негативний характер [11].

Стосовно форм професійної деформації існують неоднозначні позиції, що може бути пов'язане з відсутністю їх чіткої критеріальної класифікації. Однією з форм професійної деформації є професійна індиферентність, або професійна байдужість, яка проявляється, на думку Е.Ф.Зеєра, в емоційній сухості, ігноруванні індивідуальності інших [6].

Особливого значення мають ідеї науковця С.П.Безносова стосовно професійної деформації особистості. На думку вченого – це така зміна особистості (її стереотипів сприймання, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування й поведінки), що настає внаслідок виконання професійної діяльності [1; 2].

Професійна деформація особистості завжди стосується певного ступеня відчуження від попередньої репрезентації своєї Самості, тобто пов'язана зі зміненням себе заради успішного виконання професійної діяльності. Саме цим професійна деформація змістово відрізняється від професійного саморозкриття, яке, як уже зазначалось, полягає в максимальному здійсненні себе, своєї неповторності, індивідуальності – Самості – у діяльності, яка є покликанням, місією життя.

Професійна деформація особистості є результатом спрямованості останньої відповідати власному образу професіонала, тобто бути професійно ідентичною. В такому разі ті зміни, яких зазнає структура особистості, з одного боку, допомагають їй здійснюватись як професіонал (нехай і фантазматично, на рівні уявної відповідності власному образу професіонала), проте з іншого – розповсюджуються на всі сфери її життя.

Причинами розвитку професійної індиферентності на думку Н. М. Кальки є узагальнення особистого негативного досвіду взаємодії та тривала емоційна втома [7].

Ж. П. Вірна до професійних деформацій зараховує такі її форми як подвійні етичні стандарти, професійний маргіналізм та професійне вигорання [4]. Сенситивним періодом для виникнення професійної деформації особистості традиційно вважають час переживання нею професійної кризи. В контексті зазначеного професійна деформація є своєрідним способом розв'язання цієї кризи, відновлення втраченої професійної ідентичності. Професійна деформація особистості може мати ситуативний або постійний характер та протікати в індивідуальній чи груповій формі.

У професійно-моральної сфері деформація виявляється у втраті уявлення про громадянське і моральному сенсі професійної діяльності, підміні її норм у поведінці спотвореними вузькокорпоративними нормами, а в кінцевому результаті - у порушенні законності. У професійно-інтелектуальній сфері деформація проявляється в шаблонності мислення, поступової втрати її широти, глибини, критичності, у перебільшенні значущості власного

професійного думки і досвіду, а іноді - їх абсолютизації.

У сфері емоційно-вольової деформація проявляється в розбалансованості і огрубіння емоційно-вольової сфери, появі тривалих депресивних станів, «накопиченні втоми», зростанні внутрішньої і зовнішньої конфліктності, агресивності, ослабленні вольових якостей, втрати здатності до самоконтролю та саморегуляції.

Прояви деформації в сфері професійних дій - це, як правило, прагнення до формалізму, підміні ділового підходу псевдодіяльності, гіпертрофована увага до зовнішньої атрибутики її, правовий нігілізм, довільне тлумачення закону, свержмерно підозрілість, «обвинувальний ухил», стереотип закритості (« надтаємності »), прагнення до силових методів вирішення завдань.

Розвиток професійної деформації може привести, як мінімум, до професійної непридатності (професійному знесиллю) співробітника, а найгірше - зробити його небезпечним для професійної діяльності. Причини професійної деформації лежать як в самій правоохоронній діяльності, її умовах, так і в особливостях особистості конкретного співробітника. Тому прояви професійної деформації необхідно завжди розглядати в контексті всієї його особистості, бо в ній можуть бути знайдені багато індивідуальні причини її й «точки опори» для профілактики та подолання.

Крайньою формою професійної деформації вважають професійну деградацію особистістю, пов'язану зі спекуляцією посадовими повноваженнями, девіантною поведінкою, які можуть переноситись і в позаслужбовий простір [3].

Отже, існує необхідність у тому, щоб привернути увагу суспільства та власне спеціалістів до проблеми формування здатності долати прояви професійної деформації особистості, вмінь та навичок попередження професійних деструкцій, тобто визначенні умов подолання професійної деформації.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Однією з таких умов є професійна особистісна компетентність спеціаліста, що дозволить подолати негативні прояви професійної діяльності. Професійну компетентність

спеціаліста соціономічного профілю можна визначити як інтегративну особистісно-діяльнісну характеристику, котра є поєднанням знань, умінь та сформованої професійної позиції, що дозволяє самостійно та якісно виконувати завдання професійної діяльності, залежить від професійної спрямованості особистості [10].

Компетентність – це не тільки наявність знань та досвіду, але й уміння застосовувати їх при виконанні своїх функцій, що є обов'язковою умовою оптимізації професійної діяльності. На думку І.Б. Міщенко, що найчастіше в структурі компетентності виділяють: операційно-технічну сферу (знання, навички, уміння, професійно значущі якості); мотиваційну сферу (спрямованість, інтерес, мотиви, потреби); практично-діяльнісну сферу (засоби виконання діяльності, результативні показники діяльності).

Наповнення змістом структурних компонентів відбувається варіативно, залежно від професії або виду діяльності. Дослідниця зазначає, що, крім названих структурних компонентів у деяких дослідженнях виділяють рефлексивну сферу (аналіз та оцінка відповідності здобутого результату поставленим цілям) [9, с.:7-8]

Розглядаючи компетенцію, А.К.Маркова особливий зміст вкладає в різні види професійної компетенції. Співвідношення професіоналізму з різними аспектами зрілості спеціаліста надало можливість вченому виділити чотири види професійної компетенції: спеціальну, соціальну, особистісну та індивідуальну [8].

На думку вченої, соціальна компетентність – це володіння власне професійною діяльністю на достатньо високому рівні, здатність проектувати свій подальший професійний розвиток. Дану компетенцію складають, перш за все, професійні компетенції, що сприяють ефективному здійсненню професійної діяльності спеціаліста. Соціальна компетентність передбачає володіння сумісною професійною діяльністю, співробітництвом, а також прийнятим у даній професійній спільноті прийомами професійного спілкування; соціальна відповідальність за результати своєї професійної праці.

Індивідуальна компетентність проявляється в оволодінні прийомами

самореалізації та розвитку індивідуальності в рамках професії, включає в себе готовність до професійного росту, готовність до індивідуального самозбереження, вміння раціонально організувати свою працю. При цьому професійна освіта орієнтована перш за все на особистість спеціаліста, оскільки успішність оволодіння професією знаходиться в прямій залежності від ступеня співвідношення індивідуальних якостей та вимог до професії. Саме це є актуальним для професій соціономічної сфери.

Особистісна компетентність спеціаліста включає сукупність професійно значущих особистісних якостей. Професійна особистісна компетентність – це володіння прийомами особистісного самовираження та саморозвитку засобами протистояння проявам професійної деформації особистості.

Особистісна компетентність має велике значення в поведінці людини. Вона дозволяє оптимізувати емоційний стан, відносини з соціумом. Саме високий рівень особистісної компетентності в структурі професійної компетентності спеціалістів соціономічного профілю є гарантом їх успішної адаптації до динамічних змін умов середовища, складає основу життєдіяльності, забезпечує перспективність ефективної соціально-професійної реалізації.

Таким чином, формування компетентності, що здатна здійснювати контроль над професійним стресом, приймати адекватні рішення в складних ситуаціях, підтримувати стан рівноваги між зовнішніми вимогами та внутрішніми ресурсами буде сприяти корекції та профілактиці професійної деформації особистості спеціаліста соціономічного профілю та забезпечуватиме професійну ефективність, особистісний комфорт та соціальну затребуваність.

Однією з причин професійної деформації, на думку дослідників даної проблеми, є несформованість загальної та професійної культури.

В якості особистісних причин професійної дезадаптації називають рівень освіти, рівень та характер мотивації праці, ціннісні орієнтації та установки, особистісні реакції на стрес, характерологічні властивості, рівень емпатійних здатностей, стиль взаємовідносин в колективі, рівень розвитку інтелекта, психофізіологічні властивості тощо [1]. Отже, характер та

динаміка деформації залежить від індивідуальних особливостей людини.

Через те, що всі згадані вище особистісні характеристики індивіда включені в компоненти його психологічної культури, можемо зробити висновок, що однією з причин професійної деформації є не сформованість психологічної культури спеціаліста. Тобто, однією з умов подолання професійної деформації спеціаліста є відповідний рівень психологічної культури.

Стосовно професійної діяльності психологічна культура визначається не тільки як знання професійно важливих якостей, але й прийняття себе в професії, ототожнення себе зі своєю професійною діяльністю, позитивна орієнтація на міжособистісне спілкування, творчість та інше.

Спираючись на теоретичні розробки дослідників, довідникові джерела з культурології, можна визначити професійну культуру як невід'ємну частину загальної культури особистості, складне структурне утворення, що базується на свідомому засвоєнні, безперервному розвитку та використанні цілісної системи спеціальних професійних знань, умінь та навичок, цінностей, професійно важливих якостей для вискоєфективної професійної діяльності в ситуаціях, що потребують мобілізації глибинних особистісних ресурсів фахівця з соціальної роботи.

Для формування професійної культури першочергове значення має мотивація саморозвитку та особистісного зростання майбутнього соціального працівника. Як зазначає А.О. Деркач, «особистість має оволодіти здатністю до проектування саморозвитку і до організації в межах своєї професійної діяльності умов для самореалізації» [5, с. 575].

Підвищення рівня професійної культури розглядається як результат удосконалення творчого й особистісного потенціалу фахівця. Таким чином, професійна культура у загальному тлумаченні – це сукупність спеціальних теоретичних знань, практичних умінь та навичок, пов'язаних з конкретним видом праці, а також професійно-етичних якостей, що відповідають вимогам до представника професії.

У контексті теми дослідження професійну культуру слід розглядати як

інтегральну якість особистості соціального працівника, що є передумовою його ефективної професійної діяльності та метою професійного самовдосконалення.

В сучасних умовах спеціалісти, котрі ефективно здійснюють професійну діяльність, мають своєчасно реагувати на нові соціальні очікування, бути мобільними, здатними до творчого зростання та професійного самовдосконалення, до постійного оновлення власних особистісних ресурсів, стресостійкими, здатними долати негативні емоції та стани тощо. Саме тому необхідними елементами якості підготовки спеціалістів соціономічного профілю до професійної діяльності є розробка та реалізація програм формування психологічної культури.

Професійна культура фахівця соціономічного профілю має формуватися завдяки цілеспрямованим впливам на його особистість у ще у сфері освіти через розкриття можливостей студента, формування його мотивів та професійно значущих якостей. Головним завданням ВНЗ при цьому є створення організаційних та психолого-педагогічних умов для розвитку творчої особистості, суб'єкта власного життя, здатного на самостійне вироблення позитивних ідей, гуманне ставлення до людей.

Оцінка, прогнозування та розвиток психологічної культури як чиннику попередження професійної деформації є пріоритетним завданням забезпечення діяльності представників соціономічних професій.

Інтегруючи проаналізовані нами теоретико-емпіричні дослідження проблеми професійної деформації фахівців соціономічної сфери, можемо зробити такі **висновки**:

1) спеціалістам, котрі займаються соціономічною професійною діяльністю властива рання професійна деформація, тому попередження розвитку професійної деформації особистості професіонала варто визначити одним із завдань фахової підготовки;

2) шляхами подолання професійної деформації є формування у спеціаліста професійної компетентності та високого рівня професійної культури, забезпечення його професійного саморозкриття

Список літератури

1. Безсонов С.П. Профессиональная деформация личности. – СПб.: Речь, 2004. – 272 с.
2. Безносков, С. П., Иваницкий, А. Т., Кикоть, В. Я. Профессиональная подготовка и ее влияние на личность (проблемы профдеформации): Учеб. пособие. СПб.: ВВКУ ВВ МВД РФ, 1996. – 230 с.
3. Боднарчук О. Г. Професійна деформація персоналу як передумова виникнення корупції в Державній кримінально-виконавчій службі України [Електронний ресурс] / О. Г. Боднарчук // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – № 2 (6). – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Choasp/2012_2/12bohvsu.pdf
4. Вірна Ж. П. Неврогенез професійних деструкцій особистості / Ж. П. Вірна // Психологічні перспективи. – 2012. – Вип. 19. – С. 84-90.
5. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала. – М.: Издательство Московского психолого-социального института. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. – 752 с.
6. Зеер Э. Ф. Психология профессиональных деструкций : учеб. пос. / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк. – М.: Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2005. – 240 с.
7. Калька Н. М. Психологічні особливості професійної індивідуальності в контексті професійних деструкцій особистості / Н. М. Калька // Психолого-педагогічні виклики сучасності: шляхи розв'язання та новітні перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 16-17 грудня 2011). – Львів : Львівська педагогічна спільнота, 2011. – С. 28-29.
8. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 306 с.
9. Міщенко І.Б. Дидактичні умови формування психолого-педагогічної компетентності майбутніх викладачів економіки у процесі професійної підготовки: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Київ, 2004. – 20 с.
10. Симен-Сиверская О.В. Формирование педагогической компетентности специалиста социальной работы в процессе профессиональной подготовки в вузе. Дис. ...канд.пед.наук. – Ставрополь, 2003.- С.56.
11. Хоржевська І. М. Професійне становлення спеціаліста та профдеформація / І. М. Хоржевська // Максименко С. Д. Реалізація нужди у підлітковому віці : збірник наукових праць. Психологічні науки. – Т. 2, Вип. 4. – С. 254–257.

Tomarjevskaja I. V., candidate of psychological sciences, associate professor
BY OVERCOMING PROFESSIONAL DEFORMATION PERSON SPECIALIST AREAS
SOTSIONOMICHOYI

The article deals with the concept of "professional deformation of the individual", "professional competence specialist", "professional culture". Sotsionomichni profession provide permanent employment to people and direct communication in the profession. It is not surprising that the members of these professions are put forward higher requirements, because the work is the object of other people. The problem of professional deformation considered in psychological terms, conditions and research by addressing occupational strain sotsionomichnoyi individual specialist areas. The urgency of the problem, the lack of theoretical study and practical development and led to the need to identify ways to overcome professional deformation professionals sotsionomichnoyi area. In this regard, the aim of this paper is a theoretical and methodological analysis of the problem in terms of personal development training sotsionomichnoho profile. Therefore, require special attention and special features of the process of development of personality in the conditions of professional. There is a need to raise awareness and proper specialists to deal with the problem of forming ability of professional deformation manifestations of personality and skills warnings professional destruction, determining the conditions addressing occupational strain.

Keywords: professional activity, socionomic profile, professional deformation, professional competence, professional culture.

Томчук М. І., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та розвитку особистості Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників (м. Вінниця)
Самохвалов О. Б., кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник НА ДПС України імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький)

ВПЛИВ ВІКОВИХ, СОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ НА РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНИХ УСТАНОВОК У МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ СИЛОВИХ СТРУКТУР

В статті подані результати теоретико-експериментального дослідження впливу вікових і соціальних факторів на розвиток професійних установок у майбутніх офіцерів силових структур України. Запропонована модель розвитку мотивів вибору професії. Описується сутність психологічної установки в ній. Розкриваються психологічні особливості розвитку установок як мотивів професійного вибору особистості в середовищі учнів загальноосвітніх шкіл, курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України.

Ключові слова: мотивація, вибір професії, установки, вікові особливості, соціальне середовище, розвиток, особистість.

В статье представлены результаты экспериментального исследования влияния возрастных и социальных факторов на развитие профессиональных установок у будущих офицеров силовых структур Украины. Предложена модель развития мотивов выбора профессии. Описывается сущность психологической установки в ней. Раскрываются психологические особенности становления установок как мотивов профессионального выбора личности в среде учащихся общеобразовательных школ, курсантов Национальной академии Пограничных войск Украины.

Ключевые слова: мотивация, выбор профессии, установки, возрастные особенности, социальная среда, развитие, личность.

Постановка проблеми. Проблеми соціально-економічного розвитку України вимагають підтримання на належному рівні її зовнішньої та внутрішньої безпеки, високого рівня професіоналізму військовослужбовців Збройних сил України, особового складу Служби безпеки України та органів Міністерства внутрішніх справ України, прикордонників.

Формування професійної готовності особистості до виконання службових обов'язків на початковому етапі відбувається у спеціальних навчальних закладах: університетах, академіях, відповідно до визначених державою освітніх стандартів, освітньо-кваліфікаційних характеристик. Центральним структурним компонентом особистості, який впливає на процес її професіоналізації, є спрямованість. Остання визначається системою мотивів, які спонукають особистість до професійного зростання. В число важливих мотивів, які впливають на процес формування фахівця, входять установки як психологічне новоутворення особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Складною є діяльність того чи іншого офіцера-професіонала силових

структур в особливих умовах: в умовах високої динаміки та швидкоплинності подій, їх напруженості, обмалю інформації та часу на осмислення та прийняття рішення тощо. Такі ситуації від фахівця вимагають швидкості мислення, високого рівня компетентності, креативності в прийнятті рішень, здатності аналізувати власну поведінку та професійні дії. Найбільшу вагомість в такій діяльності має її мотивація. В числі значущих її мотивів, наприклад, у працівників кримінальної міліції, слідчих, називаються професійні установки, особистості [1].

Проблемі психологічних установок присвячено ряд досліджень вітчизняних та зарубіжних психологів (Г.М. Андреева, О.М. Леонтьєв, Д.М. Узнадзе, В.О. Ядов та ін.). Проте, як засвідчує проведений нами аналіз наукових публікацій автори вкладають дещо різний зміст в поняття професійні установки, настановлення. Так, А.К. Марков представляє установки як прагнення особистості до чогось; Н.А. Побірченко – як стан готовності до вибору професії; С.Н. Чистякова – як певний рівень усвідомлення особистістю свого професійного вибору тощо. Можна зробити

висновок, що дослідження проблеми установки особистості є актуальним і потребує подальшого теоретико-експериментального опрацювання.

З іншого боку, установка має суттєвий вплив на професійне самовизначення особистості. Так, наприклад, Е. Зеєр розглядає питання професійного самовизначення в контексті психології професій, як нової галузі прикладної психології [3].

Основними елементами процесу професійного самовизначення особистості Е. Зеєром називаються:

- вибірковість ставлення людини до світу професій;
- здійснення вибору з врахуванням індивідуальних особливостей людини, вимог професій та соціально-економічних умов;
- постійне самовизначення протягом всього життя, постійне рефлексування свого професійного буття та самоствердження в професії;
- ініціювання та актуалізація процесу іншими подіями (завершення навчання, зміна місця навчання та ін.)
- сприйняття самовизначення як самореалізації та самоактуалізації, як прояв соціальної зрілості особистості.

Саме тому важливо на всіх етапах навчання особистості в загальноосвітній школі формувати в учнів певні рівні професійної самосвідомості, готовності, особливо у випадках їх спрямованості на професії захисника держави тощо. Показниками такої самосвідомості є:

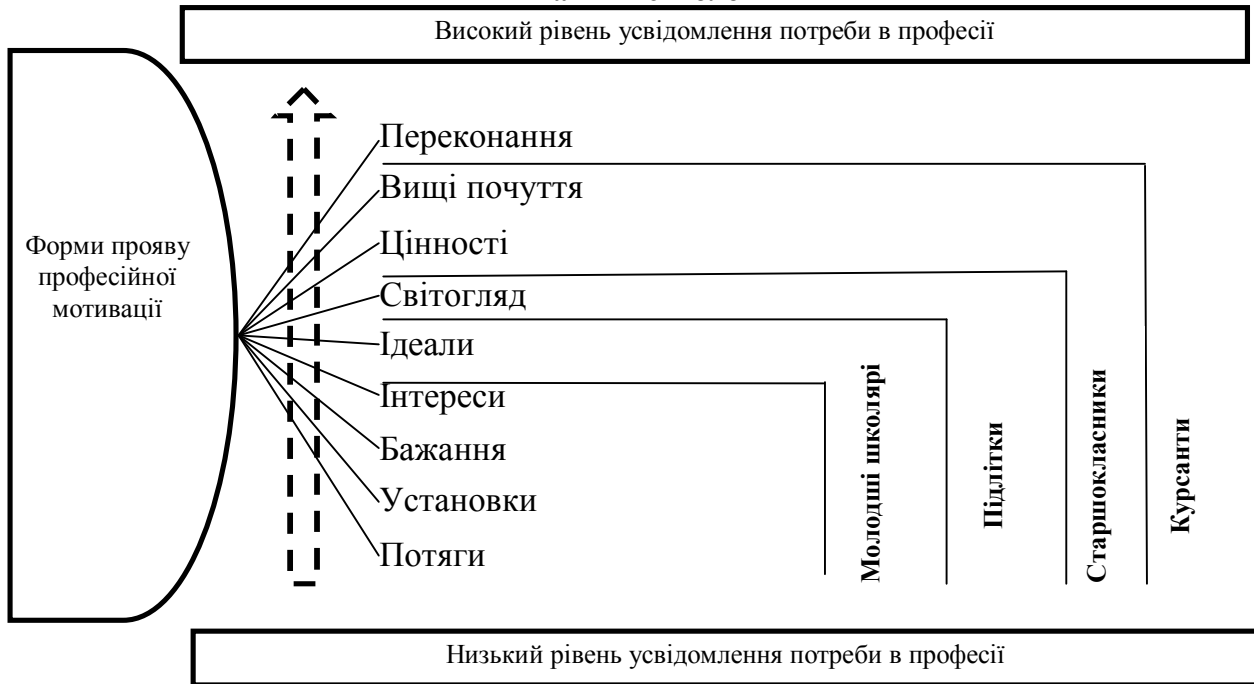
1. Усвідомлення своєї належності до певної професійної спільноти: («ми – прикордонники», «ми – танкісти», «ми – міліція»).
2. Знання та оцінка своєї відповідності професійним еталонам та свого місця в суспільстві відповідно до системи соціальних ролей.
3. Знання учня про ступінь його визнання в соціальній групі.
4. Знання про свої сильні та слабкі сторони, шляхи самовдосконалення, ймовірні зони успіхів та невдач, про свої індивідуальні способи успішної діяльності, про її індивідуальний стиль.
5. Уявлення про себе та свою професійну діяльність у майбутньому.

Виявлення особливостей розвитку професійної мотивації, установок учнів сприятиме розробці проблеми професійної орієнтації та вибору ними у майбутньому соціально значущих видів діяльності.

Метою статті є теоретико-експериментальне дослідження впливу вікових, соціальних чинників на розвиток установок у майбутніх офіцерів силових структур.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема формування професійної спрямованості особистості на діяльність в підрозділах силових структурах України є не лише актуальною науковою, але ще у більшій мірі, практичною проблемою. Від того як буде сформована така спрямованість в учнів основної, старшої школи, у вищому спеціальному навчальному закладі буде залежати рівень підготовки випускника-офіцера до різноманітних екстремальних умов професійної діяльності. В основі спрямованості особистості, на думку Л.І. Божович, лежить мотивація [2]. На нашу думку, у залежності від рівня усвідомлення особистістю потреб у тій чи іншій професійній діяльності, у виборі професії, динаміку розвитку форм прояву професійних мотивів можна представити у вигляді моделі (рисунок).

Як видно з рисунку, психологічна установка є одним із важливих структурних компонентів мотивації професійного вибору та становлення особистості. У віковому аспекті розвитку людини установка є мотивом, який закладається в свідомості людини змалечку. Якщо установки щодо вибору певної майбутньої професії не закладені ще у дитинстві, наприклад, ще до молодшого шкільного віку, то у подальшому можуть виникати проблеми з розвитком таких психологічних новоутворень, форм мотивів (рисунок), як бажань бути військовим, міліціонером, інтересів до професій екстремального змісту, формуванням ідеалів, взірців справжнього чоловіка, захисника – у підлітковому віці, із закладенням основ світоглядних позицій, цінностей, патріотичних почуттів у старшокласників та переконань у правильності професійного вибору - у курсантів вищих спеціальних навчальних закладів.

Рисунок – Модель розвитку професійної мотивації особистості майбутнього офіцера

В експериментальному дослідженні нами використано комплекс методів: спостереження, бесіди, письмового опитування, тестування (тест на рівень суб'єктивного контролю (Є.Ф. Бажина, А.М. Еткінда), модифікована методика М. Люшера «Кольоровий тест ставлень до військових, юридичних професій»), опитувальник на виявлення ставлень учнів, курсантів до вибору професій. Вибірку досліджуваних склали учні основної школи (123 особи), старшокласники (96 осіб), курсанти Національної академії Державної прикордонної служби України (65 осіб).

У завдання дослідження входило виявлення особливостей розвитку мотивації професійного вибору, в тому числі й установок особистості у кожному періоді шкільного онтогенезу та вплив соціальних чинників на їх перебіг.

Дослідження особливостей розвитку установок у молодшому шкільному віці дозволило встановити, що на їх розвиток та становлення найбільше всього впливає близьке соціальне оточення: сім'я, родина, клас, телебачення та ін. У порядку рейтингу, у молодших школярів певні уявлення про військових, міліціонерів, прикордонників формуються під впливом: телевізійних передач (заявило 50% опитаних), розмов, бесід на відповідний зміст з близькими дорослими (44%), виховних заходів в школі (40%). В останній час дане співвідношення в рейтингу вагомості чинників порушилось і виховні заходи в школі посіли друге місце,

що пов'язано з активізацією громадської діяльності дітей щодо підтримки бійців – учасників антитерористичних операцій на Південному Сході України листами, малюнками, виробами з паперу та ін. Названі вище соціальні чинники впливу створюють і відповідні позитивні установки щодо професійних якостей, рис воїнів, прикордонників, працівників міліції, які мужньо захищають Українську державу, не жалючі навіть свого життя, проявляють мужність, сміливість тощо. Проте існують, як виявлено нами. Суттєві індивідуальні відмінності у формуванні установок дітей цього віку, які залежать від типології нервової системи, емоційної чутливості дитини, особливостей виховання в сім'ї тощо.

Досліджено психологічні, вікові особливості розвитку професійних установок в учнів основної школи. У підлітковому віці провідною діяльністю стає спілкування в системі суспільно-корисної діяльності (Д.І. Фельдштейн), центральним психологічним новоутворенням – прагнення до дорослості, похідними від якого є самовизначення, самоутвердження та ін. Саме тому для учнів середніх класів найважливіше бути прийнятним не дорослими, а ровесниками, рахування з ними, з їх думкою колективу однолітків. Цей вік сензитивний у певній мірі до попереднього професійного самовизначення. Воно безумовно є ще не стійким, перші професійні наміри підлітків часто під

впливом думок однолітків швидко змінюються. Разом з тим, нами з'ясовано, що у цьому віці підлітки прагнуть наслідувати риси «справжнього чоловіка (жінки)». Такими для них, як засвідчили опитування, є особистості з яскраво вираженими вольовими (в рейтингу якостей за їх самооцінкою посідають на перше місце), фізичними (друге місце) якостями та рисами. У цьому контексті на перший план випливають особи (герої бойовиків, спортсмени тощо), які інтегрально поєднують у собі ці риси. Хлопці та дівчатка 12-14 років моральні якості свого ідеалу ставляють за рейтингом на третє-четверте місце.

У цій ситуації є сприятливі умови для розвитку позитивних установок підлітків на офіцерські професії підрозділів силових структур України. Як засвідчив проведений нами експеримент, з тих учнів середніх класів, які бажали б пов'язати своє життя у майбутньому з офіцерською службою (а у підлітковому віці таких серед хлопців виявилось 24%), сформовані психологічні установки на службу: в Збройних силах України (38%) – більшість з них хочуть служити в аеромобільних військах; в прикордонних формуваннях України (28%) та у органах внутрішніх справ (18%). Це свідчить також й про уявлення учнів щодо престижності офіцерської служби в тих чи інших державних формуваннях.

Цікавим представлялось вивчення соціальних детермінант такого розподілу. За результатами дослідження встановлено, що на першому місці за рейтингом впливу на підлітків знаходяться ровесники, на другому – Інтернет, телебачення, соціальні мережі, на третьому – школа і на останньому – батьки.

Вище зазначене свідчить про необхідність врахування у виховному процесі даних результатів дослідження. Адже від ровесників та й засобів масової інформації часто йде негативна інформація щодо офіцерської служби, щодо поведінки окремих її представників. Все це створює негативні психологічні установки не лише на професійний вибір підлітків, але й на їх ставлення до офіцерської служби, служби за контрактом тощо. У сьогоднішніх умовах процес підвищення обороноздатності держави і поліпшення правопорядку в країні є вкрай складним, а тому вимагає переосмислення процесу формування

мотивації учнів до служби в силових структурах вже в школі, починаючи з першого класу.

Окремим завданням дослідження було виявлення особливостей розвитку установок на професійну військову службу в учнів старшого шкільного віку. Враховуючи вікові особливості старшокласників, а саме появу у цьому віці таких психологічних новоутворень як спрямованість у майбутнє, схильність до уточнення та корекції власних професійних намірів та інтересів, формування світогляду та ін., ми досліджували особливості сформованості у юнаків професійних установок щодо майбутньої офіцерської служби. Враховуючи провідну діяльність у цьому віці – навчально-професійну, ми виявили що серед 96 старшокласників виявили бажання стати у майбутньому офіцерами підрозділів силових структур лише 9 осіб, що складає близько 9%. Свідомо зробили такий вибір лише 5 юнаків, всі інші вагались при прийнятті рішення щодо вибору такого роду професії.

На розвиток професійних установок старшокласників впливала загальна соціальна ситуація розвитку, а саме більший інтерес юнаки проявляли до служби в Збройних силах України, значно менший до професійної діяльності в органах внутрішніх справ. На такий вибір справили свій вплив події Київського майдану восени минулого року, неоднозначна оцінка поведінки працівників міліції стосовно молоді та студентства та ін. Виявлено, що юнаки при виборі професії офіцера, ВНЗ, у більшій мірі орієнтуються на позицію і досвід батька з цих питань, ніж матері. Перші й створюють у багатьох випадках у них відповідні психологічні установки. Вплив батьків на формування професійних установок знаходиться за рейтингом на другому місці. Перше місце за рейтингом впливу на формування професійних установок, інтересів поділяють між собою старша профільна школа та засоби масової інформації (соціальні мережі, Інтернет тощо). Старшокласники навчаючись тим чи іншим професіям у старшій школі, приймають остаточне рішення ((заявило 75% опитаних) щодо вступу в той чи інший вищий навчальний заклад.

Опитування курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України за методикою «Основні життєві

принципи» засвідчило, що на першому місці у юнаків професійно-етичні настанови, на другому – творчо-професійні і на останньому психозберігаючі установки. Низький рівень сформованості останніх, як встановлено нами, впливає на погіршення морально-психологічного стану особистості під час навчання у спеціальному ВНЗ. Наші результати у певній мірі погоджуються з даними досліджень інших науковців [1].

Висновки. Таким чином, за результатами теоретико-експериментального дослідження можна зробити висновок, що на

динаміку розвитку професійних установок учнів загальноосвітньої школи щодо вибору у майбутньому офіцерської професії впливають як їх вікові особливості, так і соціальна ситуація розвитку особистості, чутливість дітей до прийняття тієї чи іншої інформації щодо служби в силових підрозділах, що надходить з тих чи інших джерел. Зазначене вкрай важливо враховувати при організації навчально-виховного процесу та й в контексті профорієнтаційної роботи з дітьми та молоддю.

Список літератури

Асєєва, Ю. О. Вплив мікросередовища на професійний вибір працівників кримінальної міліції. [Текст] / Ю. О. Асєєва // Актуальні проблеми педагогіки та психології. – 2014.- № 2/3. – С. 81–89.

Божович, Л. І. Формирование личности в детском возрасте. – М.: Просвещение. – 1986, 326 с.

Зеер, Э. Ф. Психология профессий / Зеер Э. Ф. – Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 124 с.

*Tomchuck M. I., doctor of psychological sciences, professor
Samokhvalov O. B., candidate of psychological sciences*

INFLUENCE OF THE AGE AND SOCIAL FACTORS ON THE DEVELOPMENT OF THE PROFESSIONAL DIRECTIONS AMONG THE FUTURE OFFICERS OF THE FORCES STRUCTURES ANNOTATION

The article is devoted to the results of theoretic-experimental research of influence of the age and social factors on the development of professional directions of the future officers of the Ukrainian forces structures.

The analyses of some peculiarities of influence of family, mass-media, Persons of the same age and other factors on the motivation development connected with the professional choice is given in the materials.

The model of development of the directions connected with the future profession is proposed by the author. The place of psychological part in this choice is also described there.

The author wrote about the formation of motivation the professional choice of personality among the pupils of secondary schools, the students of the National Academy of Frontier Troops of Ukraine/

Key words: motivation, professional choice, directions, age peculiarities, social environment, development, personality.

Франчук Ю. В., кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник НДВ Національної академії ДПСУ імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький)

ЧИННИКИ ВЗАЄМОВПЛИВУ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

У статті проаналізовано специфіку та ступінь впливу чинників професійної діяльності на сім'ю офіцерів-прикордонників. Досліджено характер впливу сімейних відносин на професійну діяльність, який визначається типом подружнього ставлення до службової сфери. Виявлено пасивні та активні форми впливу сім'ї на професійну діяльність офіцера-прикордонника.

Ключові слова: чинники, взаємовплив, професійна діяльність, офіцери-прикордонники, сімейні відносини.

В статті проаналізована специфіка і ступінь впливу факторів професійної діяльності на сім'ю офіцерів-пограничників. Исследован характер влияния семейных отношений на профессиональную деятельность, который определяется типом супружеской отношение к служебной сфере. Выявлено пассивные и активные формы влияния семьи на профессиональную деятельность офицера-пограничника.

Ключевые слова: факторы, взаимовлияние, профессиональная деятельность, офицеры-пограничники, семейные отношения.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасні соціально-економічні зміни у державі здійснюють суттєвий вплив на розвиток інституту сім'ї та формування її соціально-психологічного клімату. Сімейна сфера офіцерів-прикордонників має свої труднощі, які обумовлені специфікою правоохоронної діяльності Державної прикордонної служби України. Ця специфіка і визначає їх соціально-психологічні особливості, а саме: залежність сім'ї прикордонника від його службової діяльності; необхідність багаторазової соціально-психологічної адаптації, пов'язаної з переїздом на нове місце несення служби; велика вірогідність виникнення психологічного дискомфорту, стресів і конфліктів через відсутність житла, належних побутових умов тощо. Розглядаючи особливості сімей офіцерів-прикордонників, слід підкреслити, що специфіка прикордонної служби здійснює значний вплив на міжособистісні стосунки у сім'ї, однак залежність її від професійної діяльності не є односторонньою. У свою чергу, морально-психологічний клімат у сім'ї та характер взаємостосунків справляє вплив на професійну діяльність офіцерів-прикордонників. Несприятлива атмосфера в сім'ї може призводити до особливо шкідливих, а часто небезпечних наслідків у професійній діяльності офіцера-прикордонника. Статистичні дані свідчать про те, що через сімейні проблеми серед персоналу Державної прикордонної служби України збільшується кількість випадків

зловживань спиртними напоями, посягань на життя і здоров'я найближчих родичів, самогубств [8]. Тому, на сьогодні спостерігається, з одного боку, зростання значущості міжособистісних стосунків, підвищення вимогливості до психологічного клімату в сім'ї офіцера, а з іншого – недостатня психологічна підготовленість до її життєдіяльності в умовах прикордонного середовища тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Вивчення наукових джерел вітчизняних та зарубіжних науковців свідчить про те, що роль і місце сім'ї в професійній діяльності чоловіка розкривали Є. Васильєва, С. Голод, Ж. Піаже, М. Мацковський, А. Харчев, Н. Юркевич, З. Янкова тощо. Українські вчені-психологи, а саме С. Максименко, Н. Потапчук, О. Тімченко, С. Яковенко та інші, вивчали окремі аспекти соціально-психологічної проблематики взаємовпливу чинників сімейного життя і професійної діяльності співробітника правоохоронних органів. Проте, безперечно, що окреслені аспекти дослідження вимагають подальшого поглибленого вивчення.

Метою статті є дослідження чинників взаємовпливу професійної діяльності та сімейних відносин офіцерів-прикордонників.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психології давно досліджується проблема характеру взаємовпливу сім'ї, подружнього життя та

професійної діяльності. Визнано факт негативного впливу таких аспектів роботи, як професійний стрес і різні графіки роботи подружжя. З іншого боку, сім'я часто виступає як «амортизатор»: коли сімейна ситуація сприятливою, то вона блокує неприємності на роботі, згладжує їх негативний вплив [4].

На думку Г. Фомюка та О. Кудіни, існує певний зв'язок між місцем і характером роботи людей і ступенем проблемності їхнього подружнього життя. Зокрема, дослідниками передумов виникнення невдалого подружнього життя виокремлено певні професійні групи за ступенем тяжкості проблем у їхньому подружньому житті. До особливої групи вони віднесли правоохоронців та військовослужбовців, для переважної більшості з яких характерні такі риси, як звужений діапазон емоцій, спрощене сприйняття дійсності, відчуття зверхності до людей, які не належать до цієї групи [9, с. 65-67]. Ми погоджуємося з думкою авторів, що військовослужбовців та правоохоронців слід відносити до особливої професійної групи, діяльність якої значною мірою позначається на морально-психологічному кліматі сім'ї.

Професійна діяльність офіцерів-прикордонників є діяльністю в особливих умовах, до яких належать відсутність комфортних побутових умов, наявність постійного емоційного напруження та дискомфорту, чітка регламентованість поведінки, висока відповідальність за прийняті рішення тощо. Ця діяльність характеризується високою динамічністю (швидким темпом, великими фізичними і психічними навантаженнями, раптовими переходами від одного виду діяльності до іншого), несподіваністю, раптовістю, незвичністю, небезпекою, пов'язаною з ризиком для здоров'я та життя, напруженістю, що породжує негативно забарвлені емоційні процеси та стани (тривожність, страх, роздратування, злість, відчай тощо), а також чіткою організацією і суворою дисципліною (на основі вимог статутів та наказів) [1]. Разом з тим, особливістю служби на кордоні є необхідність поетапних переїздів, коли офіцер, отримавши нове призначення, змушений переїжджати на нове місце служби. Це типова стресова ситуація для сім'ї прикордонника, адже необхідно адаптуватися до нових умов, змінювати вже

налаштований побут та заново вибудовувати родинне вогнище. За таких обставин члени сім'ї можуть переживати чимало негативних емоцій (роздратування, обурення, страх, тривогу), що інколи знаходить своє вивільнення у сварках між подружжям, взаємному звинуваченні один одного у побутових незручностях.

Специфіка та ступінь впливу чинників професійної діяльності офіцерів-прикордонників на соціально-психологічне самопочуття членів їх сімей виявлялося методами анкетування та опитування. За результатами опитування, більшість членів сімей офіцерів-прикордонників задоволені шлюбом (72,6%), однак майже всі наголошують, що в їхній сім'ї виникають конфлікти. На запитання «Що, на Вашу думку, є причиною виникнення конфліктів?» ми одержали такі відповіді: 73,05% вважають, що саме специфіка професійної діяльності впливає на виникнення конфліктів у сім'ї; отож саме умови професійного повсякдення (ненормований робочий день, відсутність часу для надання дружині допомоги по господарству, нервові перевантаження тощо) є основою для виникнення мікрольових конфліктів; 56,4% називають причиною матеріальні негаразди; 69,2% – ведення домашнього господарства; 33,9% мають різні погляди на проведення дозвілля; 27,3% конфліктують через особисті якості чоловіка (дружини). Дослідниця Г. Кошонько, вивчаючи конфлікти в офіцерських сім'ях, також зазначає, що серед причин виникнення конфліктів значно переважають ті, які мають об'єктивний характер (матеріальні негаразди, службова діяльність партнера тощо). Ці причини складають переважну більшість від усіх інших причин виникнення шлюбних конфліктів, серед яких є такі причини суб'єктивного характеру, як: несумісність темпераменту та характеру (психологічний чинник) та несумісність поглядів, інтересів і захоплень (культурний чинник) [6, с. 131].

У контексті розгляду життєдіяльності сім'ї офіцера-прикордонника особливу увагу слід звернути на таку проблему як організація домашнього господарства. Іншими словами, йдеться про виконання господарської функції сім'ї [5]. Суть цієї проблеми полягає в тому, що здебільшого офіцер-прикордонник через службову зайнятість не має змоги допомогти дружині у

вирішенні побутових проблем. Залишаючись один на один із побутовими труднощами, дружина може виявити нездатність виконувати покладені на неї обов'язки, тим більше, що поряд відсутні рідні та близькі. У такій сім'ї всі побутові проблеми доводиться вирішувати дружині. Це вимагає від неї чіткої координації дій, планування всіх питань сімейного життя, психофізичної витривалості, усвідомлення особистої відповідальності і обов'язку за сімейне благополуччя. Такий стан справ часто породжує відчуття невдоволення та роздратування, що спричиняє зниження задоволеності шлюбним партнерством. У психологічній літературі наводяться такі дані: у родинях, де подружжя спільно виконує домашню роботу, жінки оцінюють свій шлюб як щасливий; а там, де основний тягар домашньої праці лягає на дружину, жінки висловлюють незадоволеність своїм шлюбом [3, с. 47]. Інша картина спостерігається у сім'ях, де обидва члени сім'ї є офіцерами-прикордонниками. Через службу зайнятість та обмеженість часу питання ведення домашнього господарства набуває гострішого значення. Так, 42,6% респондентів наголошують, що постійно виникають конфлікти на фоні розподілу домашніх обов'язків, що призводить до зростання конфліктності взаємостосунків.

Соціологи та психологи [2; 10; 11] обстоюють думку про те, що вирішальним способом повного усунення конфліктів у сім'ї є однакова завантаженість домашньою працею чоловіка й дружини. Однак, ефективне виконання професійних обов'язків офіцера-прикордонника важко поєднати із соціальними ролями чоловіка й батька.

За результатами дослідження з'ясовано, що форми вияву конфліктів у сім'ях офіцерів-прикордонників є різними. Це демонстративне мовчання, окремий жест (погляд), що говорить про незгоду (65,4%); відверта принципова розмова в спокійному тоні (37,1%); схована форма (внутрішній протест, що не виявляється) – 32,2% респондентів; емоційне обговорення проблем (17,1%); взаємні образи (12,6%).

Характер впливу сімейних відносин на професійну діяльність офіцерів-прикордонників визначається типом подружнього ставлення до службової сфери. Поняття «ставлення» є базовою категорією психологічної науки. Предметом її є

внутрішньоособисті, міжособисті, міжгрупові відносини, а також система ставлення особистості до дійсності [7]. У результаті дослідження було виокремлено чотири типи ставлення подружжя до професійної діяльності: партнерський, толерантний, індіферентний й агресивний. Відповідно ці типи ставлення формують стилі сімейної взаємодії, під якими мається на увазі способи комунікації членів сім'ї.

Партнерські відносини реалізуються, насамперед, у процесі спільного досягнення сімейних цілей. Стереотипи подружньої взаємодії, що встановилися в сім'ях цього типу, є найбільш оптимальними для підтримки мотивації і достатнього рівня працездатності офіцерів. Основою партнерського ставлення чоловіка до професійної діяльності далеко не завжди є його ціннісною орієнтацією. Причиною цього є також і утилітарні мотиви, що відповідають інтересам сім'ї.

Толерантне ставлення має на увазі терплячість, витривалість і психічну стійкість за наявності фрустраторів і стресорів, що формувалися в результаті зниження чутливості до їхнього повторювального впливу. Чоловіки виявляють достатню терпимість до службової сфери, навіть уже коли впевнені в недоцільності цього. Разом з тим, відзначається виражена амбівалентність подружніх переживань із приводу впливу професійних стресорів на життєдіяльність сім'ї. Це дає підстави вважати ієрархію сімейних цінностей нестійкою, а цей тип – перехідним до двох інших.

Індіферентне ставлення означає байдужість дружин до напруженості й специфіки професійної діяльності чоловіків. Для дружин цієї сімейної групи властива емоційна «глухота», нейтральні стосунки, байдужість до успіхів і невдач чоловіків. Стиль взаємодії в таких сім'ях поступово зводиться до відчуження, емоційної холодності, позбавлення близькості й довіри.

Агресивне ставлення формується переважно як наслідок соціальної фрустрації, обумовленої несприятливими умовами навколишнього середовища (низький зарібок, відсутність житла, дефіцит сімейного спілкування тощо). Чоловіки виявляють роздратованість стосовно служби, оскільки першочерговою метою для дружин є задоволення сімейних потреб, а службова діяльність бачиться їм як перешкода для

досягнення цих цілей. На думку дружин, їхнє агресивне ставлення до професійної сфери чоловіка не обов'язково стає причиною конфліктів. Для більшості чоловіків, навпаки, соціально-психологічна агресія є вагомим стресогенним чинником. У цьому випадку незадоволеність виявляється у кожному компоненті соціального самопочуття сімей: когнітивному (знання й оцінка соціальної ситуації та свого місця в ній); емоційному (переживання і почуття, пов'язані із взаємодією з соціальною дійсністю); поведінковому (готовність до певних дій, спрямованих на підтримку й створення оптимальних для життя соціально-психологічних умов).

Результати дослідження свідчать, що для сімей з партнерським і толерантним ставленням до службової сфери характерним є продуктивний стиль сімейної взаємодії – спосіб комунікації подружжя, що сприяє встановленню і розвитку в сім'ї відносин взаємної довіри, розкриттю кожного члена сім'ї як особистості, підтримці сприяливого соціально-психологічного клімату у сім'ї тощо. У сім'ях з індивідуальним і агресивним ставленням до службової діяльності домінує непродуктивний стиль подружньої взаємодії – порушення комунікації у сім'ї, блокування реалізації особистісних потенціалів членів сім'ї тощо.

У результаті опитування членів сімей офіцерів-прикордонників було виявлено пасивні та активні форми впливу сім'ї на професійну діяльність офіцера-прикордонника. До пасивних форм віднесено:

1. Ненадання члену сім'ї необхідної психологічної підтримки в періоди службових перевантажень, які є причинами психофізіологічного перенапруження. У період відновлення офіцера необхідно «поповнення запасу енергії», витраченої організмом під час несення прикордонної служби. Якщо сім'я відмовляє йому в підтримці та зі свого боку чинить тиск, то період відновлення затягується, що позначається на його здоров'ї.

2. Демонстрація подружжям низької оцінки значущості професійної діяльності офіцера, що викликає несприятливі зміни в його мотиваційній сфері. У цьому разі в члена сім'ї виникає відчуття, що він не прогресує у своїй діяльності, не має перспектив. Вияви цього можуть бути

різними: дратівливість, відчуття утомленості тощо і, як наслідок, при цьому знижується працездатність, що впливає виконання офіцером своїх службових обов'язків. У результаті формується ситуація постановки офіцера-прикордонника перед суперечливими вимогами, що ставляться йому одночасно сімейною і професійною сферами. У результаті зазначені чинники можуть стати причиною глибокого внутрішньоособистісного конфлікту.

Активними формами впливу сім'ї на професійну діяльність офіцера-прикордонника є:

конфліктний характер спілкування (докори, скарги, «з'ясування стосунків»), що створює для члена сім'ї психологічний тиск, у результаті якого в нього формуються стани «сімейної тривоги» та «сімейної провини»;

здійснення з боку сім'ї контролю поведінки та емоційного стану офіцера, що виражається у нав'язуванні йому конкретних меж поведінки, що обмежає його автономність та сприяє швидкому «емоційному вигоранню».

Під час співбесід з респондентами неодноразово було зафіксовано стани «сімейної тривоги»: члени сім'ї відчували власну безпорадність, невпевненість у своїй здатності втрутитися в перебіг подій у сім'ї («хочу зробити добре, а виходить погано», «немає до кого звернутися за порадою» тощо). 34,2% опитаних зазначають, що присутнє «відчуття провини перед сім'єю». Для цієї групи опитаних були характерні вислови: «часто відчуваю себе зайвим», «я вневнений, що дружина вважає мене нездатним добитися чого-небудь». Було з'ясовано, що 43,8% офіцерів-прикордонників відчують вплив сімейних стрес-чинників, що послідовно позначається на його психічному стані, професійній спрямованості, службовій мотивації і рівні професійної самореалізації. Разом з тим, неадекватний психічний стан офіцера, обумовлений сімейною напруженістю, легко може викликати конфліктну ситуацію з підлеглими, що не сприяє підвищенню ефективності виконання завдань з охорони державного кордону.

Висновки. Таким чином, результати проведеного дослідження свідчать, що специфіка прикордонної служби здійснює певний вплив на морально-психологічний клімат у сім'ях офіцерів-прикордонників.

З'ясовано, що у членів сімей постійно виникають конфлікти на фоні розподілу подружніх ролей та обов'язків, обмеження часу для сімейних стосунків, господарської діяльності, відпочинку і проведення дозвілля, реалізації різноманітних інтересів членів сім'ї. За результатами дослідження з'ясовано, що характер впливу сімейних відносин на професійну діяльність офіцерів-прикордонників визначається типом подружнього ставлення до службової сфери,

а саме: партнерським, толерантним, індіферетним та агресивним. У результаті опитування членів сімей офіцерів-прикордонників було виявлено пасивні та активні форми впливу сім'ї на професійну діяльність офіцера-прикордонника. Подальші наші дослідження будуть спрямовані на розробку комплексу заходів щодо оптимізації психологічного забезпечення офіцерів-прикордонників у сфері сімейних відносин.

Список літератури

1. **Андрощук, О. Ю.** Психологічні особливості соціалізації майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі професійної підготовки : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09 / Андрощук Олена Юріївна. – Хмельницький, 2009. – 214 с.
2. **Витек, К.** Проблемы супружеского благополучия / К. Витек ; под ред. М. С. Мацковского ; [пер. с чеш.]. – М. : Прогресс, 1998. – 138 с.
3. **Ворожейкин, И. Е.** Молодым супругам о браке и семье / И. Е. Ворожейкин. – М. : Просвещение, 1985. – 168 с.
4. **Карабанова, О. А.** Психология семейных отношений и основы семейного консультирования : учеб. пособие / О. А. Карабанова. – М. : Гардарики, 2006. – 320 с.
5. **Ковалев, С. В.** Психология современной семьи : «Этика и психология семейной жизни» / С. В. Ковалев. – М. : Просвещение, 1988. – 208 с.
6. **Кошонько, Г. А.** Психологічні особливості становлення сімей майбутніх офіцерів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / Кошонько Галина Аполлінаріївна. – Хмельницький, 2005. – 231 с.
7. **Мясищев, В. Н.** Психология отношений / В. Н. Мясищев / под ред. А. А. Бодалева. – Воронеж. : НПО Мод ЭК, 1995. – 356 с.
8. **Потапчук, Н. Д.** Особливості надання психологічної допомоги проблемним сім'ям прикордонників : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09 / Потапчук Н. Д. ; Університет цивільного захисту України. – Харків, 2006. – 172 с.
9. **Фомюк, Г. А.** Невдале подружнє життя: теоретичні та практичні аспекти психологічного діагностування і консультивання / Г. А. Фомюк, О. А. Кудіна. – К. : Оріони, 2004. – 144 с.
10. **Херсонский, Б. Г.** Психология и психопрофилактика семейных конфликтов / Б. Г. Херсонский, С. В. Дворяк. – К. : Здоровье, 1991. – 192 с.
11. **Шуман, С. Г.** Конфликты в молодой семье / С. Г. Шуман, В. П. Шуман. – Минск : Народная аскета, 1989. – 289 с.

Franchuk Yu. V., candidate of psychological sciences

FACTORS OF INTERACTION OF PROFESSIONAL ACTIVITY AND FAMILY RELATIONS OF OFFICERS-BORDERGUARDS

In the article the specific character and the influence level of factors professional activity upon the officer-borderguard's family have been analyzed. The character of influence of family relations upon professional activity has been examined. It is determined with the use of the type of matrimonial attitude to service sphere. The passive and active forms of family influence upon professional activity of officer-borderguard have been defined.

Passive forms include: absence of necessary psychological assistance for a family member in the periods of tense service activity as it can be a reason of psychophysical overstrain. In the period of recovery an officer needs to "renew energy" which was consumed while carrying out service activities (if family does not support him and offers resistance, the period of recovering gets longer and effects health adversely); demonstration of unimportance of officer's professional activity causing negative changes in his motivational sphere. In such cases an officer can feel that he does not make progress at work and does not have future prospects. Manifestations can be different: irritability, exhaustion, and resulting low service efficiency. Later it affects officer's service activities negatively. As a result, an officer-borderguard faces controversial requirements of family and professional spheres simultaneously. Thus, these factors can become reasons of deep intrapersonal conflict.

Active forms of influence of family upon officer-borderguard's professional activity are conflict character of communication (blaming, complaints, "heart-to-heart talk", getting into argument, etc). They cause psychological pressure on a family member and as a result he is characterized by states of "family anxiety" and "family guilt"; family control of officer's behavior and emotional state which can be expressed as obtuseness of particular behavior boundaries. In turn, it limits his independence and causes fast "emotional burning".

Keywords: factors, interaction, professional activity, officer-borderguards, family relations.

*Харченко А. С., кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології Полтавського державного
педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)*

ФЕНОМЕН ЛЮБОВІ : ФІЛОСОФСЬКО - ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті аналізуються філософські та психологічні підходи осмислення феномену любові. Розкрито зміст окремих видів та компонентів любові особистості. Окреслені перспективи вивчення почуття любові як важливої складової творчо-гуманістичної спрямованості майбутніх педагогів.

Ключові слова: любов, філософський аналіз любові, психологічний аналіз любові, генеза психології любові.

В статтє анализируются философские и психологические подходы осмысления феномена любви. Раскрыто содержание отдельных видов и компонентов любви личности. Обозначены перспективы изучения чувства любви как важной составляющей творчески-гуманистической направленности будущих педагогов.

Ключевые слова: любовь, философский анализ любви, психологический анализ любви, генезис психологии любви.

Постановка проблеми. Любов є важливою цінністю людини, фактором її особистісного розвитку та ефективної взаємодії з оточуючими. С. Д. Максименко доводить, що любов – це начало особистості, “... вона існує раніше особистості, і вона породжує (визначає, детермінує) процес її створення (як дива)” [4, с. 326].

Від любові залежить реалізація творчого потенціалу особистості. В. В. Рибалка вважає, що “... любов постає як початкова і тому визначальна форма творчості, оскільки має відношення до породження головного Суб’єкту творчості – нової людини, особистості, соборної особистості як суспільного суб’єкта наступних, похідних форм творчості, культурно-історичної спадковості всіх людських форм творення світу” [11, с. 259].

Проте у сучасному суспільстві виявляється “загальний дефіцит любові” (Н. В. Нікішина, В. В. Рибалка). Крім цього, втрачають актуальність і моральні норми, у суспільних відносинах частіше спостерігаються відчуження та дегуманізація. Прояви насильства й ненависті, зневаги до особистості призвели до кризи в розумінні любові, яка виявилася в сексуальній розкутості, зведення любові до тілесної насолоди та появи нових форм взаємовідносин (“вільне кохання”, “віртуальне кохання” тощо).

На думку О. А. Отраднової, сучасне суспільство не потребує дійсно людської любові, оскільки вони вимагає великих духовних витрат людини. З’являються такі концепції, які вважають, що в майбутньому

любов стане взагалі суто раціональною або цілком неемоційною. В такому разі втрачається важлива складова духовного та емоційного світу людини (І. І. Буличов, О. А. Отрадна). Проте потреба людей у побудові відносин, які ґрунтуються на любові, не слабшає.

Любов сприяє гуманізації особистості, підвищує мотивацію до професійної діяльності. Адаже в окремих видах діяльності, зокрема педагогічній, почуття любові є професійно важливим. Проте сьогодні у вищій педагогічній освіті пріоритетним завданням залишається формування когнітивного компонента професійної спрямованості у майбутніх педагогів, при цьому аксіологічному та емоційному компонентам приділяється недостатня увага. Так, за результатами нашого дослідження можна виявити суперечність: з одного боку, більша частина студентів-майбутніх педагогів визнає першорядне значення педагогічної любові в системі цінностей учителя, а з іншого – їх поведінка демонструє протилежне у ставленні як до самого себе, так і до інших. Про це свідчить зростання кількості студентів педагогічних вишів, у яких матеріальні цінності переважають над моральними і які мало турбуються про вияв уваги й поваги до людини, людяності й людинолюбства. Усе це говорить про необхідність перегляду освітньої діяльності у формуванні професійної спрямованості майбутніх педагогів.

Сьогодні висловлюються вагомні підстави для створення окремої науки – “любовіології” (за Г. І. Колесниковою [3]), у

межах якої можуть бути систематизовані та методологічно обґрунтовані знання про любов особистості. Тому філософсько-психологічне осмислення феномену любові є закономірним і своєчасним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема любові тривалий час досліджувалась у філософії. Її зміст розкривається в працях як вітчизняних, так і зарубіжних філософів (Н. О. Бердяєв, М. Бубер, Б. П. Вишеславцев, Д. Гільдебранд, Ю. Евола, І. О. Ільїн, А. Камю, С. К'єркегор, Е. Лавінас, О. Ф. Лосєв, М. О. Лосський, Г. Мадіньє, Г. Марсель, Х. Ортега-і-Гассет, В. В. Розанов, Г. С. Сковорода, В. С. Соловйов, С. Л. Франк, А. Шопенгауєр, К. Ясперс та інші).

Сучасні філософські дослідження любові здійснено Р. Г. Апресьяном, М. В. Базаровим, П. С. Гуревичем, І. А. Джидар'ян, О. В. Золотухіною-Аболіною, В. І. Жулай, Н. О. Кісельовою, Г. І. Колесниковою, О. Г. Кочетковської, В. І. Красіковим, Н. А. Некрасовою, Н. В. Нікішиною, С. В. Омарбековою, О. А. Отрадною, О. О. Поповою, Л. В. П'ятилетовою, М. В. Розіним, А. М. Руденком, Р. Б. Сабекією, Р. В. Светловим, К. Ю. Тарновським, О. О. Уроженко, В. Ф. Шаповаловим, Л. А. Шигімагіною та іншими.

Любов є предметом аналізу як російських і українських психологів (Т. В. Андрєєва, О. Ф. Бондаренко, Б. С. Братусь, Л. Я. Гозман, Є. В. Вараксіна, Є. П. Ільїн, В. М. Куніцина, С. Д. Максименко, В. Ф. Моргун, В. М. М'ясищев, С. В. Петрушин, К. К. Платонов, В. В. Рибалка, С. Л. Рубінштейн, П. В. Сімонов, Т. О. Флоренська, Л. Б. Шнейдер, Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицькіс та інших), так і зарубіжних (А. Адлер, Е. Берн, К. Ізард, А. Маслоу, В. Франкл, З. Фройд, Е. Фромм, К. Юнг та інших).

Як у філософії, так і в психології на сьогодні не існує однозначного розуміння любові, оскільки поняття “любов” включає в себе різні смисли. Тому суперечливість феномену любові потребує аналізу різних точок зору.

Цілі статті полягають в аналізі феномену любові у філософському і психологічному контекстах, що є доцільним в її осмисленні стосовно майбутніх педагогів, у яких це почуття є професійно важливим.

Виклад основного матеріалу. На відміну від інших галузей науки “...перед філософією стоїть завдання виявити ідеї любові – любові як пристрасті, почуття, ставлення, а також ставлень, практики, досвіду... Філософія любові спрямована на осмислення історичних (виражених у звичаях), культурних (виражених в образах), розумових (виражених у текстах) уявлень про кохання. Таке дослідження, щоб бути філософським, потребує ідеї любові” [1, с.41].

В історії філософії існують різні підходи до осмислення феномену любові. Так, А. М. Руденко [12] виділяє міфологічний, космологічний та філософсько-антропологічний підходи в експлікації любові.

Найдавнішою в історії культури є міфологічна експлікація любові, яка дає образне, синкретичне уявлення про любов. Основою експлікації феномена любові в міфології є генетичний принцип.

Космологічна експлікація любові пропонує розуміння любові як універсальної космічної сили, що означає взаємний потяг елементів один до одного. Вона сягає до перших філософських концепцій субстанційного начала.

Специфікою філософсько-антропологічної експлікації любові є розгляд її як феномена людського буття і найважливішого людського екзистенціала.

Р. Б. Сабекія [13] виокремлює дві тенденції до осмислення феномену любові: 1) субстанційно-раціоналістичну, коли любов розуміється як безособовий принцип, субстанційна основа буття (у світі людському любов постає раціонально-душевним механізмом осягнення абсолютної любові); 2) екзистенційну, в якій любов виступає основоположною формою існування особистості, її індивідуальної самоцінності.

В еволюції поглядів на проблему любові Н. А. Некрасова і К. Ю. Тарновський [7] виділяють три етапи: 1) розчинення матеріального психічно-тілесного аспекту любові в космічному (передфілософська традиція та античність); 2) певна тотожність між любов'ю і душею людини, невизнання матеріально-тілесної сторони любові, коли любов розглядається лише як аспект праведного життя і пізнання Бога (середньовіччя); 3) раціоналістичний етап

(любов розуміється як духовна основа існування людини, неможлива без розуму).

У філософії любов розглядається у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні вона є ставленням до кого-небудь або чого-небудь як безумовно цінного, одна з вищих цінностей. У вузькому розумінні любов – ставлення до іншої особистості.

Досліджуючи світ любові, сучасні філософи розглядають любов у таких значеннях: як соціокультурний феномен (О. А. Отраднова); універсальний тип соціальних відносин, виражений у дискурсивному акті (Л. А. Шигімагіна); соціально-філософська категорія, стан, який сполучає духовно-душевні та психофізіологічні характеристики (Г. І. Колесникова); діяльність у просторі Безмежності (О. О. Уроженко); екзистенціальний атрибут (Н. В. Нікішина, С. В. Омарбекова, А. М. Руденко, В. Ф. Шаповалов); основоположне почуття (І. А. Джидар'ян); спосіб самореалізації особистості (Р. Б. Сабекія); творчість, духовне роблення, ідеалізація, естетична установка (М. В. Розін); онтологічний принцип (М. В. Базарова, О. В. Васильченко, В. І. Жулай, О. О. Попова, Л. В. П'ятилетова); космологічний принцип (Н. О. Кісельова); етичний принцип (С. П. Євтушенко, К. Ю. Тарновський) тощо.

Найважливішим атрибутом любові є антиномічність, яка передбачає наявність суперечливих характеристик і смислів, що мають логічно рівноправні обґрунтування (природне і соціальне, об'єктивне і суб'єктивне, сотеріологічне і гріховне, тілесне і духовне, егоцентричне та альтруїстичне, статеве та андрогінне тощо). Їх домінування в ті чи інші епохи має культурно зумовлений характер [10].

У філософії пропонується розгляд як її видів (піднесеної, низької тощо), так і типів (статевої, батьківської, божественної тощо).

Виходячи з позиції антиномічно-діалектичного принципу класифікація підходів до розуміння любові, що сформувалися у західній і вітчизняній культурних традиціях, на думку О. А. Отраднаної [10], пов'язана з домінуванням в ній фізичного, метафізичного чи синкретичного аспектів. Так, “фізична” любов розуміється як вітально зумовлена, поєднується з чуттєвістю і продовженням роду. “Метафізична” любов –

етично і сакралью зумовлена, пов'язана з можливістю духовного саморозвитку і спасіння. “Синкретична” любов – екзистенційно зумовлена, пов'язана з унікальністю особистості як тілесної і духовної істоти та пошуком смисложиттєвих орієнтирів. Домінування окремих аспектів у розумінні любові детерміновано культурно-історичним процесом і впливає на ціннісні орієнтири особистості.

Типи любові, які ґрунтуються на специфіці відносин двох особистостей, характеризують егоїстичну (особистість не сприймає цінності іншої і живе лише власними потребами), альтруїстичну (заперечення себе на благо іншого) та его альтруїстичну любов (у термінології Ю. Б. Рюрікова; об'єднання цінності обох партнерів (утворення “зверхцінності”) і життя на благо одне одного) [10].

В історії людської культури психологічна сутність любові розкривалася через поняття “ідея”, “пристрасть”, “спрямованість”, “задоволення”, “відчуття”, “потяг”, “ставлення”, “почуття”, “бажання” [8].

С. Д. Максименко [4] вважає, що любов починається з нужди і реалізується, визначається в новій особі, як своєму креативному продукті. Він переконаний, що любов об'єднує і створює особистість, тому що “... не дає людині зосередитись на власному “Я”, а концентрує, втілює її в інше “Я”, тим самим забезпечуючи існування і розвиток себе як цілісності” [4, с. 324].

Культурно-історичний аналіз дозволив Є. В. Вараксіній [2] виділити три переломних моменти (психоісторичні тенденції) в осмисленні феномена любові: 1) первісна культура (з'являються перші уявлення про відносини між чоловіком і жінкою); 2) епоха великих цивілізацій (виникає зв'язок любові з потребами соціального культурного суб'єкта); 3) “вісьовий час” (любов стає формою реалізації потреб суб'єкта морального). Ускладнення уявлень про любов відбувається за рахунок зв'язку з потребами більш високого рівня та поєднання критичних і літичних періодів у розвитку цих уявлень про любов.

У психології любов розуміється, принаймні, у двох значеннях: як суб'єктивний феномен внутрішнього світу особистості і як діадичний феномен [8]. З одного боку, любов – це сильне і стійке позитивне почуття, потяг і прихильність

суб'єкта до чого-небудь, зокрема, до себе, іншого суб'єкта, до Батьківщини, праці тощо. Причому об'єкти любові мають вищу цінність для суб'єкта. З іншого боку, любов є особливим типом міжособистісних відносин.

У психології використовуються близькі до любові, але не тотожні поняття “кохання”, “закоханість”, “близькість”.

В. Ф. Моргун вважає кохання орієнтованим на весь подальший життєвий шлях вищим позитивним почуттям чоловіка й жінки одне до одного, “... що виявляється у взаємоприйнятті, продовженні роду, взаємодопомозі, у пізнанні й перетворенні довкілля, інших людей та власних індивідуальностей” [6, с. 7].

Громадський та політичний діяч, теоретик українського кохання М. Томенко [14] переконаний, що воно є справжнім феноменом, який вирізняє нас із-поміж інших народів. На його думку, кохання характеризується поетичним та ірраціональним змістом стосунків, певною мірою – чуттєвості та романтизму, а любов сприймається як взаємопідтримка, характеризується більш сталими взаємовідносинами. Вона не втрачає чуттєвості, хоча вже й не має вигляду поетичної закоханості. “Кохання – це таємниця, а любов – це ключ від неї. Як правило, кохання закінчується тоді, коли втрачається його загадковість та неповторність... Тож ідеалом українського кохання-любові є прагнення здобути любов, не втративши при цьому кохання” [14, с. 26].

В. Ф. Моргун [6] розробив концептуальну багатовимірну модель критеріїв кохання, яка включає ті особистісні конструкти, що визначають типи особистості закоханих.

Просторово-часові орієнтації включають орієнтації на минуле (“однолюб” свого першого кохання юності), на сучасне (“закоханий”) і на майбутнє (“той, що чекає на кохання”).

Потребо-вольові емоційні переживання з негативним знаком (“ревнивець”, що боїться втратити кохану людину), амбівалентно-врівноважені (“стриманий у почуттях”) і позитивним знаком (“щасливий” від кохання).

Змістовні спрямованості особистості складаються з трудової мотивації (“сім'янин”), спілкування (“альтруїстично-закоханий”), ігрової (“фліртуєчий”) і

самодіяльної мотивації, що спрямована на себе (“самозакоханий” до егоїзму).

Рівні опанування досвідом включають навчання (“непорочне дитя”), відтворення (“задоволений коханням-звичкою”), пізнання (“допитливий закоханий”) і рівень творчості (“творець щастя” у коханні).

Форми реалізації діяльності – моторно-рухова (“прихильник тілесного”, або плотського, кохання), наочно-перцептивна (“споглядальник” у коханні, що любить переважно очима чи вухами), мовленнєва (“оспіувач” кохання) і розумова форма (“мрійник платонічного” кохання).

Закоханість розуміється як відносно стійке емоційне ставлення, що характеризується меншою тривалістю порівняно з любов'ю та не є всеосяжним почуттям. Близькість визначається як невід'ємна частина стійкого емоційного зв'язку, що приносить задоволення і є основою кохання.

У різних психологічних підходах обґрунтовуються такі види любові: романтична, симпатія, батьківська, безглузда, пристрасна, досконала, дружня, педагогічна тощо.

Також виділяються різні складові любові до людини іншої статі: елементи фізіологічного збудження і когнітивної атрибуції (Е. Бершид); романтична прихильність, турбота й секс (Ф. Шейвер); повага, позитивні почуття у ставленні до партнера, еротичні почуття, потреба в позитивному ставленні з боку партнера, почуття близькості, інтимності, почуття ворожості (Р. Хаттісс); сильний сексуальний інтерес, повага і захоплення, дружба й товаришування, прихильність і самопожертва (Р. Шорт); почуття прихильності, турбота, інтимність (З. Рубін); інтимність, пристрась, рішення / зобов'язання (Р. Стернберг); симпатія/антипатія, повага/презирство, близькість/віддаленість (В. В. Столін, А. С. Співаковська); когнітивно-поведінковий та емоційно-поведінковий компоненти (О. О. Єкимчик).

На думку психологів Л. Я. Гозмана, О. О. Єкимчик, Е. Еріксона, С. В. Ковальова, М. І. Розенової, С. В. Несини, Н. Є. Харламенкової та інших здатність любити формується в процесі розвитку особистості, що зумовлено низкою факторів, зокрема відносинами з іншими людьми.

Особливе значення при цьому має батьківська любов (І. С. Кон, О. В. Мілюкова, Р. В. Овчарова, О. О. Падуріна, А. С. Співаковська, Л. Б. Шнейдер та інші).

В. В. Рибалка [11] переконаний, що любов – одне з головних почуттів учнівської молоді, яке треба краще розуміти педагогічним працівникам і спиратися на нього в навчально-виховній роботі. Вивчення проблеми любові має продовжуватися в таких аспектах: розкриття духовного, гуманістичного потенціалу любові; вплив мудрої любові дорослих на розвиток особистості дитини, збереження благородства, щирості й дієвості любові у стосунках між людьми. Крім цього, “... особливої уваги потребує захист любові від розпусти та різних форм її викривлення, виключення випадків маніпулювання любов'ю, що може призвести, зокрема до гострих психотравм і виникнення суїцидальної загрози для учнівської молоді і дорослих. Любов має породжувати, розвивати і підтримувати не тільки нову людину, особистість, в цілому, життя, але і умови їх існування, розвитку, тобто – життєдіяльність, створення нового, більш досконалого предметного, духовного і матеріального, світу. Вона має включатися як начало, джерело, каталізатор в усі види творчості, інновації, продуктивної праці, утворювати гуманістичний стрижень громадянської поведінки і суспільного життя” [11, с. 263].

На межі філософського і психологічного підходів любов розуміється інтенційним актом, спрямованим на сутність іншої особистості (М. М. Бахтін, О. М. Лосський, В. С. Соловійов, Т. О. Флоренська, В. Франкл), причому інша особистість є абсолютною цінністю.

Висновки. Таким чином, “любов – дитя історії, яке зростає і розвивається разом з нею” [5, с. 8]. Подібно до вживання

О. А. Отрадновою поняття “генеза філософії любові” цілком справедливим, на нашу думку, буде використання поняття “генеза психології любові”, яке розкриє розмаїття підходів до визначення її психологічного сенсу в історичному контексті.

Як видно з аналізу підходів до феномену любові, в філософії і психології існують його розуміння як власне філософські, так і власне психологічні. В філософії здебільшого робиться акцент на ціннісно-смысловому значенні любові. З психологічної точки зору, любов – це суб'єктивний феномен внутрішнього світу особистості, а також особливий тип міжособистісних відносин. Проте виявляються підходи, що знаходяться на межі філософії й психології, сукупність яких дозволяє глибше розкрити феномен спрямованої на сутність іншої особистості любові.

Перспективи подальшого вивчення проблеми. У цілому ж, здійснений філософсько-психологічний аналіз феномену любові окреслює для психологів нові напрями досліджень, яким раніше приділялося мало уваги. Зокрема, одним з таких напрямів бачиться вивчення філософського смислу й психологічних особливостей почуття любові як важливої складової творчо-гуманістичної спрямованості майбутнього педагога (вивчення впливу ставлення батьків і вчителів до майбутніх педагогів на розвиток їх здатності до любові; аналіз співвідношення та динаміки компонентів структури почуття любові, а також їх специфіки у майбутніх педагогів різних гендерних груп і профілів навчання; виявлення індивідуально-особистісних типів любові майбутніх педагогів; розробка та експериментальна апробація програми розвитку здатності до переживання любові як основи творчо-гуманістичної спрямованості майбутніх педагогів).

Список літератури

1. Апресян Р. Г. Философия любви : История идей. Программа спецкурса // Философское образование : Научно-образовательный журнал / Р. Г. Апресян – 1999 . – № 2. – С. 41-51.
2. Вараксина Е. В. Психоисторические тенденции динамики смысла любви // Е. В. Вараксина // Вестн. Том. гос. ун-та. – 2007. – № 302. – С. 197-200.
3. Колесникова Г. И. Любвиология : теоретико-методологическое обоснование // Г. И. Колесникова // Фундаментальные исследования. – 2013. – № 4 (часть 3). – С. 757-761.
4. Максименко С. Д. Психология учіння людини : генетико-моделюючий підхід : [монографія] / Сергій Дмитрович Максименко. – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2013. – 592 с.
5. Мир и эрос : Антология философских текстов о любви / [сост.: Р. Г. Подольный]. – М. : Политиздат, 1991. – 335 с.

6. Моргун В. Ф. Психодіагностичне дослідження мотивації кохання / В. Ф. Моргун // Постметодика. – 2007. – № 1 (72). – С. 50-57.
7. Некрасова Н. А. Еволюція представлення о любові в історії філософії / Н. А. Некрасова, К. Ю. Тарновский // Научные ведомости БелГУ. Серия: Философия. Социология. Право. – 2009. – 10. – С. 37-51.
8. Несына С. В. Психологический анализ романтической любви в ранней юности // С. В. Несына. – Вектор науки ТГУ. Серия “Педагогика, психология”. – 2011. – № 3(6). – С. 224-226.
9. Нікішина Н. В. Любов як форма екзистенції особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук : спец. 09.00.04 “Філософська антропологія, філософія культури” / Н. В. Нікішина. – Сімферополь, 2006. – 25 с.
10. Отраднова О. А. Генезис философии любви / О. А. Отраднова // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 7 : Философия. Социология и социальные технологии. – 2009. – Выпуск № 1. – С. 183-186.
11. Рибалка В. В. Почуття любові як основа духовного потенціалу практичного психолога і соціального педагога / В. В. Рибалка // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди” – Додаток 4 до Вип. 31, Том II (10) : Тематичний випуск “Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання”. – К. : Гнозис, 2014. – С. 254-263.
12. Руденко А. М. Философско-антропологическая экспликация феномена любви : от классики до постмодерна : автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. филос. наук : спец. 09.00.13 “Религиоведение, философская антропология, философия культуры” / А. М. Руденко. – Ростов-на-Дону, 2007. – 26 с.
13. Сабекія Р. Б. Философия любви: основания самореализации человека : автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. филос. наук : 09.00.01 “Онтология и теория познания” / Р. Б. Сабекія. – Уфа, 2007. – 43 с.
14. Томенко М. Теорія українського кохання / Микола Томенко. – Київ : Генеза, 2010. – 128 с.

Kharchenko A. S., candidate of psychological sciences, associate professor

THE PHENOMENON OF LOVE: PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

In the article philosophical and psychological approaches of comprehension of the phenomenon of love are analysed. In philosophy valued and semantic value of love are main. In psychology the love is the subjective phenomenon of the inner world of the personality, special type of interpersonal relations. On the boundary of philosophy and psychology approaches are, in which the love is understood as directed at the essence of the other personality. The article explains that the love assists humanizing of personality, promotes motivation to professional activity. Also in the article certain kinds and types of love are analyzed. The prospects of study of the feelings of love as the important constituent of creatively and humanistic orientation of personality of future teachers are certain (study of the influence of relation of parents and teachers to future teachers on developing of capacity to love; analysis of correlation and dynamics of components of structure the feelings of love, their specifics for the future teachers of different gender groups and profiles of educating; study of individual and personality types of love of future teachers and others).

Keywords: love, philosophical analysis of love, psychological analysis of love, genesis of the psychology of love.

*Хміляр О. Ф., кандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри суспільних наук НУОУ
імені Івана Черняхівського (м. Київ)*

СИМВОЛІЧНА РЕГУЛЯЦІЯ ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

Володіючи символом речі особистість відкриває нескінченне число віддзеркалень та виражень, що презентують цю річ. В даній статті через символи гербів проводиться глибинна діагностика ціннісно-орієнтаційної сфери особистості. Методика, передбачаючи отримання вербальних відповідей на символічні стимули має універсальний характер – перелік питань в залежності від мети дослідження може змінюватись.

Ключові слова: символ, цінність, герби, регуляція поведінки символом, діагностика цінностей.

Владея символом вещи личность открывает нескончаемое число отражений и выражений, что презентуют эту вещь. В данной статье через символы гербов проводится глубинная диагностика ценностно-ориентационной сферы личности. Методика, предусматривая получения вербальных ответов на символические стимулы имеет универсальный характер – перечень вопросов в зависимости от цели может изменяться.

Ключевые слова: символ, ценность, гербы, регуляция поведения символом, диагностика ценностей.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Особистість – “продукт символу”. Вдаючись до такого визначення Д.Чарон розглядає символ як універсальний засіб, що дозволяє людині успішно адаптуватися до оточуючого світу [6]. За допомогою мови символів, особистість через простір і час, отримує й передає свій фактологічний досвід. Мовленнєві символи дозволяють індивіду покинути безпосередній просторово-часовий контекст, вийти за межі самого себе: прийняти “роль іншого” (зрозуміти ідеї інших людей), побачити речі з їхньої точки зору [4, 5].

В сучасній науці символ піднято в ранг найбільш значимих понять для пояснення сутності соціальних і культурних цінностей. Символ – спосіб встановлення й віддзеркалення соціальних зв'язків, відношень і взаємодій між людьми. Більше того, символи служать фактором для організації і функціонування соціальної системи, для підтримання порядку й закріплення соціальних статусів і ролей індивідів в загальній структурі соціальної ієрархії.

Людина перебуває в світі символів з моменту народження й до самої смерті, оскільки символи зберігають в собі ціннісний досвід людства. Здійснюючи вчинок, людина подекуди до кінця не усвідомлює, що спонукає її діяти так, а не інакше. Вчені не одне століття прагнуть з'ясувати, що спонукає людей вибрати один-єдиний шлях з усіх можливих. М.Вебер виділяючи ціннісно-раціональні дії, розуміє під ними віру в цінність відповідної символічної поведінки, яка незалежна від результату [7]. Розвиваючи думку М.Вебера, М.М.Бахтін вивчає не “знайомі” цінності, а виходить у їх

характеристиці з вчинку. “Світ в якому здійснюється вчинок, – єдиний і неповторний, конкретно переживається особистістю, видимий і мислимий, й що саме основне весь проникнутий емоційно-вольовими тонами які стверджують ціннісну значимість” [1, с. 51]. На думку вченого, “перехід образу в символ надає йому смислової глибини й смислової перспективи”, однак “... образ повинен бути зрозумілим як те, що він є, так і те, що він позначає” [1, с. 52]. В трактуванні цінностей М.М.Бахтін важливу роль відводить дії, пов'язуючи їх з відповідальністю і переживаннями, розглядаючи ціннісно-смисловий контекст життя як смислове ціннісне переживання.

Символ і ціннісна сфера особистості тісно переплетені. Ще стародавні мислителі вводили категорію блага розглядали її як соціально-значимі духовні витоки людської життєдіяльності. В психології цінність трактується як поняття наповнене особистісним смислом. Цінність “розподілена” між людиною й оточуючим світом, й існує лише в їхніх відношеннях [4, 7].

Цінності традиційно розглядаються як компоненти соціального середовища, що підлягають засвоєнню в ході соціалізації. Водночас, незважаючи на тривалу історію досліджень, розуміння особистісних цінностей так і залишилось неоднозначним. На думку ряду авторів в цінності зберігається особистісний досвід індивіда, його спрямованість, відповідна система відношень, – яка дозволяє усвідомити своє власне “Я”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Символ важливий метод орієнтації та

розуміння ще незасвоєного. Він – план, проект і програма, що задається людині, для регулювання поведінки рухами думки, почуттів, уяви і діями [4]. В загальній формулі символу відкриті самі різноманітні класи ознак. П.А.Флоренський, розглядаючи пару “річ-ідея”, зазначав, що переходи одного в інше можливі лише опосередковано, через сакральний символ, який є одночасно і річчю і ідеєю. Як бачимо, в символі міститься певна дія, часто в прихованій, нечіткій формі. За смыслом щодо цього розуміння близьким є “трикутник” Л.С.Виготського, на вершині якого знаходиться знак, а внизу стимул і реакція. Виходячи з такої логіки, у разі коли знак інтеріоризується постає задача виявлення зв’язку між S і R. Отже, вивчаючи символи, що стоять між ідеєю і річчю, ми зможемо проникнути в глибину самих ідей. Ряд сучасних вчених розділяють такий підхід. Так, Ікудзіро Нонана вказує на те, що в великих компаніях “суб’єктивні судження і переживання часто приймають форму символів...” [2, с. 27].

Символ розгортається/згортається за певним алгоритмом. Певний означений образ, будучи згорнутим із зовнішнього світу в символ, розгортається в підсвідомості людини і продукується у зовнішній світ, задля того, щоб після його сприйняття знову розгорнутися у свідомості того ж самого чи іншого індивідуума. На думку О.Є.Наговіцина, символ є шифром-індуктором у ціннісно-орієнтаційній сфері особистості, який об’єднує й виражає в найбільш лаконічній формі аспекти соціокультурної діяльності особистості, її основні психічні функції й в першу чергу сприйняття оточуючої дійсності. За допомогою символу людина вибирає найбільш вірну інтерпретацію тієї чи іншої ситуації, надаючи їй відповідного значення. Тим самим вона організовує свою пізнавальну активність в умовах невизначеності, що дає підстави розглядати символ в якості умови продуктивної дії [3]. За визначенням М.Еліаде символ полівалентний, він володіє функціональною здатністю одночасно виражати безліч значень, структурно пов’язаних між собою, хоча взаємозв’язок між ними в плані безпосереднього досвіду може бути неочевидним.

В більшості досліджень присвячених символам і цінностям розкривається когнітивна сторона цієї проблеми. Лише М.Вебер підкреслює зв’язок цінності з

поведінкою, а М.М.Бахтін – з вчинком.

Розуміючи всю складність визначення цінностей як в загальнофілософському, так і в психологічному смислах, ми обмежили сферу нашого дослідження вивченням групових професійних цінностей. Метою **нашого** дослідження є вивчення глибинних ціннісних орієнтацій особистості на основі використання символів.

В реаліях сьогодення одна і та ж людина може декларувати одні цінності, сповідувати інші, а діяти, орієнтуючись на треті. В соціально адаптованій людині різні іпостасі системи ціннісних орієнтацій будучи не тотожними, рідко переростають в конфліктні відношення. Вони як пише А.В.Хухорева “кореспондуються між собою, подекуди досить дивним, але, як правило, не суперечливим чином” [7, с. 143]. Як правило, “фасадом” будь-якої організаційної культури є цінності, що декларуються, тобто використовуються символічні слова спрямовані на розкриття організаційної стратегії і етичного кодексу. В той же час, поряд з декларуванням відбувається культивування цінностей: демонстрація взірців поведінки, почуттів (захоплення, вдячності) відносно певних осіб (міфологізація певних подій). Поступово дані цінності стають основою для вибору і прийняття рішень співробітниками організації.

Запитуючи респондента, яким цінностям він віддає перевагу, людина в більшості випадків починає займатись декларуванням (пропагандою). Тобто запитуючи людину: “Що Ви ціните?”, ми не завжди актуалізуємо ту частину її системи, яка слугує основою для прийняття рішення. Декодуючи запитання реципієнт нерідко вирішує іншу задачу – будує логічно узгоджене мовленнєве висловлювання. Проведене нами вивчення методик, первинно спрямованих на діагностику індивідуальних цінностей, при прямому вивченні дозволяють фіксувати лише декларуємі цінності.

Методика дослідження. В проведеному дослідженні в якості психологічного інструментарію нами використовувалась символічна методика “Герби”. Методика передбачає отримання вербальних відповідей на символічні стимули (шість гербів). Сутність методики максимально прихована від розуміння досліджуваними. Складність діагностики цінностей полягає в тому, що вони нерідко мало усвідомлюються респондентами. Задля виявлення особливостей неусвідомлюваних елементів вони піддавалися об’єктивізації, а самі

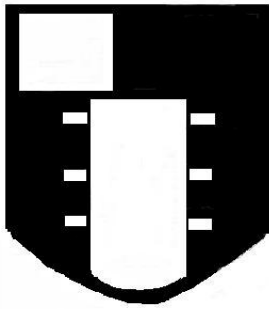
Питання психології

запитання досліджуваним задавались опосередковано.

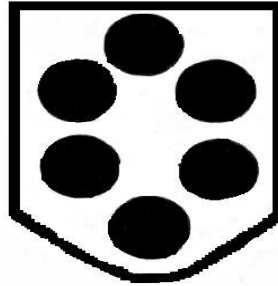
Вибираючи стимульний матеріал ми опирались на принцип мінімального контрасту Мак-Нейла, згідно з яким асоціація двох елементів буде найбільш високою, якщо вони утворюють мінімальну контрастну пару, тобто контрастують лише за однією з однак (стимули з однієї області). Сам по собі вибір символів не мав значення. Для

зручності та легкості проведення він мав бути яскравим, образним й зрозумілим для досліджуваного. Задля уникнення культурно заданих асоціацій всі символи-герби "культурно не навантажені".

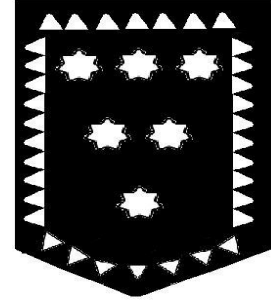
В основу методики покладено принцип асоціацій: пропонуючи досліджуваному певне поняття ми запитували, який із гербів його символізує (рис. 1).

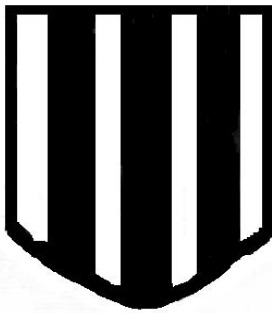
1

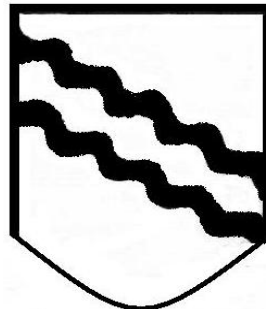
2

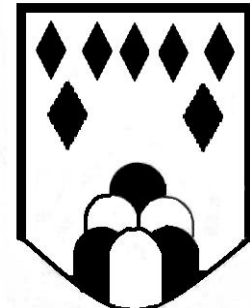
3

4

5

6

№ п/п	Запитання анкети	Номер герба					
		1	2	3	4	5	6
1	Яким гербом ви б позначили людину, яка вміє тверезо й логічно мислити, приймати раціональні рішення?						
2	Який герб ви б присвоїли людині, яка непримирима до недоліків в собі та інших?						
3	Який герб вам подобається найбільше ?						
4	Яким гербом ви б позначили виховану людину з гарними манерами ?						
5	Який герб здається вам найбільш незалежний ?						
6	Який герб найближче всього підходить по духу вашій групі ?						
7	Який герб ви б хотіли бачити в організації своєї мрії ?						
8	Який герб ви б присвоїли людині, терплячій до поглядів інших, яка вміє прощати іншим їхні помилки?						
9	Який герб ви б присвоїли людині яка вміє тримати слово ?						
10	Який герб ви б присвоїли людині яка має високу загальну культуру ?						
11	Який герб ви б вигравірували на своєму медальйоні?						
12	Яким гербом ви б позначили дисципліновану людину, з твердою волею ?						
13	Яким гербом ви б позначили чуйну, ввічливу, добру людину?						
14	Яким гербом ви б позначили людину яка висуває високі вимоги до життя?						

Питання психології

15	Яким гербом ви б позначили акуратну людину, яка в усьому любить порядок ?							
16	Який герб ви б вибрали для себе ?							
17	Яким гербом ви б позначили чесну, щиру, відверту людину?							
18	Який герб ви б присвоїли країні, в якій панує ворожість і розгул ?							
19	Яким гербом ви б позначили працелюбну людину?							
20	Який герб ви б присвоїли людині, яка вміє відстоювати свою думку ?							

Рис. 1. Стимульний матеріал до методики “Герби”

Після чого ми з’ясували, який із гербів досліджуваній обере для себе. В ході інтерпретації відбувалось співставлення цінностей, які відносяться до даного герба і, відповідно які досліджуваній несвідомо приписує собі.

Цінність символічного підходу закладеного в методиці “Герби” полягає в тому, що в залежності від мети дослідження перелік питань може змінюватись. Так, задля з’ясування не лише індивідуального ціннісного профілю, але й уявлення досліджуваного про цінності, що функціонують в його групі, в методику можна включати додатковий перелік питань: “Який герб ви б хотіли бачити в організації своєї мрії”? “Який із гербів ви б повісили над входом в організацію”? В цьому випадку ми можемо співвіднести наскільки цінності які функціонують в певній групі, відповідають/невідповідають ціннісним орієнтаціям членам цієї групи й встановити різницю між уявленнями щодо формальної групою досліджуваного і ідеальною групою.

Розширення списку запитань (напр., “Який герб ви би присвоїли країні, в якій панує ворожість і розгул?”), дозволяє дізнатись про те, наскільки людині психологічно комфортно в групі, в якій вона перебуває, й наскільки вона є для неї референтною.

Вибірка та результати дослідження.

Для участі в дослідженні нами залучалось три групи: 1) офіцери кадрового менеджменту ($n = 28$); 2) офіцери-правознавці ($n = 28$); та 3) офіцери по роботі з особовим складом ($n = 42$). Усі досліджувані були представниками чоловічої статі у віці від 29 до 36 років.

З отриманням бланку обстеження досліджувані діяли за наступною інструкцією: “Поставте зручну для Вас позначку в колонці під тим гербом, який найкраще відображає властивість, що пропонується”. Для зручності сприйняття, в кожному запитанні цінності та ключові слова виділялись жирним шрифтом. Опрацьовані дані заносились в таблицю: в строки

вписувались прізвиська досліджуваних, в стовбці – питання методики. Для опрацювання даних нами використовувались методи математичної статистики (кореляційний, факторний аналіз).

Інтерпретація отриманих даних дозволяла з’ясувати: 1) які із обраних цінностей найбільш притаманні для професійної групи досліджуваних; 2) які цінності менш виражені; 3) які цінності досліджуваній хоче бачити в групі своєї мрії. Третя група цінностей свідчила про те, що даних цінностей, в групі, в якій наразі перебуває досліджуваній, не вистачає, або ж вони не поділяються всіма її членами. Для з’ясування цього питання, відповіді досліджуваних співвідносились з символом “Який герб ви б хотіли бачити в організації своєї мрії”?

Результати порівняльного аналізу засвідчили, що серед 16 запропонованих цінностей, найбільш вираженими в групі кадрових менеджерів є п’ять: *вміння тверезо і логічно мислити, приймати раціональні рішення; непримиримість до недоліків; незалежність; акуратність; вміння відстоювати свою думку*. Кореляційний аналіз підтвердив прямий кореляційний зв’язок між: “вмінням тверезо і логічно мислити, приймати раціональні рішення” і “непримиримістю до недоліків” ($r=0,645$, при $p<0,01$); “незалежністю” і “непримиримістю до недоліків” ($r=0,575$, при $p<0,01$); “акуратністю” і “чесністю, щирістю, відвертістю” ($r = 0,590$, при $p<0,01$); “терплячістю” і “чуйністю, ввічливістю” ($r = 0,791$, при $p<0,05$). Для 54% досліджуваних групи кадрового менеджера, цінності, які існують в групі є такими, які б вони хотіли бачити в організації своєї мрії.

Кореляційний зв’язок аналіз між цінністю “підходить по духу групи” та цінностями: “який герб вам подобається найбільше?” і “який герб ви б вибрали для себе?” становить $0,643$, $p<0,05$. Виходячи з індексу групової згуртованості Сішора нами встановлено групову норму цінностей, які регулюють поведінку кадрових менеджерів:

вона дорівнює 16,7 балів. Слідуючи логіці Сішора, ми підсумували всі індивідуальні коефіцієнти кореляції й розділили на максимально можливу кореляцію. В результаті отримали індекс групової згуртованості, що дорівнює 0,61. Такий показник згуртованості, як правило, притаманний референтній групі, в якій індивідуальні цінності окремо взятого кадрового менеджера схвалюються й підтримуються іншими співробітниками, що дозволяє досліджуваним розглядати свою формальну групу в якості референтної.

Водночас у групі кадрового менеджменту виявлений зворотній кореляційний зв'язок між "непримиримістю до недоліків" і "чуйністю та ввічливістю" ($r = -0,742$, при $p < 0,05$) й "терплячістю до поглядів інших" ($r = -0,586$, при $p < 0,05$). Такі результати показують, що подекуди "непримиримість до недоліків" в діяльності офіцерів кадрового менеджменту набуває ананкастичного прояву, проявляються в надмірній прискіпливості в регуляції відносин між людьми, й як правило носить "завуальований" характер. Виявити їх в процесі звичайної психодіагностики не завжди можливо.

В другій групі досліджуваних, основу якої склали офіцери-правознавці (юрисконсульти, офіцери військової служби правопорядку, дізнавачі) досліджувані нами цінності не є настільки однорідними в порівнянні з групою кадрових менеджерів. Так, для 23% досліджуваних провідними цінностями є: "вміння тверезо і логічно мислити, приймати раціональні рішення" і "незалежність". Рівень кореляційного зв'язку між ними становить 0,659, при $p < 0,05$. Для другої частини групи (77% досліджуваних), яка утворилась внаслідок співставлення цінностей "вигравірували б на своєму медальйоні" й "обрали б для себе" основними цінностями стали: "дисциплінованість і тверда воля" ($r = 0,586$); "чесність, щирість і відвертість" ($r = 0,672$); "вихованість" ($r = 0,704$); "вміння відстоювати свою думку" ($r = 0,720$, при $p < 0,05$); "непримиримість до недоліків" ($r = 0,811$).

Оскільки всі п'ять цінностей, що обрані офіцерами-правознавцями другої групи несвідомо співвідносяться з символом "хочу бачити в організації своєї мрії" ($r = 0,821$) – це свідчення того, що на даний момент вони є не домінуючими в групі, а сама група поки не стала для більшості досліджуваних референтною. Виявлений зворотній кореляційний зв'язок між цінністю "чесна, щира, відверта людина" і цінністю

"підходить по духу групи" ($r = -0,333$) підтверджує це припущення. Зворотній кореляційний зв'язок, також виявлено між цінностями "незалежний" і "чуйна, ввічлива, добра людина" ($r = -0,634$, при $p < 0,05$); "незалежний" і "вихована людина з гарними манерами" ($r = -0,678$, при $p < 0,05$).

З одного боку, професійна діяльність офіцера-правознавця, висуває високі вимоги до: вміння декодувати психомоторні символи інших, етичної культури, а з іншого, – протікає в умовах, що характеризуються високим рівнем конфліктності. Сама ж поведінка в значній мірі обмежена вимогами законодавства. Все це свідчить про те, що офіцер-правознавець повинен діяти в рамках своєрідних алгоритмів поведінки, зміст яких накладає своєрідний відбиток на особистість суб'єкта діяльності. Діяльність офіцерів-правознавців у системі військової служби правопорядку значно пришвидшує надходження неблагополучних наслідків, що призводить до зміни ефективності професійної діяльності, а подекуди й до деформації особистості.

З метою з'ясувати, що лежить в основі зворотної кореляції цінностей, які пропонувались офіцерам-правознавцям нами проведено особистісне інтерв'ю. Встановлено, що неприйняття ряду цінностей офіцерами-правознавцями, яке призводить до деструктивної регуляції поведінки в системі "людина-людина" визначається багатьма факторами: різноспрямованими онтогенетичними змінами, віковою динамікою, змістом професії, життєво важливими подіями й випадковими моментами. Кожній з професій притаманний свій ансамбль деформацій. Символічна методика "Герби" та особистісне інтерв'ю дозволили виділити три групи факторів, що призводять до деформації регулятивних механізмів поведінки особистості офіцера-правознавця: 1) фактор, обумовлений специфікою діяльності; 2) фактор індивідуально спрямування; 3) фактор соціально-психологічного змісту.

До фактору, обумовленого специфікою правозахисної діяльності ми віднесли: а) правові відношення з суб'єктами правової діяльності за будь-яких обставин, не залежно від моральних якостей суб'єкту, винуватості чи не винуватості; б) значну вагу мовленнєвої діяльності, що здійснюється з різними категоріями військовослужбовців, систематичне занурення в їхні проблеми; в) наявність конфліктного характеру у відношеннях із слідчими органами.

Питання психології

До фактору індивідуально спрямування віднесено: а) неадекватний можливостям рівень домагань й завищені особистісні очікування; недостатня професійна підготовка; б) специфічний зв'язок між певними професійно значимими якостями офіцера-правознавця (так, рішучість та незалежність в поєднанні із зниженим самоконтролем, може розвинути в надмірну самовпевненість); в) професійні установки.

До фактору соціально-психологічного змісту ми віднесли: а) неблагополучний вплив оточення; б) наявність негативної суспільної оцінки особистості офіцера-правознавця, що здатна перерости в стереотип ("користолюбні, хитрі люди". Отже, наявність зворотного кореляційного зв'язку засвідчила проблему символічної регуляції поведінки особистості офіцера-правознавця в залежності від факторів зовнішнього середовища та внутрішньо системного впливу.

Офіцерам-правознавцям в структурі регуляції поведінки особливу увагу слід

звернути на блокування і згладжування окреслених нами трьох факторів, які призводять до розвитку професійної деформації. Її частковими завданнями слід вважати: вироблення професійного імунітету й високої культури в роботі; формування установки на дотримання кодексу професійної етики юриста; розвиток психічної стійкості й формування оптимального психологічного клімату в організації.

В середовищі офіцерів по роботі з особовим складом група цінностей, які досліджуваний несвідомо співвідносив з гербами-символами "найбільше подобається", "вигравірували б на своєму медальйоні", "обрали б для себе", з одного боку і, цінності співвіднесені з гербом-символом "хочу бачити в організації своєї мрії" з іншого є найбільш гомогенною. Це свідчення того, що формальна група, в якій протікає життєдіяльність досліджуваних є одночасно референтною для більшої кількості її членів. Результати кореляційних зв'язків (табл. 1.) є цьому підтвердженням.

Таблиця 1

Показники кореляційних зв'язків між реальними та ідеальними цінностями офіцерів по роботі з особовим складом

Цінності	хочу бачити в організації своєї мрії	найбільше подобається	вигравірували б на своєму медальйоні	обрали б для себе
хочу бачити в організації своєї мрії	1,00	,521(**)	-,419(**)	,498(**)
найбільше подобається	,521(**)	1,00	,370(*)	,734(**)
вигравірували б на своєму медальйоні	-,419(**)	,370(*)	1,00	,052
обрали б для себе	,498(**)	,734(**)	,052	1,00

**p < 0,01; *p < 0,05.

В групі офіцерів по роботі з особовим складом домінуючі позиції посідають наступні цінності: "вміння тверезо і логічно мислити, приймати раціональні рішення" (r = ,620**), "чесність, щирість, відвертість" (r = ,627*), "висока, загальна культура" (r = ,342), "вміння

тримати слово" (r = ,128), "вміння прощати іншим їхні помилки" (r = ,402**). Як бачимо з табл. 2. кореляційний аналіз між цінностями окресленими вище і гербом-символом "підходить по духу групи" засвідчив наявність тісних кореляційних зв'язків.

Таблиця 2

Цінності, що домінують в офіцерів по роботі з особовим складом

Цінності	"Підходить по духу групи"	Рівень значущості (p)
"вміння тверезо і логічно мислити, приймати раціональні рішення"	,620(*)	p < 0,05
"чесність, щирість, відвертість"	,627(*)	p < 0,05
"висока, загальна культура"	,342	
"вміння тримати слово"	,128	
"вміння прощати іншим їхні помилки"	,402 (**)	p < 0,01

В групі досліджуваних офіцерів по роботі з особовим складом простежується зниження таких цінностей як "непримиримість до недоліків" (r = -,054);

"незалежність" (r = -,473, при p < 0,01); "тверда воля" (r = -,346, при p < 0,05). Співставлення даних цінностей з показниками "підходить по духу групи"

Питання психології

засвідчило зворотній кореляційний зв'язок. Натомість в кадрових менеджерів і офіцерів-правознавців дані цінності посіли домінуючі позиції.

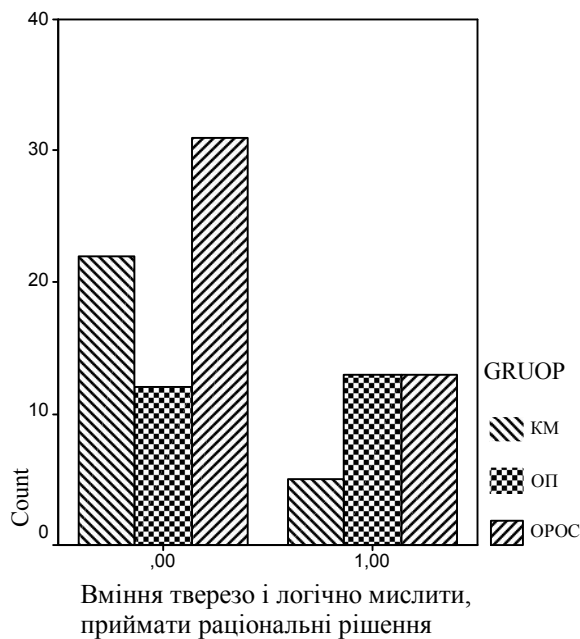

Рис. 1. Показники кросс таблиць для цінності "Вміння тверезо і логічно мислити, приймати раціональні рішення"

В роботі ретельному аналізу піддано дві цінності (рис. 1, 2). Як бачимо з наведених рисунків цінність "Вміння тверезо і логічно мислити, приймати раціональні рішення" будучи базовою для трьох груп досліджуваних найбільш виражена в офіцерів по роботі з особовим складом (31 бал), в групі кадрового менеджменту ця цінність дорівнює 22 балам, а в групі офіцерів правознавців 12 балам (притаманна кожному третьому).

Показники цінності "Вміння тримати слово" також домінують в групі офіцерів по роботі з особовим складом (41 бал), серед офіцерів кадрового менеджменту вона становить 19 балів, а в офіцерів-правознавців – 15 балів.

Отримання даних показників стало можливим завдяки використанню символічної методики "Терби", яка дозволила виявити не лише індивідуальний ціннісний профіль, але й зробити висновки щодо ціннісної згуртованості групи, діагностувати глибинні ціннісні орієнтації для подальшого їх перетворення у символічну регуляцію поведінки особистості.

Висновок. Досліджувані цінності мають

За допомогою кросс математичного аналізу оброблено та згруповано дані із загального джерела показників усіх трьох груп, що дозволило з'ясувати силу прояву кожної цінності.

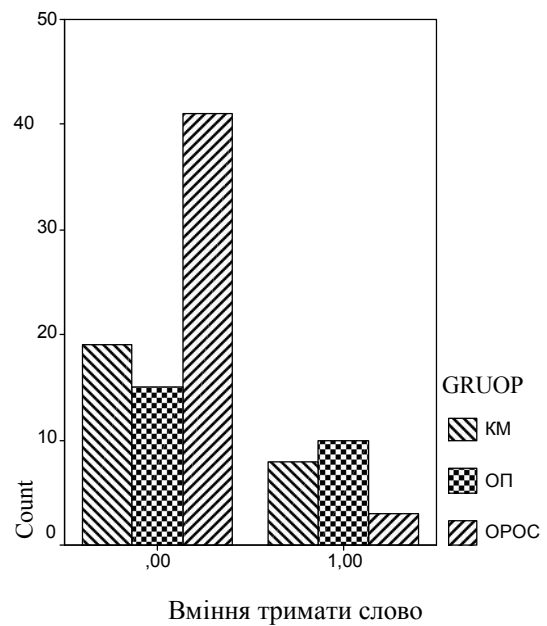

Рис. 2. Показники кросс таблиць для цінності "Вміння тримати слово"

дві символічні форми: зовнішню, представлену в рефлексивному прошарку свідомості і внутрішню – представлену в побутовому, екзистенціальному прошарку свідомості. На прикладі офіцерів-правознавців нами показано, що декларування певної властивості як цінності в етичному вимірі, не завжди знаходить вираження в реальній поведінці. Встановлено, що зміна індивідуального ціннісного профілю тісно пов'язана з професійним середовищем, яке накладає відбиток на цінності осіб, що в ньому перебувають. Середовище немовби само "відбирає" індивідів, здатних в ньому ефективно функціонувати.

Символічна регуляція ціннісно-орієнтаційної сфери особистості є свого роду творчістю, яка задана в попередньому досвіді особистості й здатна до розгортання в залежності від запиту середовища, а сам символ здатний проникнути в сутнісні глибини цінності, регулюючи поведінку особистості (О.М.Лактіонов). Входячи в область цінностей, що регулюються символом, ми входимо в особливий світ. Символ дозволяє за знаком (чуттєвим

Питання психології

образом) впізнавати прихований, більш глибокий смисл, в основі якого лежить, дещо духовне, невидиме і невиразне. Символічна регуляція ціннісно-орієнтаційної сфери особистості дозволяє активізувати відстороненні цінності.

Список літератури

1. Бахтин М.М. Языки славянских культур. /М.М.Бахтин. – М., Т. 1. – 2003. – С. 51-61.
2. Нонака И. Компания – создатель знания //Икудзиро Нонака. // Управление знаниями. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – С. 27-39.
3. Наговицын А.Е. Символика: От философских теорий до практики сказкотерапии. /А.Е.Наговицын, В.И.Пономарева. – М.: Генезис, 2014. – С. 251-268.
4. Хміляр О.Ф. Інтерпретація категорії символ у філософсько-психологічних студіях /О.Ф.Хміляр //Проблеми екстремальної та кризової психології. Зб-к. наук. пр. – Харків: УЦЗУ, 2010. – Вип. 8. – С. 217-224.
5. Хміляр О.Ф. Денотативні та конотативні механізми символічної регуляції поведінки особистості. /О.Ф.Хміляр // Вісник НУОУ. Зб-к. наук. праць. – К. : НУОУ, 2014. – Вип. 3 (40). – С. 346-352.
6. Charon J.M. Symbolic interactionism: an introduction, an interpretation, an integration. /J.M.Charon. – N.Y., 1979. – 323 p.
7. Хухорева А.В. Методика опосредствованной диагностики ценностей. /А.В.Хухорева. //Вопросы психологии. – 2010. – № 4. – С. 142-152.

Hmilar O. F., candidate of psychological sciences, professor of the department of social sciences
REGULATION SYMBOLIC VALUE-ORIENTATION OF A PERSONALITY

With the way the symbol person opens an infinite number of reflections and expressions that represent this thing. In this paper, through symbols emblems carried deep diagnostics value-orientation of a personality. Methods anticipating receiving verbal responses to symbolic stimuli is universal – a list of questions depending on the purpose of the study is subject to change.

Established that among HR managers dominant position occupied by valuesuch as: the ability to think logically and rationally, to make rational decisions; neprymyrmist the shortcomings; independence. As officers jurists dominated discipline and a strong will, the ability to defend their opinion, neprymyrmist to defects. In the group of officers to work with the staff of the dominant position occupied by the following values: the ability to think logically and rationally, make rational decisions, honesty, sincerity, honesty, high, general culture, the ability to keep one's word, the ability to forgive others their mistakes.

Keywords: symbol, value, coats of arms, a symbol of regulation of behavior, diagnosis values.

Чухраєва Г. В., кандидат медичних наук, начальник Центру психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору ГУМВС України в Харківській області (м. Харків)

ЩОДО ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОК-СЛІДЧИХ МВС

В даній статті розглянута проблема психологічної особливості службової діяльності жінок-працівників слідчих підрозділів ОВС. Було виявлено, що у більшості співробітниць ОВС в системі цінностей провідне місце займають індивідуальні цінності, вони прагнуть до самовдосконалення, досягнення успіхів у професійній діяльності, для того, щоб досягти кар'єрного росту.

Ключові слова: цінності, психологічні особливості, професійна позиція, соціальний інтелект.

В данной статье рассмотрена проблема психологической особенности деятельности женщин-сотрудников следственных подразделений ОВД. Было выявлено, что у большинства сотрудниц ОВД в системе ценностей ведущее место занимают индивидуальные ценности, они стремятся к самосовершенствованию, достижению успехов в профессиональной деятельности, для того, чтобы добиться карьерного роста.

Ключевые слова: ценности, психологические особенности, профессиональная позиция, социальный интеллект.

Актуальність. В останні роки в зв'язку з проведенням гендерної політики в нашій країні жінки займають все більш активну позицію в суспільстві. Ця тенденція також спостерігається в органах МВС, де кількість жінок не тільки постійно збільшується, але часто вони займають також і керівні посади, тому тема, вибрана нами, являється вельми злободенною. Особливо це питання є актуальним для слідчих підрозділів, тому що в штатному розкладі слідчих підрозділів десь 45%-48% співпрацівників складають жінки. Вітчизняні дослідження в цій області нечисленні, хоча міжнародна практика залучення жінок на службу в поліцію має більш ніж півторастолітню історію.

Метою дослідження було виявлення психологічних особливостей особистості жінок - працівників ОВС, а саме, таких які сприяють кар'єрному росту і навпаки, котрі заважають данній перспективі. Вивчення особливостей мотивації жінок-працівників ОВС; вивчення особливостей соціального інтелекту у жінок-працівників ОВС; визначення виражених рис в особистісному профілі жінок - працівників ОВС; виявлення провідних особистісних характеристик у жінок-працівників ОВС.

Для більш ефективного використання жіночої праці в системі МВС України необхідно вивчити психологічні особливості жінок-працівників ОВС, причому необхідно брати до уваги успішність їх службової діяльності і виявити психологічні фактори,

що визначають цю успішність, що і є метою нашого дослідження.

Професійна діяльність - одна зі сфер самореалізації особистості, її персоналізації. У професійній діяльності людина має можливість розкрити і проявити свої здібності, особистісні та професійні якості. Ця діяльність дозволяє людині добитися визнання своєї неповторності, значимості для інших людей, для суспільства в цілому і отримати підтвердження у вигляді певної компенсації.

Аналіз професійної діяльності жінок, показує, що в сучасній Україні сьогодні надзвичайно гостро стає проблема зайнятості, і особливо зайнятості кваліфікованою професійною працею. Існує точка зору, що жінки позбавлені можливості проявити свої здібності, реалізувати професійні знання, досвід і майстерність. Це обумовлено консерватизмом поглядів на розподіл сімейних ролей, сліпим наслідуванням традицій патріархату. Таке положення, безсумнівно, перешкоджає прогресивному суспільному розвитку української держави.

Високий соціальний статус жінки в будь-якій країні світу, а не тільки в Україні, мало або взагалі недоступний. А це означає, що жінка не є повноцінним та повноправним членом суспільства. Найчастіше жінці відмовляють або перешкоджають у реалізації вибору сфери професійної діяльності та професійної кар'єри як головної життєвої стратегії.

В системі ОВС компетентність - це законно прийнята здатність посадової особи здійснювати певні акти чи дії в конкретних умовах, маючи певне коло повноважень; котра має право вирішувати професійно-значущі проблеми як підвідомчі.

Таким чином, основними соціальними факторами, що впливають на вибір жінки, чи поступати на службу в органи внутрішніх виділяються, насамперед, соціально-економічні фактори: високий рівень безробіття в країні, недостатнє матеріальне забезпечення, наявність соціальних і економічних пілг у співробітників ОВС, можливість отримання раннього та підвищеного, у порівнянні з більшістю інших категорій жінок, пенсійного забезпечення. Разом з тим слід зазначити, що за сучасних соціально-економічних умов жінка, яка прийшла на службу в систему МВС України, має певні можливості самореалізації. Для неї відкриваються можливості службової кар'єри та підвищення рівня освіти, робота в колективі та інші.

Ще у половини співробітниць ОВС спостерігається домінування цінностей, що містять у собі як індивідуальну, так і колективну спрямованість: безпека, зрілість, соціальна культура, духовність.

Можна сказати, що у співробітниць ОВС виявлено незначне переважання індивідуальних ціннісних орієнтацій, пов'язаних із задоволенням особистих, приватних цілей, потреб і установок: насолода, досягнення, соціальна влада, самовизначення і стимуляція.

Далі ми розглянемо результати дослідження кар'єрної орієнтації за допомогою методики «Якоря кар'єри».

У 21% співробітниць ОВС виражена така кар'єрна орієнтація як професійна компетентність. Дані співробітниці орієнтовані на розвиток своїх здібностей і навичок у галузях, безпосередньо пов'язаних з їх спеціальністю. Найважливішими критеріями кар'єри для них є постійне удосконалення їх досвіду і знань та визнання їх професіоналізму. Навряд чи їх зацікавить навіть значно більш висока посада, якщо вона не пов'язана з їх професійними компетенціями. Так як вони талановиті і люблять, що до них ставляться як до знавців своєї справи, люди цієї категорії відчують почуття причетності, що виникає із змісту їх

роботи, розвивають і удосконалюють свої навички.

Мотив побоювання невдач характерний лише для 8% випробовуваних. Вони воліють уникати важких завдань і не прагнуть найкращого розв'язання проблеми, обережні і намагаються діяти стереотипно. Люди даного типу малоініціативні. Уникають відповідальних завдань, вишукують причини відмови від них. Ставлять перед собою не виправдано завищені цілі і погано оцінюють свої можливості. В інших ситуаціях, навпаки, вибирають легкі завдання, які не потребують особливих трудових витрат. Схильні до переоцінки своїх успіхів у світлі невдач, що, очевидно, пояснюється ефектом контролю очікувань. При виконанні завдань проблемного характеру, в умовах дефіциту часу результативність діяльності погіршується. Відрізняються, як правило, меншою наполегливістю в досягненні мети (втім, нерідко бувають винятки). Сприймають і переживають час як «безцільно поточне». Планують своє майбутнє на менш віддалені проміжки часу. У разі невдачі при виконанні якого-небудь завдання їх привабливість, як правило, знижується.

Мотив прагнення до успіху домінував у 53% випробовуваних. Ці співробітниці воліють завдання, в яких успіх залежить не від випадку або невдалого збігу обставин, а від їх власних зусиль і здібностей. Їм подобається робота, в якій вони могли б проявити власну ініціативу у вирішенні проблеми. Люди цього типу зазвичай активні, ініціативні. Якщо зустрічаються перешкоди - шукають способи їх подолання. Продуктивність діяльності в меншій мірі залежить від зовнішнього контролю. Відрізняються наполегливістю в досягненні мети. Схильні планувати своє майбутнє на довгі часові проміжки. Воліють брати на себе середні труднощі або ж ледь завищені, хоч і здійсненні зобов'язання. Ставлять перед собою реально досяжні цілі і якщо ризикують, то ощадливо. Схильні до переоцінки своїх невдач у світлі досягнутих успіхів. При виконанні завдань проблемного характеру, а також в умовах дефіциту часу результативність діяльності, як правило, покращується. Привабливість завдання зростає пропорційно її складності. Сприймають і переживають час як

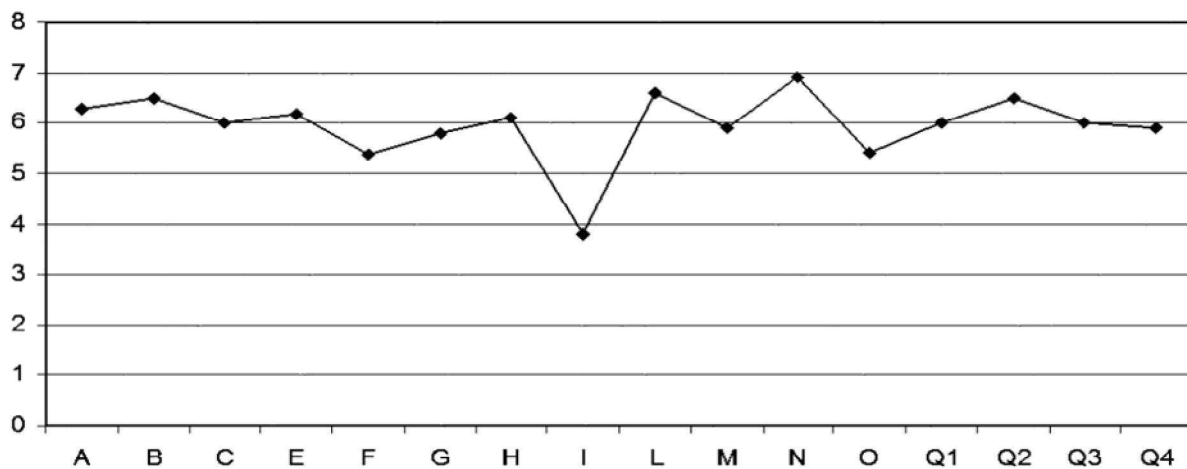
Питання психології

«цілеспрямоване і швидке», а не як безцільно поточне.

Змішаний тип характерний для 39% співробітниць ОВС. Мотив прагнення до успіху і мотив боязні невдач - майже в рівних співвідношеннях. Це говорить про те, що мотиваційний полюс яскраво не виражений. Тому ці жінки при зіткненні з труднощами намагаються знайти найкраще рішення проблеми, продумуючи всі можливі варіанти, щоб уникнути неприємних труднощів. Вони проявляють ініціативу тільки при вдалому збігу обставин.

Аналіз 16 - факторного опитувальника Кеттела ми розглянемо далі (мал.1). Як ми бачимо з малюнка 1, за більшістю факторів

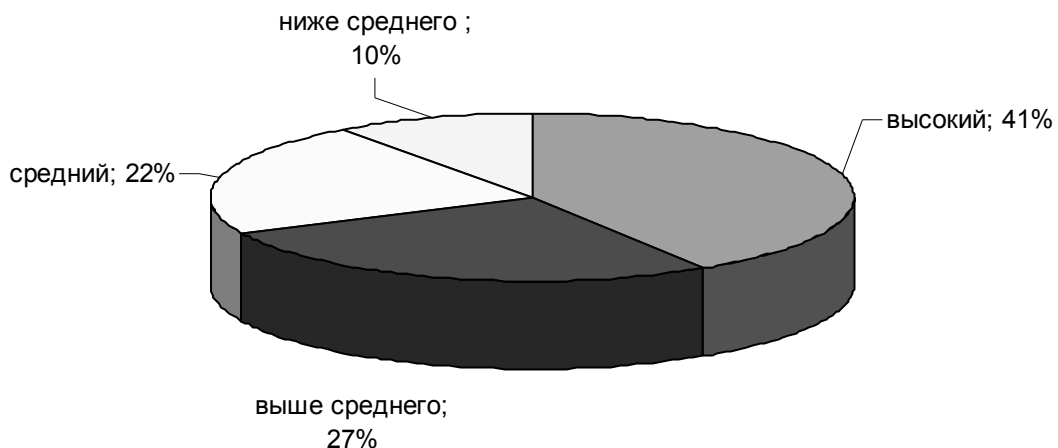
співробітниць ОВС значення вище середнього, крім фактора І, що говорить про переважання серед співробітниць ОВС жінок відкритих (А), комунікабельних, з високим рівнем розумового розвитку (В), їм властива емоційна зрілість, вміння керувати своїми емоціями і настроями, схильність проявляти стриманість, ніж засмучуватися через дрібниці (С), чутливість до потреб і почуттів інших людей (F в поєднанні з G). проникливі щодо вчинків і мотивів інших людей (проникливість N), незалежні погляди, прагнення до самостійних рішень і дій, смілі (Н), реалістичні (I-), підозрілі (L), контроль емоцій і поведінки, плановірність, прагнення доводити розпочате до кінця (Q3).

Мал. 1. Середній профіль співробітниць ОВС

У ході діагностики соціального інтелекту у співробітниць ОВС було виявлено, що більшість з них мають високі

або вище середнього показники, отже, загальний рівень соціального інтелекту також високий у більшості (мал.2).

Мал.2 Вираженість у співробітниць ОВС соціального інтелекту

Співробітниця ОВС здатні витягти максимум інформації про поведінку людей, розуміти мову невербального спілкування, висловлювати швидкі і точні судження про людей, успішно прогнозувати їх реакції в заданих обставинах, проявляти

далекоглядність у відносинах з іншими, що сприяє їх успішній соціальній адаптації.

Вони успішні комунікатори, їм властиві контактність, відкритість, тактовність, доброзичливість і сердечність, тенденція до психологічної близькості у спілкуванні.

Висновки: Таким чином, у більшості співробітниць ОВС в системі цінностей провідне місце займають індивідуальні цінності, вони прагнуть до самовдосконалення, досягнення успіхів у професійній діяльності, до того, щоб завоювати владу і авторитет. Це підтверджують і результати дослідження і кар'єрних орієнтацій, серед яких провідне місце займає орієнтація на досягнення через прийняття виклику. Подібні ціннісні орієнтири продиктовано, ймовірно, прагненням досягти високих результатів у професійній діяльності, яка вважається «не жіночою справою».

Ми так само встановили, що співробітниця ОВС здебільшого мотивовані на досягнення успіху в діяльності, вони активні, цілеспрямовані. Вивчення особистісного профілю дозволило визначити, що більшість співробітниць ОВС відкриті, товариські, з високим рівнем розумового розвитку, їм властиві емоційна зрілість, вміння керувати своїми емоціями і настроями, схильність проявляти стриманість, ніж засмучуватися через дрібниці, чутливість до потреб і почуттів інших людей, проникливість щодо вчинків і мотивів інших людей, незалежність поглядів, прагнення самостійних рішень і дій, сміливість, реалістичність, підозрілість, контроль емоцій і поведінки, планованість, прагнення доводити розпочате до кінця.

Вивчення соціального інтелекту дозволило виявити у співробітниць ОВС високі показники, що характеризує їх як хороших співрозмовників, які вміють витягти максимум інформації про поведінку людей, розуміти мову невербального спілкування, висловлювати швидкі і точні судження про людей, успішно прогнозувати їх реакції в заданих обставинах, проявляти далекоглядність у відносинах з іншими.

Було встановлено, що чим вище мотивація досягнень у співробітниць ОВС, тим більше вони орієнтовані на виклик, соціальну владу, і тим вище у них емоційна стабільність, домінантність, сміливість і соціальний інтелект. Для співробітниць ОВС

характерна вираженість взаємопов'язаних психологічних особливостей, які дозволяють говорити про наявність у них маскулітних рис особистості, що дозволяють зайняти професійну позицію.

Досліджуючи проблему психологічних особливостей службової діяльності жінок-працівників ОВС було виявлено, що у більшості співробітниць ОВС в системі цінностей провідне місце займають індивідуальні цінності, вони прагнуть до самовдосконалення, досягнення успіхів у професійній діяльності, до того, щоб завоювати владу і авторитет.

Співробітниця ОВС здебільшого мотивовані на досягнення успіху в діяльності, вони активні, цілеспрямовані, товариські, з високим рівнем розумового розвитку, їм властива емоційна зрілість, вміння керувати своїми емоціями і настроями, схильність проявляти стриманість, ніж засмучуватися через дрібниці, чутливість до потреб і почуттів інших людей, проникливість щодо вчинків і мотивів інших людей, незалежність поглядів, прагнення самостійних рішень і дій, сміливість, реалістичність, підозрілість, контроль емоцій і поведінки, планованість, прагнення доводити розпочате до кінця.

Було встановлено, що у співробітниць ОВС високі показники соціального інтелекту, що характеризує як хороших співрозмовників, які вміють витягти максимум інформації про поведінку людей, розуміти мову невербального спілкування, висловлювати швидкі і точні судження про людей, успішно прогнозувати їх реакції в заданих обставинах, проявляти далекоглядність у відносинах з іншими.

Для співробітниць ОВС характерна висока вираженість взаємопов'язаних психологічних особливостей, які дозволяють говорити про наявність у них маскулітних рис особистості, що дозволяють зайняти активну професійну позицію, в той час як фактори, що сприймаються як перешкоджаючі досягненню успіху, не є вираженими, це насамперед, орієнтації на духовні цінності, зручність і т.п.

Список літератури

1. Ашвин, С. А. Гендерная солидарность против экономических трудностей? Влияние советского наследия \ С. А. Ашвин \ \ Соц: социологические исследования. - 2006. - № 4. - С. 57-68
2. Берн Ш. Гендерная психология \ Берн Ш. – СПб.: Прайм – Еврознак, 2006. – 316 с.
3. Вейнингер О. Пол и характер \ Вейнингер О. — М.: Латард, 2007. — 358 с.
4. Гидденс Э. Социология \ Гидденс Э. - М.: Эдиториал УРСС, 2007. - 632 с.

Питання психології

5. Горчакова В. Г. Психология женщины-профессионала: Автореф. дис.... д-ра наук \ Горчакова В. Г. - СПб., 2000. - 27 с.
6. Ермолаев О.Ю. Математическая статистика для психологов \ Ермолаев О.Ю. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2006. – 336 с.
7. Ильин Е.П. Дифференциальная психология профессиональной деятельности \ Ильин Е.П. - СПб: Питер, 2008.- 432 с.
8. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины \ Ильин Е.П. – СПб.: Питер, 2007. – 599 с.
9. Обозов Н.Н. Женщина + мужчина = ?! [Текст] / Н. Н. Обозов ; Академия психологии, предпринимательства и менеджмента \ Обозов Н.Н. - СПб. : ЛНПП "Облик", 2007. - 112 с.
10. Щелкунова М.В. Организационно-правовые основы службы женщин в полициях зарубежных стран: Дис. · канд. юрид. Наук \ Щелкунова М.В. · М., 1999. 285с .
11. Щелкунова М.В. Правовой статус женщин - сотрудников полиции Германии // Конституционное и муниципальное право \ Щелкунова М.В. - М.: Юрист, 2002, № 4. - С. 43-44

Tchuxraewa G. W., candidate of medical sciences

IN RELATION TO PSYCHOLOGICAL FEATURES OF OFFICIAL ACTIVITY OF WOMEN-INVESTIGATORS

This article considers the problem of the psychological characteristics of the service activities of the women staff of the internal Affairs. It was found that in the majority of the employees of the internal Affairs system of values, the leading place belongs to the individual values, they strive for self-improvement, to achieve success in professional activity, to gain power and authority. In the article the questions that are becoming increasingly important at the present time, namely, the role of women in modern society. This problem has developed on the example of the women employees of the Ministry of internal Affairs, the more that 48 % investigators are women. It was found that most of the employees of the bodies of internal affairs in the values powde place individual values, they tend to self improvement, achievement of success in professional activity, to gain power and authority, that the staff of internal affairs bodies mainly motivated to achieve success in the activity, they are active, purposeful. The study of personality profile allowed us to determine that the majority of employees of internal affairs bodies open, sociable, whit a high level of mental development, they are characterized by emotional maturity, the ability to manage their emotions and moods, the propensity to exercise restraint than getting upset about little things, sensitivity to the needs and feelings of others.

Key words: value, psychological characteristics, professional position, social intelligence.

ДОСВІД МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ, ЯКІ СТРАЖДАЮТЬ НА ПСИХОСОМАТИЧНІ РОЗЛАДИ

В статті висвітлений досвід медико-психологічної реабілітації осіб, які страждають на психосоматичні розлади. Визначені змістові складові основних етапів (діагностичного, психотерапевтичного, рекомендаційного) такої роботи. Обґрунтовані цілі та завдання індивідуальних сеансів та групових занять з клієнтами.

Ключові слова: медико-психологічна реабілітація, психосоматичні розлади, індивідуальні сеанси, групові заняття.

В статье освещен опыт медико-психологической реабилитации лиц, имеющих психосоматические расстройства. Определены содержательные составляющие основных этапов (диагностического, психотерапевтического, рекомендационного) такой работы. Обоснованы цели и задачи индивидуальных сеансов и групповых занятий с клиентами.

Ключевые слова: медико-психологическая реабилитация, психосоматические расстройства, индивидуальные сеансы, групповые занятия.

Впродовж 2010-2014 рр. нами проводилася медико-психологічна реабілітація осіб із психосоматичними розладами на базі приватного Психологічного центру ЛСК (м. Київ). Було сформовано 14 психотерапевтичних груп загальною кількістю 62 особи (по 4-5 осіб), у віці 34-44 роки, з них чоловіків – 24, жінок – 38. Соціальний статус учасників – не піддається узагальненню через нечисленність вибірки, втім, всі вони мають рівень доходів вищий, аніж в середньому по Україні, що відображає загальну тенденцію звертання до платних послуг психологів – консультантів та психотерапевтів. Типовим для всіх клієнтів мотивом звертання була низька ефективність лікування засобами традиційної медицини та загострення симптомів захворювання у зв'язку з психотравмуючими обставинами (переважно, сімейного та виробничого характеру), хронічна втома та погіршення внаслідок цього стосунків із оточуючими.

Робота з психотерапевтичними групами та окремими особами здійснювалася в приміщенні Центру, в часовому інтервалі 17-20 год. двічі на тиждень (такий графік був найбільш зручним для працюючих, які склали більшість учасників). Її алгоритм: 1) визначення лікарем поточного функціонального пацієнта та надання йому рекомендацій (за необхідності – призначення медичних засобів чи зміна протоколу їх застосування); 2) групова робота; 3) індивідуальне консультування; 4) виконання учасниками «домашніх завдань» (поза межами означеного вище часу).

Етапами медико-психологічної реабілітації осіб із психосоматичними розладами визначено:

- I – підготовчий (діагностичний);
- II – основний (психотерапевтичний);
- III – заключний (рекомендаційний).

На **діагностичному етапі** лікар аналізував результати клінічних аналізів та історію хвороби пацієнта; психолог – здійснював психодіагностичне дослідження, зорієнтоване, переважно, на встановлення актуального психічного стану особи. В психодіагностичний комплекс були включені наступні психологічні методики: діагностична бесіда; колірний тест М. Люшера; методика діагностики самопочуття, активності, настрою (САН); методика Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна для оцінки ситуативної та особистісної тривожності; тест Т. Лірі для дослідження уявлень суб'єкта про себе та ідеальне «Я», а також встановлення домінуючого типу ставлення до людей; стандартні фізіологічні проби Штанге і Генча, спрямовані на вивчення функціонального стану і резервних можливостей організму.

При проведенні діагностичної бесіди важливо здійснювати її на засадах активного слухання, а саме: всю увагу приділяти лише клієнту, сидіти зручно і без напруги; переповторювати сказане, щоб він переконався, що його дійсно зрозуміли і нічого не пропустили; не перебивати співрозмовника і починати говорити лише тоді, коли він замовкне; говорити безоціночно; висловлювати лише позитивно-конструктивні фрази. Слід також звертати

увагу на особливості невербальної комунікації, аби в подальшому адекватно розуміти прояви психоемоційних станів клієнта.

На психотерапевтичному етапі проводилося психологічне консультування та сеанси психотерапії.

Ми вважаємо психологічне консультування одним із різновидів психологічної допомоги, що змістовно є відносинами допомоги між психологом і особою, у якої наявні ознаки психосоматичних розладів, надання їй допомоги в оптимізації своєї психічної активності, в подоланні несприятливих психічних станів, в розвитку специфічних життєвих умінь, в організації самовиховання та ін.

Основними етичними принципами психологічного консультування стали наступні.

1. *Добррозичливе і безоціночне ставлення до клієнта* – професійна поведінка, спрямована на те, щоб клієнт почувався спокійно та комфортно.

2. *Орієнтація психолога на норми і цінності клієнта* – психолог орієнтується на норми і цінності клієнта, а не на соціально прийнятні вимоги і правила, що дозволяє йому бути щирим і відкритим. Прийняття цінностей клієнта та повага до них є не тільки можливістю підтримати його, але дозволяють також впливати на них у майбутньому, якщо з'ясується, що вони заважають нормальній життєдіяльності людини.

3. *Заборона надавати поради* – психолог, попри наявність професійного і життєвого досвіду, не може надати гарантовано правильну пораду клієнту хоча б тому, що життя клієнта унікальне й непередбачуване, і лише він сам є основною діючою особою та експертом у ньому. Окрім того, надати пораду – це прийняти відповідальність на себе, що не сприяє розвитку особистості, навпаки, спричинює пасивність та поверхове ставлення до проблеми. Психолог повинен бути експертом в інших сферах, зокрема, в побудуванні стосунків із клієнтом.

4. *Анонімність* – жодна інформація не може бути повідомлена іншим особам, в тому числі близьким родичам і друзям, без згоди клієнта. Існують лише виключення,

обумовлені законодавчо, про які його потрібно завчасно попереджувати.

5. *Розмежування професійних і особистих стосунків* – вимога, пов'язана з наявністю певних психологічних феноменів, що впливають на процес психологічної допомоги, зокрема, йдеться про феномени переносу та контрпереносу. Необхідність дотримання цієї вимоги безумовна, і якщо особисті стосунки все ж виникають, слід якомога швидше (так, щоб не нанести клієнту додаткової психологічної травми) припинити надання психологічної допомоги.

Основними критеріями досягнення цілей психологічного консультування ми вважаємо:

1) *задоволеність клієнта*, тобто поява в нього відчуття полегшення, зменшення інтенсивності негативних емоційних переживань, стабілізація психосоматичного статусу;

2) *прийняття клієнтом відповідальності* за те, що відбувається з ним.

В науковій літературі можна зустріти точку зору, що цілі консультування поділяються на:

- цілі, пов'язані з виправленням чогось (корекція);

- цілі, що сприяють особистісному зростанню та розвитку.

Ми цілком згодні з такою позицією. Дійсно, межа між виправленням (корекція) і розвитком (консультування) досить умовна: в процесі виправлення особливостей психологічного розвитку, що не відповідають оптимальній моделі адаптації до умов життєдіяльності, відбувається формування властивостей і якостей, необхідних для підвищення рівня соціалізованості та адаптованості особистості; і навпаки, консультанти, фокусуючи свою увагу на вирішенні завдань розвитку, сприяють нейтралізації негативних рис та підсиленню позитивних, тобто корегують особистість. Загалом корекція та консультування спрямовані на реалізацію профілактичних функцій, тобто досягнення клієнтом стану психологічного комфорту.

Втім, відмінність між цими двома різновидами психологічної допомоги все ж існує: при консультуванні особливе значення надається підвищенню особистої відповідальності клієнтів за власне життя. Для цього створюється ситуація вибору,

котрий надає їм можливість відчувати, мислити й діяти найбільш ефективно для досягнення своїх цілей. Кінцева мета консультування – навчити людину допомагати самій собі, тобто стати власним консультантом.

Психотерапія – комплексне використання репертуару методів і засобів психологічного впливу задля задіяння глибинних особистісних механізмів та кардинальної перебудови особистості.

Ми вбачаємо наступні відмінності між психологічним консультуванням і психотерапією:

- консультанти прагнуть допомогти людині в використанні наявних ресурсів для поліпшення якості їх життя за рахунок інформування і пояснення;

- психотерапевти акцентують увагу на особистісних змінах. Вони мають справу з більш глибинними психологічними проблемами, що потребують інтенсивного психологічного втручання.

З певним ступенем умовності можна стверджувати, що консультанти працюють із свідомістю клієнта, а психотерапевти – із його підсвідомістю. Це дозволяє нам аргументувати необхідність їх комплексного та послідовного в часі застосування у процесі надання психологічної допомоги особам із психосоматичними розладами.

Ми вважаємо беззмисловою дискусію з приводу того, хто є суб'єктом психотерапії – лікар чи психолог (як варіант – чи може особа без медичної освіти практикувати в площині психотерапії). Важливо розуміти, що психотерапія поділяється на клінічно-орієнтовану – спрямовану на пом'якшення чи ліквідацію негативної психічної симптоматики та особистісно-орієнтовану – зорієнтовану на зміну особою свого ставлення до соціального оточення і самої себе. В першому випадку процедура психотерапії здійснюється лікарем-психотерапевтом та передбачає супутнє психофармакологічне супроводження; в другому – психологом-психотерапевтом, який використовує одну чи декілька психологічних парадигм (психоаналіз, гештальт-терапія, інтерперсональна психотерапія, клієнт-центрована терапія, тілесно-орієнтована психотерапія, раціонально-емоційно-поведінкова терапія, когнітивна психотерапія, екзистенціальна психотерапія та ін.).

Особистісно-орієнтована терапія найчастіше звернена до особистісних проблем, що межують із порушеннями психіки, з чим пов'язані внутрішньоособистісні конфлікти, тяжкі переживання, порушення спілкування та соціальної поведінки, зміни свідомості і самосвідомості тощо.

Втім, в обох випадках можуть використовуватися традиційні методи психологічної саморегуляції (аутогенне тренування, медитація тощо) та різні види і техніки навіювання (в тому числі гіпноз, недирективний гіпноз М. Еріксона, нейролінгвістичне програмування), але з відмінними цілями: для зняття чи полегшення симптомів хвороби або ж для створення умов оптимального функціонування особистості та покращення стосунків із оточуючими.

Оскільки наші клієнти висловлювали скарги стосовно більш чи менш розгорнутої психосоматичної симптоматики, процедура індивідуального психологічного консультування і психотерапії передбачала медичне супроводження у формі фізіотерапії (вплив кольору та музики, ароматерапія та фітотерапія) та рефлексопрофілактики (масаж, точковий масаж, акупресурний масаж – шіацу) з реєстрацією біологічного зворотного зв'язку (БЗЗ). Використання цих методів покращує психоемоційний стан та вегетативне забезпечення діяльності організму, оскільки дозволяє знаходити енергетично більш вигідні варіанти підтримання гомеостазу внутрішнього середовища, в загальному вигляді – протидіє професійному стресу шляхом підвищення адаптивних можливостей організму, зняття втоми та відновлення працездатності.

Ми надаємо особливого значення рефлексопрофілактиці при корекції психосоматичних розладів: масаж чи будь-який інший тілесний контакт, окрім безпосереднього впливу на психофізіологічний стан людини, активізує глибинні рівні свідомості. На наше переконання, психічна травматизація настає саме в тих випадках, коли зовнішнього відреагування на екстремальну для людини ситуацію виявилось недостатньо для нейтралізації супроводжуючої її емоційного стану. Внаслідок таких глибинних переживань втрачається почуття захищеності (почуття «базової довіри до світу»), основа

якого закладається в дитинстві завдяки позитивним тілесним контактам із дорослими. Психотерапевтичний тілесний контакт допомагає «повернути» первісний онтогенетичний досвід та відновити відчуття надійності та підтримки, долає емоційну відчуженість та нездатність до емоційно-близьких стосунків із оточуючими.

Біологічний зворотний зв'язок (БЗЗ) – використання певного інструментарію для одержання інформації про стан організму та динаміку різних функціональних його систем. В якості такого інструментарію може бути використаний електроенцефалограф, електрокардіограф, електроміограф, прилад для виміру шкірно-гальванічного рефлексу, тобто фактично будь-який прилад із арсеналу сучасної медицини та психофізіології. Виміри об'єктивних показників створюють можливість реалізації механізму саморегуляції, забезпечують контроль над такими фізіологічними процесами, які не піддаються довільній перевірці. БЗЗ є методом накопичення інформації про відповідність паттернів певних функцій нормотипу функціональних станів.

БЗЗ складається з трьох етапів: вимір фізіологічних параметрів, переведення цих результатів у доступну форму і повідомлення про них людину, яка навчається контролювати процеси свого організму.

Хоча досі не існує достатніх аргументів для пояснення, як люди контролюють фізіологічні параметри, сама можливість такого контролю вже не є приводом для дискусій. Але якщо людина здатна збільшувати та зменшувати частоту серцебиття чи артеріальний тиск, вона, тим більше, здатна контролювати й власну поведінку та самопочуття: важливо лише прийняти на себе відповідальність за вибір того чи іншого способу дій. Експериментально доведено, що застосування БЗЗ ефективно при наданні психологічної допомоги у випадках високої тривожності, синдрому вигорання, кашлю психогенного походження, при корекції локусу контролю, регуляції психічного стану та афективних розладів [1, с. 253]. Як бачимо, цей ряд цілком можна несутеречливо доповнити психосоматичними розладами.

Другий (основний, психотерапевтичний) етап медико-психологічної реабілітації осіб із психосоматичними розладами передбачав, окрім індивідуальної роботи, проведення

групових занять. Ми свідомо уникаємо популярного в сучасній психологічній літературі поняття «тренінгу», оскільки специфічна категорія клієнтів потребує, на наше переконання, й особливих підходів, в той час як тренінгова процедура передбачає розгортання процесу навчання учасників у межах досить жорсткого алгоритму.

Мета проведення таких групових занять визначалася необхідністю вирішення декількох завдань:

- 1) оволодіння вміннями управління тривожністю;
- 2) оволодіння вміннями релаксації;
- 3) оволодіння вміннями самомасажу.

У межах означеного вище часу кожне завдання вирішувалося впродовж 2 днів занять, тобто одного тижня; кожен день завершувався розгорнутими самозвітами учасників стосовно свого психоемоційного стану на початку, впродовж та по завершенню занять, а також груповим обговоренням одержаних результатів. Таким чином, вся процедура медико-психологічної реабілітації осіб із психосоматичними розладами, включно з діагностичним та рекомендаційним етапами, завершувалася впродовж одного місяця.

1. *Оволодіння вміннями управління тривожністю* – до найбільш ефективних технік подолання особистісної тривожності, на нашу думку, належать «приспосовання до ситуації», «переіменування», «розмова з самим собою», «зупинка думок» та систематична десенситизація. При цьому під особистісною тривожністю ми розуміємо наявність схильності до ірраціональних страхів, що супроводжується станом напруженості, занепокоєнням, прагненням уникнути чогось неприємного а також активацією автономної нервової системи.

Приспосовання до ситуації – полягає в завчасному ознайомленні з особливостями оточуючого середовища та з'ясуванні його дійсної, а не уявної небезпечності; переіменування – фокусування на позитивних аспектах події; розмова з самим собою – встановлення ступеня ймовірності розвитку ситуації в негативному напрямі та настання небажаних наслідків; зупинка думок – застосування прийомів релаксації при виникненні негативних думок; систематична десенситизація – визначення ієрархії ситуацій, що призводять до

виникнення тривожності, та послідовне їх подолання в стані релаксації.

2. *Техніки релаксації* в нашому медико-психологічному реабілітаційному комплексі представлені:

- діафрагмальним диханням;
- «мисленневим скануванням тіла»;
- рефлексом заспокоєння;
- станом усвідомлення.

Це не означає, що ми недооцінюємо значущість традиційних методів аутогенного тренування (АТ І. Шульца, методика прогресивної релаксації Е. Джекобсона, психорегулююче тренування Л. Д. Гіссена, психом'язове тренування А. В. Алексеєва та ін.). Вони представлені в науковій літературі і, за необхідності, можуть бути застосовані при наданні психологічної допомоги особам із психосоматичними розладами. Критерієм обрання саме цих технік була простота їх засвоєння та застосування. Окрім того, наші клієнти вже пройшли певний шлях спроб позбавлення від негативних переживань, в тому числі й ознайомлення з вищезазначеними методами. Обрані нами техніки їм не були відомі, отже, не викликали небажаних асоціацій.

Сутність діафрагмального дихання – активне включення в процес дихання діафрагми та м'язів живота; «мисленнєве сканування тіла» – визначення відносно розслабленої частини тіла та перенесення цього відчуття на найбільш напружені ділянки тіла [1, с. 256].

Рефлекс заспокоєння – передбачає послідовне проходження наступних кроків: 1) підтримання рівного і глибокого дихання; 2) позитивний вираз обличчя; 3) баланс осанки; 4) «хвиля релаксації»; 5) свідомий контроль.

Стан усвідомлення – фокусування уваги на актуальному моменті буття («тут і тепер»): замість думати, «що буде, якщо...», слід фокусуватися на тому, «що є». Як зазначає Д. Грінберг, деякі люди доходять до кінця життя, так і не переживаючи по справжньому свій життєвий шлях [1, с. 259].

3. *Оволодіння вміннями самомасажу* – є корисним для будь-якої людини, оскільки покращує постачання органів киснем і поживними речовинами, прискорює виведення з організму продуктів розпаду.

Особам із схильністю до психосоматичних розладів бажано щоденно проводити загальний масаж кінцівок (від

кінчиків пальців до центру, оминаючи лімфатичні вузли) та грудну клітину (від центру до пахової западини), шию (від межі волосся до спини). Для відновлення функціонального стану можна також здійснювати точковий масаж, впливаючи таким чином на біологічно активні точки.

Ми вважаємо, що в своїй сукупності оволодіння вміннями управління тривожністю, релаксації та самомасаж є ефективною технікою протидії стресу, тобто здатні впливати на глибинні структури особистості, що породжують схильність до психосоматичних розладів.

Рекомендаційний етап медико-психологічної реабілітації розпочинається зі здійснення підсумкової діагностики соматичного стану (згідно з результатами попередніх та заключних клінічних аналізів, оглядів лікаря та порівняння наявних скарг клієнтів та їх оцінки свого стану здоров'я). Суттєві позитивні зміни психосоматичного статусу мала місце у 22 із 62 осіб (10 чоловіків та 12 жінок), певні позитивні зміни – у 25 осіб (6 чоловіків та 19 жінок), відсутність змін при загальному покращенні самовідчуття – у 15 осіб (8 чоловіків та 7 жінок); не зафіксовано жодного випадку погіршення стану здоров'я.

Згідно з результатами підсумкового психодіагностичного дослідження, констатована суттєва позитивна динаміка результатів за колірним тестом М. Люшера (особливо виразна за виборами зеленого та коричневого кольорів – +1,5 та +1,6 відповідно) та методикою САН (середні бали за шкалами «самооцінка», «активність», «настрій» зросли відповідно до 4,2, 4,8 та 4,8 балів), наявність певних змін за методикою Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна (динаміка за показником ситуативної тривожності – -7 балів, особистісної тривожності – -4 бали); результати за тестом Т. Лірі залишалися практично незмінними (середні значення «реального Я-образу» за I-IV октантами зросли на 0,4 бали, за V-III октантами – зменшилися на 0,9 бали).

Після завершення діагностичної частини зазначеного етапу проводилося обговорення досягнутих позитивних змін: спочатку при індивідуальній співбесіді (у форматі – психолог, лікар, клієнт), потім – у групі. З'ясовувалися найбільш вагомні здобутки здійсненої медико-психологічної реабілітації, її найскладніші та дискусійні моменти,

Питання психології

побажання щодо вдосконалення процедури, після чого кожному з учасників надавалися рекомендації стосовно подальшої самостійної роботи.

В найбільш загальному вигляді такі рекомендації передбачали практикування самомасажу та певних елементів тілесно-орієнтованої психотерапії.

Ми вважаємо одержані результати можуть бути екстрапольовані на працівників ОВС через тотожність скарг психологічного характеру та вектору динаміки психосоматичного статусу особистості. Вони є достатньо переконливими для того, щоб рекомендувати апробований нами комплекс медико-психологічної реабілітації осіб, які страждають на психосоматичні розлади, для впровадження на рівні МВС України.

Вищезазначені техніки, методи і методики протидії стресогенним і психотравмуючим чинникам професійної

діяльності можуть бути доповнені окремими прийомами, а саме: самопостереження, самозвіт, самосповідь, самопереконавання, самонаказ, самопідкріплення, самозаохочення та ін.

Безумовно, що науково-методичне забезпечення медико-психологічної реабілітації осіб, які страждають на психосоматичні розлади, потребує подальшого опрацювання й удосконалення. Одна з основних проблем тут – визначення й уточнення взаємозв'язків тих психофізіологічних і індивідуально-психологічних механізмів, що відповідальні за довільну саморегуляцію психосоматичного стану особистості. Окрім того, така саморегуляція, на наше переконання, здатна призводити й до позитивної динаміки сталих типологічних та особистісних особливостей.

Список літератури

1. Гринберг Дж. Управление стрессом / Гринберг Дж.; [пер. с англ. Л. Гительман, М. Потапова; 7-е изд.]. – СПб.: Питер, 2002.– 496 с.

Sheleg L. S., researcher of department of legal psychology

THE EXPERIENCE OF MEDICAL-PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF PERSONS WITH PSYCHOSOMATIC DISORDERS

The author identified the following stages of the medical-psychological rehabilitation of persons with psychosomatic disorders: I – the preparatory (diagnostic); II – the main (psychotherapeutic); III – the final (recommendation).

In the diagnostic phase, the doctor analyzed the clinical findings and patient history; psychologist – performed psychodiagnostic study, which was to determine the actual mental condition of a person. On psychotherapeutic stage psychologist conducted counseling and group psychotherapy. The procedure also provided medical support in the form of physiotherapy and reflexoprevention. At the recommendation stage of medical-psychological rehabilitation the doctor has made the final diagnosis of the physical condition of the client, the psychologist conducted the final psychodiagnostic study. After that, they provided recommendations for further independent work for each client.

The author believes that the results can be extrapolated to police officers through the identity of a psychological complaints and vector dynamics of psychosomatic status of the individual.

СЕМАНТИЧНИЙ ТА ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ «ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ СТРЕСОСТІЙКОСТІ» ФАХІВЦЯ РИЗИКОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРОФЕСІЙ

У статті наведено результати теоретичного дослідження семантики та феноменології поняття «психологічні ресурси стресостійкості», що є підґрунтям вирішення проблеми підвищення стресостійкості фахівців ризиконебезпечних професій. Викладено узагальнююче розуміння представниками сучасної психологічної науки понять «стресостійкість» та «психологічні ресурси стресостійкості», а також їх феноменології. Встановлено, що дослідники виділяють два основних класи ресурсів стресостійкості: особистісні (психологічні) і середовищні (соціальні). Провідне місце серед психологічних ресурсів займає система мотиваційної спрямованості у поєднанні з властивостями соціальної адаптивності та сформована система конструктивних копінг-ресурсів.

Ключові слова: стресостійкість, психологічні ресурси стресостійкості, копінг-ресурси, особистісний адаптаційний потенціал.

В статті приведені результати теоретичного дослідження семантики та феноменології поняття «психологические ресурсы стрессоустойчивости», що являється основою рішення проблеми підвищення стрессоустойчивости спеціалістів ризиконебезпечних професій. Изложено результирующее понимание представителями современной психологической науки понятий «стрессоустойчивость» и «психологические ресурсы стрессоустойчивости», а также их феноменологии. Установлено, что исследователи выделяют два основных класса ресурсов стрессоустойчивости: личностные (психологические) и средовые (социальные). Приоритетное место среди психологических ресурсов занимает система мотивационной направленности в сочетании со свойствами социальной адаптивности и сформированная система конструктивных копинг-ресурсов.

Ключевые слова: стрессоустойчивость, психологические ресурсы стрессоустойчивости, копинг-ресурси, личностный адаптационный потенциал.

Постановка проблеми. Специфіка повсякденної професійної діяльності представників силових структур нашої країни полягає у необхідності виконання службових обов'язків в умовах, що пов'язані із загостренням криміногенної обстановки, локальними бойовими діями, тероризмом, стихійними лихами тощо. Такі умови характеризуються впливом на суб'єкт професійної діяльності значного числа стресогенних факторів (виконання професійних завдань з використанням бойової зброї, реальна загроза життю, постійний дефіцит часу, висока напруженість праці і відсутність повноцінного відпочинку, невизначеність і динамічність обстановки, виконання завдань у несприятливих погодних умовах, тривала відірваність від сім'ї, погане матеріальне забезпечення та побутова невлаштованість), які висувають підвищені вимоги щодо сформованості його стресостійкості. Отже, стресостійкість є найбільш професійно важливою якістю фахівців, які можуть бути віднесені до групи ризику щодо виникнення стресових станів та основною фаховою вимогою до яких є забезпечення ефективності їх діяльності в екстремальних умовах. При цьому актуальним запитом до сучасної науки є визначення психологічних ресурсів, які б

дозволили підвищити стресостійкість фахівців ризиконебезпечних професій, а також конкретизація шляхів активізації зазначених ресурсів у процесі їх психолого-професійної підготовки.

Таким чином, важливим аспектом дослідження проблеми стресостійкості фахівців ризиконебезпечних професій є визначення сутності та змісту психологічних ресурсів, активізація яких сприятиме успішному подоланню ними стресогенних ситуацій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проведений аналіз розуміння представниками сучасної психологічної науки поняття «стресостійкість», дозволяє виділити такі його основні визначальні характеристики:

- емоційна стійкість (В. Л. Маришук, О. О. Чернікова);

- якість, риса, властивість, що впливає на характер діяльності (С. М. Оя, Є. О. Мілерян, В. М. Писаренко, К. К. Платонов, О. О. Сиротін та ін.);

- інтегральна, комплексна характеристика, що включає різні психологічні, фізіологічні і поведінкові компоненти (Л. М. Аболін, Б. Х. Варданян, В. М. Корольчук, В. С. Суботін);

- здатність керувати своїми

емоціями, зберігати високу працездатність, здійснювати складну або небезпечну діяльність без напруженості, незважаючи на емоціогенні впливи (В. Л. Маришук, К. К. Платонов).

З наведених положень слідує, що стресостійкість це і здатність підтримувати оптимальну працездатність та ефективність діяльності в напружених ситуаціях, і здатність особистості зберігати оптимальний психічний стан при впливі негативних чинників. Отже, узагальнено можна стверджувати, що стресостійкість є окремим випадком психічної стійкості, яка проявляється у наслідок дії стрес-факторів та її специфічність визначається конкретним видом діяльності. Це положення є вихідним при розгляді психологічних ресурсів стресостійкості.

У сучасній психологічній науці проблемою ресурсів і функціональних резервів психіки в контексті теорії психологічного стресу займалися В. О. Бодров, Н. Є. Водоп'янова, Л. В. Куликов, К. Муздибаєв, О. Б. Рогозян, О. С. Старченкова, S. Hobfoll та ін.

Аналіз наукових джерел свідчить, що «ресурс» є полідисциплінарним поняттям. На думку Д. О. Леонтьєва [6], ресурсний підхід надає можливість в термінах однієї мови описати як вимоги, що накладаються зовнішнім середовищем, так внутрішні можливості системи задовольняти цим вимогам. В психологічній науці частіше за все до ресурсів відносять фізіологічні та типологічні особливості особистості, когнітивні процеси і особистісні якості, соціальну підтримку, знання, навички та досвід, що набуваються, а також навички оперування ресурсами у важких життєвих ситуаціях, які також можуть розглядатися у якості самостійних ресурсів [1, 6, 8, 12, 13, 15].

Традиційно психологічні ресурси розглядаються у зв'язку з дослідженнями особистості у рамках гуманістичного напрямку в психології. Найбільш важливий у цьому сенсі напрямок досліджень полягає у вивченні того, як люди справляються з важкими життєвими подіями, за рахунок яких якостей і властивостей вони долають стреси [14].

На онові аналізу сучасних психологічних джерел можна стверджувати, що нині існує різноманітність поглядів дослідників щодо сутності й змісту психологічних ресурсів стресостійкості. При цьому зрозумілим є той факт, що наукове вирішення питання активізації психологічних ресурсів стресостійкості конкретних

представників силових структур, наприклад військовослужбовців Національної гвардії України, можливе на основі чіткого уявлення про цей практично значимий феномен.

Виходячи з наведених положень **метою нашої статті** є розкриття результатів семантичного та феноменологічного аналізу поняття «психологічні ресурси стресостійкості», як торетичної основи дослідження шляхів активізації стресостійкості фахівців ризиконебезпечних професій.

Виклад основного матеріалу. В. О. Бодров, під поняттям «ресурси» розглядає фізичні та духовні можливості людини, мобілізація яких забезпечує виконання її програми і способів (стратегій) поведінки для запобігання або купірування стресу [3].

Лі Канг Хі характеризує ресурси як внутрішні та зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості в стресогенних ситуаціях [7]. Він зазначає, що це емоційні, мотиваційно-вольові, когнітивні та поведінкові конструкти, які людина актуалізує для адаптації до стресогенних трудових і життєвих ситуацій, а також засоби, які використовуються нею для трансформації взаємодії зі стрессогенною ситуацією.

В рамках ресурсної концепції стресу S. Hobfoll [14], ресурси визначаються як те, що є значущим для людини і допомагає їй адаптуватися у складних життєвих ситуаціях. Автор розглядає різні види ресурсів, як середовищних, так і особистісних: матеріальні об'єкти (дохід, будинок, транспорт, одяг, об'єктні фетиші) і нематеріальні (бажання, цілі); зовнішні (соціальна підтримка, сім'я, друзі, робота, соціальний статус) і внутрішні інтраперсональні змінні (самоповага, професійні вміння, оптимізм, самоконтроль, життєві цінності, система вірувань та ін.); психічні та фізичні стани; вольові, емоційні та енергетичні характеристики, які необхідні (прямо чи опосередковано) для виживання, збереження здоров'я у важких життєвих ситуаціях, або служать засобами досягнення особисто значущих цілей.

У визначенні К. Муздибаєва ресурси індивіда – це життєві цінності, які утворюють реальний потенціал для подолання несприятливих життєвих подій [10]. Особливо автор підкреслює те, що їх наявність забезпечує адаптивну функцію: надає впевненості людині, підтримує її самоідентичність, підкріплює самоповагу. Цей науковець також виділяє два основних

класи ресурсів: особистісні (психологічні) і середовищні (соціальні). Особистісні ресурси – це навички та здібності індивіда. Середовищні ресурси відображають доступність для особистості допомоги (інструментальної, моральної, емоційної тощо) у соціальному середовищі (з боку членів сім'ї, друзів, товаришів по службі).

За результатами досліджень О. Р. Охременко, встановлено, що у видах діяльності, де на суб'єкта тисне висока ступінь відповідальності, важливу ресурсну роль відіграє здатність діяти в умовах ризику, індивідуальна схильність і готовність до ризику [11].

В. В. Банников визначає ресурси стресостійкості, як індивідуальні властивості і здібності, що забезпечують психологічну стійкість в стресових ситуаціях [2]. До особистісних ресурсів він відносить:

- активну мотивацію подолання, ставлення до стресів як до можливості придбання особистого досвіду і можливості особистісного зростання;
- силу Я-концепції, самоповагу, самооцінку, відчуття власної значущості, «самодостатність»;
- активну життєву установку;
- позитивність і раціональність мислення;
- емоційно-вольові якості;
- фізичні ресурси (стан здоров'я і ставлення до нього як до цінності).

Забезпечують стресостійкість, на його думку, здатність контролювати ситуацію, використовувати методи і способи досягнення бажаних цілей, здатність до адаптації та потрібного перетворення ситуації, готовність до самозмін, до когнітивної структуризації і осмислення ситуації тощо.

Ю. В. Постилякова [13] наголошує на тому, що до психологічних ресурсів, які допомагають людині у подоланні стресових ситуацій відносяться її адаптаційні можливості, захисні механізми і адекватні стратегії подолання. За умови розумного уникнення ризиків і постійного розвитку власних ресурсів (психологічних, інтелектуальних, духовних, соціальних, фізичних тощо), людина здатна значно знизити ймовірність розвитку стресу і його негативних наслідків.

За результатами свого дисертаційного дослідження О. Б. Рогозян [15] встановив, що психологічні ресурси особистості, які забезпечують її стійкість до стресу, утворюють індивідуальний стиль подолання

стресу – індивідуально стійку сукупність психологічних засобів, що активізуються особистістю для подолання стресових ситуацій і забезпечують стабільність оптимального рівня психічного напруження, збереження цілісної індивідуальності та автентичності особистості. На думку дослідника, індивідуальний стиль подолання стресу обумовлюється суб'єктно-особистісними якостями, серед яких провідне місце займає система мотиваційної спрямованості у поєднанні з властивостями соціальної адаптивності та сформована система конструктивних копінг-ресурсів.

З позицій когнітивно-поведінкового підходу копінг розглядається як сукупність когнітивних і поведінкових зусиль, що витрачаються індивідом для послаблення стресу, або як стабілізуючий фактор, який може допомогти людині підтримувати психосоціальну адаптацію протягом періодів стресу[прих]. У зв'язку з цим репертуар конструктивних моделей долаючої поведінки може розглядатися як ключовий ресурс стресостійкості особистості.

Р. Lazarus розрізняє два глобальних типи подолання стресу [4]. До першого типу належить проблемно-орієнтоване подолання (problem-oriented coping), пов'язане з розв'язанням стресової ситуації. До другого типу відноситься емоційно-орієнтоване подолання (emotion-oriented coping), яке переважає у випадку, коли когнітивна оцінка свідчить, що нічого неможливо вдіяти. Обидва типи є спробами впоратися з вимогами проблеми або ситуації: у першому випадку мобілізуються ресурси поведінки; вони спрямовані на зміну проблеми, що викликала дистрес. У другому випадку – мобілізуються ресурси для регулювання переживань стресу.

У сучасній психологічній науці спроби виділити певні характеристики особистості і діапазон її ресурсів, які відповідають за успішне подолання та адаптацію, робляться представниками Санкт-Петербурзької психологічної школи, де розробляється поняття «особистісний адаптаційний потенціал», яке змістовно розкривається в рамках концепції адаптації.

А. Г. Маклаков вважає здатність до адаптації індивідуальною і особистісною властивістю людини та розглядає її, як процес і, як властивість саморегульованої системи, що полягає в здатності пристосовуватися до мінливих зовнішніх умов [9]. Психологічні характеристики людини, найбільш значущі для регуляції

психічної діяльності і самого процесу адаптації, складають його особистісний адаптаційний потенціал, який включає: нервово-психічну стійкість, рівень розвитку якої забезпечує толерантність до стресу; самооцінку особистості, що є основою саморегуляції і впливає на ступінь адекватності сприйняття умов діяльності і своїх можливостей; відчуття соціальної підтримки, визначальне почуття власної значущості; рівень конфліктності особистості; досвід соціального спілкування.

Наведені вище характеристики А. Г. Маклаков вважає значущими при оцінюванні та прогнозуванні успішності адаптації до важких і екстремальних ситуацій, а також при оцінюванні швидкості відновлення психічної рівноваги.

Разом із категорією «особистісний адаптаційний потенціал» у сучасній російській психології Д. О. Леонтьєв вводить поняття «особистісний потенціал», як базову індивідуальну характеристику, стрижень особистості [5]. Особистісний потенціал, на думку Д. О. Леонтьєва, є інтегральною характеристикою рівня особистісної зрілості, а головним феноменом особистісної зрілості і формою прояву особистісного потенціалу є самодетермінація особистості. Особистісний потенціал відображає міру подолання особистістю заданих обставин, а в кінцевому рахунку – подолання особистістю самої себе, а також міру зусиль, що докладаються нею по роботі над собою і над обставинами свого життя.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Наведений дослідницький матеріал дозволяє визначити наступне:

1) стресостійкість особистості є складним за своєю суттю і змістом феноменом, який має багаторівневу детермінацію і зумовлений як характеристиками навколишнього середовища, так і особистісними характеристиками людини. На її структуру значний вплив чинить характер діяльності індивіда. Наукове вирішення питання підвищення стресостійкості конкретних представників силових структур можливе на основі чіткого уявлення про психологічні ресурси стресостійкості;

2) дослідження психологічних ресурсів стресостійкості належить до числа актуальних напрямків у сучасній психологічній науці, адже уміння успішно справлятися зі станом стресу і зводити до мінімуму його негативний вплив спирається

на семантичне та феноменологічне розуміння психологічних ресурсів стресостійкості, визначення можливості їх розвитку і використання;

3) у сучасних психологічних дослідженнях сутність поняття «психологічні ресурси стресостійкості» визначається як: фізичні та духовні можливості людини, мобілізація яких забезпечує виконання її програми і способів (стратегій) поведінки для запобігання або купірування стресу; внутрішні та зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості у стресогенних ситуаціях; те, що допомагає людині адаптуватися у складних життєвих ситуаціях; життєві цінності, які утворюють реальний потенціал для подолання несприятливих життєвих подій; індивідуальні властивості і здібності, що забезпечують психологічну стійкість в стресових ситуаціях й ін.

Найбільш вдало, на наш погляд, семантику психологічних ресурсів стресостійкості визначив О.Б. Рогозян, як індивідуально стійку сукупність психологічних засобів, що активізуються особистістю для подолання стресових ситуацій і забезпечують стабільність оптимального рівня психічного напруження, збереження цілісної індивідуальності та автентичності особистості [15].

4) у проаналізованих психологічних джерелах дослідники виділяють два основних класи ресурсів стресостійкості: особистісні (психологічні) і середовищні (соціальні). До особистісних ресурсів відносять: активну мотивацію подолання, ставлення до стресів як до можливості придбання особистого досвіду і можливості особистісного зростання; силу Я-концепції, самоповагу, самооцінку, відчуття власної значущості, «самодостатність»; активну життєву установку; позитивність і раціональність мислення; емоційно-вольові якості; фізичні ресурси (стан здоров'я і ставлення до нього як до цінності). Провідне місце серед психологічних ресурсів займає система мотиваційної спрямованості у поєднанні з властивостями соціальної адаптивності та сформована система конструктивних копінг-ресурсів;

5) вивчення психологічних ресурсів стресостійкості особистості має включати оцінку її репертуару конструктивних моделей долаючої поведінки та особистісного адаптаційного потенціалу (особистісного потенціалу);

6) у зв'язку із вагомим впливом мотиваційної сфери особистості на її

стресостійкість (що відзначається у всіх дослідженні мотиваційних ресурсів проаналізованих джерелах) **перспективи** стресостійкості фахівців ризиконебезпечних **подальших розвідок** нам вбачаються у професій.

Список література

1. Александрова, Л. А. Психологические ресурсы адаптации личности к условиям повышенного риска природных катастроф [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Л. А. Александрова. – М., 2005. – 19 с.
2. Банников, В. В. Влияние социально-психологических компонентов стрессоустойчивости на эффективность деятельности персонала организации: дис. ... канд. психол. наук / В. В. Банников. – М., 2005. – 166 с.
3. Бодров, В. А. Проблема преодоления стресса. Часть 3. Стратегии и стили преодоления стресса [Текст] / В. А. Бодров // Психологический журнал. – 2006. – № 3. – С. 106–116.
4. Лазарус Р. Индивидуальная чувствительность и устойчивость к психологическому стрессу [Текст] / Р. Лазарус // Психологические факторы на работе и охрана здоровья. – М. – Женева, – 1989. – С. 121-126.
5. Леонтьев, Д. А. Личностное в личности: Личностный потенциал как основа самодетерминации [Текст] / Д. А. Леонтьев // Учетные записи кафедры общей психологии МГУ им. М.В. Ломоносова. Вып.1 / под. ред. Б.С. Братуся, Д.А. Леонтьева.: М.: Смысл, 2002. С. 56-65.
6. Леонтьев, Д. А. Психологические ресурсы преодоления стрессовых ситуаций: к уточнению базовых конструктов [Текст] / Д. А. Леонтьев // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе. Материалы II Международной научно-практической конференции. Кострома, 2010. Том 2. С. 40–42.
7. Ли Канг Хи. Социально-психологические технологии формирования стрессоустойчивости человека: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. психол. наук. / Ли Канг Хи. – М., 2005. – 26 с.
8. Личностный потенциал. Структура и диагностика: монография [Текст] / Под ред Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2011. – 679 с.
9. Маклаков, А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях [Текст] / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 16–24.
10. Муздыбаев К. Стратегия совладания с жизненными трудностями [Текст] / К. Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 100–111.
11. Охременко, О. Р. Психологічні закономірності адаптації особистості до особливих умов діяльності: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: спец. 19.00.09. / О. Р. Охременко. – К., 2005. – 30 с.
12. Петрова, Е. А. К вопросу о понятии ресурсов совладания и критериях их эффективности [Текст] / Е. А. Петрова // Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе: междунар. науч.-практ. конф., 23–25.09.2010 г.: тезисы докл. – Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. – Т. 2. – С. 46–49.
13. Постылякова, Ю. В. Ресурсы совладания со стрессом в разных видах профессиональной деятельности [Текст] / Ю. В. Постылякова // Психологический журнал. – 2005. – том 26. – № 6. – С. 35–43.
14. Приходько, І. І. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності [Текст]: монографія / І. І. Приходько. – Х.: Акад.ВВ МВС України, 2013. – 745 с.
15. Рогозян, А. Б. Психологические ресурсы индивидуального стиля преодоления стресса (на примере личности медицинского работника): автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. психол. наук. / А. Б. Рогозян. – Краснодар, 2012. – 26 с.

Yurieva N. V., head of the laboratory of the department

SEMANTICALLY TA FENOMENOLOGICHNY ANALIZ PONYATTYA «PSYCHOLOGICAL RESOURCES STRESS RESISTANCE» SPECIALIST DANGEROUS PROFESSIONS

The results of theoretical research and phenomenology of semantic concepts «psychological resources stress resistance», which is the basis for the improvement in stress experts dangerous professions. The article generalizes understanding by the modern psychology concept of the «stress resistance», which is the starting point when considering the psychological stress of resources. Shows with a significant amount of psychological sources defining the essence of the concept «psychological resources stress resistance», and phenomena that scientists refer to their content.

Found that analyzed the sources of psychological researchers are two main classes of resource stress resistance: personal (psychological) and environmental (social). The leading role of psychological resources is motivational orientation system combined with the properties of social adaptability and structural system formed coping resources. In this regard, the study of psychological stress individual resources should include an assessment of its repertoire of constructive coping patterns of behavior and personal adaptive capacity (personal capacity). Due to the significant influence of motivational sphere of personality in its stress promising areas of scientific research studies identified motivational resources specialists stress dangerous professions.

Keywords: stress resistance, psychological resources stress resistance, coping resources, personal adaptive potential.

НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ПЛЮРИЛІНГВІЗМУ

«So many languages you know, so many times you're a man» (A proverb).

У статті розглядається один із сучасних напрямів мовної освіти - плюрилінгвістичний підхід до навчання іноземних мов. Автор стисло окреслює мету, базові принципи цієї мовної політики Європейського Союзу та вказує на доцільність її впровадження як чинника модернізації сучасної мовної освіти в Україні.

Ключові слова: іноземна мова, навчання, мовна політика, плюрилінгвізм, плюрилінгвальна освіта

В статтє рассматривается одно из направлений языкового образования - плюрилингвистический подход к обучению иностранным языкам. Автор кратко излагает цель, базовые принципы этой языковой политики Европейского Союза и указывает на целесообразность ее внедрения как фактора модернизации современного языкового образования в Украине.

Ключевые слова: иностранный язык, обучение, языковая политика, плюрилингвизм, плюрилингвистическое образование

Реформування української освіти здійснюється у загальному контексті стратегічного курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу. Знання іноземних мов є однією з основних вимог сучасного світу. Кожна країна розробляє свою мовну політику, яка забезпечує планування та реалізацію заходів у царині мови. У Законі України «Про засади державної мовної політики» зазначається, що держава повинна, застосовуючи принцип плюрилінгвізму, сприяти розвитку багатомовності, вивченню мов міжнародного спілкування. У зв'язку з цим в Україні реформується система навчання іноземних мов у всіх навчальних закладах.

Світові процеси глобалізації, інтеграції, гуманізації суспільства вимагають від сучасної людини знання вже не однієї, а двох і навіть кількох іноземних мов. Отже, педагогам та лінгвістам, як теоретикам, так і практикам, використовуючи досягнення сучасної науки, передові інформаційні технології, якісне науково-методичне забезпечення, необхідно об'єднувати зусилля для вирішення мовних проблем, щоб підготувати майбутні покоління до нового якісного міжкультурного спілкування та взаємопорозуміння, забезпечити конкурентоспроможність наших фахівців в Європі та світі.

Плюрилінгвістична компетенція визначає здатність людини користуватися кількома мовами в комунікативних цілях у міжнародному міжкультурному спілкуванні. Йдеться не лише про можливість оволодіння мовами на певному рівні, а й про загальний соціокультурний рівень, що забезпечить

всбічний розвиток особистості та її самоусвідомлення, завдяки збагаченню мовного та культурного досвіду.

Впровадження принципів плюрилінгвального підходу є важливим етапом процесу модернізації професійної освіти України. Сьогодні в українській політиці викладання іноземних мов ми маємо як позитивний, так, на жаль, і негативний досвід. Більша частина заходів, спрямованих на заохочення багатомовності, відбувається поки що в галузі середньої освіти. Що стосується немовних вищих навчальних закладів, у тому числі й військових, то тут часто спостерігається скорочення кількості годин на вивчення навіть однієї іноземної мови. Друга іноземна мова не вивчається взагалі або вилучається з навчальних програм немовних спеціальностей. Групи для вивчення іноземних мов часто складаються з 15-20 осіб, що повністю суперечить нормам. До позитивного досвіду, що відкриває нові можливості для застосування здобутих студентами знань та умінь, можна віднести використання навчальних та методичних матеріалів закордонних університетів; впровадження окремими навчальними закладами загальноєвропейських рівнів володіння мовою та викладання основних курсів спеціальностей іноземною (але в основному англійською) мовою. Однак, слід зазначити, що питання формування професійного плюрилінгвізму студентів на сьогодні не є ще достатньо розробленим, що й обумовлює актуальність нашої статті.

Мета статті – проаналізувати переваги плюрилінгвістичного підходу у навчанні/вивченні іноземних мов.

Контакти та механізми взаємодії мов вже давно стали об'єктом досліджень вітчизняних та зарубіжних лінгвістів, педагогів, психологів та соціологів. Велика кількість робіт Л. Щерби, Л. Блумфілда, Е. Хаугена, У. Вайнрайха, М. Баришнікова, М. Бодоньї, С. Лежера, К. Інґліса, Ж.-Л. Кальве, К. Ажежа та ін. присвячена питанням багатомовності.

Мова є базовим компонентом будь-якої суверенної держави, тому вчені [1,3,4,7,8] намагаються зрозуміти, чи можна зберегти національну ідентичність, монологічність та монокультурність у добу глобалізації. Вивчення та аналіз наукових джерел [1-14] показує, що сьогодні існує дві точки зору щодо подальшого розвитку мовної картини світу. За однією з теорій - людство стане монологічним, з універсальною, всім зрозумілою мовою на базі англійської. За другою теорією - суспільство буде мультілінгвальним, мультикультурним, зі збереженням усіх мов, взаємним збагаченням культур через контакти та взаємну повагу. Саме ця теорія лягла в основу мовної політики Європейського Союзу. Лінгвісти переконані, що в період досить агресивного впровадження англо-американської мови у світі, необхідно наполегливо та рішуче захищати всі мови, і закликають до збереження мовного різноманіття світу [1,8,9,10].

Кожна мова – дзеркало суспільства, живий організм, що існує і змінюється під впливом історичних, політичних, соціальних умов. В сучасному світі вже не можна обмежитися знанням лише однієї іноземної мови як міжнародного засобу спілкування. Так, аналіз наукових джерел [2,3,4,7,12] дозволяє нам зробити висновок, що навчання кількох іноземних мов має дуже високу суспільну та освітню значущість. Якщо розмірковувати над тим, скільки та які іноземні мови вивчати і навіщо, дуже важливим є формулювання чіткої мети вивчення. Вивчення мови повинно бути не самоціллю, а свідомим вибором.

Мовна політика Європейського Союзу, зокрема у сфері навчання іноземних мов (Language Learning Policies), свідчить про надзвичайну роль мов у сучасних інтеграційних процесах, про збереження мовної різноманітності спільноти та

сприяння оволодінню громадянами ЄС іноземними мовами. Мета цієї політики - плюрилінгвізм.

Ідея плюрилінгвізму виникла у Європі, у Франції, як протидія засиллю англійської мови у міждержавних та міжнаціональних контактах між європейськими країнами. Вона спрямована на збереження європейської мультикультурності, самобутності держав. Термін «плюрилінгвізм» започаткували наприкінці 90-х років вчені Д.Пул та М. Фетт [11]. Він означає світ, де здатність використовувати мови з метою спілкування та участі в міжкультурній взаємодії є нормою; де особа, як представник певного соціуму, має різноманітні вміння з декількох мов та досвід декількох культур. Водночас, це не накладення чи зіставлення окремих компетенцій, а існування складної, комплексної компетенції, якої може набувати особа. Плюрилінгвізм формується протягом усього життя людини: це й дошкільна та шкільна мовна освіта, і університетська, і постійний особистісний мовний розвиток особи, яка може опановувати нові мови для різних цілей і потреб. Водночас такий підхід визнає, що вивчення кількох мов неможливе без їх вільного свідомого вибору та без толерантності до носіїв інших мов.

У «Європейській хартії плюрилінгвізму» задекларовано, що під плюрилінгвізмом слід розуміти вживання декількох мов однією людиною. В останні роки зросло значення поняття «плюрилінгвізм» у підході до навчання мов у окремому суспільстві. Звертається увага на те, що необхідно розрізнити дві ситуації: 1) одна людина говорить кількома мовами, тоді маємо плюрилінгвізм ("plurilinguisme"); 2) усередині соціальної групи/держави співіснують декілька мов, тоді йдеться про мультілінгвізм ("multilinguisme"), але кожна окрема особа при цьому може володіти/спілкуватися лише однією з них. У своїй полемічній статті К.Тремблей, президент Європейської обсерваторії плюрилінгвізму, підкреслює, що Європа є мультілінгвальною ("multilingue"), але вона стане Європою лише тоді, коли буде ще й плюрилінгвальною ("plurilingue") [14]. На думку К.Трембля, плюрилінгвізм має значення множинності, збільшення у різноманітності, тоді як численність - це

лише збільшення у кількості без якісного показника. Він наголошує, що плюрилінгвізм – це прийняття ідеї про те, що відмінність, різноманіття є джерелами творчості та культурного розвитку особистості, і саме це забезпечить можливість успішного діалогу народів та культур.

Європейська політика у сфері навчання/вивчення іноземних мов ставить потрійну мету: *прагматичну* - полегшення приватної, професійної мобільності громадян та обміну думками; *міжкультурну* - подолання розбіжностей та розвиток взаємного інтересу і терпимості серед громадян; *сусільно-політичну* - захист та підтримка багатой спадщини лінгвістичного і культурного розмаїття як джерела взаємного збагачення.

Ця мовна політика базується на принципах: *рівності* всіх мов та культур; *плюрилінгвальної*, тобто паралельному вивченні більше ніж однієї іноземної мови; *різноманітності* мов, (включаючи мови з порівняно невеликою кількістю носіїв та особливо мови безпосередніх географічних сусідів, у тому числі й неєвропейські мови).

Вивчення іноземних мов може мати різні цілі та мотивації, здійснюватися з різною інтенсивністю, різноманітними методами, в різних контекстах, з різним рівнем володіння мовами. Згідно з існуючими у Європі стандартами, шкала загальнорекомендованих рівнів володіння мовою створена гнучкою, що передбачає її розвиток відповідно до навчального змісту мовної освіти конкретної європейської держави. Для організації вивчення мови запропоновано шість основних рівнів володіння мовою: A1, A2, B1, B2, C1, C2. Але, відповідно до специфіки національних програм навчання мови, можуть розроблятися і проміжні рівні.

Слід відрізнити плюрилінгвізм від мультилінгвізму. *Мультилінгвізм* може бути досягнутий шляхом простого урізноманітнення мов, що пропонуються для вивчення, в окремому навчальному закладі чи освітній системі, або шляхом заохочення учнів/студентів вивчати більш ніж одну іноземну мову. На відміну від цього, *плюрилінгвальний* підхід передбачає процес розширення індивідуального мовного досвіду особистості, коли формується комунікативна компетенція, в

якій всі мовні знання і досвід є складниками, і всі мови переплітаються та взаємодіють.

Плюрилінгвальний підхід до вивчення мов передбачає створення в кожній країні відповідної освітньої мовної політики та умов для того, щоб вона працювала. Наповнення такої політики і шляхів, які забезпечуватимуть її розвиток, має здійснюватися на основі двох фундаментальних напрямків: навчання мов та розвитку плюрилінгвальної свідомості.

Під плюрилінгвальною освітою ми розуміємо таку організацію навчального процесу, за якої стає можливим одночасне використання більше ніж однієї мови як мови навчання та викладання. Проте хотілося б наголосити, що йдеться не лише про вивчення/навчання однієї чи декількох іноземних мов. Така освіта сприяє формуванню у учнів/студентів нових знань про культуру, традиції іншої країни, іншого народу. Крім того, плюрилінгвальна освіта закладає основи мовної толерантності, тобто позитивне сприйняття різноманітності: мовці повинні однаково оцінювати значимість усіх мов, що використовуються, навіть якщо ці мови виконують різні функції. Таке усвідомлення з'являється не автоматично, а повинно формуватися в процесі навчання.

Навчання другої та наступних іноземних мов, або їх паралельне опанування, має свої особливості в порівнянні з навчанням першої іноземної мови. Мова йде не про окрему самостійну методику, а про напрям методики навчання іноземних мов. Особливість цього напрямку пояснюється тим, що при навчанні кількох іноземних мов формуються якісно нові зв'язки між свідомістю та мовленнєвою діяльністю, між мовленням та мисленням. Лінгвісти [5,6] виділяють два шляхи, що визначають особливості оволодіння кількома іноземними мовами: 1) формування металінгвістичної свідомості особи; 2) розширення сфери застосування такого лінгвопсихологічного механізму як перенесення.

Металінгвістична свідомість – це особлива форма мовної свідомості людини, яка відрізняє плюрилінгвістичну особу від монолінгвістичної. Вона визначається як здатність до абстрактно-логічних операцій з кількома мовними системами (зіставлення, узагальнення, інтерпретація та ін.). В

процесі формування металінгвістичної свідомості розвиваються такі психічні властивості особи як здібності, увага, мислення, пам'ять, мотивація та ін.

Перенесення – це складне явище психіки, прихований механізм якого дозволяє людині використовувати в своїй діяльності, у тому числі й у мовленнєвій, те, що їй вже відомо, але в нових чи відносно нових обставинах. Цей об'єктивний психологічний процес виникає та існує незалежно від бажання і волі людини. Результат здійснення психологічного перенесення може бути позитивним або негативним. Позитивне перенесення здобутих раніше знань, умінь та навичок на вивчення нової іноземної мови забезпечує прискорення цього процесу. Відбувається швидке усвідомлення особливостей нового лінгвістичного явища або швидке формування навички. А негативний результат перенесення, який називають інтерференцією – це відхилення від норм мови, що вивчається, під впливом рідної або іншої мови, яку знає людина.

Таким чином, у тих, хто вивчає декілька іноземних мов може сформуватися мета - лінгвістична свідомість та механізм перенесення. У такому випадку вже йдеться про формування не звичної комунікативної компетенції, а особливої плюрилінгвістичної, яка має загальноосвітній, практичний характер, що відповідає сучасним цілям методики та дидактики іншомовної освіти.

Як відомо, володіння однією, навіть рідною мовою, не може бути ідеальним. Ось чому і рівні розвитку плюрилінгвістичної компетенції будуть індивідуальними. При навчанні як першої, так і наступних іноземних мов, як правило, використовуються одні й ті ж дидактичні та загальнометодичні принципи, але відмінність формування плюрилінгвістичної компетенції полягає в усвідомленні лінгвістичних явищ інших іноземних мов, тому діяльність студента характеризується більшою інтенсивністю, самостійністю, активністю. При вивченні кількох іноземних мов студент вже має певну систему лінгвістичних знань: він розуміє функції граматичних категорій, має уяву про словниковий склад мови, володіє комплексом комунікативних умінь, які просто переносяться на новий лінгвістичний

матеріал. Тобто, при вивченні нових іноземних мов студенти повторюють шлях, який вони вже один чи декілька разів пройшли, але на якісно новому рівні. Саме тому компоненти комунікативної компетенції при формуванні плюрилінгвістичної компетенції залишаються тими ж, але змінюється їх якісне наповнення.

На нашу думку, вищезазначені переваги плюрилінгвістичного підходу вказують на необхідність включення навчання двох і більше іноземних мов до вітчизняної системи освіти на всіх рівнях, до параметрів професійної підготовки будь-якого фахівця, у нашому випадку, конкурентоспроможного висококваліфікованого військового, який повинен бути готовим до викликів майбутнього, що вимагають високого рівня іншомовних комунікативних компетенцій як запоруки вирішення проблем міжнародного та міжкультурного значення.

Європейська Рада визначила для Європи довгострокову мету: кожен учень молодших класів повинен мати можливість вивчати дві іноземні мови [12]. Оскільки в Україні мовна політика проводиться з огляду на перспективу євроінтеграції, то, на наш погляд, має реалізовуватися ідентична європейській політика навчання іноземних мов, політика плюрилінгвізму. На сьогодні більшість українських школярів має можливість вивчати як другу іноземну мову німецьку, російську, французьку, польську та іспанську. Іноді вивчається і третя іноземна, хоча, як правило, поки що в спеціалізованих школах. Тож можна сподіватися, що незабаром і в Україні буде цілком сучасна європейська практика паралельного вивчення кількох іноземних мов, яка буде розповсюджуватися у всіх навчальних закладах, забезпечуючи системність, безперервність, спадкоємність та узгодженість навчання іноземної мови на всіх освітніх рівнях.

Таким чином, інноваційні зміни, які розпочалися в мовній освіті України, потребують постійного розвитку. Підвищення якості національних освітніх стандартів, навчання/вивчення кількох іноземних мов, спираючись на принцип плюрилінгвізму, сприятиме мовному різноманіттю, збереженню унікальності світового мовного простору.

Очевидні переваги такої мовної політики повинні стати імпульсом для більш швидкого впровадження в усі українські навчальні заклади сучасних світових мовних стандартів, зокрема: нових освітніх технологій, прийомів і методів навчання, рівнів володіння мовою, системи оцінювання, тестових форматів завдань тощо.

Спостереження за новими мовними процесами, прогнозування результатів мовної політики плюрилінгвізму, визначення нових тенденцій розвитку мов є важливими актуальними питаннями, що потребують подальшого наукового дослідження. Явища мульти та плюрилінгвальності мають вивчати не лише

лінгвісти, а й представники інших наук, оскільки багатомовність тісно пов'язана з соціокультурними, історичними, економічними та іншими чинниками.

Окрім розвитку культурного взаємозбагачення та багатомовності, плюрилінгвізм розширить можливості для залучення наших співвітчизників до соціально-політичного життя Європи та створення почуття європейської ідентичності. Це також сприятиме таким важливим напрямам міжнародної співпраці, як захист прав людини, розвиток демократичних інститутів, активна участь у світовому економічному та політичному управлінні, зміцнення миру і безпеки.

Список літератури

1. Гришаева Е.Б. О выборе геостратегии языков в глобализованном мире / Е.Б. Гришаева // Сложные системы в экстремальных условиях.- Изд-во Крас. ГУ, 2006.- С. 29-39.
2. Мазниченко В.М. Французька як мова міжнародного спілкування / В.М. Мазниченко // Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць. - К.: НУОУ, 2014.-Вип. 2(39).- С.105-109.
3. Сафонова В.В. Культурно-языковая экспансия и ее проявление в языковой политике и образовании / В.В. Сафонова // Иностранные языки в школе. - 2002. - № 3. - С. 27.
4. Смирнова О.А. Французский язык в современном мире / О.А. Смирнова // Вестник ННГУ, Вып. 1(2), Серия Международные отношения. - Н. Новгород: ННГУ, 2004. - С. 242-248.
5. Чубарова Л. А. Особенности формирования плюрилингвистической компетенции студентов в процессе иноязычного образования в вузе/Л.А.Чубарова// Плюрилингвизм и мультилингвизм: проблемы и стратегии развития: материалы международного научного семинара.Тюмень:Изд-во Тюменского ГУ, 2012.- С.25-31.
6. Щепилова А.В. Коммуникативно-когнитивный подход к обучению французскому языку как второму иностранному. Теоретические основы/А.В. Щепилова.-М., 2003.
7. Breton R. Géographie des langues / R. Breton. - Paris, 1976. - P. 117-119.
8. Hagege C. Halte à la mort des langues / С.Hagege.- Paris: Odile Jacob, 2002.- P.43-97.
9. Chaudenson R. Vers une idée et pour une autre politique de la langue française / R. Chaudenson.- Paris, 2006.- 185 p.
10. Kibbee D. Language Policy and Linguistic Theory /D. Kibbee // Languages in a globalizing World. - Cambridge Univ. Press, 2003. - P.47-57.
11. Pool J. and Fettes M. The challenge of interlingualisme: A research invitation // Esperantic Studies, 1998. -№ 10. - P.1-13.
12. La promotion du plurilinguisme et du français dans les institutions de l'Union Européenne [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.lingue- française.org
13. Observatoire de la langue française [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.francophonie.org
14. Tremblay Christian. Du multilinguisme au plurilinguisme.— [Електронний ресурс]. Режим доступу:www.observatoireplurilinguisme

Maznychenko V., PhD in philology, associate professor

TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN THE CONTEXT OF PLURILINGUALISM

The article focuses on one of the areas of language education - plurilingual approach to learning foreign languages. Globalisation and internationalisation pose new challenges of interacting in a number of languages across linguistic and cultural boundaries. The language policy of plurilinguism which presupposes extension and lifelong enrichment of linguistic repertoire of students has been developed in the European Union. The author briefly describes the purpose, the basic principles of this policy and points to the necessity of its implementation at ukrainian educational institutions. The difference between the concepts "multilingualism" and "plurilinguism" is defined. The paper emphasizes that the use and development of an individual's plurilingual competence is an important factor of joining the European communicative, educational, professional and cultural space.

Keywords: foreign language, teaching/learning, language policy, plurilinguism, plurilingual education.

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ: ЕВОЛЮЦІЯ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА СТАТУС

Стаття присвячена вивченню волонтерського руху в Україні з моменту його виникнення до сьогодення, аналізуються зовнішні та внутрішні фактори, що стимулюють його розвиток. Основний акцент робиться на стані та статусі волонтерства в 2014 році. Окреслюються соціально – демографічні характеристики українських волонтерів, а також вплив їхньої діяльності на соціальне життя країни.

Ключові слова: волонтерство, благодійність, громадянське суспільство, волонтерські організації.

Статья посвящена изучению волонтерского движения в Украине с момента его возникновения до сегодняшнего дня, анализируются внешние и внутренние факторы, стимулирующие его развитие. Основной акцент делается на состоянии и статусе волонтерства в 2014 году. Очерчиваются социально-демографические характеристики украинских волонтеров, а так же влияние их деятельности на социальную жизнь страны.

Ключевые слова: волонтерство, благотворительность, гражданское общество, волонтерские организации.

Постановка проблеми. Поняття «волонтерство» прийшло до нас разом зі словами «громадянське суспільство», «громадські організації», «демократія». Волонтерство – фундамент громадянського суспільства. Без участі волонтерів сьогодні неможливо уявити собі здорового та ефективного існування суспільних інститутів. Послуги волонтерів з роками стають дедалі більшим ресурсом розвитку соціальної сфери. У багатьох країнах Європи, Азії та Америки волонтерство є звичним явищем, для України – волонтерство стало по-справжньому дієвим і масовим протягом останніх 1,5 року.

Метою даної статті є дослідження еволюції волонтерського руху в Україні, його сучасного стану та статусу. Але спершу логічно окреслити сутність самого поняття «волонтерство» та історію його виникнення, оскільки фактично Україна до нього долучилася.

«Волонтер» (лат. *Volontarius* - воля, бажання; франц. *Volontaire* – доброволець), буквально добровільний помічник, особа, що за власним бажанням допомагає іншим. У багатьох словниках термін «волонтер» тлумачиться як особа, що добровільно пішла на військову службу. Нині «волонтерство» розуміється значно ширше, як надання різноманітних послуг всім, хто потребує.

Подібні волонтерству за значенням поняття «милосердя», «благодійність», «меценатство» та «філантропія», що часто в буденному слововживанні

використовуються як синоніми. Українська дослідниця Лях Т.Л. в роботі «Волонтерство як суспільний феномен» проаналізувала семантичне значення даних понять за допомогою різноманітних тлумачних словників. І висновок такий: з науковою точкою зору, тотожними їх вважати не можна, але вони змістовно перетинаються в багатьох аспектах.

1859 рік вважається роком виникнення волонтерського руху в світі, коли французький письменник-журналіст Анрі Дюнан, вражений кривавими картинами війни, запропонував ідею створення Червоного Хреста, як організації, що працювала б на добровільних засадах і надавала першу медичну допомогу пораненим бійцям. Проте, першою формою *благодійництва* вважається подання милостині бідняку і писемні згадки про це зустрічаються ще в творах Гомера. Пізніше *благодійництво* стає релігійною нормою. *Милосердя* є складовою моралі всіх світових релігій. Слід відмітити, що *благодійність* та *милосердя* не одне і те саме. *Благодійність* може бути і без *милосердя*, а здійснюватися через побоювання, що пов'язані з особистим гріхом (спокутування) і також як масова реакція наслідування (мода на *благодійництво*). Витоки *меценатства* знаходяться в I столітті до н.е. і пов'язані з римським суспільним діячем часів імператора Августа Гаєм Цильнієм Меценатом. Він відомий тим, що був покровителем поетів Вергілія та Горація. З

часом його ім'я стало поняттям, що означало сприяння науці, культурі, мистецтву. Поняття «філантропія» народжується у французькій літературі XVIII століття, що в перекладі з грецької буквально означало «людинолюбство» і витлумачувалося як синонім благодійництва з громадським акцентом. Тобто стало результатом французької революції і одним із традиційних атрибутів буржуазного суспільства.

Отже, поняття «волонтерство» змістовно є дуже близьким з зазначеними вище поняттями, що виникли значно раніше. Існує навіть таке припущення, що першими волонтерами були самаритяни, що надавали допомогу всім, хто її потребував. Коректніше це явище можна було б назвати протоволонтерством.

Власне волонтерський рух виникає в середині XIX століття (1859 рік). Проте, тільки в найбільш кривавому XX столітті, волонтерство виокремилося в соціальне явище. Після Першої світової війни у Франції був здійснений один з перших масштабних волонтерських проєктів за участю французької та німецької молоді, в рамках якого вони відновлювали зруйновані війною ферми в місцях найбільш запеклих боїв між німецькими та французькими військами. Приблизно в цей час було засновано Координаційний комітет міжнародної волонтерської служби (CCIVS) під егідою ЮНЕСКО зі штаб-квартирою у Парижі.

5 грудня 1985 року було засновано Міжнародний день волонтера. Тоді Генеральна асамблея ООН закликала уряди сприяти поширенню інформації про роботу добровольців для залучення до волонтерського руху дедалі більшу кількість людей з різних сфер діяльності.

Черговою важливою віхою в оформленні статусу волонтерського руху був 1990 рік. 14 вересня 1990 року в Парижі на XI Всесвітній конференції Міжнародної Асоціації добровільних зусиль була прийнята Загальна декларація про волонтерську діяльність. В Декларації підкреслювалося, що волонтерство – це добровільний вибір, що відображує особисті погляди і позиції; активна участь у громадському житті суспільства і виражається у суспільній діяльності в межах різного роду асоціацій. В ній проголошено

основні принципи руху, зокрема принцип особистих або організованих послуг, а також принцип перетворення волонтерства в стимул особистого розвитку, набуття нових знань і навичок. Участь у волонтерстві не має релігійних, расових, гендерних, вікових і, навіть, політичних меж.

За даними соціологічного дослідження Інституту Геллапа, проведеного у 2008 році, 65% населення планети беруть участь у волонтерській діяльності. Звичайно, що залучення громадян до волонтерського руху в різних країнах різне. Рівень розвитку волонтерства в країні – є рівнем розвитку в ній громадянського суспільства як сфери соціальних відносин.

Наприклад, в Ірландії волонтерів майже 33%; 19% дорослого населення Франції беруть участь у волонтерських акціях. В Німеччині – кожен третій німець (22 млн. осіб) є волонтером і працює у волонтерських організаціях. У Південній Кореї майже 4 млн. осіб займаються волонтерством. В Японії 26% громадян мають досвід волонтерства. Але лідерами за кількістю волонтерів у світі є США (60% - жінок та 55% - чоловіків), Норвегія (57%), Люксембург (55%) та Камерун (53%).

Стосунки між волонтером та організацією, що його приймає регулюються договорами, котрі суворо визначають умови, характер та обсяг роботи. Незважаючи на добровільність, волонтерство не виключає відповідальності.

В країнах, де існують міцні традиції волонтерства (Велика Британія, Німеччина) добровільну діяльність і самих волонтерів захищено законом. Країни Центральної та Східної Європи теж зробили крок від офіційного визнання волонтерства до створення правових умов його існування та подальшого розвитку. Такі закони було прийнято в Хорватії, Чехії, Угорщині, Італії, Латвії, Литві, Люксембурзі, Македонії, Польщі, Португалії, Румунії, Іспанії...

Який же стан речей в Україні?

Історія волонтерства в Україні нараховує понад сто років. Як і в Європі, першими волонтерами в Україні були представники Червоного Хреста, який здійснював добровільний запис у сестри милосердя для роботи в шпиталях та лікарнях для бідних. Потім був тривалий радянський період, коли поняття волонтер (

у вжитку було слово доброволець, що є змістовним синонімом поняття «волонтер») мало ідейно – патріотичне забарвлення. Добровольцем називалася людина, що виявляла бажання служити не інтересам якихось конкретних громадян (наприклад, доглядати за хворими, допомагати сиротам та немічним), а комуністичній партії, соціалістичній державі. Автори книги «Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку» зауважуючи особливість волонтерського руху в радянський період, пояснюють її специфікою суспільного ладу, коли кожна радянська людина априорі обов'язково повинна була мати якийсь «суспільне навантаження». Види волонтерських робіт залежали від віку. Дітей – волонтерів називали тимурівцями (на ім'я головного героя дитячої повісті А.Гайдара «Тимур та його команда»). Вони повинні були опікуватися ветеранами Великої вітчизняної війни, молодшими дітьми, над якими брали шефство, приймати участь в суботниках (прибирання, озеленення тощо). Молодь опікувалася дітьми, брала участь в народних дружинах, що допомагали міліції стежити за громадським порядком і на неї держава вже розраховувала в більш «серйозних» справах комуністичного будівництва: Цілина, Магнітка, БАМ.... В суботниках участь брали всі вікові категорії – від молодших школярів до людей похилого віку. Вся громадська робота проводилася в основному в межах таких організацій як піонерія, комсомол, профспілки.

Звичайно, не всі з перерахованих вище робіт повною мірою можна було вважати формами волонтерства, оскільки часто не відповідали принципам доброї волі, були примусовими, хоч формально вважалися добровільними.

Розпад СРСР, зміна соціального ладу та знищення комуністичної ідеології, як основної державної, призвели і до розпаду дитячих та молодіжних громадських організацій (піонерія, комсомол), які були фундаментом системи безкоштовної допомоги. Але потреба в добровольцях залишилася і в нових умовах. І в 1991- 1992 роках відкрито заговорили про важливість волонтерства і необхідність його активного розвитку. Міжнародні фонди виділяли кошти для створення навчальних програм по роботі з добровольцями, яких все

частіше, на західний манер, починають називати волонтерами.

В незалежній Україні волонтерський рух стартував на початку 90-х років ХХ століття з виникнення Телефонів Довіри (спершу в Одесі), які залучали до своєї роботи добровольців. Приблизно в цей же час виникає мережа Центрив соціальної служби для молоді.

Офіційно визнано волонтерський рух було Постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 року, а також затверджено «Положенням про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг». Згодом вийшов Закон України «Про волонтерський рух» від 19 квітня 2011 року, де зазначалося, що волонтер – це фізична особа, яка добровільно здійснює благодійну, неприбуткову та вмотивовану діяльність, що має суспільно корисний характер.

Отже, нормативно-законодавчі акти щодо підтримки та розвитку волонтерського руху, свідчать про визнання важливості діяльності волонтерів.

Поряд з цим, питання доброчинності та волонтерства починають активно досліджуватися вітчизняними науковцями. Серед них: О.Безпалько, О.Брижовата, Р.Вайнола, І.Грига, М.Дейчаківський, І.Зверева, Н.Заверико, О.Зима, Н.Івченко, А.Капська, Н.Комарова, О.Кузьменко, Т.Лях, І.Пінчук, Ф.Ступак, О.Шатохіна, О.Яременко та інші.

Але в цілому, долученість населення до волонтерських програм в Україні залишалася низькою, не більше 10% (за усередненими статистичними даними). Подібна ситуація характерна і для Східної Європи. Тут існують певні труднощі в налагодженні волонтерської роботи і пов'язані вони з низьким рівнем життя та необхідністю заробляти кошти для власної родини. Вільного часу та можливості допомагати іншим практично не залишається. Рівень розвитку громадянського суспільства не є високим: відсутня віра в можливості соціальних зрушень знизу. А волонтер, за західними мірками, повинен мати середній дохід, мати свободу пересування, бути добре освіченим, в пріоритетах мати – допомогу у вирішенні соціальних проблем. Волонтерські програми в Східній Європі розраховані в основному на молодь, інші вікові категорії до уваги не

беруться. Соціологи стверджують, що 80% всіх волонтерів в Україні – це молодь, переважно студентська, з них – 72% - жінки. Наприклад, в розвинених країнах типовий портрет волонтера – жінка після 35 років, як правило соціально успішна та матеріально забезпечена.

Дослідження британського благодійного фонду Charities Aid Foundation (CAF), проведене у 2013 році стверджує, що волонтерською діяльністю займається 20% громадян України. Завдяки результатам цього дослідження, Україна посіла непогане 56 місце у рейтингу CAF за розвитком волонтерської діяльності в країні. Ця цифра викликає дуже великі сумніви. Навіть, якщо брати до уваги, що під час проведення Євро – 2012 кількість волонтерів значно зросла. За офіційними даними, в приймаючих містах працювало близько 4500 волонтерів. За іншими даними, під час Євро – 2012 було задіяно приблизно 12000 волонтерів. Все одно дані дослідження, за якими волонтером виявляється кожен п'ятий українець, здаються дещо перебільшеними.

В українському волонтерському русі існують проблеми, що пов'язані з відповідальністю та регулярністю. Приміром, під впливом емоційних почуттів, людина щиро пропонує свою допомогу, домовляється про участь в якомусь заході, а потім не приходять на нього. Емоційний спалах проходить, а з ним і бажання допомагати. Деякі люди один - два рази щось зробивши втрачають інтерес, розчаровуються. Можливо, ця розмитість та невизначеність у лавах волонтерів є причиною кардинально різних статистичних даних.

Але незважаючи на численні труднощі: недостатність інформації, відсутність єдиної технології роботи волонтерських організацій, безконтрольність незареєстрованих груп, що нерідко призводять до непорозумінь, скандалів, а іноді – і до шахрайства; кількість волонтерів в Україні поступово зростає. 85% з них стверджують, що мають альтруїстичні мотиви - бажання зробити щось корисне для суспільства. Не будемо забувати, у волонтерів часто бувають і інші мотиви. Наприклад, вони з більшим задоволенням допомагатимуть іноземним нужденним, сиротам, інвалідам, де приймаюча сторона часто частково сплачує дорогу, проживання та харчування, а ніж

українським. Очевидним мотивом тут є бажання подивитися світ.

На сьогодні, ситуація в Україні змінилася кардинальним чином. І зміни ці пов'язані з Революцією гідності, коли почало прокидатися громадянське суспільство. Сама концепція Євромайдану була побудована на добровільній допомозі простих людей. Незчисленна кількість волонтерів працювали днями і ночами: готували їжу, розносили канапки та гарячий чай, лікували хворих під час морозів та поранилих в сутичках із спецпризначенцями, підбадьорювали піснями та концертами, збирали кошти. Тоді люди приїжджали з усіх куточків України, бо не могли просто спостерігати за подіями по телевізору. З собою привозили ковдри, теплі речі, ліки, гроші та йшли допомагати туди, де це було потрібно. Серед них були люди різних вікових категорій та різних соціальних верст, об'єднаних однією метою. Без допомоги та підтримки волонтерів, Майдан не зміг би втриматися так довго і перемогти.

Проаналізуємо результати останнього дослідження, присвяченого вивченню волонтерського руху в Україні. Проведено воно було GfK Ukraine на замовлення ООН в листопаді 2014 року. Вибірка дослідження складала 1000 респондентів у віці 16 років і старше., репрезентативна населенню України (за винятком Криму) за регіоном, розміром населеного пункту, статтю та віком згідно даних Державної служби статистики станом на 01.01.2013р. Дослідження проводилося методом САТІ – телефонні інтерв'ю, дзвінки на мобільні телефони. Завдяки цьому можливим було проведення опитування і на територіях, що знаходяться в зоні АТО.

В результаті дослідження було виявлено, що протягом останнього року до волонтерського руху доєдналися ще 9% громадян.

Найбільш розповсюдженою формою волонтерської діяльності у 2014 році та початку 2015 р. стала допомога армії та поранилим. Маємо такі дані:

- допомога українській армії, включаючи допомогу поранилим – 70%;
- допомога людям похилого віку, інвалідам, дітям тощо -38%;
- благоустрій дворів, вулиць, посадка дерев та квітів, прибирання сміття – 28%;

Соціально-правові питання

- допомога учасникам майдану – 25%
- допомога переселенцям з Криму або з зони АТО – 23%;
- допомога бездомним тваринам – 12%;
- участь у благодійних концертах, виставках, спектаклях – 8%;
- допомога ЛНР та ДНР, включаючи допомогу пораненим – 3%;
- допомога учасникам Антимайдану – 2%;
- інше – 5%.

Точної дати утворення волонтерського руху з допомоги армії, як і точної дати формування їх у волонтерські організації назвати не можна. Орієнтовно це відбулося після початку російської інтервенції до Криму в кінці лютого 2014 року. Приблизним періодом створення розгалуженої системи допомоги армії можна вважати період травня-червня 2014 року. Виникав він стихійно з окремих волонтерів, що потім об'єднувалися в групи, з часом з'явилося і централізоване управління. А відтак – посилювався вплив на державний апарат. Потужна державна машина виявилася менш ефективною, ніж волонтери, які за кілька місяців зробили те, що чиновники не спромоглися зробити більше ніж за 20 років. На сьогодні представники волонтерських організацій залучені до роботи департаментів МО України, що відповідають за постачання збройним силам.

Їхня діяльність добре організована та чітко розподілена по таких напрямках:

- допомога українській армії (збір харчів, теплих речей та амуніції, ліків;
- допомога пораненим, військовим шпиталям та лікарням, у яких лікуються військовослужбовці;
- допомога сім'ям тимчасових переселенців з Криму та зони АТО (вивезення з зони бойових дій, юридична, психологічна, гуманітарна; пошук житла та роботи);
- допомога сім'ям учасників АТО (психологічна та гуманітарна);
- технічна допомога (відновлення старих, ремонт, удосконалення, бронювання бойових машин);
- звільнення полонених (при Міноборони був організований добровільний центр звільнення полонених на чолі з Ю.Тандитом).

Основними засобами допомоги є:

- збір коштів (волонтери збирають кошти у спеціальні скриньки в громадських місцях, під час проведення благодійних ярмарків, концертів та інших громадських культурних заходів, під час літургій у храмах);
- збір речей;
- довозення зібраної допомоги до військових підрозділів за місцем їх дислокації, шпиталів, родин військовослужбовців.

Реальність та суттєвість допомоги волонтерів знайшло своє відображення у доповненні до Закону України від 02.09.2013р. №1668 – VII «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо деяких питань оподаткування благодійної допомоги» та пункту 2-1 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації». Міністерство фінансів України затвердило «Порядок формування та ведення реєстру волонтерів АТО».

Цікаво, що попри існування великої кількості волонтерських організацій, найдієвіші з яких: «Крила Фенікса», «Армія SOS», «Підтримаємо Армію України», «Волонтерська сотня», «Повернись живим», всеукраїнський громадський центр «Волонтер» тощо, більшість людей (67%) займається волонтерством самостійно.

Змінилися і соціально-демографічні характеристики волонтерів. Якщо ще рік тому, волонтерами були переважно молоді жінки, то сьогодні маємо таку статистику. Розподіл за статтю: чоловіки – 46%, жінки – 54%. Розподіл за статтю та віком серед волонтерів:

- чоловіки 16-35 років – 19%;
- чоловіки 36-55 років – 18%;
- чоловіки старше 56 років – 9%;
- жінки 16-35 років – 20%;
- жінки 36-55 років – 16%;
- жінки старше 55 років – 17%.

Отже, суттєва різниця в кількості волонтерів між чоловіками та жінками лише в старшій віковій категорії. Слід зазначити, що в даному дослідженні брали участь лише респонденти з 16 років та старше, але ми знаємо, що останнім роком активно стали займатися волонтерством і діти (благодійні ярмарки з виготовлених власноруч речей, збір коштів, написання листів та малюнків солдатам зі словами підтримки та

Соціально-правові питання

подяки...). На жаль, статистики по цій віковій категорії не існує, а це могло бути предметом окремого дослідження.

Якщо розглядати волонтерську діяльність по регіонах, то виявляється, що мешканці Центрального (24%) та Західного (23%) регіонів України є більш активними.

Більше половини волонтерів мають вищу освіту – 53%.

43% волонтерів належать до середнього класу.

Більшість волонтерів (62%) впевнені, що вони активно впливають на суспільство і без їх участі не могли б відбутися політичні зміни минулого року. Більш оптимістично налаштований Захід – 70%, Схід – більш песимістично – 41%. 81% волонтерів вважають волонтерський рух обов'язковою складовою громадянського суспільства, і вже традиційно – на Заході та Півночі таких найбільше – 65%, а на Сході – лише 45%.

Дуже важливим в дослідженні було запитання про ставлення волонтерів до Закону України «Про волонтерську діяльність». І виявилось, що 88% волонтерів взагалі нічого не чули про закон. Серед тих, хто знав про закон (10%), більшість – 61% вважають, що він позитивно впливає на розвиток волонтерської діяльності, 21% - вважає, що він ніяк не впливає. Волонтери з великим досвідом роботи, які можуть виступити в цьому питанні в якості експертів, говорять про недосконалість самого закону, який писався під Євро-2012 і не зовсім працює в сьогоднішніх умовах війни.

Найрозповсюдженішою формою благодійництва в Україні – є пожертва коштів. 74% українців жертвували кошти на різні цілі коли-небудь у житті, серед них 25% почали робити пожертви протягом останніх 12 місяців. Частіше, люди жертвують суми від 101 до 500 гривень (35%). Але в окремих випадках були вказані суми 30000, 76000, 283000 гривень.

Цікаво, що найбільша кількість тих, хто робив пожертви (43%), робили це напряму, тим кому вони потрібні. Це може свідчити про недостатню обізнаність громадян про роботу благодійницьких організацій та фондів, а також про недовіру до них, адже ЗМІ часто розповідають про шахраїв, які прикриваються волонтерською діяльністю. Також, при пожертві коштів напряму,

простіше можна прослідкувати їхню подальшу долю.

Протягом останніх 12 місяців найбільш охоче українці жертвували кошти на допомогу українській армії. Дані виглядають таким чином:

- допомога українській армії, включаючи допомогу пораненим – 77%;
- допомога хворим дітям – 59%;
- допомога учасникам Майдану – 34%;
- допомога дітям – сиротам – 32%;
- допомога інвалідам – 32%;
- допомога бездомним тваринам – 13%;
- допомога ополченцям ЛНР/ДНР, включаючи допомогу пораненим – 8%;
- допомога релігійним організаціям – 3%.

Очевидно, що події останнього року внесли корективи у цільове призначення пожертв. Це є свідченням змін у суспільних пріоритетах. Наприклад, зазвичай високою була кількість пожертв на допомогу хворим дітям – 78%, сьогодні вона впала до 59%. Зменшилася з 54% до 32% допомога дітям сиротам, з 48% до 30% - допомога інвалідам. І така ситуація по кожній з позицій.

Отже, протягом останнього року в Україні відбувається бум волонтерства. В пробудженні громадянського суспільства та популяризації волонтерської діяльності величезну роль відіграють ЗМІ. Вони створюють суспільний фон, при якому займатися доброчинністю є почесно і престижно, а не займатися – соромно. Впливаючи на формування суспільної свідомості, ЗМІ вводить моду на добрі справи. Але оскільки вплив відбувається в основному на емоційну сферу користувачів ЗМІ, то і сам волонтерський рух переживає хвилі напливу та відтоку бажаючих допомагати. Пік прийшовся на літні місяці, восени – спостерігався відтік та уповільнення. Найчастіше, спадання волонтерського руху пов'язують з тим, що у більшості, на той момент, вичерпалися матеріальні ресурси, а в умовах війни та економічної кризи відновити їх складно. Але є і інша причина, що психологам відома як «втома від співчуття» - теж є ефектом від ЗМІ. Коли від постійних негативних повідомлень про трагедії, люди втрачають чутливість, спрацьовує захисний бар'єр, що не допускає емоційної перенапруги. І цей

ефект теж слід враховувати аналізуючи волонтерський рух.

На основі проведеного аналізу можна стверджувати, що 23% українців беруть участь у волонтерському русі, проте є ще величезна кількість людей (ніким не порахована), що займаються доброчинністю (від школярів, що пишуть листи на фронт, до бабусь, що плетуть солдатам теплі шкарпетки), але формально не належать до волонтерських організацій. Найрозповсюдженішою формою доброчинності – є пожертва коштів (74% українців жертвували кошти коли-небудь житті, серед них 25% почали робити пожертви протягом останнього року). Серед волонтерів більше жінок (54%), ніж чоловіків(46%). Молодь зазвичай активніше бере участь у волонтерстві (39%), але люди середнього віку останнім часом теж

долучилися до волонтерської роботи (34%). Волонтерський рух більш популярний в Центральному (24%) та Західному (23%) регіонах. Більше половини волонтерів мають вищу освіту, 43% волонтерів належать до середнього класу. Основним напрямком діяльності волонтерів в 2014 році стала допомога українській армії та пораненим – цим займаються 70% волонтерів. До подій Майдана найбільш актуальними напрямками діяльності були допомога соціально незахищеним групам населення та благоустрій громадського простору.

5 грудня - Міжнародний день волонтера. Але ще рік тому в Україні ця дата не викликала ніяких емоцій, і взагалі, про неї мало хто знав. І тільки у 2014 р. свято стало по-справжньому українським.

Список літератури

1. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку /Вайнола Р.Х., Капська А.Й., Комарова Н.М. та інші. – К.: Академпреса, 1999, - 240с.
2. Івченко Н.М. Особливості розвитку волонтерського руху в Україні / Теоретичні питання освіти та виховання // Зб. наук. праць – К, 2000, вип. 7, с.90-93.
3. Історія, теорія та практика волонтерського руху в Україні / навч. посіб. С.Я.Харченко, В.О.Кратінова, Н.Б.Ларіонова..... – Луганськ: Альма – матер, 2008, -410с.
4. Зима О.Г. Особливості волонтерства та його розвиток в Україні, - Х: Видавництво ХНЕУ, 2011, - 48с.
5. Крапівіна Г.О. Світовий волонтерський рух: стан і статус /Г.О.Крапівіна// Вісник економічної науки України. – 2012 - №1, с.73-76.
6. Лях Т.П. Волонтерство як суспільний феномен /Т.П.Лях// Проблеми педагогічних технологій: зб. наук. пр./ Волинський державний університет імені Лесі Українки. – Луцьк: Волинський академічний дім, 2004. – Вип.3-4, с.139-144.
7. www.gfk.ua/ua/document//Волонтерський рух в Україні / соціологічне дослідження GfK Ukraine на замовлення ООН в Україні, листопад 2014р.

Vaniushyna O., PhD

VOLUNTEERISM IN UKRAINE: EVOLUTION, CURRENT STATE AND STATUS

The article is devoted to the evolution of volunteerism in Ukraine from the beginning of the twentieth century to the present day. At first, the definitions close in meaning to "volunteerism", such as, "charity", "benevolence", "patronage" and "philanthropy", are analyzed. A general description of the volunteer movement in developed countries is given. Then, the specific features of volunteerism during the Soviet period are defined, and its revival in the new format in the early 90s of the twentieth century is examined. The difficulties and problems of its institutionalization in our country are pointed out. The particular attention in the article is paid to the state and status of volunteer movement in 2014: the changes in volunteerism's priorities, socio-demographic characteristics of volunteers and their motivation are fixed. At last, the direct link between the level of civil society development and citizen participation in the volunteer movement is defined.

Keywords : "volunteerism", "charity", "civil society", "volunteer organizations".

Збірник наукових праць

**В І С Н И К
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ОБОРОНИ
УКРАЇНИ**

1 (44) / 2015

Міністерство оборони України

Відповідальність за достовірність фактів, цитат,
власних імен, інших відомостей,
за порушення авторських прав будь-яких юридичних і фізичних осіб
несуть автори.

Розповсюдження та тиражування матеріалів
збірника без офіційного дозволу редакції заборонено.

Редактор
Комп'ютерна верстка

В. В. Стасюк
В. Ж. Богайчук

Підписано до друку 30.03.15. Здано до набору 31.03.15. Формат 30x42
Обл. вид. арк. 17. Наклад 100 прим.
Україна, 03049, м. Київ, Повітрофлотський проспект, 28

Віддруковано Поліграфічним центром Осадчого В. В.
тел. (044) – 587-78-35